

282898

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1930

Поесії: В. Сосюра, І. Голь, М. Сайко, В. Ковалевський, Т. Бутович, А. Калниновський
 Проза: І. Дніпровський — *Анабазис*. С. Пилипенко — *Скарб*. Г. Хоткевич — *З сім'ї геніїв*. М. Мінько — *Виселок у пилу*. І. Дубинський — *День комполка*. Ю. Золотарьов — *Рейд через ніч*.

Статті: Г. Майфет — „*Чорна епопея*“ І. Ю. Кулика. Л. Рублевська — *Франко та Золя*. М. Криворучко — *В нетопленій хаті*. В. Гнатюк — *Шевченко в стосунках з поляками*. І. Єрофіїв — *До питання про перебування Т. Шевченка на Харківщині*. М. Федоровська — *Чехов та Україна*. В. Гнатюк — *Україна на столичній сцені*. К. Сліпко-Москальців — *Т. Шевченко як художник*. М. Лозинський — *З міжнародньої політики*. С. К. — *Хто „процвітає“ в Америці*. І. Єрофіїв — *І. О. Білоусов*.

№ 3

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Приймається передплату на 1930 рік на великий громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

“ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ”

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

Редагують: Н. Калюжний, В. Коряк, І. Кулик, Петро Панч, С. Пилипенко, акад. П. Тичина.

Журнал виходить за найближч. участю: Р. Азарх, І. Айзенштока, Б. Антоненка, Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, О. Влизька, С. Вітика, М. Возняка, В. Вражливого, В. Гадзінського, М. Гльова, А. Головка, М. Горбаня, Г. Гринька, О. Громова, В. Державіна, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй, Хмари, К. Дубняка, Ю. Дубкова, Г. Епіка, І. Єрофієва, Н. Забіли, Д. Загула, акад. В. Затонського, П. Іванова, М. Ірчана, М. Йогансена, Л. Кагановича, Я. Качури, Б. Коваленка, Г. Коляди, П. Козицького, Г. Коцюби, Г. Коваленка-Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова, М. Куліша, О. Лана, Ів. Ле, А. Лейтеса, А. Любченка, Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, Гр. Майфета, І. Микитенка, В. Мисика, А. Музички, П. Нечая, Т. Осьмачки, А. Панова, Г. Петровського, В. Підмогильного, Л. Піонтек, С. Пилипенка, Є. Плужника, М. Плевака, В. Поліщука, Я. Полфйорова, М. Попова, М. Полоза, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, акад. М. Скрипника, О. Слісаренка, В. Сосюри, Л. Старинкевич, М. Степняка, Т. Степового, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткачука, акад. Тутковського, П. Усенка, П. Филиповича, М. Філянського, А. Хвилі, М. Хвильового, Г. Хоткевича, П. Христюка, І. Цітовича, А. Чайковського, Л. Чернова, В. Чубаря, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, А. Шмигельського, Н. Щербини, С. Щупака, акад. В. Юринця, В. Яблуненка, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського та ін.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються, і з приводу їх редакція не листується. Рукописи мусять бути надруковані на машинці й на одній сторінці аркуша.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“ № 4

(Квітень) 1930 р.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО: Т. Масенко.— Гімн Довбасові. Мазепа. Я. Мамонтів — Його власність (п'єса). Л. Первомайський — Похорон старого червоноармійця. Випадок у тресті. Лютий. А. Любченко — Кров. О. Сорока — Чабан. Ранок. К. Гордієнко — Повесть про комуну. Ів. Багрянний — Із циклу „В поті чола“. М. Мінько — Виселок в пилу. В. Сніжний — Поезія. М. Альбертон — Біро-Біджан. М. Перекотиполе — Над кордоном. І. Дубинський — Із книги „Корінний поворот“.

СТАТТІ: Л. Старинкевич — До проблеми портрету в рад. укр. прозі. О. Сорокін — Робітничя творчість. К. Дубняк — Гоголь, як географ. Л. Гомін — Молдавська культура. Л. Ахматов — СВУ та література. М. Зубар — П. Мартинович. Я. Полфйоров — П'ять років української опери. Ф. Ч. — Ювілей „Карпатської Правди“.

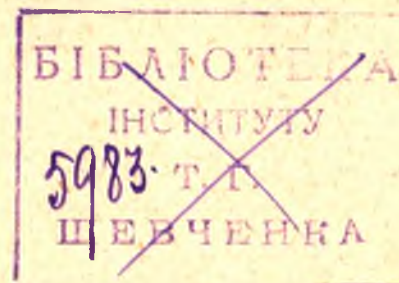
ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3

(84)

БЕРЕЗЕНЬ

1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому реєртурі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

	СТОР.
В. Сосюра. Серце. Поезія	5
. Дніпровський. Анабазис. Повість	9
вась Голь. Межами новими. Поезія	44
М. Сайко. До степу. Поезія	45
С. Пилипенко. Скарб. Оповідання	47
В. Ковалевський. Розділ III.—Розмовний. Поезія	53
Г. Хоткевич. З сім'ї геніїв	56
Т. Бутович. Поезії	73
М. Мінько. Виселок у нилу. Роман	74
А. Калиновський. Поезії	92
І. Дубинський. День комполка. Нарис	94
Ю. Золотарьов. Рейд через піч. Нарис	99
Г. Майфет. „Чорна епопея“ І. Ю. Кулика	103
Л. Рублевська. Франко та Золя	124
М. Криворучко. В нетопленій хаті	137
В. Гнатюк. Шевченко в стосунках з поляками	148
І. Єрофіїв. До питання про перебування Т. Шевченка на Харківщині	162
М. Федоровська. Чехов та Україна	164
В. Гнатюк. Україна на столичній сцені	167
К. Сліпко-Москальців. Т. Шевченко як художник	173
М. Лозинський. З міжнародньої політики	183
С. К. Хто „процвітає“ в Америці	192
І. Єрофіїв. І. О. Білоусов	19
Хроніка	197
Бібліографія	212

В. СОСЮРА

Серце

Солодко й тоскно, ах!..
Це кохання нестримане лине,
і розлука встає, як жах...
Срібло озер України
в твоїх очах,
єдина!
Під нами
сніг
пломенистий,
котяться гами
до ніг.
Над нами
туманна блакить.
Це місто шумить і шумить,
велике
північне
місто.

Я став за токарний варстат,
для того, щоб бути робочим,
щоб марно не плакали очі
над морем кривавим страт...
Я хочу усе зрозуміть,
щоб бути,
Як сніг той іскристий,
що стеле під ноги блакить.
А місто шумить і шумить,
велике
північне
місто.

Обличчя в тумані... Чиє?..
І хто з ким на сонячній герці?...
Я стримаю серце своє,
українське
розхристане
серце.
Я стану таким, як Еллан.
Це лице його рідне і добре...
Проведи ж ти мене крізь туман,

перший
хоробрий!

О, усмішки твоєї блакить,
і голос, що падає дзвінко!
Ти казав, що не можна любити
Революцію й жінку.
Що не можна дивитись на бурі,
Крізь усмішку кармінних губ.
І здригалися брови хмурі,
Й непокірний білявий чуб.

Хай же слово, як молота льот,
протинає стихії тумани.
Я до тебе прийду крізь завод,
лиш не кидай мене,
Еллане!..

А вона стоїть і кличе:
„Ти мій,
ти навіки мій!..“
І на владне рум'яне обличчя
впали тіні солодкі од вій...

І хитаюся я... Два магніти:
Революція і Любов...
Пам'ятаю... окації... літо...
коли місто взяли ми знов,
коли прапор червоний, під крики,
з Виконкому зірвав отаман...
І було так туманно й дико
дивитись
на ями
ран...
на обличчя розстріляних долі,
на тих, що вмирати вмів...
І шуміли печально тополі
Над трупами впалих борців...

Хай прийшов я до сонця крізь ночі,
але біль той в мені ще не вмер...
От для чого я став робочим,
Щоб не схибить тепер.

На чолі — долоня холодна...
А серце — шматок терпкий.
Там, де заграв багряні полотна,
так призивно
кричать
гудки.
Я змалку слухав їх крики,
був одірваний
довго

від них.
Місто,
північне,
велике,
я в обіймах твоїх.
Я на тебе уже не сердитий,
випав з рук непотрібний ніж...
Хоч похмуро - міцним монолітом
на козацьких кістках ти стоїш.
Ось морями встають обличчя:
чорнобриві,
старі,
молоді...
І все швидче і швидче і швидче
серце б'ється й кликоче в груді...

Серце,
козацьке серце!..
Не хили свого обличчя,
Не личить
тобі тепер це.
Я зроблю тебе робітничим,
моє змучене серце!
Слухай...
Он він іде
і бере Петра за в'язи...
Його руки — грозові маси,
очі — повстання день
в океані облич...
Ти не чуло?
Я чув,
як майдан загремів, загув ,
як Петра
поборов
Ілліч!

Пролетів романтики час,
що крізь нього ми йшли до загину,
за мітичну якусь Україну,
що дурили
нею
нас.

Протинай же думко, туман
електроном у морі стихії.
України старої нема,
як немає
старої Росії.

Із південного,
із туману,
у польоті в невидані дні,

мерехтить Україна багряна
золотими крилами мені...

Наді мною, вся в димі, блакить,
і сніг,
як сльози чистий,
лягає
покірно
до ніг.

А місто шумить і шумить...
Велике
північне
місто.

Ленінград
Лютий 1930.

І. ДНІПРОВСЬКИЙ

АНАБАЗИС

І

Сніг. Ранок. Теплінь. До білого двору штадиву раз - у - раз підлітали розхристані вершники, швидко в'язали коней до слупів паркану і кавалерійсько-гусячим кроком маршували на ганок. Вартовий з карабіном за плечами „хрестом“— застеречно махав лівою долонею, гості припиняли алюр, завертали назад, втомно сідали на свіжих дубках, на засніжених призьбах, прилипали до гізимсів, або никали поперек - вздовж по подвір'ї, мимо будинку, бризкаючи нетерпінням на його зачинені вікна.

Проти штабу дивізії на засніжених пухко воротах літучого шпиталю тихо маяв буланий червоно - хресний прапор, на землі, на кущах, деревах, на дахах дрімав перший вчорашній чистий, наївно - невинний сніжок, згори смішно, повільно, з роздумою летіло біле крилате латаття.

Кожної хвилі в садібі штадиву ставало густіше, сум'ятніше, вона наливалась людьми і кіньми, кованим тупотом круглих бадьорих копит, хруском легких і дебелих чобіт, тютюновим димом і гомоном. Більшість гостей була тут звичайна: батарейні і полкові ординарці,— лише коло самих дверей, попри вартового, не сміло топталися два офіцери (обидва поручики) з слідами недавніх зірок на погонах японських шинелів. Раз - у - раз мимо воріт проскакували на високих корках сестри-жалібниці та непевною ходою шкутильгали хворі й ранені в білих і жовто - верблюжих халатах.

Околиці теж прокидалися. Десь у степу кричав гудок паровоза. Але обраний вчора на екстрених зборах полкових ревкомів новий начдив іще спав. Іржаві прогоничі навскоси лежали на ставнях, наче палац був зовсім безлюдний.

— От, бра', генералів чортахнули, га?

— Да - а, наша бере.

— Ет, барбоси,— ляснув беззлбний протест,— всі вони однакові, кого не посади.

— Не буде з Івана пана, а з кози кожуха...

— Тихо, тихо, товаришу. Перед генералом дрожав, перед своїм зачекай.

— Заткни йому бочку чопом...

— Ніхто й раніш не дрожав. Подумаєш, цабе. Ми і Брусілова бачили...

І знову кували копита, миготіли кремові фігури сестер в сніжно - білих косинках, вбираючи в себе тугі запалені очі салдат, фаркали носами ординарці, кидаючи стрілами пари, безупинно курили на ганку поручики, і всі разом стріляли очима на сонний мовчазний і строгий будинок, де на даху вже вмоцалося сонце.

Враз зі шпиталю вискочила стрімко сестра, перебігла вузесеньку вуличку, влетіла в ворота штадиву, в гущу салдатеького тиску, і, пробиваючи путь до деревляного ганку, „не своїм гласом“ кричала:

— Рятуйте! Він мене зівалтував...

Майже слідом за сестрою з тих самих дверей метнулась важка чоловіча фігура

в халаті, очевидно, лікар шпиталю. Юрба ординарців, піхотних салдат, штабної прислуги густо і цупко зімкнулась круг жінки. Ганок погрозно хрумтів під вагою чобіт і трусів порохом снігу. Жадні очі хватили розірвану кофту, а з одкритих цікавих ротів посипались дробом запитання:

— Як? коли? оце зараз? зовсім згвалтував?

Розтерзана жінка ковтала схвильований хлип і притискала тримотливими пальцями оголені груди.

— Розкажи, чого ж ти рюмасш?

Високий огрядний поручик з портсигаром через плече витяг поверх картузів і шапок свою лисячу голову вбік шпитального лікаря, що сміливо, з гнівним лицем наближався до натовпу, — і своїм рухом повернув на ворота всі голови. Опинившись в центрі уваги, лікар ткнув себе пучками в білий халат, помахав заперечливо головою, обернувся назад і витягнув руку до жовтавих облуплених колон своєї медичної установи. В ту ж мить, наче на цей його жест двері шпиталю розчинились широко і з них в трафаретнім рижім халаті й повстяниках вийшов салдатик.

— Він, він!.. — заклекотіла сестра, і під одежею все їй захлипало.

Волохато - верблужий салдатик з порогу оглянув юрбу, найшов у ній одну ромашку сестри, потім досадно - повільно спустився приступками, пройшов чекально - притихлу садибу, зміряв жінку од колін до коси призірливим оком і беззлбно кидав їй в розтріпану пазуху:

— А що, стидно? Стидно, товариш сестра!... А ще служите в літучому госпіталі.

Затиснутий сірими спинами, лікар махав руками, наче тонуший, і на мигах показував, що він просить слова. Бажання його розбивалось, як хвилі об камінь. Жадібна цікавість нагуслих голів то влипала крізь пальці ще в незакриту грудь потерпілої, то поверталася важко назад на шум безпорядного лікаря, то рясно вхрюсала очима в докірно - зневажне обличчя салдатика, що застиглим немружливим поглядом кобри гіпнотизувало ніякову знівечену жінку.

Непорозуміла юрба лізла одне на одного, як тріски, і тонула у власному шумі і гомоні. Але загадка так і лишилась загадкою. Раптом бренькнули на вікнах прогоничі і рипнули ставні. Натовп розпався і покотив в облогу на ганок.

II

Тупіт, іржання і шум розлетілись по темних покоях штадиву. Андрій Хамут торопко кинувся в ліжку. За три з половиною роки він вдруге почув, що спав без гімнастюрки, що під спиною теплий м'який матрац, на ногах укривало, а під головою пухка, наче вата, подушка (в ставню дивився промінчик), — і одразу подумав, що вдруге попав до шпиталю. Почув знайомий рій голосів за стіною, згадав учорашнє („Начальник дивізії!“), чогось наче злякався, потім широко, задоволено спустив на подушку потилицю, ще трохи полежав, нехоча встав і повільно почав одягатись.

Ще вчора він був тільки ефрейтор, депутат третьої роти Камчатського полку, і сидів під землею „на лінії“. Ще так недавно саме поняття „дивізія“ було йому зовсім чуже, і серед тисяч однакових сірих він загубився, як мала нікчемна піщинка, „шматок гарматного м'яса“. Іще вчора, коли всі ревкоми полків вручали йому владу над собою, він не тямив, що ж власне він буде робити? З першого дня революції він був протестант і бунтар, оратор всіх тилкових і фронтних мітингів, що не раз розсипав над ними свій простужений хрип і баламутив салдатську стихію. Тепер він відчув, що вчорашнього Хамута вже нема, нема ні на кого злоби, а є тільки якась болюче-приємна вага і спокій. Одна тільки ніч! — і він уже сам себе не пізнав, наче ві сні хтось сторонній, важко - серйозний, німий розкрив йому груди і вложив чуже серце. Сама його голова, що мислила вчора

тільки про ротний учасок, про ротні нужди й обиди, — за ніч наче поширшала, розсунулась на десять верстов фронту дивізії і сполучилася з нею страшним химерним зв'язком. Він зауважив, що сьогодні навіть одягається якимось по - новому, наче зниклий учора генерал - адьютант разом з посадою залишив йому і свою поведінку і свої особисті звички. „Начдив!“ Чотири полки, батареї, кавбатальйон, технічні команди, аеропляни, мотоциклети, колосальні обози і кухні... Гаразд! Взвся за гуж, не кажи, що недуж...

Хвилин через три Хамут увійшов до їдальні. Льокаї старого штадиву, що лише одні залишались незмінені з усього пишного почту, всадовили нового патрона в синє, м'яке генералове крісло. Були тут: Білан, Іванов, Бугор, Шепшелевич та інші, але й до їхніх імен також прилучилось щось нове: помначдив, наштадив, начхоз, комісар і т. д. Від учорашніх людей не лишилось і сліду, всі немов стали вищі, тугіші, значніші, вкрились якимось дивним димком, і ця зміна була не лише поверхова, але й глибоко внутрішня. З чужих була тут невеличка жіночка в рудому козушку і кепі, делегатка петроградських заводів, що привезла на фронт літературу, тут і застряла, і стала сама фронтовою. Вчора вона була прогни кандидатури Хамута, за Шепшелевича, але за ніч і вона пройнялась повагою і тепер особливо підкреслено пройшла наперед і щиро потисла заскорузлі в окнах руки новому начдивові. В вітанні, в загальній увазі всього нового штабу було щось сором'язно - несміливе, всі ще наче не вірили в тривалість нового ладу, в нові високі посади, і своєю пошаною бажали потвердження свого незвичайного стану.

Перед тим, як сісти за стіл, в залю влетів вартовий по штадиву, по - молодецьки „взяв честь“ і держав руку під козирком поки скінчив свого рапорта: „за минулу ніч в дорученій вам дивізії нічого не трапилось“... Хамут і собі видержав марку, тримаючи долоню над бровою, і тільки після церемонії розтаборились усі за довгими столами з вибагливим запахом їжі, бутылками, срібним начинням, серветками.

— Пропоную, — тримливим ораторським тенором проказав Шепшелевич, — випити за здоров'я нашого дорогого товариша начальника дивізії... щоб вірно стояв на варті... щоб не сказали генерали...

Захоплені скрики і оплески розірвали промову на клоччя. Захоплено випили по келишку палючого румунського спирту. Три льокаї з довгими блюдами літали навколо столів, наче гумові. Сніданок був вельми легкий, делікатний, і кожен без винятку попросив собі другу порцію. Обличчя всім були насторожені, сугубо - серйозні. Така ж була і розмова. Т. Жухова розповідала врочисто про Петроград, про царських і буржуазних міністрів, про повінь Неви, про Васильєвський острів, про недалеке повстання 3 — 5 липня і т. д. Хамут, старожитель дивізії, розповів про бій Якутського полку на р. Дунайці, коли „Макензен гнав нашу армію“, коли маршові батальйони ішли в бій голіруч і „по дорозі одбирали в убитих винтовки й набої“ і т. д. Словом, фронт і тил обмінялись подробицями свого старого і нового побуту.

— На фронті тихо... німець всю ніч не стріляв! — захоплено скрикнув помначдив Білан, що весь час нетерпляче чекав сказати якесь слово.

— Я ж казав: генералів не буде, — зразу помиримся... — усміхнувся лукаво наштадив Іванов.

— На що йому тепер стрілять, — спинився проти начдива льокаї, — натрони даром кидати... — І додав многозначно: — Він учора вночі розстріляв нашу дивізію...

— Холуй! — скрикнув гнівно Хамут.

Невдалий оратор знітився. Притихлі льокаї, що іронічно стежили за щирим апетитом „незаконної влади“, зірвалися з місць, засустились, забігали з блюдами.

Підполковник Яваш, єдиний штабний офіцер, вшанований вибором, що недвижно сидів по той край стола, щасливо зам'яв інцидент, і сніданок знову захрумав, забулькав. Слово вдруге дістала т. Жухова. Начхоз Бугор зав'язав з

нею палку суперечку про „картель“ і „артель“, і рівно через двадцять хвилин перший сніданок скінчився постановою „об'їхати позиції всієї дивізії і викликати німців“...

— Що ж, товариші, згода? — піднесеним теплим своїм тенорком запитав Шепшелевич.

— Едем, едем! — захопилась т. Жухова.

Хамут, що після льокайської виходки сидів невеселий, задуманий, — розглядав свою русяву, ще трохи мокру після умивання голову, поривчасто встав, і новий штадив в повному складі дружно рушив з будинку.

III

Ординарська облога закипіла навколо начдива. Нетерплячі поручики, що займали найближчу позицію, опинились попереду всіх і рішуче - трагічно заступили дорогу. Хамут, що на ходу поправляв при боці дванадцятизарядний кольт (через плече йому навхрест висіла офіцерська сумка з австрійськими мапами), уперся в теплу стіну обов'язку, вимоги й цікавості.

— В чому річ?

— А в тому річ, товаришу Хамут, — затріщали були разом поручики, та раптом вищий засікся, і ковтками продовжував нижчий, тонкий і блідий, наче ранений, — що після так званих... перевиборів... деякі роти дивізії послали своїх командирів на кухню чистити картоплю...

— Пакет, товаришу дивізіонний, — перебив ординарець, вириваючи вгору свій лікоть, і простяг через плече худого поручика великий конверт з червоною сургучною печаттю.

— Що тут таке? — злавав чорні густі розкошлані брови Хамут, торкнувши конверта недбалою пучкою.

— Секретний, товаришу дивізіонний, — врочисто інтимно гукав ординарець в дірки між плечей, що вже одсували його на приступки.

— Ніяких секретів! — констатував Шепшелевич, пропускаючи під ліктем зашарілу т. Жухову.

Сердито стиснувши зуби, ординарець зухвало відтрутив поручиків і витягся в струнку проти начдива з конспіративно-змовницьким виглядом.

— Тут дуже важний доклад про офіцерів нашого полку.

— Що саме? — холодно кинув начдив, і офіцери поточились назад і зів'яли.

— Вчора за селом, — задзвенів ординарець, перехопивши пакета і махаючи ним проти носа начдива, — коло млина... була у них тайна сходка, і вони вирішили їхати на Дон...

— На всі чотири, — одмахнувся Хамут од пакета.

— Самоопределение наций, — пропищала т. Жухова, витягаючи хвостик кожушка з сірого місива.

— Екстренний пакет од ревкому!

— Тайна сводка про вчорашню ніч!

— Телефонограма од командира батареї!..

Тріщали кругом голоси, обкладаючи щільно статурну фігуру начдива, тепло, щиро, близько і радісно простягаючи йому закурені вуса і зуби.

— В штаб, в штаб, все до штабу, вартовому товаришу, — махав досадно салдатський начдив і важко ішов коридором простягнутих рук, карабінів, шабель, башликів, кашкетів і „чести“. Помначдив Іванов виліз якось із юрби, вхопив оком постать в чорній тужурці, що переходила двір, і голосно крикнув:

— Шофер, автомобіль!

Чорно-масляна тужурка байдужно зирнула на ганок, почухала тім'я і, хилитаючись, криво пішла до сараю. Тимчасом начдив вплив з сірого кола атаки,

і шукав очима автомобіля. Начхоз Бугор, що вже давно наказав „подати машину“, гнівно пішов до гаражу.

— Товаришу начдив, це в ваші власні руки...

— Ви мусите вислухати нас, товаришу, — злобно бризкав очима худенький поручик, крок - у - крок ідучи за плечами начдива, — ми делегати од офіцерського складу дивізії...

— Де твій автомобіль? — кинув Бугор в пропахлу бензином тужурку, що зневажно стояла на дверях, тримаючи руку в кешенях.

— Автомобіля нема. Зіпсувалось магнето.

— Як так нема? — блиснув гнівний начхоз бистрими іскрами в шофера. — Зараз автомобіль. Сію минуту!

Шепшелевич і т. Жухова і собі покvapно пішли до сараю.

— Для генерала було ціле, — почув Хамут голос свого комісара, — а для демократії зламалось. Розстріляю, як собаку. Чуєш?

Шофер сторопіло югнув у гараж, де стояло два Бенца і одразу ж захопав і застріляв димом мотор.

— Товаришу, ви не маєте права зневажати нас, — кричав уже білий поручик, забігаючи в профіль начдивові. — Це насильство, а не свобода.

Хамут різко глянув на офіцера. Той раптом скрутився, зів'яв, одвернувся і впустив обережно зідхання на зелений погон японської шинелі. По сохлих, жовтих, зарослих губах ординарців заколивались вдоволені усмішки. Вони теж замовкли і провозжали свого начдива, любовно і побожно позираючи на його кремезну і рельєфну фігуру. Весь штаб в ремінні і сумках для мап шанобливо замкнув Хамута і пішов на ворота.

І тільки тут, на самих воротах, зауважив Хамут засмикану фігурку сестри, що плакала лікаря в лікоть і конвульсійно кидала плечами. Хамут суворо спинився.

— Він мене зівалтував, — захлинала скаржно сестра, і знов у всім тілі її щось захлюпало.

— От тобі й на! — хмикнув уголос Хамут, і повні роти округ нього зайшлися вдоволеним сміхом.

— Новості, — пропищала т. Жухова.

— Взяти тьотю за волоси та повели до волости... — проказав хтось за спинами штабу цинічну скоромовку.

— Товариші, — загрозливим шепотом почав оборонець сестри, лікар шпиталю, уже одтиснутий знову за спину, — пам'ятайте, що слово демократія подібне на друге слово: демон...

Невідомо, чи хто розібрав сентенцію лікаря, але в цей момент автомобіль чачсто захопав, в'їхав у двір і теж зупинився коло плачевної сценки. Іванов, Шепшелевич, Білан, Бугор і т. Жухова вилізли з натовпу і розмістились в машині. Ординарсько-салдатська юрба обліпила приступки, стиснула шофера, а спрагло-жадібні очі, тримтяти роти хватили непокійне погрудддя сестри з червонястим малесеньким хрестиком. Шпитальний салдатик в халаті й повстятниках рівно став япроти начдива і засунув за пазуху забинтовану руку.

— Ти її зівалтував? — взяв салдата начдив за рижий рукав широкого халата.

— Нічого подібного, ваше превос...

— Кажі прямо! — злавав нахмарені брови Хамут, і тонкі ніздрі йому напружились.

„Гвалтівник“ у халаті враз повернувся до начдива, м'яко одвів його руку, вигортаючи з - за неї сестру, вщулив голову в плечі і складами, наче зозуля, яхидно її перепитував:

— Сказать? сказать? — і, не добившись потрібної згоди, вийняв голову з рижого коміра, схопив трепітну руку сестри і врочисто розсипав по плечах всього натовпу:

— Та вона ненормальна... Я їх застав двох жінок разом...

Сестра здригнула всім тілом, одштовхнула свого викривателя і прищулилась до білого поручика:

— Бреше він, бреше... Не вірте...

Обвинувачений враз скочив на приступки машини, підвівся над головами і театральнo розставив свої верблужі рукава.

— Да. Я давно вже помітив, куда вона к чорту щезає ночами. Чому ранені й контужені не докличуться її: „сестра! сестриця“! А вона он які фокуси. Сидно, дорога сестра.

Автомобіль застріляв своїм димом, а вдавлений в руль безпорадний шофер простогнав до начдива:

— Сідайте, бензин даром горить.

Горбаті й прями, широкі й вузькі плечі і руки шарпали салдатика і пошепки, іронічно й цікаво закидали його запитаннями:

— Так таки жінка з жінкою?..

— Не може бути...

— Офіцерів прогнали, нема з ким...

— От гади, нема їм нормально...

— Да. Ненормальна,— уже епічно провадив салдатик в халаті. Вони лежали одна коло одної. Во. А я... одкинув крайню і поцілував... один тільки раз... шутки ради.

Біле латаття снігу і широкого сміху застрибало над натовпом. Сестра закрила руками мокре лице і плакала мовчки в долоні.

Хамут лиховісно-недвижно дививсь на салдатика.

— Під суд його! Судить сьогодні!..— Він круто повернувся до машини, т. Жухова придушила ліктем свій бік і впустила начдива в середину.

Ординарці й салдати з машини посипались в сніг, мотор затріщав, і автомобіль важко проїхав в ворота.

IV

— Это ты, товарищ, напрасно под суд... Для вида плачет. Своих офицеров оплакивает. Подумаешь, какая столбовая дворянка...

Т. Жухову ніхто не підтримав. Трепетав мотор, тренетало м'яжке шкіряне сидіння і трепетав Хамутів мозок. Лапате латаття тануло на лицах, і вони були мокрі. За фронт ніхто ані слова. Цікавив усіх Петроград, а т. Жухова не скупилась і заміняла одною собою цілий штадив. Зверталась вона до всіх не на ймення, а на нові посади, всім було це приємно, всі ще більше звикали до своїх нових ролей, зростали у власних очах, якось м'ягко активно любили одне одного, і всім було весело.

Степ був білий, порожній, пухкий, і одразу трудно було розпізнати горби, що лізли один на один до самого обрію. Сонце теж було біле і горіло в снігу брилянтами. Машина йшла м'ягко, з шипінням врізалася в сніг, розгортала його і залишала позаду хрещаті доріжки. Шофер стрибав на сидінні од струсів і брав героїчно глибокі намети.

Хамут закусив спідню губу і задумно жував кінчик русявого вуса. Він навіть не відповідав на прями до нього запитання. Він розумів, що пора словесного бунту позаду, тепер він має бути короткий і гострий, як шабля. Він мусить діяти. І його голова під буркотіння мотора рішала трудні проблеми. Щоправда, раз-у-раз його фантазія уявляла чомусь далекий многолюдний камінний город (якого він ніколи не бачив), білі північні ночі, стотисячні мітинги, кораблі і дредноути.— але він ловив себе на цьому і повертав свою думку до фронту, до своєї дивізії. Що буде далі з війною?

— Гляньте но, тов. начдив,— підвівся на весь зріст Шепшелевич.

Хамут поквалпно повернувся на жест комісара і вздрів серед білого моря, праворуч дороги, чорносірий натовп. Чоловіки й жінки зосереджено рились в снігу, піднімали дрючки і всі разом ахали.

— Розбирають артилерійські бліндажі! — скрикнув тривожно начхоз Бугор, махнувши новесеньким „цейсом“.

Хамут повільно взяв в руки бінокля, приклав його до очей, покрутив пучками пальців наводку і загадково самими губами всміхнувся.

— А ну, шофер, заверни туди...

Машина різко звернула з шляху і покотила білим неораним степом. На ріллі вона врізалася в високий намет і спинилася. Штадив один за одним вискочив в сніг.

Селяни й селянки з сокирами, молотками, лопатами розгублено стали і торпоко зиркали то на машину, що стояла в снігу, як велетенський водяний жук, то на невідоме начальство. Недалеко юрби стояло двоє, мабуть, артилерійських коней, встромивши в сніг тонкі породисті морди. Очевидно, за ними ніхто не дивився. Ліворуч од них, по цей бік горба, стояла батарея, але горла гармат дивились у землю, у боки, вгору й назад — на фільварок. Мабуть, їх покинули, бо нігде ні димка, ні фігури в шинелі. Біля них пірамідою лежала купа блискучих шрапнелів і порожніх набойв.

— Драстуйте,— привітався Хамут.

Діди і літні дядьки в потертих кожушках зняли низько шапки, баби і молодичі вклонились, дівки бризнули сміхом і закрились рукавами.

„Що ви тут робите?“— хотів запитати Хамут, але робота селян була ясна всьому штабові. Три бліндажі було вже розібрано і з двох скинуто настил. Дві купи дрючків і дошок видавали й мету цієї роботи. Коло купи шрапнелів просто на землі сидів рудий селянин у кожушку, поклавши на коліна набій і зосереджено блискучим долотом одгвинчував алюмінієву головку.

— Ти що це робиш?— вкинув суворо Хамут у загальну мовчанку.

Рудий дядько підняв скуйовджену бороду і одкрив два ряди веселих зубів:

— А от як бачите. Обручки для дівчат роблю.— Він жваво виїняв з кешені „взірці“ і показав свої виробы: на одній обручці було вирізано череп — „це для хлопців“,— друга була хитро посмужена зигзагами — „для женського полу“.— Карбованець штука, ваше благородіє.

— Як же ти держиш шрапнель? — сказав з докором Хамут.— Вона ж розірве тебе самого на шмаття.

— Ого! — засміявся веселий ювелір.— Та я за війну скрутив більше шрапнеліних головок, ніж ви бачили німців.

Юрба заіржала і все ще несміливо почала стягати округ штадива чорнобу підкову цікавості.

Низенький кривоногий дідок в латанім сірім кожушку, підперезаний вірьовками, з молотком у руці, ще здаля оголивши сиву голову, поштиво підійшов до штадиву і вклонився по самі коліна:

— Я казав народу: не йдіть. Ще не знати — де той мир, ще може треба окопів для наших защитників. Ніхто і слухать не хоче, пішли... Піду, думаю й я, заберу свої двері. Он вони, бачите: з чорним хрестом. Сам на страсну п'ятницю, за рік до війни, свічкою святою од нечистого духа помітив... А вона от, сусідка моя...

Висока, з зухвалим трагічним лицем, перев'язаним брудною ганчіркою, бабуся — „сусідка“ в чоловічій чемерці, сердито прорвалася з-за спин і одштовхнула старого.

— Неправда його, ваше благородіє.— Потім повернулася гнівно до свого ровесника: — На ладан, діду, дихаєш, а на чуже зазіхаєш. В мене тільки і майна, що двері тоті,— сирітське добро ограбити хочеш, на той світ взяти з собою...

Зав'язалась палка суперечка. Обидві сторони тягли своїх „вірних свідків“, що теж гаряче, одностайно встряли в розмову. Скоро весь натовп шумно рішав „дверне питання“, і словесна перестрілка погрожувала перейти в рукопашну. Для більшої певности, баба раптом сіла на двері і закрила чемеркою хрест.

— Убий мене тут, на цих дверях, а моєї кривавиці не візьмеш.

Натовп шумно підтримав бойову рішучість бабусі.

Штадив і сам непомітно втягнувся в трудну ситуацію, забув про свою далеко важливішу справу і чекав кінця конфлікту. Шепшелевич хотів вжити вірного способу Соломона і тут же розрубати двері надвоє; начхоз Бугор пропонував лишити по-старому — покласти двері на місце, до кінця війни; ексцентрична т. Жухова витягла зімняту коричневу керенку і хотіла дати тій стороні, що добровільно зречеться дверей; наштадив Іванов стояв за бабусю; помначдив Білан підтримував клясову точку погляду — „у діда гірший кожух, ніж чемерка бабусі“, — але ніхто не зважався здійснити свою пропозицію. Тимчасом в повітрі запахло кров'ю недалекої сутички. Тоді Хамут, довідавшись од селян, що коні військові і „тиждень ходять голодні“, наказав привести їх до нього. Рудий виробник алюмінієвих і мідних обручок жваво схопився на ноги і привів за гриву ворону кобилу. Вона була без вуздечки, страшно худа, і трусил тонкими колінами. На хвилину вся увага зосередилась на колишній артилерійській коняці. Її гладили, мацали ребра, коліна, крутили хвоста, підіймали куті копита.

— Візьми, старий, кобилу, і оддай бабі двері.

Дідок витер рукавом сизого носа і заперечливо замотав головою:

— А я що з нею робитиму? Сам півроку хліба не бачив... Картопля, моє поле якраз, погубила на фронті.

— Візьми, відьмак, — заверещала стара на дверях. — Хрещені люди не підуть на цвинтар. Може, коняка одвезе твою домовину.

Бабина сторона засміялася.

— Хто хоче взяти кобилу?

Але, виявлялось, що охочих нема. Тоді ювелір, що вже знову сів до шрапнелі, бадьористо підскочив на ноги, підніс веселе своє лице до начдива і виявив згоду.

— Спасибі, дорогий товаришу.

Ювелір розкрив попалені поли свого кошушка, зняв з себе пояс і накинув на ший кобилі. Безпритульна тварина зраділа людській увазі, зробила невдалу спробу заіржати і, кидаючи худими клубами, жваво пішла за новим хазяїном. Упертий дідок раптом зірвався з місця, розмотав на кожусі вірвовку і підтюпцем побіг по другу коняку.

Хамут оглянув степ, батарею, купи набоїв, зелену баню церківці за горбом, дві крайні хатинки, що вибігли з яру, і кинув селянам:

— Прощайте.

Одну мить юрба завмерла без голосу. Але штадив іще не дійшов до машини, як молотки, лопати й сокири застукали дружно по дереву.

V

За пагорком машина з розгону пірнула в замет і забила на місці колесами. Де-не-де з пухнатих товстих кучугур струмили тоненькі, хитливі, пахучі димочки. Низкорослі хатки розбігались по цілій долині, як химерні намети. На цьому горбі, край села, стояла руська крихтіна церківця, радше подібна на засипане інеєм дерево, на другому з білої мли виступав строгий австрійський костьол з готичними вікнами. Тиша й густий, строго-задуманий сніг. Це й було недавнє поле конвульсій і смерті.

Автомобіль висипав в рів весь штадив і заднім ходом виліз із білої дюни.

— Ех, якби це раніш, — весело скрикнув Бугор, — от би вжарив германець по групі начальства...

Т. Жухова злякано кинула плечами, прищурила очі на неясний контур костьола і нахилилась в окопі. Дружний, розкотистий сміх її колег швидко зарухав її чоботятами, і вона видерлась з рову. Чуткий Шепшелевич, б. капельмайстер музичної команди, наставив долоню дашком над великим гранатовим вухом і напружено слухав: відклявся од хаток, із села, долітали бравурні звуки музики. Він гукнув в кучугури. Раз, другий. Хвилини через три з-під землі вийшов салдат, сірий, зарослий, як малпа, байдужно глянув на сонце, позіхнув і вже хотів провалитися в сніг, як помначдив Білан зупинив його жестом і попросив „провести начальника дивізії до німецьких окопів“.

— Це друга масть. Так би й сказали одразу. Бог його знає, де тепер начальство, все шкереберть пішло... — Мамуловатий пітекантроп поставив на штадив свої очі, що пропадали в нагуслих бровах, і нехоча виліз з своєї печери.

Штадив перескочив рови, пройшов у прохід дротяного павутиння й рогаток, до малої примерзлої річечки, за якою сиділи ворожі побиті шрапнеллю хатинки, здебільшого з паперовими і деревляними вікнами. Розмова тріщала. На ходу Хамут зауважив в одному вікні дві спани в обіймах — салдату й жіночу, в другому двір салдат помагав молодиці витягати з ями корову. Од стрічних картин, од загальної уваги, од свідомости власної сили мовчазно-суворий Хамут розчулився і пройнявся ліричним настроєм.

— От, друзі, зараз ми йдемо, наче дома. А пам'ятаєте ви, торік що тут творилося? Пекло. Німець хотів прорватись на Київ, кинув сюди свої найкращі полки, кріпосні батареї, підвіз чемодани і почав глушити нас газами...

Наштадив Іванов, що тоді був контужений, теж, мабуть, згадавши осінні бої, мукнув тваринними звуками.

— А знаєте нашого брата, — спокійно провадив Хамут. — Думали всі, що кінець, покидали в Карпатах бомби, лопатки і маски... Ні одної маски... ні води, ні ганчірки... А дим котить на наші окопи. І полягло в цім бою, як капуста...

— А гляньте, панове, — мрійно сказав проважний, підвівши осмалену руку: — два села — наше і їхнє... Їхній костьол проти нашої церкви, га? Що це значить?

— Єрунда, друже, — похлопав його Шепшелевич.

— О ні, це не спроста. Сам бог показав своє чудо. Привів сюди на кордони всі армії, і сказав: Годі вам, спиніться безумці...

Т. Жухова спалахнула рум'янцем, стріпнула вузькими плечами і хотіла мабуть „взяти в оборот“ релігійний дурман, але і салдат, і штадив уже повернув свою увагу на інше: од костьолу ішла невгомона музика і гомін.

— Що за чорт? — здивувався щиро Хамут.

— Мабуть, весілля, — одказав флегматично окопний філософ.

Дійсно: бравурна музика, повний полковий оркестр виткнувся з-за костьолу. Між бронзою труб в'юнились короткі жіночі кожушки, опанчі і чемерки, мотлялись спідниці, хустки, а попереду всіх, передягнутий чортом, в блискучих погонах, вихилився сам „дружба“. Група начдива ішла назустріч весіллю.

— Якого полка?

— 44-го Камчатського, — занозисто крикнув з галасу й реву дружба, потрясаючи генеральськими погонами. — Дивізії Карпатської, роти дурацької...

— А наречена?

— А наречена — невеста бучацька...

— Вражеська! — кинув салдатик в обмотках і зеленій фуфайці, теж, очевидно, „під мухою“, і, вигинаючи плечами, шалено метнувся в-присядку.

Незвичайна процесія порівнялась з начдивом — безжурна, зухвала, поси-пана сміхом і реготом. Хамут почував, що як начдив, він мусить дати новому явищу виразну оцінку, сказати якесь гостре прислів'я, — але раптом із гомону відокре-

БІБЛІОТЕКА

Івано-Франківського
педагогічного Інституту

№ 282898

мився короткий салдат, теж зарослий гнідими кущами волосся, в рваній шинелі без хлястика і, злякано козиряючи, підійшов до начдива:

— Командир Камчатського полку...

— А де ж твій полк?

— Там, — махнув буланий комполк в білий простір. — Братаються.

— А це що? Це твої женяться?

— Так точно, мої, — комполк розпалив по всьому вогняному виду багаття усмішки і вдруге махнув рукавом до кашкета.

Музиканти торопко спустили свої інструменти. Чисто поголений, ясновидий жених став за спину свого комполка, а наречена, гарненька молода австріячка, в вінку і стрічках, закрилась долонями і бризкала з - під них пригорщами соромливого сміху.

— Що ж, ти їм і придане даєш?

— В одпущок пускаю, товариш начдив... При офіцерах самі холуї та обозники їздили, нехай поїде до свекра...

Начхоз Бугор, що колись близько стояв до канцелярій військових штабів, повідомив, що в старі часи командир полка в таких випадках давав офіцерам „на обзаведення господарством“ двомісячне утримання.

— Видай їм з полкової скарбниці дві тисячі, — розпорядився Хамут.

— Слухаю, — козирнув буланий комполк. — Давайте наказ по дивізії.

— Я ж даю, — посміхнувся лукаво Хамут.

Щасливий жених, почувши про „милость“ свого начдива, вловив за руку свою майбутню дружину і опинився на передньому пляні.

— Просимо, товариш дивізіонний, на салдатське весілля... Чим багаті, тим і раді.

Хамут одмахнувся од щирого запрошення. Чорт - дружба, раз - у - раз потрясаючи золотими погонами, підскочив під руку начдива, і скоромовкою з римами почав дякувати „од імени всього полка за ласкаві ваші одпущок“. Молодий зривний гомін заклубився над натовпом. В цей момент новий вибух музики сіпнув усіх в другий бік, до пухнатої церкві, а незабаром і звідти межі мідяних труб і барвистого натовпу завихрили кожуки, шинелі й спідниці.

— Друге...

Камчатський оркестр підняв труби, вдарив польку, чорт обскочив начдива танком, і обидва весілля замотлялись в напрямку окопів.

Бородатий пітекантроп зміркував, що його послуги вже зайві, одстав, прищулив очі на церкву, потім перевів їх на темний костюл, вловив на долоню сніжинку, злизав її язиком і з осіяним лицем повернувся до білого сонця, що стояло посеред долини.

VI

На снігу комашились дві армії. Між сірими горбами руських шинелів виділялися різко сині й зелені німецькі, залізні кулясті шоломи, а оддалік, за плетивом дроту й рогаток, з таких самих пухких кучугур рівно, густо й поважно димило підземне німецьке становище.

— Ще подумають: атака. Шепшелевич, викинь білий прапор.

Т. Жухова добула з кешені кожуха жовтий жмуток ганчірки, свою хустку, що пахла ще маслом і димом заводу, комісар розвіяв її в повітрі, парламентарі сякнули носами, взяли крок за начдивом і пішли густою колоною.

Але буквально ніхто не звернув уваги на прибуття високої руської місії. Наскруг, навшпінках і навколішках, озброєні короткими лопатками, рились в снігу німці, вивертаючи ними цілі гнізда довгастої, повної, круглої картоплі, а руські, озброєні власними пальцями, зосереджено, діловито - поквално кидали

в мішки заскочену на полі війни галицьку здобич. Де - не - де межі куп ліниво курили багаття.

Надзвичайний піднесений настрій коливався в грудях Хамутові. Не бачучи, він бачив своїх, любив їх якоюсь новою любов'ю, їхні рвані шинелі й мішки, любив німців, що так самовіддано, мовчазно копали й ділились картоплею, — почував свою зверхність над ними, — разом з тим незрозуміла вага, з якою прокинувся вранці, ставала ще важка, сіла на плечі, пройшла йому в мозок, — і може саме тому і хода його була повільно - важка і задумана.

— Подивіться, друзі мої, на цю дружбу. Триста ліг царі й королі розбивали нам братство. Топили нас в грязі й крові, поки ми не зійшлися самі і не кінчили бойні... — Він говорив мрійно, без вчорашнього злобного хрипу, і сам почував, як в ньому все більше росло якесь іще йому невідоме чуття, від якого було ніжно, боляче, радісно. — Гляньте на нього, — показав він на німця, що підкидав на багаття сухі гички картоплі, — чого йому треба од мене?.. Чи знав отой сибіряк, — усміхнувся він на салдата, що обгортав жаром картоплю, — чи знав він, чого йому приказали колоти?..

Т. Жухова вскочила в пазву і захлинаючись оповідала, як весь Петроград „встав проти Мілюкова за його Дарданели“, як вона йшла попереду всіх з плакатом: „Долой десять міністрів капиталистів“, як город був „ужасный и полный“ і т. д. і т. д. Підчас цього спогаду Хамут з своїм почтом - колоною підійшов до німця в шоломі, що жарив картоплю, і просто, наче на ярмарку, похлопав його по раменю.

— З ким тут можна, товаришу, побалакати з вашим військом?

Пекар - німець поважно повільно підвів свою голову, пересунув шолом на потилицю і вишкірив зуби. Тоді Шепшелевич переказав йому запитання. Мляворухий салдат враз жваво підскочив на ноги, розпластав руки „по швам“, непорозуміло побожно оглянув „начдива“ од кашкета до самих чобіт, замотав головою, копнув ногами в снігу і подався галопом до дроту. Там десь за рогатками він пірнув у замет і знову була тільки тиша, трепіт сніжинок і густий, задуманий дим.

Т. Жухова з якимось тихим материнським покровним чуттям оглядала сцену братання. Окопний самородок - художник Білан став на коліно і почав накидати ескіз. Начхоз Бугор, націлившись оком в лопатку, в якій посипались „земляні яблука“, раптом нагнувся до німця і сунув жменю картоплі в кишеню: „Дома жарим яєшню“.

В цей момент із німецьких окопів, з білого насипу виїшла ціла отара німецького війська. Спочатку над снігом виткнулись самі погруддя, підозріло вдивляючись крізь плетиво дроту й рогаток, несміливо вилізли, стали й ніяково топтались округ свого офіцера. Шепшелевич махнув над кашкетом своєю жовтою хусткою — прапором, і штадив привітно рушив назустріч. Офіцерик з чорнявими вусиками, що стирчали йому вповодж носа, як рожки, з залізним хрестом на грудях, і при шаблі, козирнув навзаєм Хамутові і невідкупно - суворо вдивлявся в непрезентабельне руське начальство. Рука Шепшелевича механічно мотлялась, як маятник, викликаючи туге німецьке довір'я, а Хамут, вп'явшись очима в офіцера, підійшов до самого дроту, взявся за нього руками, і перехилився вперед, немов на трибуні. Одкривши роти, цікаві руські салдати обложили свого командира.

— Ми прийшли до вас, — оголосив урочисто Хамут, — на переговори...

— В Росії царя нема, — підхопив наштадив Іванов. — Буржуї взяли за жабри. Тепер робоча маса, народ...

— Робочий клас и салдаты! — метнувшись до дроту т. Жухова, не дивлячись на офіцера і апелюючи до самих шоломів.

Шепшелевич вловив вступ, промову й поправку і джеркотом, тріском і рухами довів її до відому німців. Шоломи зирнули між себе, замотали головами, стримано - беззвучно засміялись, а офіцер похмурнів, зарухав чорними гострими рож-

ками і напружено закліпав очима на довгий німецький кольт начдива, що висів йому при боці, як великий робочий рубанок.

— Скидайте і ви свого кайзера,— заgrimів Хамут з - за рогатки,— й кінець.

— І буде мир,— вдруге додав Іванов і в пориві чуттів переступив колючу рогатку.

— Мир, мир...— залопотіли горлами німці, засміялись, зарухались, заже-стикулювали.

Чорні рожки вздовж офіцерського носа на мить зупинились, а насторожені очі скакали то в дріт, то на кольт, то на кепі т. Жухової.

— Міністри нам його не дадуть,— так ми їм через голови. А вони, буржуї,— голосно й чітко провадить Хамут,— як хочуть воювати, нехай і сідають в окопи і б'ються, стріляють і рвуть себе гранатами...

Після перекладу німці засміялись всім фронтом, хтось порскнув причаєним реготом, а офіцерик зблід, почорнів і засіпав чорними рожками.

— Ich bin nicht bevollmächtigt zu verhandeln,— різко, з присвистом проказав офіцер, мабуть, командир їхньої роти, ступивши два кроки назад, і довга біла шабля його замотлялась погрозно при боці, як частина тугого його механізму.

Задирана парна юрба смикала Шепшелевича за рукава, за поли, за плечі, рвала за барки.

— Він каже, що не має права...

— Та нам і наплювать на нього! — басом прогукв наштадив Іванов,— нехай виходить з окопів побільше салдат, ми самі будем миритись...

— Зовите сюди робочих,— конспіративно шепотіла через рогатки т. Жухова.— Солдат зовите!

— Виманюйте їх більше відтіля,— трусив буланим волоссям комполк.

— Як бояться,— нехай ідуть на нас з пулемьотами...

— Диви! — кричав крізь залізні рогатки молоденький салдатик, розставляючи поли шинелі.— Ми — безоружні.

— А нема в них ревкому? — підліз під саме обличчя начдива зовсім малий юнак - доброволець.

— Ні чорта в них нема,— ображено кинув в бік німців другий,— бачиш: буржуазне кільце?

— А темні ж, які темні...

— Вибирайте собі командирів! — невгавав буланий комполк,— і присилайте до нас депутатів.

— Нам би тільки збунтувати їх одну роту,— шепотів з виглядом змовця малий доброволець...— А там уже по всьому фронту, як по маслу.

Руські салдати збились в гарячий клубок перед вузьким проходом і „лі очима“ свого недавнього ворога. Ця німа мова краща була за живу: в очах жевріла щирість, цікавість, пожадлива протекція. Засмиканий перекладач, опинившись в русько - німецькому центрі, працював на два фронти, засипаний революційними гаслами, хамарканням і бульканням німців. Ніколи ще слава Шепшелевича не горіла такою зіркою. В його горлі був ключ до німецького темного серця, до золотого замка, омріяного в окопах миру.

— Скликай весь фронт!..

VII

Вчувши шум, голоси, збирачі бараболі один за одним кидали свою буколічну роботу і підтюпцем бігли „на мітинг“. Деякі копачі з лопатками в руках і собі поспішали сум'ятно за руськими. Незримі німецькі окопи позад офіцера теж наливалися рухом, гортанними звуками. З - під землі раз - у - раз виринали фігури, пари, групи, цілі десятки, ставали на бруствер, заповняли простір до рогаток, а ліворуч — праворуч все витикались нові рухливі кулясті шоломи. Де - не - де на зелено - синьому тлі мигали військові ознаки: то унтер і обер - офіцери стри-

мували своїх нетерплячих підлеглих. Скоро обабіч рогаток шуміли, коливались два натовпи. Обидва табори відкрили роти, дихали паром, тліли, по плечах, головах пролітали хвилясті конвульсії.

В міру збільшення людського тиску Хамут сам якось дивно стискався, тоншав, тугішав, і в грудях було тепло і тісно. Руки його, які він штучно стримував з самого моменту пробудження, знов прийшли в рух, почали ламати й рубати повітря, а рівний безбарвний голос його захрипів, зазвучав погрозними нотками. Вся промова його була відрізана з його ж власних колишніх промов, з чужих яскравих уривків, що врізались йому в пам'ять, з більшовицьких газет, з випадкових брошур, що залітали на фронт, але всі слова його перекипіли в його нутрі, в його непогамованій пристрасності,— вони пахли йому самому, гойдали й смикали навіть його одностудців.

— Слушайте,— хрипів мітингово Хамут,— слухайте, товариші німці.

— Камараден, камараден,— закумкало дружно за палями і дротами рогаток.

— Камараден, все одно... Скажіть мені: ви довго ще будете слухати своїх офіцерів? Ще довго будете гнити в окопах? Ще довго будуть вас посилати на м'ясо? Ще довго будете ви набивати своїми костями золото американським і англійським банкірам? До якого часу? Коли ви візьметесь за розум? Пора вже, камаради, пора... Повертайте ваші багнети назад, на ваші штаби, на палати, забирайте заводи і фабрики, душіть капіталістів, павуків - експлуататорів... Вставай вся Германія.

— Ziguck! — скрикнув враз офіцер, з свистом вихопив з піхов свою шаблю закрутив нею над шоломами.

Стіна німців хитнулася, поточилася назад і заскакала в окопи. Хамут, якого затерли були сірими спинами, вирвався з круглого тиску, важко, уривчасто дихав і обводив очима шоломи, які ще з німою цікавістю, непорозумінням, талували нерішуче за дротом.

— Стій, товариші. Не слухай!..— Хамут ще тільки входив в ролю. І, коли на обличчях салдат, навіть на лицах всього штадиву закліпало сумне розчарування,— він один недвижно стояв коло рогатки, і терпляче, самовпевнено чекав зниклого натовпу.

І дійсно: з - під снігу знов показалися безкозиркові кашкети, зелені шоломи. Не минуло й п'яти хвилин, як несмілі німецькі погруддя позначили знову зигзаги своїх окопів. З десяток руських салдат прорвалось в прохід, застряло межі дротами і провадило літучу пропаганду. Незвичайна ситуація колисала, п'янила обидва табори.

— Nach Haus! Nach Haus! — загавкало десь уже під землею.

Ошелешені німці, то позираючи торонко вниз, то за дріт, знов почали одступати і зникати в заметах. Раптом із снігу виринуло троє тирольців, витягли кулемета і покvapно встановили його „на воротях“. Одразу ж за ними вискочив і чорно-рогий начальник. Він бігав очима по полю, де ще так само навшпиньки ворушились представники обох армій, кричав і смикав руками:

— Zurück! Nach Haus!..

— Рішить його? — прошепотів Іванов, перескочивши через рогатку,— і недвозначно посунувши руку до кобура.

Блідий од злоби Хамут, що подумав був про те саме, негaтивно мотнув головою:

— Не смій! Вони його самі вкокошать...

Тимчасом копачі, що й досі ретельно рились в снігу, на заклик свого командира піднялись невдоволено і прискореним кроком поколивали за свою загороду, наче робітники в браму заводу. Один із тирольців присів на коліна перед своєю машинкою, другий вставив блискучу гадюку набоїв в замок, а третій вдруге прибіг із окопів, несучи дві зелені коробки в кулеметними лентами. Руський табір округ Хамута сум'ятно зарухався. Т. Жухова лячно сховалась за спину Шепшелевича. Салдати в'юнились, розходились, перекидалися застережливим шепотом.

Офіцер підлетів до тирольців і замахав на них шаблею.

— Ich schiesse!— засвистіло за дротом.

Буланий комполк і Білан, що вже скінчив свій ескіз і сховав його в сумку, тривожко схопили свого начдива за лікті.

— Стрілятиме, собака!—прошепотів комполк і рижі куці його волосся затрусились, наче приклеєні.

— Не буде, ні,— суворо, крізь зуби мукнув Хамут і звільнився з покровних обіймів. Стояв і мовчки дивився то в лиховісне очко кулемета, то злобно, з - під лоба фіксував шпичасті рожки очмарілого німця.— Нехай тільки вистрелить...

Але подія розгорталась трагічно - серйозно. Тирольці раптом зламались і присіли за щиз. Одна хвилина вагання. Конвульсії губ. Тоді Хамут глибоко досадно зідхнув, витяг цигарку, затягнувся, випустив носом два клуби диму, повернувся рішуче на місці, і рівно пішов на готичний силует костюлу.

Цілий батальйон салдат зашумів по снігу за своїм невеселим начальником.

VIII

По дорозі назад кожний на свій манір переживав печальний провал, всім було соромно, гірко, обидно. Близький мир, що майже фізично в - очу стояв півгодини тому, знов одлетів в далечінь, розтанув в білій сніговій пустелі, і навіть крилате латаття, що навівало певність і спокій, падало осіннім листом, було холодне й дражливе. Всі йшли без слова, і Хамут чомусь пригадав першу атаку полка, коли санітари на ношах пронесли першого вбитого. Це було в лісі, восени, тиль - тиль сходило сонце...

— От сволота,— розірвав гнітючу мовчанку камчатський комполк.— Сам, мабуть, з буржуазів...

— Видели, как он дрыгал усами?— перехопила т. Жухова.

— Закрутило в носі собаці...

— Власть наша,— зідхнув хтось позаду,— а миру нема та й немає.

— Іде з Сибіру волами...

Але Хамутові були неприємні й зневіра і легковажні насмійки. Він хмарно мовчав і задумано (така була звичка) кусав кінчик пухнявого вуса. Розхристана маса, що тупала важко за ним, проходила йому по грудях. Взяти б дивізію!— вдертись вночі за проклятий дріт, витягти звідти рогатого диявола і поговорити з ним зовсім інакше. А на ранок контр - атака, атака, клубок контр - атак, і знову стара історія... Ух, сатанінська порода!..

Край австрійських хаток, на вузенькім містку гомоніла купка руських шинелів. Всі були в поясах, в нових смушевих шапках і чекали, мабуть, на начдива. Хамут, що ще йшов попереду всіх, хотів був обминути салдат, але вони рушили йому настріч і бадьоро, нахабно - рішуче взяли його в полон теплого, сірого. Потім з - за спин виринув бравий офіцер, щоправда уже без погонів, з довгими рижими вусами, з - під яких круте підборіддя його виглядало, наче з багета, і одразу врочисто, складами почав скандувати промову:

— Ми вимагаємо, пане товаришу... Руська демократія не може позбавити нас права на самоозначення...

Непрошений почт - батальйон, що розтягнувся був по доріжках, так само як біля німців, негайно замкнув свого начдива теплим диханням ротів, очами німої цікавості. Під скрип черевиків, чобіт натовп пильно, серйозно, непорозуміло лавив трепітний голос: хто там не пуска через мостик?

— Ми спочатку мирно, лояльно, цілком по - братерському просили у вас дозволу організувати в тилу українські частини з ранених. Ви нам цього не дали. Богданівський полк навіки став межи нами. Ми вже більше не просимо. Тепер ми вимагаємо. Тепер ми оголосили обидва — південно - західній і румунський fronti—

українськими... Щодо вас, великоросів, ми гарантуємо вам вільний проїзд додому зі зброєю...

Хамут мертво уп'явся в рот делегатові, немов відтіля вилітали не звичайні слова, а якісь невидані птахи.

— В чому суть?

— Суть в тім,— починав уже гарячитись оратор,— що ми вимагаєм од вас відокремити з полків великоросів і здати дивізію під нашу команду... при зброї, при повній амуніції. Набереться полк — батарею, два полки — дві батареї...

— Здорово!— захопився буланий комполк.

— Ухар — купець!

— Удалой молодець!— залящали округ дружні жарти й протести. Юрба зарухалась кругами, застріляла носами, закомашилася гомоном. Голова всіх зібрань і нарад Шепшелевич з чималим зусиллям встановив рівновагу і тишу. Тимчасом запальний комполк прорвався до „самого“. Два рудих, бородань і усань, опинилися в центрі уваги.

— Значить, оддати вам половину дивізії?— потрясав строгий комполк своїм кошлатим волоссям.

— Так!— переможно квакнуло з рудого багета.

Комполк зирнув в нашорощене лице Шепшелевичу, що втратив уже всю свою славу і сам вже давно потребував перекладача, потім на т. Жихову, що зняла свою кепку і теребила її в руках, і скривив трикутну іронічну усмішку.

— Значить, оддай жінку, а сам у сопілку?..

— Куди хочете,— розсипав своє зухвальство рудий делегат по свій бік моста по вдоволених лавах своїх прихильників.

Пара, регіт і сміх засмикали спинами:

— Іч який, ач який!..

На сцену виступив Хамут. Він розставив широко ноги і мальовничо поклав руки на ложу свого гігантського кольта. Юрба ще раз перешикувалася, перелізла пришерхлий поточок і завмерла без подиху.

— Ви серйозно хочете одділитися од нас?

— Не тільки хочемо, а ми вже й відокремились...

По широких ротах делегатів заколивались переможні усмішки.

— А наших, руських, которі давно... де ви дінете?

— Щодо ваших,— в'їдливо протяг делегат,— хто прийме українське підданство, хто захоче виїхати — виїде. Ми нікого не силуєм. У нас широка національно - персональна автономія...

— Національно - персональна?— повторив машинально Хамут, як проказують чужоземні незнайомі слова, непевні їхнього значення.— Так. А з буржуями своїми що ви зробите?

— Вибачте,— з апломбом гукнув делегат, і знов почав скандувати:— Ми на протязі всієї своєї історії били буржуазію і шляхту... чужу, себто польську і руську, а своєї у нас не було і не буде...

Юрба разом зідхнула і розпалась на групи. Однотумці й учасники делегації шумно підтримали свого красномовного голову. Хамут недвижно зорив по обличчях салдат, сірих, зарослих, однакових, пробував прояснити собі, для чого цей поділ, і патетична вимога здавалася йому хитрим підступом ворога, розбитого вчора. Лукава усмішка почала розгорятись в його низьконавислому погляді.

— Так. Національно - персональна? Гаразд. А як же ви будете вибирати собі українців? Хіба у них на лобі написано?— махнув Хамут на засмаглий картуз високого салдата, що з іронічною міною вдивлявся в рухливі вуса делегатові.

— Там уже одберем,— кинув оком офіцер по кучугурах окопів, по притихлому натовпу.— По губернях. Київська — наш, Полтавська — наш, Чернігівська —

наш, Подільська — наш, Харківська — наш, Херсонська — наш, Волинська — наш... Словом, дев'ять губернь.

— А мене ж ви до кого?..

— Вас? Ви якої губерні?

— Я — з Таганрогу.

— Наш! — захоплено скрикнув допитник.

Купол сміху і снігу розтрусився лататтям над натовпом.

Інформаційна частина зустрічі скінчилась. Помначдив Білан, аматор незвичайних картин і облич, поклавши аркушик паперу на сумку, уже кінчав „портрет українця“, наштадив Іванов, як москвич, лояльно одійшов до землячки т. Жухової, начхоз Бугор з камчатським комполком зайшов в суперечку про поділ „обозів 2 розряду“, а Шепшелевич, що теж уже зрозумів суть вимоги, виступив з словом. Він трагічно - серйозно почав умовляти товаришів українців заради загальної справи не йти на „сепаратизм“, „не рвати з руською демократією“, „не бити ножем революції в спину“, і т. д. і т. д.

— Бросьте, товариш комиссар, — перебила, затрепихалась т. Жухова. — Раз так они желают — пусть. Насильно мил не будешь...

Наштадив Іванов рішуче підтримав землячку відповідними словами і рухами. Хамут, що в процесі розмови під натиском спин перейшов через скрипливий місток, підняв руку „увага!“ — але в цей момент низенький салдат, подзьобаний віспою, югнув йому під рукою, і опинився перед лицем офіцера.

— Що ж це таке, товариш депутат, ви собі задумали? га? Чотири роки погибали разом на німецьких рогатках, а тепер ви нас розлучаєте?.. Хто вам дав таке право?.. га?

— А ти знаєш свою націю? — затрусив делегат усами - багетами, почувши українську мову свого опонента. — Ти якої губерні?

— Наплювати мені на губернію, — розпалився вже зовсім салдат, маневруючи тілом між натовпом. — От моя губернія, — ляснув він себе по бляшаній пряжці юхтового пояса. — Я — руський. І не признаю я вашої окраїни й не хочу... І нічого ви мені не зробите... От.

— І я, і я, і я, — заячало, пішло переливами.

— Що ж це, браття - друзя, — проривався з юрби чорний бородань, витягаючи за плече такого ж росту і такого ж зарослого дядю. — Чотири роки їли з одного котьолка... годували разом вошей в окопах... одною шрапнеллю були поранені, а тепер наплюєм друг другові в кашу і прощай — до свідання? Да?..

Витягнутий для ілюстрації худенький „рязанець“ одкрив пожовклі зуби свої і засоромлено кліпав очима.

— Та ми ляжем удвох на німецькі рогатки, а...

Одна мить — і юрба клекотіла в словесній баталії. Трицало скрізь: „котьолка“, „триста літ“, „узурпатори“, „братство“, „тюрма народів“, „федерація“, „самостійність“, „гетьмани“ і т. д. В хаосі дебатів і свар натовп давно перейшов австрійський місток і посунув уже вулицею руського селища, мимо двору з весіллям, повного буйного танцю і музики. Делегат офіцер, теж мабуть високий виборний начальник нового українського фронту, намагався іти поруч начдива, гаряче прищепляв йому національну ідею і гордовито помахував шаблею з жовто-чорною ребристою лентою.

За селом на горбі заметушився, захопав мотор. Шофер ще здаля одкинув дверці машини і покірно - терпляче чекав на начальство.

— Так ми починаєм, — гукнув офіцер.

— З богом! — відповів Хамут, усівшись на старе своє місце.

Крики, кашкети й шапки залітали в повітрі.

Автомобіль покотив на фронт Якутського полку.

IX

До сьомої години вечора об'їзд фронту дивізії було закінчено і штадив повернув до фільварку. Прокинувшись вранці добрим, лагідним, усміхнутим, за день втратив Хамут всю свою ясну рівновагу, і приїхав злий і розладжений. Двір, як і вранці, був повен тваринно - людського тиску і говору, але в усім почувалося щось незвичайне, тривожне, немов перед боєм. Коли машина спинилась в подвір'ї, начдив важко і владно вийшов на ганок, де зустрів його підполковник Яваш, і одразу ж хрипко спитав:

— З'їхались всі командири полків і батальйонів?

— Так точно.

— Командири батарей?

— Єсть.

— Гришку Распутіна судять?

— Так точно. В гаражі.

(Дійсно: вереск і гук голосів у сараї досить виразно посвідчували, що „народній суд революційної совісті“ ретельно взявся до справи).

Всі були сердиті й голодні, і навіть срібне начиння генеральського столу, що так всіх тішило вранці, дразнило тепер своїм нудним, однотонним, непрошеним дзвоном. Через годину після борщу, котлет і яєшні з галицькою бараболою, революційний штадив рушив до „залі засідань“.

Зала дзуміла. В диму цигарок круглі шеренги лойових свічок блимали в бронзових канделябрах, зі стін дивились портрети строгих вельмож і давніх жінок, і проти загальної пишноти і строгости зарослі обличчя окопних салдат видавались середньовічною розбійною бандою. По самому диханню юрби — замкнутої і скупченої, — Хамут одразу ж схопив внутрішній стан своїх однодумців і спільників: він теж був рішучий, озлоблений. Шепшелевич, що жив тільки на зборах, дихав повною груддю тільки на зборах, навіть в залу ввійшов уже блідий і схвильований, розмашисто, строго пройшов до столу під червоним сукном, і дрібно забив у сум'ятного дзвоника.

— Наряду полкових ревкомів з участю командирів піхотних, кавалерійських і гарматних частин оголошую одкритою. Порядок денний: мир і бойове становище дивізії. Біжучі справи...

Комашливий гомін над плечами з буркотливим шумом почав онускатись під ноги. Коли закінчилось невгомне розміщення, комісар зауважив над туманною грядкою картузів і голів високо підняту руку, і здивовано кинув на неї бровами.

— Позачергова заява, — підвелася фігура на самій околиці залі, — у нас секретна нарада нових властей, але я бачу тут вражеських людей...

— Хто тут сторонній, — обвів голова нашорошені лави, — прошу вийти з засідання.

Ніхто не рухнувся. Тоді фігура витягла вперед свою волохату розтерзану голову, і лобом, очима й вусами закивала до столу президії. Безрукий Яваш на цю пантоміму торопко кинувся з - за столу і хотів був скромно пересісти на парту, але Шепшелевич махнув йому різко долонею, і він ніяково приліпився на кінчик кріселка, готовий знову підскочити.

— Товариші. Ми тут вибрані армією командири, і полковник Яваш такий же самий обранець, як ми. Немає ніяких полковників. Армія йому довіряє, як нам.

— Продовжай! — гукнуло з туманних околиць.

Тоді Хамут, що сидів між Біланом і т. Жуховою, важко (в цей вечір він все робив важко) встав з дворянського крісла, протяжно одкашлявся, пересунув свій колть наперед і розкидав руки по гарячечервоному полотнищу.

— Товариші... Сьогодні я з штабом своїм і жіночою делегацією од петроградських робочих заводів був на передових позиціях. — Довга павза. Натужно скри...

лені губи.— Що ж ми там бачили? Салдати і робочі всієї Германії через голови своїх офіцерів простягали нам дружеські руки, но чорная коаліція крепко держить їх в своїх бетонних окопах, і їй кортить кинути наших друзей самим серцем на наші рогатки. Но це, товариші (він призирно тріпнув головою), голая мечта. Німецькі пролетарії проти нас не підуть, і я од їхнього імени передаю вам братський привіт...

Вся зала трепітно, дружно зарубала долонями. Хамут стояв, осипаний оплесками, роздуваючи ніздрі і раз - у - раз вкладаючи в зуби димну, до половини вогку цигарку. Коли й оплески м'ягко осіли на мокру од снігу й болота підлогу, Хамут ще раз прокашлявся і почав інформацію про стан своєї дивізії. Це була строго ділова частина наради. В одну мить мітинговий оратор переключився в строгу й велику свою посаду начдива, в рухи його влилася поважність і владність, непогамована пристрасть зазвучала рівними цифрами.

— На сьогодні в дивізії є: 3480 багнетів, 268 шабель, 584 кавалерійських коней. Людей — 632 в відпусках, командировках, по ближніх шпиталях. Правду сказати, це вже не дивізія, а неповна двополкова бригада, і та кожного дня тане на наших очах, стає все менша і менша... (Залю потужно зідхнула).

Яке ж наше бойове становище?— Хамут шелеснув папірцем і почав урочисто читати:— Винтовочних набоїв 190.000 (фю - фю!— свиснуло з задньої парти) — по 50 на бойця; японських — 10 тисяч, це по 3 штуки на брата; австрійських — 60.000; до берданок — 10420 (голос: „А на чорта вони нам?“). До гармат: німецьких набоїв легких — 6870 (командир батареї з місця: „А де ж у нас німецькі орудія?“) 48 - ми лінейних 260; горних — 7600 (начальник зенітної: „А де ж тепер гори?“); 6 - ти дюймових — 120; 42 - х лінейних — 150; легких японських — 480; 6 - тидюймових кріпосних (регит) — 80...

Хто знає цю криваву війну, той мусить побачити, що це запас вогню для такої дивізії, як наша, на одну хорошу атаку (голос: „На 5 минут боя!“). Да, правда, для нас на п'ять минут боя...

А подивіться на наші запаси харчів. Товариш Бугор, дивізійний начхоз, дав мені тількищо справку. Слухайте. Борошна — 750 пудів (в залі рух). Да, товариші, борошна — сім - сот п'ят - десят пудів. Хай буде ще половина припйоку, хай вийде 1250 пудів чистого хліба — на скільки це хватить? Рахуйте.

— Два тижні, тиждень, три тижні...— загуділо над кошлатою рослинністю.

— ... Крупи — 1500 пудів. Салдати (іронічно скривився Хамут) тільки й живуть на крупах і трупах. Рису — 380 (голос: „Лови, бо тікає“); томату — 230 пудів; сухарів — 1200 пудів (голос: „Насушила матушка - Росія“); овочевих консервів — 450 („Ой - ой - ой...“); сала — 200 пудів, — на генеральських шиях єсть його більше; м'ясних консервів — 12 тисяч порцій, — на три дні походу; тютюну — 190 пудів (голоси: „Кури, дивізія!“); зернофуражу — 6300 пудів — по 10 пудів на коня; сіна — 510 пудів, — через день кавалерія наша подохне, соломи...

— Генералам на м'ягкі перини...

— Да, соломи генералам та їхнім жінкам на перини, — 3210 пудів.

— Ах, одійти...— просвітив докірно камчатський комполк відкілясь „із камчатки“.

Хамут простяг руку до графіна, налив повний стакан і промочив собі горло.

— А будем ми мерзнуть зимою, чи ні? А послушайте. Кожушків — все це на цілу дивізію! — 887, на 5 душ кожушок („А чотири хай ходять голі?“). Тілогрійок — 1963, одна на пару бойців; ватних штанів — 2464, півтора штанів на салдата; суконних онуч (шш, шш, ш...— зашуміло по спинах) — онуч — 3960 пар (свист). Валянки — 697; бумазейних фуфайок — 2840; кальсон („Тихо, тихо...“) — дві - тисячі - п'ят - сот шість - десят - вісім...

— Пани, на двох одні штани...

Спини затрусилась, заіржали нестримно.

— Смійтесь,— строго провадив Хамут,— бо сьогодні ще перший сніг і мороз на три градуси, а як вдарить градусів на тридцять — чи буде кому розкопати в окопах нашу замерзлу дивізію?

Залю тріпнула і засмикалась у вигуках. Хамут недвижно вп'явся в крючок, на якому висіли важкі канделябри, і пригадав минулу зиму в Карпатах. Ішовши в атаку на „висоту 1656“, салдати кидали в долині „скатки“ і мішки, дійшли з боєм до самого кряжу, — і тут почалася метелиця. За ніч замерзло дві роти...

— А настрої салдатів - окопників? Товариш Яваш (Яваш скочив з - за столу) зробив мені ще вчора доклад із цензури, які письма пишуть додому. В процентах: бадьорих — 2,15; пригноблених — 67,60; урівноважених — 30,25...

— Знаєм! брехня! наоборот!..

— А проти нас,— розрізав Хамут гомін залі,— на фронті Топороуце - Раранче, проти нашої дивізії стоїть перша армія генерала Пфлянцера - Балтіна, яка теж здихає з голоду... Оце вам, друзі, вся правда. Слово за вами...

Але тепер залю мовчала. Тільки недвижно горіли свічки, та коливався хмарками тютюновий димок, немов ці застигли голови димились в роздумі.

X

Після троекратного запитання оратор найшовся. Це був камчатський комполк. Швидкою ходою він пройшов до столу і зачухав потилицю, бороду.

— Товариші. Міжнародне становище наше таке. Хтось, десь, колись підстрелив сербського королевича. Старий дідуган Франц - Йосип крикнув на Сербію. Миколашка тукнув на Йосипа. Йосип торкнув Вільгельма, Аліса моргнула французам — і пішла писати губернія...

— По суті!..— зупинив невдоволено Шепшелевич.

— Я по суті,— обізвався строго комполк, коливаючи на губі цигарковим недопалком,— задзвеніли сундуки банкірів, загриміли танки й гармати, зашуміли аеропляни, почали по всіх землях, по всіх морях - океанах падати трупи на трупи, і вирости гори — Карпати людських і кінських костей, людського і кінського м'яса. День і ніч батареї стріляли, татакали максимки, рвалися бомби і п'ятипудові міни розривали груди земні, ішли криваві дощі, а ми ворушилися під раненими і мертвими, простягали руки до неба...

— Конкретно, конкретно!— закаркало під канделябрами.

— А конкретно я скажу так: дзвеніло золото в банках Антанти, а на фронтах хрущали поламані черепи, ноги, руки й коліна... А мир був усе далі і далі, запечатаний сургучною печаттю...

— Короче, короче, ще багато ораторів...

— Я ж і так говорю дуже коротко,— зупинився комполк, і залпом випив стакан води.— Робочі, крестьяне й салдати, ті ж самі крестьяне й робочі в салдатських шинелях, звалили буржуазію, но буржуазія не дура (комполк зробив мудре лице). Вона знає всю філософію і знає, як взяти в шори нашого брата. Вона не йде поміряти з нами силою в одкритім бою, но вона бачить, як салдати тікають з фронту по одному, як тає, як сніг, революційна армія, і жде, поки в окопах не буде нікого. Тоді вона гарнізує свої гарнізони, візьме нас в кулак (комполк стиснув кулак і затрусив над кашкетом) і настановить такого царя, якого ніхто ще не знає...

— Не настановить!.. Прошу слова!..

Дріботливий дзвінок Шепшелевича заскакав над зрушенням натовпом.

— ... Що це значить? Це значить, що фронту нема. Тепер у нас фронт у тилу. Наші окопи в тилу. Наші враги в тилу... Но коли кожний салдат тікатиме додому сам, він там не воїн. Нам, товариші, треба йти всієї армією, стати на стражі й сказати: хто хоче вирвать зубами власть у робочого класу — підставляй свою грудь,— і од тебе остануться рожки та ножки...

— Правильно!..— загула, загікала заля, а рясні канделябри захитали туманними тінями, задзвонили кришталем.

Схвильований голос командира камчатців розхвилював усю залю первісним весняним хвилюванням. Голови й плечі швидше зарухались, забриніли трагічними нотками оратори. Один лише починав, а вже десятки піднятих рук перебивали промову. Заля туго наповнилась вся голосами, уривками звуків, хрипом і скриками, голоси бились і гризлись під стелею.

Кінець кінцем, словесний хаос, змішаний з димом і пристрастю, почав вирізьблятися в туманності, а вони в свою чергу в такі пункти й положення:

1) Сьогодні ж телефонограмою розіслати по всіх корпусах і дивізіях заклик встати всім разом, і всім разом вийти з окопів (Камчатський комполк).

П о п р а в к а т. Іванова: після слова „дивізіях“ додати: „цілого руського фронту“.

2) Нам, 11 дивізії, треба нікого не ждати, зараз же знятися з позиції, одійти верстов 40 назад, і почекати поки підійдуть інші частини, щоб іти усім разом (Ревком Якутського полку).

3) Телефонограму послати, призначити строк виводу армії з фронту, одійти спочатку на 40 верстов, а гам сісти всім в ешелони і роз'їздитись додому (Т. Шепшелевич).

4) Нікого не ждати, нікому нічого не слати, а встати і зараз же йти в Петроград „на захист революції“ (т. Жухова).

5) Власть ми взяли в свої руки не для війни, а для миру. Отже, кожного дня, для порядку, знімати з позицій по два батальйони, складати зброю в цейхгаузи і одпускати додому ділити землю і волю (Начхоз Бугор).

6) Не складати зброю в цейхгаузи, а везти разом з собою так, щоб на кожне село припадало штук 400 — 500 винтовок, по 3 кулемети, і, коли можна, гармата. Принаймні, гармата на волость...

І знов: піднімались одтопірчені лікті, знову промови, знов хрип, наростання злоби, словесне побоїще. Виступали майже всі присутні, дехто проти реґляменту двічі і тричі. Зривалися з лав, широкими кроками рвучко йшли „до трибуни“, ще на ходу кидаючи своє „товариші!“,— захилюючись викидали з пересохлих ротів свої гарячі слова, і вже в'ялі, порожні коливали кволо на місце. Одна фраза, одна якась інтонація розбивала незграбні багатоетажні будови, все ламалось і падало. Дебати точились години чотири, і над туманом махорки, задушним перегаром свічок і людського випару скупчився ще густіший непролазний туман думок, контр - думок, пропозицій.

Хамут слухав уважно, важко жував широкими щелепами, і в уяві його пролітали криваві бої, кошмарні походи по вбогих просторах Галичини, переходи через ріки, ліси, безліч салдат, що припливали в полки зміна за зміною, бундючна пиха генералів, жорстокість ротних, фельдфебелів, і стара образа вставала з його душі, як отруєна пара.

Об 11 ночі він дістав прикінцеве слово.

— Я думаю, товариші—розіпнувся він над полотнищем,— що коли ми будемо ждати, поки всі корпуси та дивізії пристануть до нас,— тут нас і застане зима, холод і голод. Годі нас туманити і цькувати брата на брата. Годі нам захищати царські гріхи і позиції. Як ми самі не вирвем себе із окопів, ніхто нас не вирве... Хто за те, щоб встати всією дивізією?..

Ще він не кінчив свого речення, як цілі куці ліктів і рук посунулися прямо до нього, як щетина багнетів.

— Правильно, годі! Довольно! Все ясно!..

Під хльоск голосів канделябри швидко засмикали зміястим полум'ям, закували ноги в паркет, все загуло й захиталося. Шепшелевич забив у дзвінок, алі. голос дзвінка тремтів у загальному галасі, як писк пташеняти в звирячому реве

Заля рушила з місць і покотила до столу. Хтось підхопив Хамута під коліна, долоні метнулись до нього, зламали його з ніг і загойдали його врівень з канделябрами. Хамут сміявся, кидав ногами й руками і, нарешті, упав на руки комполків і ревкомів.

XI

Тиха русько-галицька ніч стояла над степовим фільварком. По м'ягкому снігу бродили, металась якісь силуети, перекликались команди. Хамут, що вийшов у двір „прочумати голову“, запалив цигарку і, як казковий Гарун-аль-Рашід з „Тисяча одної ночі“, що підслушував своїх підданих, влився інкоґніто в гомін.

Було вже за першу, а в гаражі точився ще суд над салдатом, що згвалтував сестру-жалібницю. Сім чоловіка суддів з свічками в руках розтаборились на автомобілі, і зігнуті тіні від них ворушилися почварно по стелі і стінах. Сам підсудний в тім самім верблужім халаті і валянках з незмінно іронічною міною стояв на бензиновім баку, потерпіла—на приступці машини, а публіка, затопивши сірим сарай, од тисняви й духоти дихала вгору, чіплялась за двері, а хвіст її з цигарками в зубах гудів і скрипів навколо сараю.

Весь мокрий і димний од поту, лікар шпиталю витягав високо голову з круглого бруку голів, і не мавши простору махати рукою, піднімав її над чолом, немов робив заклінання:

— ... Морально й фізично ви розбили людину. Ви зробили з неї руїну. Пам'ятайте, товариші судді, що ваш присуд може кинуту нещасну жінку в безодню одчаю, на самогубство, на смерть...

— Нікуди не кине,— хльоснуло позад нього байдужним фальцетом.

— Він сам з нею помириться.

— От змія подколодная. Хоч би ж тобі оком моргнула...

— Хоче загнати салдата в могилу.

Дійсно: спогад про „могілу“ був дуже влучний. Сестра виглядала досить розтерзано. З своїм червоним хрестом на чорних грудях вона стояла, як привид, і бездумно чекала закінчення. Аж ось вона якось безумно стріннулася, з зусиллям виткнула руку над хусткою, і жалісно прошепотіла:

— Пустіть мене... Я йому... прощаю...

— Правильно! Так би й давно,— констатувала вдоволена маса і заплямкала дружно цигарками.

— Неправильно!— грізно винирнув лікар із гуші, наче купався в холоднім басейні.— Не маєте права, сестра. Це вже не ваша особиста справа, а справа цілого суспільства, цілої нашої корпорації. Злочин має бути покараний...

Перших кілька годин судді тишились своїми новими ролями, потім стомились, зівали, без кінця крутили свої цигарки, і вже радо скінчили б процес в нічию, але лікар штучно розпалював їхню увагу, вони ще сиділи, водили очима по хисткій поверхні борід і голів і самі, порізані плямами, подібні були не на суд, а на безпорадних підсудних.

— Старий суд,— заклінав лікар танцюючі тіні „народної совісти“,— за такі злочини карав на десять-п'ятнадцять років в'язниці...

— Старий, а тепер новий, народній.

— Іч, який хлюст, старого суда йому хочеться.

— Аблакат із Карпат...

— Товариші судді,— вигукував лікар трагічними нотами,— я протестую проти реплік із публіки.

— Ви неправильно провадите ваше засідання.

— Дозвольте до порядку...

— Слово!— дугою ячало з юрби, відкілясь із найглибшого кутка сараю.

— Нікому слова,— вдарив пред суду в спинку сидіння шофера і, скривившись враз, засмоктав губами ушкоджене місце.— Суд знає свої права.

Підбадьорений лікар з боєм проскочив одною ногою в машину і, вхопившись руками за чийсь протестуючі плечі, скандував своє обурення:

— Безкарність подібних вчинків дезорганізує роботу медичних установ на фронті. Подібні вчинки безвідповідальних людей не лише ображають високу гідність людини... брутально порушують її недоторканість... вони спричиняють дегенерацію цілого людства. Вашого присуду чекає весь фронт. Не злегковажте справи, що ляже на ваше сумління, не зруйнують справи свободи...

— Готово!— оповістив перший пред першого народнього суду, розіпнувшись динамічно над рулем автомобіля.

— Товариш прокурор,— домагалосся скаргне ячання з кутка,— будьте ж ви справедливі. До порядку зборів. Ви дали за, дозвольте ж і протити...

— Не даю!

В пухкому беззлобному гомоні забриніла підтримка й погроза. Тоді „оратор“ з кутка розкинув рукава шинелі по плечах, безнадійно застряв в гарячому вавреві тілі, і з - під чийогось ліктя вів свою оборону.

— Товариші судді. Не дивіться на жіночі сльози. Не вірте їм. Не заженіть пролетарського бойця в тюрму заради дворянки. Одпустіть на волю неповинного, контуженого...

— Суд сам розбереться,— зауважив строго суддя, підіймаючи високо свою роз'ятрену полум'ям свічку.

— Нет!— безрезультатно проривався до суду захисник, потрїпуючи рукавами, як лебідь раненими крилами.— Я питаю вас: яка з кого користь? Нам дорога тепер кожна винтовка, а з баби користь, як з ладану...

Буря „неправильно!“, „правильно!“ зашуміла в сараї, підводячи його з самого фундаменту. Пред суду натужно зігнувся над своїм рулем, а його збільшена спина намагалась підняти жерстяний дах гаражу.

— Прощу публіку вийти. Зараз ми винесем присуд.

Юрба раптом затихла, як стихає все, зачувши подих шрапнелі, і неохоча, скривджена поточилась з сараю. Пред суду вручив комусь свою язикату свічу, скочив з машини, одгорнув од порогу легкий шум невдоволення, і дзенькнув по той бік дверей залізним прогоничем. Юрба обвилась круг сараю і влипла вухами в замкнуті двері і стіни. В причасній тиші десь скоромовкою туркотів заспокоїливо лікар та розпачливо хлюпала в хустку сама героїня процесу.

Коло дверей шелестіло:

— Безневинно погублять людину.

— А за що?— За чепуху.

— Не мають права. Треба всю дивізію...

— Шш, ш... Тихо, товариші...

В сараї чути було туге бубоніння: серед членів суду теж, мабуть, не було одностайности: вони теж покололись на табори і сіклися в дебатах.

Ще тільки почувши знайомий крик голосів, Хамут здригнув і хотів був встряти до справи, але біля шпиталю задзвеніли обози, він пригадав, що він начдив, що йому непристойно тепер розпливатись в частих промовах, стримав себе, і весь час антракту дивився в п'їтму зимової ночі, де зрушена його наказом готувалась до походу дивізія. Сила струмила в жилах його, було тепло, добре, приємно, і трохи боліло в потилиці.

Хвилини через двадцять урочисто гримнула засувка, навстяж одчинилися обидві половинки дверей, зацвіли букетом свічки і без запрошення наелектризований натовп окупував ще димне приміщення. Пред суду над рулем хвилини п'ять „гавкав“ в юрбу, щоб пригломшити шум, і, коли це йому пощастило, на шофер-

ське сидіння зійшов секретар суда, і під двома боковими свічками почав речитативом ухвалу:

— 1917 року, жовтня місяця, дня..., воєнно - польовий революційний суд... піхотної дивізії... обвинуваченого... рядового... в зівалтуванні сестри - жалібниці... міщанки города... докази... свідки шпиталю... у х в а л и в: засудити... на п'ять років в'язниці...

Метелиця оплесків, скриків і свисту пролетіла над душним сараєм. Натомі розпавсь на фронті, один поплив до машини, а другий кинувся геть з гаражу, розійшовся потоками ремства, лайок, розбився на вигуки, хряск і ляцання. Раптом з нічної п'їтми, з самої землі, дугою білого блиску вирвалась зграя німецьких ракет, повисла в повітрі і замахала райдужним сйвом. Юрба, гараж і штадив затанцювали в мінливому світлі і тінях.

— Мир, мир,— заспівало гудіння й мимрення.

XII

Пульс штабу дивізії закалатав прискореним темпом, як не бився вже досить давно, ще з часу Корнілова. Писк польових телефонів, шуршання архівів, клацання походних скриньок штабної прислуги, бренькіт кухонного посуду,— словом, все оголялось, пакувалось, збиралосся. Шепшелевич і т. Жухова почали складати „телефонограму до німців“. Іванов і Білан за допомогою т. Яваша засіли за стіл виробляти „піхотний маршрут на випадок обриву залізничного руху“, пили чай, терли лоби і раз - у - раз зчіплялися в спорах. Начхоз Бугор, що весь перший день виборної влади заслонений був фігурами більшими, опинився тепер на передньому пляні, виріс на повний свій зріст, сповнив своїми командами штаб, двір, перекинувся на вуличку і совав по ній своє дивізійне хазяйство: кухні, обози і парки.

— Дивізійні обози вперед... Збори обозів за фольварком... Німецькі гармати к чортам... Коров і волів, що не хворі, вперед, не мішати піхоті... Хворих к чортам... і т. д.

„Змучений в смерть“ безсонний Хамут, якого всі рвали „на сорок частин“, ввійшов з двору в свій штаб, зирнув на ручного годинника, що особисто взяв собі на спогад од полоненого начальника штабу 3 - го баварського піхотного полку на р. Стрипі, і слабкий задоволений усміх прикрасив його шорстке суворе, мокре од снігу обличчя. Було дві години ночі. До походу ще можна було „подрімати“, і він хотів пройти в генералову спальню, але зараз же слідом за ним влетів ординарець камчатського полку, і без накета, „своїми словами“ доложив, що „український фронт узнав про нашу дивізію і послав два ескадрони зайняти дорогу і станцію...“ Всі зблідли і скочили з місць. Один Хамут лишився спокійний. Він потиснув кнопку апарата (було їх тут штук десять), неквапно підніс рурку до вуха, і почав кидати в дроти зовсім хрипкі басові звуки.

— Команда розвідчиків... Так. Говорить начальник дивізії... Наказую вам зараз же сісти на коней і захопити станцію Новоселиця... Без бою... В усякому разі першими не стріляти. Взяти їх переговором... Так. Захопити всі вагони, паровики, виставити застави в напрямку фронту і ждати всієї дивізії. Все...

Це був перший дійовий і напівбойовий наказ нового начдива. І після цього Хамут відчув в собі ще якусь несподівану зміну. Сон пропав, хотілося руху, діла, наказів. І хоча уже все крутилось само, він стрімко ходив від апарата до апарата, викликав всі полки, дізнавався про перебіг одходу з окопів, дав розпорядження не лишати „лопат і сокир, протигазів і бомб“, цукнув телефоністів за грубість і млявість.

— Наказ по дивізії № 2. Товаришам салдатам, що хочуть організувати українські частини і лишатися далі в окопах, — видати повне утримання, на тиждень

харчів, по 120 патронів (і т. д. Довга докладна інструкція). Наказа цього прочитати по всіх батальйонах, ротах і командах... Так. Передав начдив Хамут.

Під впливом бадьорих наказів начдива скоро всі заспокоїлись і одразу ж забули за всі неприємності. Складачі телефонограми тимчасом закінчили проєкта „прощання з братами - німцями“, і Шепшелевич оголосив його до загального відому. Вона була така (в перекладі з руської):

„Брати. Годі проливати кров. Цьому нема кінця - краю. Так от: сьогодні ми знімаємось з позиції і йдем додому. Взяти в свої руки заводи, фабрики і шахти, орати землю і жити, як люди. А ви собі, як хочете. Хочете: стійте тут, як дурні в степу, годуйте вошей, але ми вам радимо: ідіть ви собі додому — і квіта. Прощайте“.

Загальна думка зійшлася на тім, що „прощання коротке й холодне“, і проєкт проклямації попав під перехресний вогонь зауважень, змін і додатків. Хамут вніс свою редакцію і сам, під вигуки й шепіт ухвали, дописав „другу половину“:

„А як ви, німці, скористуетесь з нашої душі, і підете за нами,— тоді не гнівайтесь. Тоді повернемо назад — і не дамо пощади. Заберем Берлін, візьмем вас у кулак і, коли ви самі не хочете собі добра,— то ми вам його зробимо. Але краще: розійдемось друзями. Будьте здорові. Прощайте. Прощайте, криваві позиції...“

Обговорено навіть самий спосіб передачі „відозви“ з таким розрахунком, щоб вона „не попала в лапи рогатому“: передати на полк, пустити по фронті штук 40 ракет, викликать німців і „отдать в собственные руки“ тільки рядовим салдатам. Відозва негайно пішла по дротах „камчатському штабу полка для германців“.

Обози дзвеніли, скрипіли і пиляли темний фільварок одноманітними звуками, мимо воріт пливли тіні й огні — лихтарі і смолоскипи. Незаклеєні на зиму однарні шибки на удари копит і грюкіт коліс мимрили в тьмі і навівали якусь невідому тривогу.

Підполковник Яваш, що горів бажанням показати себе і передати свої військові знання „демократії“, в цей вечір теж був в особливому запалі і намагався злити цілком свою істоту з новою владою. Під безупинний кошечий зойк телефонів штадив смікав носами, курив свій смердючий тютюн, а Яваш, схилившись над кольоровою мапою „генерального штабу“, гаряче оповідав заклопотаним своїм слухачам про Верден.

— Цю фортецю збудовано за останнім словом інженерської техніки. Це не наш Іван - город чи Ковно з допотопною руською артилерією. Заліті бетоном бліндажі французів недоступні для німецьких 42 сан. „чемоданів“. Піхота сидить в них краще, ніж дома. А коли „боші“ кидаються в атаку, французи вискакують з нор, до бойниць, і...

— Єрунда. Все це, папаша, єрунда,— констатувала раптом т. Жухова і, позіхаючи, встала з - за столу.

— Ми воювали, це да,— підхопив т. Іванов.— Як піде дивізія в атаку, так зразу прорве і верстов 40 обходом...

— Хоч морда в крові, а наша бере...— іронічно зауважив Хамут.

— Хіба ж французи воюють?— амбітно скрикнув Білан.— „Наша — піхота атаку—вала німець—кі позиції, і продвинулась вперед на сорок метрів...“ Жофри!..

Всі розсипчасто засміялись.

Т. Жухова ще раз смачно, повним ротом зівнула, скинула свій полинялий романовський кожушок, розляглась на канапі „дежурного офіцера“, накрилась з головою, а великий стінний годинник прямо над нею махав своїм серцевидим бронзовим маятником, немов заколисував її невгомність. Тоді сконфужений „папаша“ Яваш заметушився знов коло мапи, всадив кружком весь штадив і з якимось релігійним задоволенням задзюркотів стареньким дяківським голоском першу лекцію про масштаби мап, командні висоти, стратегічні пункти і т. д.

— А це що за чортячка?— оцей хвостик?— оце ріденьке волосся?— а оце що за око?— тикали в різні кінці мапи зацікавлені учні.

Яваш щасливо всміхався і з терпінням справжнього педагога пояснював мапу, тактовно вичікуючи нових запитань, розпалюючи жаду і щире здивування.

Телефоніст вривався в ідилію лекції. Він підійшов до начдива, поклав йому руки на плечі, і радісно - інтимно повідомив:

— Взяти ракети і пішли робить передачу...

— Гаразд.

Другий телефоніст оповістив з другого кутка:

— Товариш начдив. 41 - й полк знявся вже з фронту...

— Гаразд.

— Накажете згортати його лінію?

— Згортай.

І серйозно цікавий Хамут повернувся знов до Яваша:

— Ви говорите, що це Австрія. Так. Наші ж землеміри землі там не міряли. Мапи це наші. А як же ми знаєм масштаби, гори, дороги, ріки, вокзали?

— Краще за самих австрійців,— танцював в екстазі Яваш.— Є ціла система шпигунства. Наш генштаб знає все, що робиться в кожному штабі закордонної армії. Винаходи, военні секрети, число армій, характер озброєння, а ці мапи...

На обережний стукіт у двері Хамут кинув невдоволене „да“,— і в білім халаті влетів головний лікар шпиталю.

— Хворі хвилюються,— оповістив він з тривогою в голосі,— що дивізія йде, одступає, а їх кидає німцям.

— Хто сказав?— крикнув Бугор, влетівши другими дверима.— Забрать усіх хворих. Погрузити шпиталь на дивізійні обози.

— Слухаю,— кинув лікар до лоба свою пещену руку і поп'явся спиною до виходу, слідом за гнівним начхозом.

Одрозу ж проти воріт, коло ганку шпиталю, зацокали важкі санітарні вози, і скаржні, слабкі голоси раз - по - раз гукали в п'їтмі:

— Санітари, санітари!..

Сонна т. Жухова гукнула під кожушком:

— Товарищи! призываю к спокойствию...

Коли музичний годинник одбив три лагідні удари, підполковник Яваш кльонув носом у мапу і спустив свою лису голову поруч кучерявого смушка Шепшелевича. Скоро весь штаб захропів і захрюкав, кидаючи сонними плечами.

Обози дзвеніли...

О 4 годині до штабу влетів розхристаний буланий комполк, брудний і мокрий, як хлющ, і звучно сповістив на порозі:

— Мій полк вже підходить... Ей ви, національно - персональна, вставайте...

На дворі шуміла дивізія. Круг Хамута метушились телефоністи з „катушками“ чорного дроту, знімаючи останні апарати, влітали і вилітали салдати в снігу, і канделябри тонко дзвонили своїм тривожним кришталем.

Поправивши кольт, Хамут оглянув порожні стіни й столи свого штадиву, купи рваних газет і паперів, протер долонею очі, владно мотнув головою і рівно рушив з палацу.

Тугий, многоголосий фільварок в огнях лихтарів, смолоскипів і брунатних кострів, весь в силюетах і тінях, коливався на жовтій снігу якоюсь фантастичною бухтою. Коло багаття, в дворі, серед скрику і тупоту тіл в широкім кругу з кинжалами в руках і зубах очмаріло літав кавказець—пластун. різав, рвав і притоптував летючими чобітьми сніг, сміх і свист задоволення.

Хамут поминув веселу юрбу, підійшов до воріт, де чекала машина, проңу- стив т. Жухову, набрав в груди повітря і глухо скомандував:

— Ма - арш!..

Переливи всіх тонів і звуків прокотились по бухті:

— Руш - шай!..

Над двором, над фільварком, над степом загойдалось, полинуло:

„Ой жаль мені, жаль...“

XIII

На сіро - біло - туманному фоні сніжного ранку напівзруйнована станція спала. Полки, батареї, команди, обози і парки підходили до вокзалу і розміщались на путях, під розбитим депом, по порожніх вагонах, на дровах, стосах сіна, соломи, на довгих плятформах, а зміястий хвіст возів, кухонь і людей одиночок коливався ще десь коло фільварку.

Машина начдива двічі псувалась в дорозі і все таки прибула на місце на чолі довгих колон і потоків. Коли перемерзлі, нервові й сердиті штабісти докотились уже до посьолку, вороним прекрасним конем підлетів начальник команди розвідників, віхрастий русявий дончак з своїм ординарцем і на льоту оддав рапорт, що „станцію взято майже без бою, ескадрон українців утік, лишивши одного убитого“. Всі неприємно поморщились: день починається кров'ю — але ніхто не вронив жодного слова, всі скочили в сніг (латаття густо летіло) і на ходу розминали затеклі, засиджені члени.

Бугор, Білан, Іванов в супроводі обох кавалеристів повернули назад, „на зустріч дивізії“. а сам Хамут, Шепшелевич і т. Жухова — через сітку путей, вулицями рудих і порожніх запломбованих вагонів — на одинокий будинок вокзалчика. Запорошений снігом і інеєм, в новесенькій шапці і чоботях убитий салдат розплатався ниць під самим дзвінком, одкинувши вбік свою непотрібну винтовку. Т. Жухова, яка ще не бачила мертвих на фронті, добула з колушка свою вже відому замусолену хустку і витерла на холодних губах, бровах і під носом білі стрілки і краплі інею.

Начдив і самий вокзал був абсолютно порожній (ні стільця, ні плаката) і по залах єдиної кляси та багажного відділу хазяйнував тільки вітер. „Негайно“ п'ять ординарців розвідки розлетілись по соннім посьолку розшукати начальника станції. Найшли його десь „на кулічках“ і привели під конвоєм. Це була чорна, як вугіль, тонка і довга, як семафор, зла, як гієна, персона, відповідала на прозьбу зухвальством, на вимогу — нахабством і глуфом, на тенденцію крикнути — гавкотом.

Розмова (подаєм в дуже стислому вигляді) відбулась на пероні, в кількох кроках од дзвоника.

— Ні, вибачте, панове... все одно, товариші, хто ви — я не знаю, може ви не начальник дивізії, а сам Миколай Миколаєвич, а я вас слухать не буду. Я обслуговую фронт, не тільки вашу дивізію. Крім того, я вам не підлягаю. Без начальника южних я не дам вам не то ешелону, а навіть пустого вагону.

— А де ж у чорта в зубах ваш южний начальник? — починав закипати Хамут, стрівши перший непослух і опір, і незрозумілу ненависть.

— Не в чорта в вубах, а в місті — городі Києві. Пишіть йому телеграму. Під суд... заради ваших прекрасних очей (скривився він на некрасиву т. Жухову) я потрапи не хочу. А потім ви (кивнув він Хамутові) не совайте вашим револьвером, бо я вас не боюся. Хоробрість свою ви вже показали на німцях...

Комісар і т. Жухова спалахнули, як порох, обізвали його „корніловцем“, „саботажником“, дістали собі „дезертирів“, зблідли обоє разом, затряслись і зчепились в смертній словесній баталії. Тільки в очах Хамута, обманних для стороннього ока, стояли лагідність і спокій. Він повернувся назад і оглянув територію станції. Од вокзалу до обрїю кричуща дивізія розкинула ряди зелених гармат,

квадрати двоколок, санітарні лінійки з хрестами, гаї щетинястих козел, між якими уже закурили сизо - хвостаті багаття і комашилося сіре, зелене, смушеве, обсипане снігом, сум'ятним іржанням і муканням.

— От що... Наша дивізія не додому, не в гості, а йде рятувать революцію. — Павза. Конвульсії. — І ми не подивимось, чи вволить ваш южний начальник подати нам товарні вагони. (Ще павза). П'ята година, — підніс він під самий форменний кашкет семафорові свого німецького годинника. — Накажіть вашим хлопцям зараз же скласти мені два ешелони... До семи, щоб все було готово... Кінець.

Семафор зламався в крижах і грудях і спіраллю засмикався з реготу. Т. Жухова забігала по перону, Шепшелевич пом'якшив свій обурений тон і кинувся шукати в тупім консерваторі „революційної совести“.

— Что же, — напівпитанням, напівпорадою обірвала комісара т. Жухова, — нридется его застрелить и самим взятсья за дело...

Ця погроза скінчилась нежданим фіналом. Фанатик свого вокзалу (як пізніше прозвав Шепшелевич) начальник станції раптом рвонув за комір свою уніформу і задириливо крикнув:

— Стріляйте!.. — Жовтий, як стінка своєї установи, він ступив крок до дзвінка і склав довгі худі свої руки на грудях.

Це була цілком театральна сценка.

Хамут ясно відчув, що він здатний убити цього „диявола“, що тепер це вже треба зробити „во ім'я дивізії“, інакше бо буде ганьба і провал, руки йому здригнули і полізли до кольта, але в останній момент де не взялась стара жінка, та сама бабуся, що минулого ранку так стоїчно змагалась за двері з хрестом, кинулась Хамутові під ноги і вчепилась йому за поли.

— Ваше благородіє. Будьте такі ласкаві. Я оддаю вже йому, відьмакові, його прокляті двері, хай він верне мені коняку. Я — сирота, одна на білому світі, як палець...

Хамут гнівно відтрутив на бік досадну невчасну прохачку:

— Іди, бабо, з дороги...

Бабу прогнали, але на зміну їй югнув лисий, в чемерці й постолах дідок, і впав перед Хамутом на коліна:

— Не дайте їй піти самовольцем... без святого вінця, як собака... Бо прокляну її на вічні віки, щоб щастя, долі не мала...

І трагічний дідусь, заплутавшись в мережеві волок, одлетів слідом за бабусяю, але кандидат під станційний дзвінок вже був врятований. На шум почали набігати салдати, ревкоми, начальники, підлетів з ординарцем віхрастий дончак, і Хамут йому крикнув:

— Порахуйте мені зараз всі вагони...

Душ п'ятнадцять кавалеристів розвідки розлетілись по всьому терену станції, по всіх вагонних вулицях і провулках. Хвилин через п'ять ініціативний дончак примчав з повним справозданням:

— На станції є 5 паровозів, одна „кукушка“, 10 класних вагонів, 160 цілих теплушок, 28 платформ, 17 холодильників і 22 вагони розбитих...

— Гарзд. Шукай кочегарів...

Розвідка на чолі з своїм командиром полетіла галопом в посьолок.

Камчатський комполк, що підійшов якраз на цю сцену, подібний на лісовика або радше на водяного, затрусив своїм мокрим, буланним волоссям:

— Значить, товариш дивізіонний, на полк припадає по 2 $\frac{1}{2}$ вагони класних, 40 теплушок і 7 платформ. Батареї, артилерійські парки всім гамузом дати полкам, і діло в шляпі...

— Розмістимся... — буркнув хмарно Хамут.

Тоді семафор, що так і простояв під своїм дзвінком, витяг роговий портсигар, запалив худими трамтєчими пальцями якусь дуже огидну цигарку, заклав нед-

бало руки назад і пішов, коливаючись, кудись в напрямі депа. Оразу ж пішла чутка, що „начальник станції завернув за депо і тікає в посьолок“. Хамут важко зідхнув, одкинув назад свого непокірного кольта і прискореним кроком рушив слідом за начальником, щоб на власні очі перевірити всі паровози.

Рухливий табір шумів. Малесенька цифра на шматку папірця „3480 багнетів“, „двополкова бригада“, видавалась тепер цілим корпусом. Дядьки і тітки, всі роки, зрости, одежі і коліри, з ближніх околиць сіл тяглися, як галич, на станцію. Не минуло й години (біле сонце, як решето, стояло над дахом вокзальчика), а вже по цілій дивізії гомоніла ранкова торгівля французькими булками, ішов жвавий товарообмін борошном, шкірою, мішками, палатками, цукром, консервами. Між сірим гудінням салдат шниряли в приданих своїх опанчах занозисті бублейниці, одбиваючи жартами походних зальотників.

Раз - у - раз ниряючи попід вагонами, продираючись межі шеренгами козел, Хамут ловив на ходу настрої своєї дивізії. Обравши своїх командирів, і оддавши їм волю свою, вона безтурботно й беззлобно жила, варила, пила і курила. Од цього спостереження в грудях йому було чомусь сумно і разом спокійно і впевнено. Влада клала на душу і тіло йому свою важку і присмну печать, і він її ніс гордо, визивно, з потаємною радістю.

По дорозі до депа були ще інциденти і стрічі з виборцями, бабами й селянами. Коло кухонь якутського полку „два руські“, держачи за руки двох німців, представили їх своєму начдиву.

— Сю ніч здалися в полон... Хочуть вступити до нас у піхоту.

Хамут посміхнувся і дав розпорядження, „записати їх в списки полка на повне „довольствие“. Далі якісь депутати з села, що „постраждали од фронту“ просили собі „на постройку“ казенного лісу, тобто саперний матеріал, що лежав на станції стосами; якісь „біженці з Ясс“, якісь „покинуті на призволяще“ якимось полком молоді молодіці і т. д. без краю. Аматори скарг, Шепшелевич і т. Жухова, одірвалися од Хамута і застрягли серед прозьб, інформації, жартів, плачу і оханья.

Коли Хамут дійшов до депа, відтіля виткнувся великий паровик „С 42“ і, пихкаючи паром, погукуючи, погримів тримотливими рейками.

— Пішов Гаврюша...

Дійсно: зацокали вагони, засвистіли свистки, словом, всім стало ясно, що якась невидима рука взялася виконувати колективну волю дивізії.

Тоді тут же, в депі, на тендері „мертвого“ паровоза відбулося друге літуче засідання штабу.

Держав слово Хамут:

— Буде два ешелони. Першим піде перша бригада, 41 - й і 42 - й, другим — друга, полки 43 - й і 44 - й. На станціях забирати всі паровози і чіпляти до себе. Кулеметні команди на паровики, ззаду і спереду. На кожному ешелоні одну гармату держати на платформі, готову до бою... Коло кожного сукиного сина, начальника станції, залишати одного члена ревкому, поки проїде дивізія. Я, т. т. Шепшелевич, Білан ідемо з першою бригадою, т. Іванов і Бугор — з другою, в арієргарді. Зупинка всієї дивізії в Києві. За грабіж, за насильство тут же судити польовим судом і стріляти на місці.

Буланий комполк захоплено встрияв до наказу з порадою:

— Краще йти всією сімєю, разом... Як за царя ішли без розбивки, так і тепер одним тілом...

Хамут зупинив його невдоволенням жестом: час порад і нарад закінчився, наставала доба ляконічних команд, директив і наказів. Буланий порадник знизив плечем і розчинився в покірнім гурті командирів.

Паровози бродили туди і сюди, заходили далеко в степи, чіпляли, зганяли вагони докупи, і тоскно, хрипло, тривожно кричали.

XIV

Біле сонце з каламутним більмом крутилося в хмарах, в терпкому диму і вже спускалось до фронту, моргаючи лячно на спорожнілі без нього окопи, коли два гігантські „состави“, вагонів по сто, вийшли на п'яту і шосту путі і остаточно спинилися. В тісному кругу своїх командирів полків, батарей, батальйонів, рот і команд, Хамут важко й рішуче ішов посеред ешелонів, а численні менші начальники бігли перед ним і за ним, і швидко креслили крейдою числа і назви. Впорядивши свої розпорошені лави, обидві бригади стояли на порожніх путях, проти своїх ешелонів, і жадібно чекали „посадки“. Нетерплячі частини і окремі імкі індивіди самі займали місця, і в піснях, словах, пантомімах ілюстрували свій настрій, проте строге мандрівне начальство втручалось в їхнє життя, висипало їх вниз, сперечалось і лаялось.

Підполковник Яваш, що переживав революційну весну, ішов крок - у - крок поруч начдива, раз - у - раз хватав його за рукав і туркотів йому в вухо:

— Я ризикую всім своїм життям. Дворяни не чули свого народу, занедбали його і образили душу, і їх жорстоко покарано. Ангол любови зненавидів їх, і ангол помсти шумить над ними своїми чорними крилами... Я теж став проти них, і проти них розроблятиму пляни. Мені вже повороту немає... Є ви, буду я. Вас не буде, прийдуть вони, я загину...

Хамут задумно хитав головою.

На правому фланзі Якутського полку на пресованих квадратах сіна мальовничо сиділо чоловіка тридцять ранених і хворих в своїх трафаретних халатах, пили чай з білих шпитальних чашок і стучали патерицями. Тут же, кроках в десяти, оголивши шаблі, скучно - бездумно стояли два салдати етапної команди, а межі них ще й досі в своїй уніформі, з сумкою за плечима, як Марко Горбатий, сидів засуджений насильник і печально обводив очима довгі шеренги вагонів. Вряди - годи перехожі співчутливо ставали проти етапників, питали „за що?“ — і, довідавшись, що „польовий суд засудив на п'ять літ“, мовчки одходили геть і позирали назад недовірливо, боязко. Ще здаля, уздрівши начдива, арештований жваво скочив на ноги, і пошгиво став йому при дорозі:

— Дорогий товаришу. Пожалій не мене, а мою стару старушку. Більше не буду. Согрішив раз у житті. Все переплуталось...

Обидва вартові дружно підтримали апеляцію:

— Простіть його, товариш дивізіонний. Кінець війни. Чорна ворона і та вільно літає...

Яваш нахилився Хамутові над вухом..

— Вибачте. Ця жінка, заради якої... не визначалась ніколи своєю моральністю. Це просто була офіцерська...

Хамут, що з перших днів революції не вмів говорити в - шепіт, повернув строге лице до начхоза:

— Здати його при пакеті в першу тюрму по дорозі, і показати розписку мені.

Бугор козирнув, етапники раптом зів'яли і сіли на свої квадратики.

Кінець - кінцем, з краю в край все було пильно обсліджено, щиро і дзвінко обстукано, Хамут дійшов до передніх паровиків і дав дозвіл сідати. Військо жваво і шумно ринуло в атаку теплушок. Піхота працювала в повнім братерським контакті з артилерією, і за якунебудь годину на широких платформах важко і грізно сиділи мортири, трьохдужимовки, зенітки, а з спеціальних вагонів визирали клуби, морди й хвості бітюгів, роги „нехворих“ волів, корів і іншої живності.

З самого заду першого поїзду тичба салдат суетилась коло аероплана і тягла його на платформу. Це був німецький „Таубе“ з чорним квадратним хрестом „на всі груди“. Він пишно розставив широкі крила свої, уперся передніми круглими лапами в шпали, коротенькими задніми — в сніг, встромив кінчик хвоста в стіжок

зеленого сіна і, почувавши себе чужоземцем, холодно - сіро поблискував одним - єдиним оком, сталевую віссю, не розуміючи, що з ним хочуть робити. В чорній шкіряній тужурці і штанях, весь в чорнім поту, як в мазуті, „руський“ пілот вискочив на п'ятак, призначену для його машини, і скаржним тоном „командував“:

— Братці, не куріть. Тут бензин... піднімайте за осі... Не сідайте на хвіст. Пожалійте себе, ви ж такі люди, я прошу вас не курити...

— Разом, разом...— гуділо над натовпом.

Маса рук, спин і рамен влипла в тендітні боки, груди, вісі і хвіст, крилата машина здригнула всім своїм тілом і поставила гумові ноги на край своєї нової стоянки.

— Наддай, наддай...

— Носом уперед...

— Обережно, крило...

Підхоплена новою навалою, велетенська птиця блимнула сіро на своїх мучителів, підняла зусильно хвоста, повернула важко на бік, спустила задні, карлуваті ніжки свої на мокру п'ятак, і поставила свій затуманений погляд кудись через кряж членисто - горбатих вагонів, на дальні чорні димки паровозів.

Пілот зняв кашкета і, вигинаючи плечами, витирав чорною ганчіркою потоки грязі на крутому високому лобі.

В дверях вагонів висіли грона салдат, в прорізах люків мигали щасливі обличчя, картузи і платки, в залізних печах горіли свіжі соснові дошки і дрова, сповняючи своїм лоскотним димом і запахом станційне повітря.

— Крути, Гаврюша...

XV

Взявши під своє начало кілька салдат, т. Жухова пішла кудись за вокзал „предать земле украинца“; поетичний, і сам красивий Білан, поблукавши без діла по всіх станційних путях, взяв під руку якусь красуню - бублейницю, що весь час чіплялась до нього, і пішов кудись за депо на прогулянку; Шепшелевич ще бився в клубку безконечних прозьб і петицій; безумний Бугор, як мотор, літав і юлив між вагонами. Навіть в тупім семафорі, в цім справжнім корніловці, прокинулось його професійне чуття до речей і машин, він кричав на своїх вайлуватих підлеглих, сіпав їх і погрожував, забракував два „небезпечні вагони“, просив Хамуту викинути їх з ешелону, і з сльозами щастя в очах присягався, що він „із робочих і сам страждав по тайгах і Сибірах“.

— Гаврюша, друг, крути ж, голубчику,— летіло веселе крізь люки і двері.

Раз - у - раз зринали пісні, і, здавалось, станційний будинок, рейки, паровози й вагони пливуть по молодому снігу на металевих хвилях гудіння.

Хамут уже двічі пройшов туди і сюди вздовж вагонів. Чорні тривожні клубки паровозів, два квартали майна і салдат, покірних слову його, зелені шийки максимок на тендерах,— все це його хвилювало, стискало, лащило груди.

— Що, братці,— послав він дугою на тендер ласкавий свій хрип,— не боїтеся стріляти буржуїв?

Кілька кулеметчиків хором:

— Нехай підставляє пузо...

— Загубить штани і циліндри...

Хороше, тепло сміялись, встановляли „на всі чотири“ свої сірі облізлі машинки, стукали кулеметними плитками, зрозумілі, засмалені, мокрі, і в грудях Хамуті було туго, повно і радісно. Словом, криваво - печальний ранок обіцяв перейти в надвечірню зворушну ідилію.

Але вечір був ще далеко. Примчав якутський комполк, коренастий чорнявий забайкалець, і тривожно доложив, що „дивізія не влазить в вагони“. Яваш зблід,

а Хамут лише усміхнувся. За чотири роки салдатства, переходів і маршів, він добре знав процеси посадки, широку душу салдат, що любить поспати в - розтяжку, непорозуміння і паніку, що зчиняється завжди на станціях, і спокійно пішов повз свого поїзду „стискати“ вагони. Начхоз Бугор, що ліквідував якраз конфлікт батареї з обозом, почувши про цю новину, примчав до начдива. Ідучи ріденькою групкою, бачили, як мимо вагонів нікали безпритульні салдати, простягаючи руки до люків, умовляли налиплих до дверей своїх щасливіших колеґ і, проблукавши даремно вперед, швидкували назад з таким же самим настроєм і успіхом.

— Товариш дивізіонний,— перестріла Хамута ціла отара салдат, потрясаючи сумками.— Жонаті з жінками захопили два луччі вагони і не пускають нікого...

Хамут легко вхопився за залізне поруччя, черкнув кольтом в одвірок і розп'явся на дверях „жонатої“ теплушки. Посеред вагону стояла сиза, розпечена піч, оточена стосами свіжих душистих скалок. Та сама „австріячка“, що вчора зустрілась на вулиці Ревкавуц, босоніж стояла біля сковородки і деревляною виделкою - скіпкою мішала в ній якусь лоскотливу шиплячу печеню. На нарах, на горбах подушок і пухових перин, в - обнімку лежали скрізь молодята. Раптом жінки скочили з місць і соромливо заблизькали віями.

Щасливі чоловіки враз зняли лемент, що вони „страждали в окопах“ і хочуть „хоч раз у житті пожити по - людському“.

Хамут не сказав їм нічого, в такий самий спосіб обслідив другий вагон, скочив на шпали і рішуче кинув начхозові:

— Перевести жонатих в один вагон... А ну, друзі,— повернувся він до теплушки,— потісніться, дайте місце піхоті.

Крики, скарги, протест і... неохоче переселення. Юрба „безвагонних“ почала затопляти залишену теплушку. Але це була одна крапля в великому морі. Безпритульних було ще багато. Вони талували слідом за своїм начдивом, ритмічно потрусуючи горбами, спинались біля кожних дверей, і не в силі пробитись в вагони самі, в щілки між ніг і плечей посилали свою благушу розгубленість. Тендітний голуб надії вилітав швидко назад, обсіпаний лайками і лементом. Фронт якутських теплушок одноставно одбив всі повторні прозьби і напади.

Скрізь було „повно до стелі“. Більше того: не добувши місця в теплі, винахідливі одиниці і групи розміщались на залізних дахах, буферах, подавали ознаки життя десь під колесами. В багатьох стінах було прорізано ще пари дверей, перекинуто мости і ходи сполучення. Дотепні імці за допомогою пил, мотик і сокир збудували собі досить цікаві і хитрі споруди, подібні на курені, плоти, гнізда й конури. Словом, чотирьохетажний квартал мандрівного города тріщав, тримотів і пиляв свої дорожні рещтовання, а зграя ворон, що завжди супроводить військо, кракала на білих ширтах, на телеграфних стовпах, на селянських повозках.

Проти мортир, на землі, на соломі і сірі шуміли ранені і хворі. Вони весь час мовчки дивились, як сідала дивізія, як втягали в вагони худобу, висаджували аероплана, добродушно всміхались, і довірливо - ласкаво чекали на свою „госпітальну“ теплушку,— та, коли в далені закурили паровози,— бандажі, перев'язки, халати й патириці заметались по шпалах, намагались прорватись в тепло, зривались, кричали і падали.

— Так що ж це, братці? Воювали разом, а тепер нам погубать у степу?.. Нехай клюють ворони наші кості?..

Хамут якраз і попав на цю сцену.

— Де ваш лікар?

Салдат з чорним наочником на правому оці скосив на начдива наїжений злобою профіль:

— Там же, де все продажне начальство.

Коротенький пузань, пізнавши начдива, відтрусив свого злого колеґу на бік, і розкинув розпачливим циркулем свої членисті милиці.

— Він утік, товариш начальник, екіпажем... з обома своїми мадами...

— Давно? куди?— рвучко оглянув Хамут свої квартали й селянські базари.

— Ще вранці, з самого фільварку, завернув по дорозі і, мабуть, поїхав на Кам'янець...

— Падлюка.

Камчатський комполк з усім штабом своїм (вістові, спішені ординарці, телефонні команди) розмістився в вагоні четвертої кляси і допивав другий казанок свого чаю, коли його повідомили, що „дивізійний ходить“ по табору. Потрусуючи буланним своїм жабуринням з тютюном і крихтами, комполк кинув на плечі шинелю, що вже була сушилась при пічці, і прямо з приступок попав в розпечену піч Хамутового серця:

— Ти чому покинув ранених?

— Вони собі цілком самостійні, товариш д...

— Скільки на твій полк вагонів?

— Сорок один, товариш дивізійний, на один тільки більше. А чому — це понятно... До мого полка присусидився батальйон чужої, сто шістьдесят п'ятої дивізії, що не хоче сидіти в одних окопах з окраїнцями...

— Собатажник! — обірвав його гнівно Хамут.

Комполк закліпав волоссям, оглянув ранених, натовп здорових салдат, до свідчених очок вчинив обрахунок, і затуркотів підкупливим тоном:

— Для них, товариш дивізійний, ще тільки чотири теплушки, і наше діло в шляпі...

Хамут бистро зирнув на депо, обвів пильно путі, де стояли наче скелети допотопних тварин погорілі розбиті холодники і вагони, і різко спинив балакучого радника:

— Хоч кров з носа, а вагона для ранених дай.

Прищулений, мокрий комполк раптом зів'яв, ще раз оглянув скаржно плями й халати і в - шепіт почав рахувати свою нову установку.

Яваш зашепотів Хамутові на вухо:

— Та це не наша дивізія... Не пропадуть... Поїдуть завтра другим ешелонам.

З багатьох прикмет на пагонах Хамут бачив і сам, що це було зборище всіх корпусів і полків чи не всієї дев'ятої армії, але тепер він був щось більше за начдива, він ставав ватажком всієї салдатської маси. Чи ж йому бракувати людей, що шукають його руки і команди? Він владно зирнув на начхоза, що поруч з начдивом обертався в ніщо, ткнув пальцем в юрбу здорових салдат „чужої дивізії“ і видав хрипке розпорядження:

— Візьми їх і розмісти по обох ешелонах. По одному на теплушку.

Бугор козирнув, полотняні горби затрусилась круг нього і потягли його шумним кварталом.

Хамут різко повернувся назад, щоб іти, і його очі зустріли засудженого. Той, мабуть, чекав нової грози, кинув плечем і метнувся до своїх етапників.

— Пустіть його!..— Хамут дружно мотнув арештантові.— Шукай собі місця.

Засуджений враз заяснів, рвонув з ноги, нирнув під п'ятформу і зник в дзвоні і гомоні. Ошелешені етапники вложили в піхви шаблі і побігли в протилежному напрямку.

Яваш, скориставшись з того, що Хамут поставив на нього лице, потиснув його за п'ясть:

— Ви можете мене розуміти без слова? — І не дїждавшись ні звука, ні руху, закінчив екзальтованим шепотом: — Ви родились для великих масштабів...

Хамут знизав плечима, обминув задню кукушку свого ешелона і пішов на густий погрозливий дим головних паровозів.

Торгівля й братерська товаровиміна, що не вгавала на мить, почувуючи ско-

рий кінець, билась прискореним темпом. По путях, од дверей до дверей по - під люками блукали дядьки в салдатських шинелях наопащ, співчутливі тітки з жмурами мішків, гімнастборок, палаток, визивні бублейниці з пудами добра в туго натоптаних кошиках. Дітвора всіх мастей шниряла по шпалах і хором:

— Дядя, дайте грудочку цукру.

Воронячий крик, сніг і цукор летіли з дахів, з буферів на розкошлані гороб'ячі зграї малечі.

З усіх етажів докоряли:

— Гаврюша, сукин кот... Що ти там собі думаєш?

— Крути, каналія...

— Не томи нашей душеньки...

Вагони співали.

XVI

Добувши таке невеселе майно, мажорний камчатський комполк похмурнів і погас, і в свій черк негайно вчинив своєму полку безжальну літучу ревізію. Заспокоєні, мирні теплушки з коротким боем, іноді без нього, простим переговором, — корились, стискали своє сіре нутровище. Але тут нежданно прибігли тривожно „з застави“ з двома кулеметами камчатські розвідники (було їх душ 100), за яких тут уже зовсім забули, — і перемішали всі карти. Дзвінки і свистки, що провіщали близький „одход“, хвилювали ранених, комполк втрачав рівновагу, кричав, лютував і метався од флангу до флангу. Був один напівпорятунок: офірувати вагоном самого штабу. Короткий наказ — бинти і милиці потяглися хистким караваном в класний вагон, а штаб обернувся в „біженців з Ясс“, і безпорадно забігав по шпалах.

Скрізь, де можна було помістити людину, її було приліплено, проте лишалося ще чол. 70, і комполкові ясно було, що один вагон треба ще „до зарізу“. Правда можна було взяти один скелет - холодник, але семафор, що випадково попав на дебати в цьому питанні, заявив безпричинно - бурхливий протест і потрюхав „шукати начдива“.

Обійшовши й оббігши двічі всю лінію, комполк зупинився в кінці ешелону, між кукушкою й Таубе і трудно рішав, „чи причепити ще холодник, чи сісти в селянські вози і поспішати до якогось нового вокзалу“.

На безпорадну нараду штаба полка з низовими виборцями і надійшла заклопотана трійця: начдив, комісар і т. Жухова.

— Дозвольте нам до аероплана, — затріщали салдати з застави.

Чорний пілот, що стояв по цей бік п'ятформи, доброзичливо всміхався і негативно - поважно мотав головою:

— Не можна, братці... Тут баки з бензином.

Добрі, ласкаві обличчя просили:

— Товариш дивізійний... Дозвольте нам сісти до птички.

Хамут тріпнув головою, наче зі сну, широко ступив до пілота, і дві пари очей — наказ і протест — нелюб'язно зустрілись.

— Він у тебе цілий? — прищулив розламані брови начдив.

— Цілий не цілий, а сідати сюди не дозволю.

Якби не роздражнено-впевнений тон, може на цім питанні вся справа була б і скінчилась, але тепер Хамут підступив до самих пілотових ніг і хотів уточнити відповідь. виявилось, що „машина трохи підбита руськими кулями“.

— Возять негодяще залізо, — обізвалось докірно між натовпом.

— Він буде бити буржуя аеропланом...

— А він залізе в хату і літай - шукай...

— Правильно, — авторитетно сказав Шепшелевич.

— Верно, товарищ начдив,— гаряче підтримала т. Жухова.— Все аеропланы мира не стоят жизни одного солдата.

Хамут недовірно - критично пройшов повз п'ялформу.

— Правильно, товарищі. Літати уже не будем. Тепер буде війна піхоти.— Він спокійно зирнув на пілота: — Пусті. Нехай сідає армія...

Пілот перегнувся з п'ялформи, немов хотів кинутись вниз. Чорне лице йому зблідло і засмикалось в корчах. Юрба якось чудно презирнулася між себе і обережно - питально оточила свого командира.

— Знімай!.. — сказав раптом Хамут і рішуче пішов до кукушки, де зчинилась якась сутичка двох родів зброї — кулеметчиків і піхоти.

— Стій, стій! — захвилювався пілот.

Але маса здригнула і полилась на п'ялформу. Пілот трусив кулаками, мацав на поясі свій юхтовий мініатюрний кобур, гукав у юрбу, на тендер кукушки, але зрушена маса юртувала вже округ нього, ляскала руками, приміряла спину плечі до Таубе. Друга юрба, що була на землі, розступилася колом, розкрила цікаві роти, і мімікою губ, брів і носів помагала в процесі підваження:

— Так його, так його, дівола...

Таубе розставив свої гігантські металеві крила, немов вибирав слушний момент едарити ними в юрбу, зусильно крутнув почварними круглими лапами, зідхнув на всю грудь, схилився на бік і випав на рейки.

Благодушний регіт і сміх засмикав горбатими спинами:

— От хряпнув, чортяка...

— Сволоч буржуазна...

— Буде знати як літати...

Чорно - білий пілот скочив з п'ялформи, яку вже затопила піхота. Він зняв свого шкряного кашкета, важко дихав і втирав свого брудного високого лоба. У нього був вигляд лікаря, що стояв перед лицем дорогого небіжчика.

— Що ви зробили з машиною? Га?

Чимала партія глядачів, що прибігла на шум, з цікавістю розглядала машину, мацала, гладила, нюхала.

— От гадина...

— Забув уже, як бомбами кидався...

— Стрілами й газами...

— Скільки людей погубив неповинних...

— Га? Чого ж ти мовчиш? Барбосьяка...

Дійсно, звертання до аероплана, як до живої істоти, мало свій сенс. Чужоземець криво зорив оком своїм на окуповане салдатами місце, і в усій позі його, в грудях, крилах, хвості була така образа і злість, що всі почували її, і собі закипали од злоби.

— Аеропланы, товарищи, нужны и в мирное время,— шелеснув чийсь тихий розважливий голос, і очі всієї юрби повернули до нього (це був русявий русак) запитання, біль і ненависть.

— Він іще хоче війни...

— Подивись йому під плече, там, мабуть, висять офіцерські пагони...

Злоба на війну, що кожний явно і втай носив в глибині душі, раптом наїжила брови и чуби, пролетіла по сумках - горбах і сконцентрувалася на Таубе.

— Бий його, стерву...

Нові салдати сипнули з сусідніх вагонів, з ближніх п'ялформ, на ходу й на бігу розстібаючи чохла своїх сокир, кирко - мотик і лопаток. Од возів, од шкапин коливали селяни, проривались вперед, пожадливо зорили по всіх частинах машини і шукали гвинтів, гайок і т. п. знаряддя. Кілька сірих фігур вискочили на хвіст аероплана і побігли по тендітній спині його до самого сидіння пілота.

— Рубайте крила... крила!..

— Січи крило!..

Гай блискучих сокир метнувся в повітрі і з свистом врізався в дерево, в алюміній, в усі металеві частини машин. Ліве крило зойкнуло, немов огризнулось собакою. З другого боку, з землі кілька гарячих голів прорвалось із натовпу до самого хреста аероплана, заскакали коло пропелера, чіплялись знизу за крила.

— Гурра!..

Крило хруснуло, крикнуло, і салдати, „як груші“, посипались в сніг і на рейки.

— Товариші, товариші, товариші...— юлив між юрбою пілот.— Що ви робите? Не мучте ж машину. Краще спалить її...

Гнівний Хамут, що вернувся з кукушки, зупинився стрімко коло пропелера, проти самого хреста. (Він був подібний на залізний хрестик рогатого). Нероз'яджена злість Хамута живо згадала вчорашню сцену під дротом, бундючне лице офіцера мигнуло йому в очах, злість виросла в лють і закипіла на гидкому малюнку. Хрест вигинав свій човновидий живіт, зосереджено дихав і їжився чорними лапами. Хамут обернувся до своїх салдат і шепотом — хрипом (тим тихим шепотом, в якому скипілись всі образи життя) крізь зуби кинув дугою:

— Пали!

Буланний комполк підтюпцем підбіг до стійки, нагромадив жмут сіна і обережно, якось навшпиньках, наче до звіря, почав наближатись до Таубе. На землі, на дверях, в люках, на дровах кукушки все стихло, заціпивши подих. Комполк підійшов до машини, одною рукою одкинув кабінку, а другою висипав сіно. Картина дійшла апогею тоді, коли комполк витяг коробку, запалив сірничка і, прищуливши око, поніс хитливий огонь до кабіни. Сіно затлілося.

— Вибух, вибух!— заметался пілот, і, схопивши за руку т. Жухову, панічно тяг її під п'ялформу.

Але юрба втратила уже голос, слух, розуміння. Весь її інтерес зрісся гарячим клубком і впав у кабінку. Не встиг комполк одскочити на пару кроків, як звідти вилетів багровий вихоть, другий, упав на розтрушене сіно, розпався на змійки і поповз, пострибав під колеса, під груди машини. Заграв воєнний ріжок, і радісно, тонко засвердлив повітря спіралями. На цей сигнал Таубе дихнув новими порціями диму, ціле кодро голодних гадюк розбіглося по цілій машині і соковито, жадливо зализало його язиками.

Юрбу колихнуло і покотило по вулиці.

Паровик в авангарді гукнув, обіззався десь другий, подала бадьорий голос кукушка, засвистіли свистки, вагони хруснули чугунними членами і, наче не вірячи в рух, повільно - повільно почали перебирати колесами.

— До нас, тьотя, до нас,— летіло жужмом з теплушок.

Т. Жухова витягла до кричущих дверей свої кожушані рукава і косою лінією влізла до вагону. Кострубатий сірий панцир п'ялформи черкнув Хамута за шиєю. Шепшелевич вхопився за волохату руку пілота і злився з хистким барельєфом — „З окопів“. Коли брудна металева приступка кукушки підійшла до самих колін Хамутові, він важко - спокійно ступив на неї ногою і поплив над ребристими шпалами.

— Прощайте, немцы и австрийцы!

— Прощай, позиція...

Метелиця рук, платків і шапок (на багнетах) знялась над плавучим кварталом, прошуміла по станції. Весь у снігу семафор стояв на пероні, коло свого дзвінка, вклонявся й хитав своїм залізничним кашкетом.

Таубе горів, як легендарний дракон, лиховісно шипів, бив язиками і мотляв ними в степ, кудись до німецьких заметів.

ІВАСЬ ГОЛЬ

МЕЖАМИ НОВИМИ...

Поліським колгоспам

Гей, у лісі, лісі
зашуміли сосни
і голки упали
на вогкий обліг...

Розчесала осінь
колючіі косми
і бархан зелений
там на землю ліг.

Межами новими
продзвеніли коси
і на полі бачу
межу лиш одну...

Я поїхав з міста
на селянськiм возі
у село поліське,
в дальню глушину.

Розорали межі,
розорали ниви.
Кузня п'ятилітки
нові дні кує...

І уже в Поліссі
нові колективи,
нові комуни
у Поліссі є.

Своїми руками
в глиби перелогу,
одразу встромили
ми гострий леміш...

Ти, зійди, Поліссю,
на нову дорогу —
цвіти колективе,
колективе мій.

Радій, пролетарю,
ти, радій, епохо,
і в блискучі сурми
голосно сурми...

На шляху широкім
за новим порогом —
є творець великий —
Колективне „МИ“.

М. САЙКО

ДО СТЕПУ

Судилась велетню дрімлива доля
На довгому порожньому віку.
П. Куліш.

Віки змивалися віками,
і менше горбивсь чоловік,
а ти лежав важкий, як камінь,
у шумах, в шелестах трави.

Цвіло волошками трьохпілля,
і мертвий, сонний спокій твій,
як твань болот, покрився цвіллю
в труйкій задусі хуторській

Плелось життя, голодне й босе,
в глитайських ярмах з року в рік,
і кров'ю зрошені покоси
як знак, що раб ще чоловік.

Та мозолястими руками
розбито трон, і грянув спів,—
і навіть ти важкий, як камінь,
із краю в край заклекотів...

Дванадцять років більш навчили
аніж століття плазувань —
і ти пішов, напнувши жида,
на глитая, як на бур'ян.

З трьохпіллям, ралом, глитаями
як міг ти видертись з багна?
Як пир'юватими полями
ти зміг би Захід перегнать?..

Приникши вухом до яруг,
де бір нап'яв зелений тент,
ти й так без міри спав і трух,
поки знайшов свій рух, свій темп.

Твій сон — в минулому, на споді,
твое сьогодні: колектив,
твое майбутнє рунню сходить,
як спів, як захлань спільних жнив.

По косолапому сліду
до тебе, степе мій, приду

веселим ранком на весні,—
і цокіт цокоту розкаже,
як, од Херсона до Десни,
тебе скребе залізний важель
у три, в чотири борозни.

Прощай же, степе мертвих снів!
Здоров, красуню буйних жнив!..

Січень, 1930 р.

С. ПИЛИПЕНКО

СКАРБ

(ІЗ АНЕКДОТІВ СТАРОГО РЕДАКТОРА)

На підлозі стіл, на столі стілець, на стільці чотири томи великої радянської енциклопедії, на енциклопедії довготелесий поет Панюра з молотком у кощавій руці ритмічно вистукує по голій стінці. Попід стінкою рясні шматочки відбитої вапни. Сама стінка немов після чорної віспи. Рукави в Панюрі засукані, а руки по самісінькі плечі в сірому павутинні й поросі. Скудовчене волосся гронами липне до спітнілого лоба — цю руїнацьку операцію він, очевидно, пророблює вже чимало часу. Та запал його не вгасає і він, не чує, що в дверях спинивсь із здивуванням Ласоцький, темноокий, заклопотаний повістяр.

Молоток танцює по стінці, обціловуючи кожний сантиметр. З-під вапни де-не-де кривавляться кривими усмішками темно-червоні цеглини. Панюра витягає худу кістляву руку, захоплює все більшу територію, віддаляючи сферу ударів од своєї триповерхової піраміди. Піраміда хитається, поет вимахує в повітрі граблястими руками химерні виверти, мало не втрачає рівноваги і, нарешті, помічає в дверях свого приятеля. Обличчя йому густо червоніє й він поспішно злазить зі свого п'єдесталу.

— Що це за вправи, Панюро? Розсуваєш завузьку нову кімнату?

— Та ні... Ось сідай,— підсовує валізу, що сиротливо самотувала серед кімнати, а сам примощується в кутку на напіврозпаковану скриньку з книжками,— бачиш... я... Ти, власне, чого так рано?

— Не дуже чемна зустріч, ще й без відповіді моє запитання... Рано, бо потрібні до зарізу гроші. Сьогодні, негайно. Аборт, розумієш...

Ласоцькому свій клопіт і його темні очі з надією переходять з подовбаної стінки на забруднену довготелесу приятелеву постать. Поет задумливо витирає лоб і на ньому повзуть патьоки сірого бруду.

— От тобі маєш! А я до шеляжечка витративсь на переїзд...

Повістярєва надія миттю сповзає з обличчя. Вже трохи сердито:

— Ти б краще вмивсь, ніж ото розмальовувати довгообразу пику... Так нема, кажеш?

— Нема, братіку,— сумно й щиро.

— Ні коп'я нема?

— Ні копійчки! — безнадійне й остаточне потвердження.

— Дурень! — безапеляційно вирішає Ласоцький.

— А то чому? — щиро дивується довготелесий поет.

— Нащо стінки паскудиш? Це ж тобі, безгрошовому, ремонтувати.

— Е, ні!..— рішуче стрясається скудовчена копиця,— це інша справа... Тут, бачиш, секрет...

— Який секрет? Скарбів шукаєш, чи що?

— Як ти вгадав? Авжеж скарбів... Ти хіба знаєш? — зовсім розгублюється Панюра і допитливо вдивляється у спохмурніле приятелеве обличчя.

— Ні чортасінки я не знаю, крім того, що мені гроші потрібні, як горюче мотору...

Павза. Її вриває самовіддана пропозиція:

— Слухай, Ласоцький, давай разом шукати.

— Чого шукати? Збожеволів?

— Та ні... Серйозно. Сідай, не рипайся. Слухай... Бачиш у кутку грубу?

Її вже кілька разів розбирали по цеглиночці. Кожний новий квартирант... І підлогу вже знімали — нічого не знайшли. А я...

— Чого не знайшли? Кажіть толком, поете убогий!

— Та ж діамантів, кажу діамантів.

— Яких діамантів? Що верзеш?

Повістяр намагається низкою ступневих запитань розплутати клубок жмаканих інформацій Панюри й одержати приблизний кістяк історії загадкового скарбу.

*

Хто не знав багатія Слуцького? Майже всі головні вулиці забудовані будівлями з цегли його заводів. На всіх тротуарах, десь на околиці чи попід тином, де не стерли ще підосви пішоходів тяжкі сірі плити, й досі прочитаєш: „Завод Д. Слуцького“. На старому паркані, під'їжджаючи до міста, можна з вікна залізничного вагону відновити пильним оком вицвілу рекламу... „купуйте цемент заводів Д. Слуцького“. І коло цього багатоповерхового будинку теж колись пишалася золота вівиска коло воріт: „Садиба Д. Слуцького“. А в садибі, крім чільного велетня, було ще два густо залюднені флігелі.

Було чого революції забрати в Д. Слуцького. І, треба сказати, зробила вона це сумлінно й чисто: колишній багатій опинивсь незабаром в одній оцій кімнаті з розпухлою від неробства жінкою та двома дочками - перестарками. Дуже колись кирпу гнули дочки багатієві — тому й перестарки. А розцяцьковані були й вони й мамаша їхня ідолами індійськими. Тільки в носі й не висіли різні дармовиси. Що тих перснів, що тих серег та обручок! Оце тільки й вдалося родині Слуцького так - сяк приховати.

Своїми руками повибирав старий Слуцький діаманти та інше коштовне каміння і зашив у шкряну торбинку. Почепив її, мов ті моці колись правовірні християни, на бурякувату шию. По всяких кумоньках та голубоньках рознесли золото дочки й мамаші — де менше було надії на трус. Поволі те добро міняли на продукти. Так і жили, кленучи радянську владу. Як не робили раніше, так і тепер не робили. І ніхто вже їх, нікчем, не чіпав.

Не чіпали й старого Слуцького, одібравши в нього, здавалося, все. Хай доживає віку. Революція грізна та не мстива.

Але не було спокою Слуцькому ні вдень, ні вночі. Ану арештують:

— Що це в тебе на грудях? Хіба євреї моці носять? Палестинська земля, кажеш? Подивимось, чим вона пахне?

А то раптом заберуться нічні злодіяки: шнурок переріжуть і не зчуєшся...

Ще гірша від злодіїв власна родина:

— Не так тії більшовики кляті, як ти нас пограбував. Батько називається! Ми б тепер із тим майном найшли б жениха до пари. Це тобі не радянські гроші, що ними, жартуючи, дехто обліпив кімнату — ач, яка пістрява!

Жінка прискіпається:

— Дармуєш такий капітал... Розумні люди спекулюють тепер, або тікають за кордон. Тікаймо й ми, або мені моє віддай. Борошна з села привезуть знайомі міняльниці. Виміняємо на одіж, знов пошлемо на село...

— І знов усе товариші заберуть, — злісно відказує, сопучи, Слуцький, — ні, хай минеться.

— Доки сонце зійде...

— Доки мені перечити мені? — гаркає, як колись на приказчиків, — не дам і карата. Шлюс!

Одходить стара Слуцька, знає чоловікову вдачу. Недурно не що інше — цемент фабрикував, багатів цеглою. І лице в нього, мов той цемент стало: сіре, закам'яніле. А було цеглою бурочервоною.

Рік минув, другий. Сплило золото паводком. Свою останню одіж довелося мамаші й дочкам спродувати. Не те, що нічого робити не навчилися, ба навіть спекулювати мамаша плянувала тільки язиком.

Поглядають усі втрьох на торбинку заздрими очима, а в них уже й голодний бляск деколи.

Старий не піддається:

— Прощайте й це — подохнемо, як тави в ожеледь. Не дам найменшого камінчика.

І зачав уже від власної родини ховати шкряну торбинку. Та де її сховаєш в одній кімнаті? — Каже:

— Щось мені ноги судомить. Застудивсь. Буду в теплих панчохах спати.

Ненадійне місце панчохи... Другого дня:

— Дайте хусточку. Мені вже й горло болить...

Побувала торбочка і в душниках, і в перині, і в подушці, і ніжку в столі був видовбав, і вазон з квітками на вікні перекопав, і знов на шию чіпляв... Нема спокою...

Бачить: нишпорять дочки й жінка по кімнаті, все поглядають на нього скося — може вийде десь, пошукають, знайдуть.

— Отже не вийду!

І сидів у кімнаті, як гриб під пеньком, сам гнилий і той трухлявий.

А одного разу мало не вмер з переляку. Прийшли міліціонери на квартиру. Торбиночка саме на шиї була.

Що вже передумав за мить:

— Поведуть у район, обшукають. Пропало все! Якщо тут непомітно викинути десь у куток — жінки знайдуть... Пропало все! Заплакали діаманти, посміхнулося щастя востаннє...

Мало сам не заплакав старий, безпорадно, безвихідно. Серце стиснуло обценьками, ось - ось не битиметься. Піт крапельками холодними на лобі.

— Дозвольте, каже, ліків прийняти, нездужаю.

Підходить непевними кроками до шафи в кутку, наливає валер'янки жіночної без міри в шклянку. На шафі прикраси — обличчя мов наваксованих мушинів. Зуби щирять, регочуться.

— Це ж вони шукають десь у Африці діамантів. Голі - голісінькі, а крадуть у власників розсипів... Як?

Скоса позирнув назад — не дивляться міліціонери, спокійно розглядають кімнату. Ніж обережно із шафи. Покрадьки розрізав миттю торбиночку, діаманти один по одному в рот, як пілюлі — й запив валер'янкою.

— Що вам потрібно, товариші?

— Прийшли з анкеткою. Ваш теперішній маєтковий стан? Чим живе родина? Чи маєте родичів за кордоном?... Житлова площа, бачимо, в вас нормальна. Що правда, більшість робітників ще й тепер гірше за вас живе... Розпишіться. Все. До побачення!

Дивувалася потім чимало родина: наче й не їв нічого поганого старий і взагалі шунок мав добрий, а до аптеки побіг стрімголов: згадав, як власники розсипів перехитрували злодійкуватих негрів.

Незабаром прийшов звідкись веселий, мов назад йому цегельню повернули, або й завод цементовий:

— Одійшли,— каже.

Та за тими веселощами знов захмарнів йому сум і тривога. Гризуть дочки, п'явкою вп'ялася жінка.

— Голодом мориш, скнарю! Пропадемо через тебе. Віддай наше добро! Віддай, чуєш?

Кінчить одна, друга заведе, третя підтримає. З плачем, з лайкою, з прокльонами. Стежать кожний крок, кожний рух. Не витримала колись одна:

— Хоч би ти помер скоріше, кате наш!

Покинув зовсім спати старий — ще дадуть понюхати чогось, отруять...

Істи боїться:

— Одріж од мого трішки. Багато наклав. Щось нема апетиту...

Та проковтне, тоді вже й він береться до страви.

Обвис, змарнів, очі червоні від безсоння, руки трясуться, обличчя брезьке. Лягає перепочити — під подушку молоток: як душитимуть, зараз у потилицю, в скроню...

Думки осіннім листям тріпаються, шарудять. Перелетом пішло життя. Хто й зна, коли це минеться. Згадав запитання міліціонерів: чи є родичі за кордоном? Хоч нема родичів — знайомих багато. Доживу там віку спокійно. А може ще за багатію. Так і жінка колись радила. Чорт із ним, із цим пеклом! Справді подохнеш. Так — тікати!..

Прокинулись одного разу жінки — нема старого, нема речей деяких. Збганули — в плач. Далі — шукати. Знало багатія все місто, не забув дехто обличчя й тепер. Бачили, кажуть, на вокзалі, на західній залізниці брав квиток.

Поїхали десь діаманти! Післали навздогін не зле тихе слово жінки батькові й чоловікові, повернулися додому презлющі. Нікого вкупі гризти, одна одну гризе:

— Як ти прогавила?

— А як ти?

— А ти?

Оберемками злість шпурляють, поміями летять образливі слова, назад брудними вертають патьоками.

Та в житті, як в романі буває: привозять назад старого Слуцького з одрізаною ногою. Не втримавсь десь на буфері. Каже лікар — помре, бо дуже виснажений, ще й з розумом щось не гаразд: усе марить якимись каратами.

Не старого вже стережуть жінки — одна одну, щоб не вкрала яка коштовну торбиночку в одногого скнари. Умовляються по черзі дежурити коло хорого. Одна сидить, дві не сплять. Шелесне — всі троє стоять:

— Що? Що скоїлося!

Вийти з хати бояться. А ну ті дві, що лишилися, умовляться, пограбують, скривдять оту третю... Одна мара на ліжку в гарячці белькоче, три навкруги шиплять. Іноді на всіх жах нападає:

— Ану там у дорозі вже пограбовано?

Хорий за груди хапається, лапає, чи ціла торбинка. Шестеро очей жадібно стежать рухи кощавих пучок: чи ж налапує?

Заспокоїться хорий, заспокояться жінки.

За скільки часу знов тривога гадюкою:

— Чи ж є?

Так день, і другий, тиждень...

Божевілья сум'ятиться в брудній кімнаті. Не один — чотири діамантами марять, скрикують, хапаються.

Мамаша перша спам'яталася:

— Підемо всі з хати, замкнемо: — однаково не встане каліка. Хоч істи купимо, бо захоріємо. Він, як іржавий гвіздок, хто й зна скільки може пролежати.

— Як усі, так підемо.

— Ну, як усі...

Недовго й ходили, — бодай хтось не одімкнув. Бігцем усі три додому.

— Не поспішайте! — стогне мамаша, — серце старе, ноги старі...

Злорадно дочки посміхаються, набавляють іще ходи. Ось коли мамашу можна піддурити! А та паротягом сопе — хай серце лусне, не піддається на такий гачок...

Добігли — і знов, як у романі (життя вибагливе!). Лежить старий нерухомо, не харчить і долоні до грудей притис. Шість рук до пазухи — розірвана торбинка, порожня...

Коло ліжка кров з одрізаної ноги — невже на одній плигав?.. По всіх закапелках, в куточках, шпаринках. По шухлядах, пуделках, пляшках, неповних і повних. Мертвяка на підлогу, пір'я з подушки, волосся з матрацу. Сам мертвяк голий, білизна пошматована, бінти й ті перелопані — може туди застромив.

— Нема!

Губляться в здогадках. Через вікно хтось заліз? Ключ підібрав? Чому кров на підлозі? перев'язка була зсунута?

Тиждень шукали жінки, заспокоїтися не могли і все:

— Чи таки в дорозі пограбовано, бо ніхто на очі не бачив після того торбиночки, чи тут на злість кудись так хитро запроторив?

Поховали — ніхто більш на могилу ніколи не прийшов. Стара теж невдовзі ноги простягла — ні за чим уже жити стало. Дочок задавив тифус тої ж зими — і вони в гарячці, як батько, до самісінької смерти белькотали щось про діаманти.

З того часу пішла поголоска між люди про заховані в кімнаті скарби. За кімнату билися, за кімнату сварилися. І хто не вселявся туди, насамперед брався шукати діамантовий скарб. Розбирали грубу по цеглинці, мовляв, димить щось, перекласти треба. Зривали дошки з підлоги — пощербились, щілини великі, наново вистругати й пофарбувати не шкодить...

Як у го́ду діаманти!

Кріпкий був, невиказний, як цемент, що його виробляв, старий Слуцький. Пішла тайна в могилу...

Панюра кінчив оповідати і задумливо покрутив новопридбаним молотком:

— Але я гадаю, що цю таємницю розкрив. Вона там — у цих стінах. Треба налапати тайник... І тобі, як товаришеві, пропоную: берися й ти, не гаючи часу. Буде й тобі й мені. Ми ж не дочки Слуцького: і моє — моє і твоє — моє. Поділимо по - братерському. Ніде вже й ніколи не позичатимеш, не клопотатимешся.

— Ех, ти, поет! — іронічно посміхнувся темноокий повістар, але вже був позирнув скоса на приладдя, що мало принести стільки несподіваного щастя.

— Чого поет! Чого неодмінно поет? — образивсь Панюра й випроставсь усією довготелесою постаттю.

— А того поет, що тут не молотка треба, а заступа, — несподівано догадався Ласоцький.

— Як заступа? — обвів здивованим поглядом Панюра стіни, підлогу, пічку, стелю. — Що ж тут копати?

— Та не тут, а в могилі. Дурень ти разом із мамашею, дочками і всіма попередніми квартирантами - шукачами. Адже ясно, що старий скупердяй знов проковтнув діаманти перед смертю, як негр на розсипах.

Молоток з гуркотом полетів у куток.

— А й правда — дурень! — з сумним переконанням потвердив поет. — Але ж гроші однаковісінько потрібні. Тепер навіть іще більше.

Віспувата стінка виглядала так доказливо, що Ласоцькому лишалося тільки підтакнути і, згадавши про свій власний клопіт, журно зідхнути.

— Так... Гроші потрібні. До зарізу... Як горюче...

— Слухай! Ідея! — зненацька скрикнув Панюра і навіть довгими ногами спробував зробити якесь химерне антраша. — Ідея, гідна великого Айнштайна.

Ласоцький призірливо примружив темні очі:

— Яка там ідея?

— Ти, як повістяр, мусиш описати всю цю історію, а гонорар — пополам. Адже читачі не образяться. Вони знають, що письменникові доводиться інколи дуже сутужно й треба тоді братися за першу - ліпшу тему. А хіба це не тема, не сюжет? Буде невеличке оповіданнячко і будуть невеличкі гроші й тобі й мені, як винахідникові.

— Поете! Цього разу ти, безперечно, метикуєш зовсім не як ти, і я охоче приймаю твою пропозицію. Згода! Але...

— Яке там але?

— Дозволь мені ще додати на втіху читачеві, що тихими літніми вечорами на міському кладовищу бачили інколи якусь кумедну довготелесу постать. Вона блукала між старих, зарослих бур'янами могил і все чогось пильно до них придивлялася. Ніби син, після багаторічної відсутності, шукає забуте могиле місце батьків, ніби захований у тих могилах неоціненний скарб.

Січень, 30 року.

В. КОВАЛЕВСЬКИЙ

РОЗДІЛ III — РОЗМОВНИЙ

Гойдав
Пароплав
Пристав
І пристав
До плеса. Дим на спардек.
Під нами — затоки
Твакливий став,
Над нами — сліпучий день
А в т о р
Чуєте ось
Дзюрчання води —
Це вам
замісто віршів
Г е р о й
Замісто ж чого
Проклятий дим
А в т о р
Єрунда він, буває гірше.
Візьмемо прикладом
Того ж таки
Навантажника, що під жароту
Тягає мішки,
Скриньки,
Тюки,
Що став рідиною від поту
Г е р о й
Єрунда він —
Вантажник ваш —
Машина собі
і тільки
Для транспортних потреб
Раз
Два —
Для
споживання горілки
Вантажник рвач
Був і буде
Вантажник — люмпен по суті,
Для нього
праця
Клуб і бордель —

Засіб вбивання часу. Ті,
Що і насправді
Пролетарі,
Що
над столом і варстатом
Гнуть спину і мозок
І полум'я мрій,
Щоб у нове вrostати.
Ті, безумовно, достойні жалів
І допомоги достойні.
А цей — від таких,
Як він сам, ошалів
І найбільше пасує до стайні.
А в т о р
Покиньте патос —
На ньому
я
Знаюся і маракую
(Щоденна,
Буденна
Робота моя
Патосу потребує).
Ліпше, надалі,
Гуртом не беріть,
Не сточуйте гострих кутів —
Бо не всі на заводах
Пролетарі,
Щождо службовців — то й...
Астрахань, шахтинці,
К.О.Ц.Д.
На цьому провадили гру.
Наш день, наш упертий
Сьогоднішній день
Винищить їхній ґрунт.
Аджеж
узяли вже
Чистки, старт,
Проте, ще свербить рана
Отже ж, ваш патос
Не має підстав:
Спочивати й радити — рано

Хто ви?
 Розмова,
 Портфель та інше
 Доводять, що не робітник.
 Одягом ви
 Не подібні до інже-
 нерів (найперше для них
 Сухозлотиця кастова),
 Значить — службовець
 (Відповідальний надісь)
 Певно
 свідомий
 Мети й обов'язку...
 Герой
 Так. Я свідомий.
 Автор
 тоді
 Широ скажіть —
 У своїй установі
 Невже не вбачали дір.
 Герой
 Ні не вбачав.
 Автор
 Ну то це сліпота.
 Герой
 Ні. Я видючий, аж
 Місця живого
 Не було там:
 Куди не поглянеш — зле.
 Цілком зрозуміло:
 У місті малім,
 В організації слабеньких
 Штат на $\frac{3}{4}$
 З усяких калік
 Бо в фахівців — витребеньки,
 Ставка, роз'їзди
 І руки липкі —
 Не всім по кешені такі.
 Теж і в Райспілці
 М - ській було,
 Посаду я мав де —
 Людський склад
 Хоч зараз на злом:
 Покидьки, мотлох, дерть,
 Каліч. Тому
 Осередок мій
 Ухвалив
 розв'язати начальним
 Рядом
 питання
 „З ким і
 Як
 працювати надалі нам

Так би мовити, щоб
 „Самочистку“ провести
 (Пробачте на анахронізмі).
 Але
 розкусити
 Прихованих бестій
 Хто схоче.
 Хто зможе
 Хто візьме
 На жаль
 на службовцях
 Якогось тавра
 Не ставили, не випекли:
 Риплять папери,
 Пера
 Та враз
 Пів на четверту — край,
 Клин,
 Розрив
 між посадою
 (Кетягом рухів)
 Професійних
 і звиклих думок
 Між працею й тим
 Чим
 У вечір муругий
 Дихає
 Тихий
 Дімок:
 Власний спочинок,
 Власна дружина...
 Автор
 Нащо, було це вам,
 Щоб задушити
 Казеним ранжиром
 Щоб за розписом
 Цілував
 Їв, спав
 І до вітру ходив.
 Що міг дати
 Подібний критерій
 Для чого
 наскоки
 На побут родин,
 На хатній, інтимний терен
 Хіба недостатній
 Показник
 праця
 Вага, якнайбільша в ній.
 Герой
 За інших умов
 Ви маєте рацію,
 А в нашому випадку ні

Я попередив же
 Вас про те,
 Що суцільна діра була там:
 Кожна людина —
 Музей протез
 Попрацюйте
 з подібним штатом.
 Невпинний зріст
 Імобільних частин,
 Неходового краму загати
 Аджеж Райспілці
 Моїй
 не щастя
 Ловких завсклепів мати.
 Боялися ми
 Розбазарити в дим
 Навіть позичені кошти
 Так що почистити й
 нових знайди
 За тиждень
 Тут будеш радий
 Методам найгіршим

І кожним
 Ознаком — не до метод
 Коли
 У роті шматок
 Затримати без -
 господарности плин
 Узявся
 один товариш.
 „Такого не здуриш“
 У голос гули
 Службовці — з ним
 каші не звариш
 Помилуй мене,
 Чекисте старий,
 Мيني, робітниче ПУР'у,
 За кого
 сам Уншлихт
 Не раз говорив:
 — Він має талант, цей Чепуров
 Герой мій
 героя свого
 Вихваляв
 Одвернувши від мене лице.
 Герой
 Дозвольте сказати,
 Я
 І єсть Чепуров оцей.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

З СІМ'І ГЕНІЇВ

(УРИВОК)

Застогнало село, коли по ньому розсипалися салдати. Там кричить господаря, там вискотить поросся, там кури кудкудахають, там благальний голос господаря, а над усім — огидна, найпаскудніша в світі московська лайка. Старіші люди, слухаючи, тільки похитують головами, а малі хлопці повторюють нишком, стараючися завчити.

Салдат іде вулицею. З-за плотів дівтора викрикує: „Уш!.. Уш!.. Кабиш“! Салдат грозиться кулаком.

„Уш“ і „кабиш“ — це так дівтора проміж себе називає салдатів.

— А в нас уш стоїть.

— І в нас!..

— Наш, як прийшов, зараз матір обхопив, а вони його кочергою.

— А наші мати тільки сміються, як їх уш обіймає.

Попав один такий „уш“ і до хати Шевченків. Бачучи убогість, він одразу вже почав вважати себе ображеним і одразу ж узяв незадоволено-начальничий тон.

Орини в хаті не було, то ж мачуха крикнула на Тараса, щоб ішов геть. Своїх залишила.

— Вони у мене такі, що нічого не займають. То отой клятий, а мої...

— А разі ти, малодка, за вторым?

— Атож...

Салдат крякнув.

— А де ж твій муж?

— Та понесла його лиха година кудись, а куди — й сама не знаю.

Може на тиждень, може й більше, — і сміялася очима. Салдат удруге крякнув.

Оксана мотнулася до сусідки, дістала запіканки трошки, спражила яєшню з салом і ще там, що знайшлося, поставила.

— Ну, сідай же й ти, хазяюшка.

— Та я й постою. Кушайте ви.

Салдат викушав іще, і ще, на переще ще ще, причім пив запіканочку не по-українськи, пригублюючи, а по-своєму, „залопом“.

Чим більше салдат випивав, тим ближче присувався до Оксани, а вона голосніше реготалася.

Потім він нахилився їй до вуха і щось шепотів, а вона біла його по виду кінцем рушника.

— Ну ти сама посуду — де ж нам, бідним салдатам, узять?

— А мені яке діло? У мене свій чоловік є, — і реготалася.

— Повиганяй своїх вилупків із хати...

— А навіщо ж їх виганяти? Нехай собі бавляться — вони не мішають.

— Або знаєш що? Я пійду в око вашу... як її — клуню — у клуню - о!...

А ти... — і знов шепотів їй на вухо.

Потім устав, грузний, обважнілий від пиття та їди, ригнув кілька разів, і заточуючися, вийшов з хати.

Оксана покрутилася трохи в хаті, попробирила на скору руку зі столу й вибігла, наказавши дітям не пустувати. В хаті zostалися діти Терещенки, сліпенька Марійка й Йосипко на долівці.

Степан поглитав недоїдки, вилизав сковороду, випив, що zostалося у пляшці. Погляд його впав на салдатську сумку. Вона лежала на лаві, застебнута на одну пуговицю. Очі хлопцеві загорілися.

— Ану геть мені з хати, — крикнув він на своїх. Ті, були запротестували, але Степан ужив кулаків.

— І мені йти? — несміло тоненьким голосом запитала Марійка.

Степан надумувався. Потім згадав, що вона ж сліпа й сказав:

— Ти хоч і зоставайся.

Хижим рухом притяг сумку до себе, поліз рукою. Намацав там якісь монети, одна впала на лаву, дзенькнула. Степан зачухав їх усі в рот і вибіг із хати. Подавсь у садок і там заховав гроші у дуплі верби.

Потім вернувся. Крадучись підійшов до клуні й заглянув у середину. Фізіономія його зморщилася, він огидно захікав і поскакав на одній нозі за ворота. Далеко не побіг, крутився коло воріт і галасав, щоб усі чули, що він на вулиці.

Оксана вийшла з клуні червона, поправляючи на собі одягу. Пішла в хату.

Тарас пішов був на потік, робив там млинок, властиво дороблював. Потім йому захотілося їсти, отже вернувся до хати. Мачуха сунула йому об'їдків. Він попоїв і вп'ять пішов на тік.

Салдат витягся з клуні вже надвечір. Ситість загальна бачилася в кожному його русі, — і як він потягався, і як спльовував, як лїниво йшов. Благословенная Мадаросія!...

Увійшов до хати. Оксана крутилася коло печі.

— Ну, хазяюшка! Таперічя бы — как етта по-вашему — пора бы падвечерківать алі как.

— Затого вже й вечеряти пора, а не підвечіркувати.

Він поліз у сумку, щось витягав звідти, але нараз його лице почало набрякати. Ще нічого не говорив, тільки очі були вирячені й лице швидко-швидко червоніло. Коли воно стало майже синім від натуги, а очі мало не вилізли з орбіт, салдат ревнув:

— Де мої деньгі?

Оксана зупинилася.

— Які деньгі?

— Ось тут були в сумці! Три золотих!.. Подавай міні мої деньгі!..

— Та схаменіться, господа служивий! Які деньгі? Та коли я... так хай мене мати божа...

— Тут не божа мати, а... Давай міні мої деньгі! Знаєть нічого не хочу! Я служилий чоловік! Я богу государю служу!.. За мене знаєть який отвіт держать будеш? І лявся і бив кулаками по столу і кричав. Оксана клопоталася.

— Ото ж лишенько, боже мій!.. Та може ж вони закотилися... ви б пошукали...

— Да що там шукать? Що шукать?.. Знаєть нічого не хочу! Деньгі мої подавай!..

Діти, що були в хаті, почали плакати. Оксана збентежена напастю, а трохи й налякана, не знала, що робити. В цей момент увійшов до хати Тарас. Внещасливу хвилину оце увійшов він до хати... І те, що салдат зараз кричить, лякає Сібіром, і образа, що людина, якій так багато було дано, зразу ж не тільки те все забула, а підозріває в крадіжці, і ненависть до цього непокірливого самолюбивого хлопця — все це одразу вибухнуло в душі Оксани, й вона аж наче з радістю крикнула.

— А ото ж, дивись, коли б не оцей і змантачив гроші.
Тарас, нічого не розуміючи, дивився то на розлюченого салдата, то на червону піку мачухи.

— Де ти дів гроші? — крикнула Оксана, ухопивши Тараса за рукав.

— Які гроші?

— Та ти не придурюйся, собача душа! Гроші, що ти у дядька салдата вкрав! Мої діти чужого не займають. Це одно у нас таке стерво у хаті!.. Давай гроші, а то я з тебе й дух твій собачий виб'ю...

— Я не знаю, чого ви від мене хочете... Які гроші?.. Я на потоці був... я нічого не знаю...

— Не знаєш?.. Не знаєш?.. — і ляскала хлопця по щоках.

— За що ви б'єтеся? — і пробував затулити лице руками. Оксана аж захлиналася.

— Гроші давай!.. Гроші давай!.. Гроші давай!..

— Я не знаю, які гроші... щоб мені очі повипадали, коли брешу!.. Щоб я світанця не побачив!.. Щоб я до вечера не дожив...

Але Оксана вже нічого не чула навіть. Вона вчепилася в хлопця, рвонула обома руками за волосся, Тарас упав, аж Оксана поточилася. Кинулася до кутка по кочергу, хлопець зірвався на ноги й побіг. Вдарив обома долонями в двері, (Оксана схопила його за сорочку) вирвався й вибіг. Оксана, репетуючи, за ним, але добігла тільки до воріт, стала й кричала умисне голосно.

— Я тобі, собачий виплодку, покажу - у!.. Я тобі, пся крив, жили усі вимотаю!.. Красти?.. Людей обкрадати?..

Це вона, аби всі чули. Але хто й чув, то не вслухувався, а махав тільки рукою й говорив:

— О вже мачуха норови показує.

Тарас побіг у Желехів садок. Старий Желех, як був ще при здоров'ю, обходив садка, глядів, але тепер він придівався, а сини ще молоді, їм не в голові хазяйство — так садок і заник, позаростав бур'яном, глодами й усякою всячиною. Там було у Тараса одне таке місце, де він був певен, що ніхто його не знайде: в глодах, непроходимих і непробитих, виявилось щось в роді печері. Мала дірочка, вірніше вузький коридорчик, еднала ту печеру, з білим світом. Пролізеши той коридорчик — і попадаєш мов у кімнату. Над головою гілок густо - густо — хоч який дощ, то не проходить. І ніжно - зелене освітлення — аж усміхнутися хочеться. Любив тут сидіти Тарас та думати свої молоді думки.

Тепер він прибіг сюди задиханий, заплаканий. Швиденько проліз у ту свою хату й ліг лицем на землю, сховавши голову між руки.

Ніщо так не ображає молоді душі, як безпідставне підозріння — і Тарас прямо вився від внутрішнього болю. „Та я ж не брав!“ — кричало в нім усе, і він совав ногами, бив долонею по землі, взагалі не знав, що з ним робиться. Так і заснув.

Прокинувся від ніжного дотику. В „хаті“ було темно. Тарас злякався.

— Хто тут? — і голос його тремтів.

— Це я, Тарасику... це я...

Голос Оришки. Дорога сестричка!..

— Я тобі їсти принесла, Тарасику.

Тарас аж тепер почув, що справді він дуже голоден.

— Ой спасибі ж тобі, Ориночко, що ти мене не забула.

Тепле почуття пробудилося в душі Тараса. Він обняв сестру й міцно притулив до себе.

— Ну як там? Батька нема?

— Нема. Мабуть не скоро й прийдуть.

— А Ксанка?

Діти між собою називали мачуху не інакше, як „Ксанка“.

— Та... казяться. Каже, що заріже тебе, як прийдеш.

— А я не прийду! Йй - бо не прийду!

— А що ж ти будеш робити?

— А тут буду. Ти мені будеш їсти носити — правда? Будеш же, будеш? Ніж у мене є.

Він витяг шматок заліза, вкладений в колодачик. Це була його гордість. Оринка роздумувала. Тарас, хоч був і старший, але він захоплювався; дівчинка підходила більше по - життєвому.

— А зимою як?

Тарас так далеко не заглядав. Зрештою й не хотів над тим сушити собі голови.

— Та й зимою... якнебудь... А може батько прийдуть.

Батько — то була суцність, що від усього могла порятувати. Оринка зідхнула. Вона мислила в данім разі практично і, махнувши рукою, хотіла сказати: „Як таке вже життя“... Але іншого виходу не могла запропонувати й тому промовчала.

— А на чому ж ти будеш спати?

— А так.

— Як „так“?

— Та на землі отут.

— Застудишся.

— Ов!..

Оринка пішла, обіцяючи завтра принести їсти.

— Тільки ти так, щоб оті чортенята Ксанчині, не височили.

— Добре! — і пішла.

Тарасові стало скучно, але вертати до хати він не хотів. Довго не міг заснути, лежав на спині й думав. І темні та безвідрадні були ті думи.

Дивно якось жилося йому. В чому се полягало — він і сам не вмів би сказати, але відчував, що життя його якесь... подвійне. Одне оце, звичайне, буденне, коли треба їсти, сваритися з мачухою, спати, друге... якесь інше. І присутність його, отого другого, клала печать і на перше, звичайне. Перше ставало при тім другим якимось... несерйозним, другорядним, маловартним, починало прийматися поверхово, терпіння минали швидко, буцім приходили во ім'я чогось і варто їх було потерпіти. Якось так було, ніби Тарас носить десь у грудях вогник якийсь... тихий, теплий, що його треба берегти й леліяти, а він за те гріє й освітлює шлях життя. І це було гарно чути, в тім була радість.

Так от останніми часами Тарас почув, ніби... вогник той згас. А з ним згасло й те „друге“ життя, зосталося саме „перше“ та таке нудне, вогке й сіре. І сам Тарас став від того сірим — і то весь, до дна.

От мачуха дає снідати. Їдять тараню. Своім переkraє рибину й дає по половині, а Тарасові згребе з лушпинням, з недоїдками, з недогризками кісток і хліба й кине на лаву: „На“!..

Батько часом не втерпить, обізветься.

— Що ж він собака — чи що?

— Для мене він гірший собаки.

Субота. Миє дітям голови. Вони кривляться, кричать: „Ма - амо!.. В очі залізло“, але зате сидять потім чистенькі такі, обхарені — мов і не вони. А Тарас відколи немитий. Як поскребе голову — аж курява з неї йде. Вошей завелось хто й зна скільки. Оринка часом заходиться поськати та й кине.

— Ох, і багато їх у тебе, Тарасику.

Наемілився раз попросити мачуху, щоб і йому змила голову, а Оксана обізва-лася солоденьким голоском.

— Я б тобі, синочку, й змила, так боюся, що ошпарю окропом та й головка тобі облізе.

Якось Оринка приставила горщик із водою, щоб нагрівся окріп. Мачуха побачила.

— А це що за вода?

— Це я... хотіла..... Тарасові... голову...— несміло обізвалася Оринка.

— Чорт не видав вас тут, вошивих, щоб ви мені ще горшки обпалювали,— й вивернула воду.

Неділя. Своім витягає сорочки чисті, штаненята. А у Тараса нема чистої давно вже. Ноги чорні, порепані. Дивиться він на них, дивиться на вулицю, де йдуть причепурені діти, держачись за спідниці матерів — і так гірко йому стане, що аж заплаче. А мачуха вже гримас.

— Чого ревеш? А дров би не врубав?

Забуде, що й неділя сьогодні.

... Чотирі дні прожив Тарас у Желеховому садку. Поробив там собі стежечки, але потім догадався, що по стежках же легко його знайти буде, отже почав їх нищити. Пукавку зробив собі з бузини й бавився нею. Орина приходила більше увечері, але траплялося, приходила і вдень — і тоді вони бавилися разом.

Тарас почав наче аж заспокоюватися. Образ мачухи перестав затуляти собою все життя. Розчистив собі трохи від трави місця, посипав піском і рисував по піску тоненькою паличкою всяку всячину: і коней, і салдатів, і млин, волів, хату.

— Ориночко! Дивись — я нашу хату намалював.

Орина нахилилася над піском, але спочатку нічого не могла зрозуміти. Тарас ставив її на відповідне віддалення, пояснював — і нараз Оринка починала “бачити хату”. Спелескувала руками в захваті й починала знаходити сама нові деталі й радуватися.

— Дивись, дивись! І бовдур, і вікна, й двері!.. А он горшки на коляках! глечик — ха - ха - ха!.. Ох і ловко ж ти, Тарасику, намалював!

Вона бачила тільки реальні подробиці, а для Тараса це було не так важно. А що власне було важно — він не знав.

Так минуло чотири дні. Батька все не було й може Тарас і дждався б батька, але трапилось...

Оринка дуже обережно приховувала їжу братові. Хитрувала вже, як могла, але все ж не встерглася. Налила раз води Тарасові у глечик і поставила у сінях у куточку. А Степан натрапив.

— Що се за вода?

І якби Оринка промовчала або збула якою відповіддю — може цікавість хлопця й не розбудилася б. Але Оринка сказала:

— Не займай! Твоє яке діло?

В голові Степана зараз же мелькнуло: відсутність Тараса, глечик води й заінтересованість до нього Орини. Він удав рівнодушність, забрався ніби до своїх справ, а сам непомітно стежив за дівчиною.

Еге!.. От вона хліба вкраяла, як нікого не було в хаті... Еге!.. От вона все те на току сховала... Еге!.. От вона увечері потиху викрадається з хати... а Степан за нею... вона в Желехів садок, а Степан за нею... вона в кущі, а Степан за нею... От полянка... сидять Орина й Тарас рядочком, щось вона йому розказує, а Тарас їсть, аж за вухами лящить. Степан задки - задки, а потім як чкурнув!..

Влетів у хату.

— Мамо! Я знаю, де Тарас!

— Ну?.. А де ж він?

— У Желеховому садку. А Орина їсти йому носить!

— Ач сукина доч! А я дивлюсь — що воно хліба у нас ніяк не настачишся?

Якось тупа злість заливала Оксані груди. Вона накинула свитку й побігла до дядька Павла.

Дядько Павло, брат Григорія — то була обмежена людина. Як і всі тупі люди,

він упирався у щось одно і на тім одним стояв уже з волячою впертістю. При тім, знов же як і у всіх тупих людей, у нього була якась ненависть до людей іншого складу. В Тарасові він несвідомо відчував власне такий протилежний собі тип і тому... не то що ненавидів, а просто чув якусь відразу до хлопця. Павлові все не подобалося в Тарасові: і те, що він ходить до школи, читає в церкві, рисує, і як він говорить, як переступає ногами. Все це мало проявлялося, бо не було нагид. Цікаво, що й Оксана це помітила й тому, коли сталася оця подія з грішми, Оксана не до кого першого побігла, як до дядька Павла.

— Батька нема, ви ж тепер йому так наче за батька... Бо хто ж його добра навчить, як не ви.

Павло й справді почув себе прикликаним „навчити добра“ зіпсованого хлопця й тому звелів: скоро появиться Тарас — сказати про це йому, Павлові. Окрім дядька Павла, звістку, що Тарас украв гроші у салдата й утік, Оксана розповсюдила по всьому селу вже зарані. В тім, що вкрав, особливого ніхто нічого не бачив — а салдати хіба не крадуть? Як то про салдатів кажуть: „Та ти, москалю, чесний чоловік, але шинеля твоя злодій“...

А от що втік і додому не повертається — це вже ставилося на карб, але не Тарасові, а тій же Оксані. „Боїться, щоб не закатували... Якби до матері, то, не бійсь, вернувся б. Побила б, покарала добре, щоб не крав — і конт. А тут — знає дитина, що жили на веретено вимотуватимуть“...

Коли Оксана вбігла до хати Павла й крикнула: „Єсть!“ — дядько Павло вже знав, в чому річ.

— Де?

— У Желеховому садку.

Павло холоднокровно, не спішачи, встав, узяв бичів'яне путо, ремінь, надів шапку й пішов.

Степан уже стояв коло воріт і нетерпеливо чекав, часто переступаючи з ноги на ногу, як ото малі діти, коли їм треба „за малим“. Цікаво, що йому ніхто нічого не казав, а він уже сам знав свою роль і йшов уперед як тільки міг бистро.

У Желеховому садку коло кущів Степан обернувся і, як прирощений шпиг, притулив пальця до уст. Але дядько Павло й не думав додержуватися обережності й гунав чобітьми — не втече ж.

От і полянка. Нікого нема. Де ж він?

— Оно - но - но - но! — показував Степан на дірку в кущах.

Павло підійшов до глодових кущів.

— Ей ти! Вилазь!

Ні звука у відповідь. Тарас одразу пізнав голос — і серце йому зупинилося.

— Вилазь, сукин син, я тобі кажу! А то гірше буде!..

Тарас був близький омління й не міг відповідати, хоч би й хотів. Дядько Павло лютішав все більше й більше.

— Вилазь, а то я тебе, іродового сина, на шматки роздеру!

В Тарасові текла рабська кров його предків - кріпаків, що не могли не повинуватися окрикові й приказові.— Тарас почав лізти з криївки.

Як тільки показала голова, дядько Павло схопив за ковнір і з силою поволік з глодів. Міцно держучи хлопця лівою рукою, правою щосили почав обкладати ремінякою.

— Віддай гроші... віддай гроші... віддай гроші...

Степан стояв і забув стягнути рота, розведеного в усмішку. Оксана дивилася суворо й кожний удар припечатувала думкою: „так тобі й треба... так тобі й треба... так тобі й треба“... Оринка вилізла з кущів і стояла обіч плачучи, але підійти не сміла.

Дядько Павло зв'язав хлопця путом і погнав перед собою. Цікава була процесія. Напереді на верьовці Тарас, за ним дядько Павло підхльостує іноді.

реміннякою; далі мачуха й коло неї Степан, а ззаду всіх Оринка, хлипас, аж розливається...

Хто зустрівся з людей на дорозі, приглядався.

— Що це ви хлопця налігали?

— Злодія веду, — відповідав дядько Павло. Люди тільки здвигали плечима: „от знущаються з нещасної дитини“...

Дома почалося катування. Дядько Павло зв'язав Тарасові руки й ноги, Оксана аж бігом побігла та принесла різок — і почалося.

— Скажеш, де гроші?

Тарас тільки кричить, збезумившись від болю. Очі нестямно вертаються, тіло в'ється в путах. Сині смуги лягають одна коло одної на оголеному тілі.

— Скажеш, де гроші?

У відповідь тільки нелюдське звіряче ревіння якесь. І вп'ять свистять різки, бризкає кров з розсіченого місця.

— Скажеш, де гроші?

Щось безконечно люте і безконечно вперте чується у тому одноманітному питанню. Хлопець вже не може кричати, харчить тільки. Вже аж Оксані стало того забагато й навіть вона сказала: „Та буде“, але дядько Павло не міг. Він же сказав: — „я з нього виб'ю правду“ — і тепер мав вибити її хоч би там що. Він не відповідав Оксані, а коли вона підійшла з метою взяти за руку, Павло так її штовхнув ліктем, що вона аж поточилася.

— Пху, хай тобі чорт! — і перехрестилася.

Втомившись бити, дядько Павло підняв Тараса й виніс у сарай. А щоб хлопець не кричав — заткнув йому рота ганчіркою.

— Я ще завтра прийду. А ви усі — щоб не сміли й близько до сараю підходити не то що... А то всім буде. Особливо тобі, пискухо, — і він рвонув Оринку за волосся.

Шваркнув Тараса на землю у сараї й сам замкнув двері.

Перші хвилини Тарас не відчував нічого: ні полекші, що його перестали бити, ні невігоди зв'язаних рук, ніг — нічого. Лежав тільки й мичав у ганчірку „У-у-у... У-у-у...!“

Потім довго тремтів у пропасниці, цокаючи зубами. І тільки згодом — згодом свідомість прийшла до нього й залила бездонним потоком горя... От воно, горе... Безконечне, безнадійне... Кричав би „Ряту-у-уйте!.. Люди добрі, ряту-у-уйте“, але не чув би ніхто того тужливого поклику, бо й немає жадних добрих людей на світі. Та й взагалі немає людей, є тільки оцей сарай, затерплі руки, набряклі ноги, дядько Павло й мачуха... І ніч іще, холодна земля. А більше нічого й нікого нема... Нема ні батька, ні Орини, нема сонця, нема надії, нема життя — нічого нема.

І один тільки образ, вічний рятівник світу, прилетів, на незримих крилах звідкілясь — і наче любим теплом повіяло на спутаного хлопця, теплом із лук запашних.

— Мамо!.. Де ви, мамо!.. Подивіться, як мучать мене!.. Не дайте мене, мамо!..

Не дайте мене так в'язати, так бити, мамо!.. Чистої сорочечки я не надіваю... голови мені ніхто не змиє... Ніхто не питає, чи я здоровий, чи не хочу я їсти... ніхто не положить руки на голову і не погладить, мамо!.. Та де ж ви, мамо? Та придіть сюди, розв'яжіть мені ноги, візьміть мене за руку й виведіть звідси, мамо, ма-амо!.. Поведіть мене до своєї могили, розкрийте її й ляжемо удвох до вашої домовини і нехай нас обох засиплють землею, щоб не карався я більше так на цім світі, щоб не знущався ніхто надо мною. Мамо, та приходьте ж скоріше, бо вже сил у мене немає терпіти і я все одно сам собі смерть заподію!..

І ридав, у безумних риданнях виривався увесь, але ніхто не приходив, тільки миші шарудять у соломі... Довго плаче хлопець, аж поки перестають самі текти сльози, бо їх вже немає...

Темно. Пахне курячим, бо тут усе кури ночували. Чомусь від того чується найбільша образа. Руки ниють, ноги задерев'яніли. Тарас напруженням усіх м'язів повертається трохи набік і дивиться у дірку, чи не світає, хоч знає по півнях напевно, що ще нескоро світатиме.

... Забувається на кілька хвилин сном, але й у сні привиджуються страхи... от підкрадається до нього кішка чорна з довжелезними пазурями й урчить, оскаливши зуби. Тарас із жахом помічає, що у тієї кішки мачушине обличчя... Кішка, завискотівши, кидається... вгризається в горло і... обливаючись холодним потом прокидається Тарас... довго не може зрозуміти, де він, чому не ворухаться отерплі до безкраю ноги... потім розуміє й починає тихо стогнати.

Потім знов полосочка сну... мачуха вже відьма і тягне Тараса до води... Тарас пручається, кричить, а відьма тягне... здавила руки й ноги й тягне... Ось вода... ось відьма занурила вже Тараса по шию... ось нахилиє йому голову й пхає під воду... І нелюдським зусиллям, захльобуючись, вириває Тарас голову, але відьма знов хапає, знов занурає...

... і так цілу ніч... стогони, біль у всіх кістках напереміну з страхами й короткими хвилинами забуття.

Під ранок стало дуже холодно. Тарас дрижав і благав сонце скоріше освітити землю, але потім усвідомлював собі, що з приходом дня знов явиться дядько Павло, знов муки, знов увесь жах — і вже йому не хотілося ні дня, ні сонця.

І коли він нарешті прийшов, той день, і звуки його змінили тишу ночі — Тарас знова почав тремтіти, але тепер уже від чекання.

От чути, як у двір увійшов дядько Павло... От він вітається... питає мачухи: „а що наш арештантюга — не втік“? — Та здається ні, — відповіла мачуха, — а про те хто й зна“...

.. от він підходить до сараю, одмикає, витягає Тараса:

— Скажеш, де гроші?

— Дядечку, голубчику — та я ж не знаю... я не бачив... і не брав... дядечку, голубчику... я більше не буду... Ой ряту-у-уйте... Ой ряту-у-уйте!..

І безслідно гинув той зов у оїй холодній пустині села і не було ближніх близько. А хто й чув, то не вважав за можливе вмішуватися... Не наше діло... Скажи що, а тобі одсічуть: „а ти чого сунеш свого носа? Дивись за своїми, а до наших не мішайсь“...

І ніхто не мішався і катування йшло своїм порядком. Тричі на день приходив дядько Павло, тричі катував Тараса до нестями й все повторяв тільки три слова:

— Скажеш, де гроші?

А Тарас уже й не стогнав і не кричав. Прийшло якесь отупіння до болю, нечутливість — і Тарас, на диво всім, мовчав під різками. Це виводило з себе дядька Павла. Він це приписував упертості — і ще дужче налягав на руку.

— Ти впертий, ну й я, брат, упертий. Ану побачимо, хто кого.

І другу ніч провів Тарас зв'язаний у сараї. Тіло все було збите в один кривавий шматок м'яса. Цю ніч Тарас не заснув уже ні хвилини. Страждання перетворилися в ненависть — і вона заволоділа всією душею Тараса. Хлопець відчував гостру насолоду, мріючи про муки, які він завдаватиме мачусі й дядькові Павлові. Йому вже чулося, як вони кричать у тих муках, кидаються перед ним на коліна, благають, а він, Тарас, тільки сміється й велить завдати ще більших мук.

А то йому здається, що він гайдамацький ватажок. Їде на вороному коні, у червоному жупані, шапка висока, „а за ним хлоп'ята“.

Тарас показує булавою: „А чия це хата“? — „Це дядькова Павлова хата, пане отамане“. — Ану запаліть, хлопці, оцю хату“. Хлопці кидаються виконувати наказу, вмиг запалюється хата, в середині кричать люди.

— А хто там кричить у середині? Витягніть усіх, тільки самого дядька Павла зоставте. І мачуху ще, хай разом із ним ізгорить. І Степана ще вкиньте туди.

... от він пан. Такий, як ото у Вільшаній. Сказав тільки кілька незрозумілих слів — „прапал сервіс“ — і лакузи потягнуть усіх трьох, а Тарас кричатиме: „Розак! Закаїть ім двесті“!..

Під ранок Тарас ізнемігся і не хотів уже нічого — ні помсти, ні кари, а тільки припинення своїх мук. Тому коли знов прийшов дядько Павло й повторив своє: „Скажеш, де гроші“, Тарас ледве чутно промовив.

— Скажу... я їх закопав у саду.

Дядько Павло з торжеством подивився на всіх присутніх.

— А що? Я ж казав!.. Я, брат, умію з такими розговарювать.

Тарасові розв'язали ноги й повели у сад. Перші моменти хлопець не міг іти. І знов дивна процесія. Напереді весь побитий із зв'язаними руками Тарас, за ним дядько Павло з лопатою, далі Оксана, за нею всі її діти, окрім Степана, а ззаду всіх заплакана, з запухлими від сліз очима Оринка. Її серденько розривалося на часті, але вона чула, що тут нічим не допоможе.

Ззаду всіх ішов Степан. Як тільки Тарас сказав, що він закопав гроші у саду, Степан стривожився! ану ж хто бачив? Тому він держався тепер у резерві, щоб на випадок чого дрементути.

Тарас увійшов у садок і безпомічно тоскно оглянувся. Він з однаковим успіхом міг показати на всяке місце садка. Несвідомо він ішов власне до Степано-вої верби... Степан захилювався й почав одставати. Але в цей момент Тарас показав місце під якоюсь яблунею. У Степана відлягло від серця, навіть показалася на лиці недобра якась усмішка.

Дядько Павло глянув на землю, потім на Тараса, потім знов на землю.

— Що ж ти показуєш, сукин син? Це ж цілина!

— Йй бо тут...— пролепетів Тарас. Йому тепер було вже все одно.

Дядько Павло злобно ткнув раз лопатою, два. Потім кинув лопату й обома руками вчепився Тарасові в волосся. Крики оголосили садок, лякаючи птиць. Дядько Павло тяг хлопця за волосся геть із садка. Дотяг у двір, але тут прийшов несподіваний рятунок.

Знайшлася таки якась добра душа й дала дідові Іванові знати, що його онука дядько Павло й мачуха катують уже третій день. Дід Іван зразу ж устав з місця й як стояв пішов. Навіть без шапки; тільки палицю захопив із кутка.

Ще підходячи до двору чув несамошиті крики хлопця, отже почав бігти. Чим дужче кричав хлопець, тим дужче біг дід і вбіг, засапаний, до двору, саме як дядько Павло вовтузив хлопця, впихаючи його до сараю.

— Стій! — крикнув дід Іван, але тим гайдамацьким покриком, від якого кінь сідає на задні ноги, а з їздця шапка валиться.

— Що ти робиш?.. Як ти смієш дитину бити! — і підскочив до дядька Павла і щосили лягнув його по морді.

— Він гроші вкрав...— понуро промурмотів дядько Павло.

— А ти бачив? Витрусив?

Дядько Павло мовчав.

— Хто бачив, що він гроші вкрав?

Ніхто не озивався.

— От я зараз питаю самого хлопця.

Дід узяв Тараса за руку й поставив перед собою. Дивлячись прямо йому в вічі, спитав.

— Ти взяв гроші?

Тарас підняв своє змучене заплакане лице.

— ... Не брав я, дідусю...

Ще кілька моментів дивився дід в лице дитині, потім притяг Тараса до себе й поцілував. Хлопець заплакав у діда на грудях.

— Я цьому хлопцеві вірю, як самому собі. Або салдат згубив гроші або...

Дід повів очима по присутніх. Погляд його ненароком упав на Степана. Степан не смів утекти, але не смів і стояти на відкритому місці. Тому він все вибирав, де б стати за чужі спина. Це дідові Іванові зразу впало в око.

— А ти чого там ховаєшся? Ану йди сюди.

З блискавичною догадливістю зрозуміла Оксана, що її хлопцеві грозить небезпека, що він справді міг узяти гроші, і що як про се хто довідається, то гнів усіх, може всього села навіть обрушиться на неї за безневинне трьохденне катування Тараса. Все це вона зрозуміла одразу, одразу зміркувала й закричала на Степана.

— А ти чого тут стовбичиш? Що тобі діла у хаті нема? Дитини гляди! Геть мені звідси.

Степан не давав двічі повторити й зразу ж узяв найбільшу швидкість. Ще ніколи не біг він з такою охотою бавити дитину.

Дід крикнув був: — ей, вернись! — але з таким же успіхом він міг би запропонувати сонцю вернутися назад. Тільки двері хряснули у хату.

А Оксана знала, що не треба чекати поки на тебе нападуть, а треба нападати самій. І тому наступала на діда.

— А вам нащо хлопець? І мого хочете катувати? Мало вам одного, гайдамаки прокляті?.. Увесь рід ваш Шевченківський самі катюги. Ви б чужого чоловіка раді в ложці води утопити. Он - ба, як бідну дитину списали — місця живого нема. Це вже не по - людському, а по - чортячому.

Що й усіх здивувала ця тирада, але дядько Павло так прямо був приголомшений. Він вирячив очі на Оксану і хвилину стояв як ошелешений довбнею бик. Потім ударив себе руками по боках і майже крикнув.

— От так баба чортова!

Сильно сплюнув і пішов з двору. На воротях зустрівся з салдатом. Салдат підійшов до групи.

— Ну, как дела? Не признается? Хорош гусь!.. Ну только я знать нічого не знаю — мне мої деньги подавай і більше нікаких.

— А де ж їх узяти? — питає дід Іван.

— А це вже не мое дело. Де хочете, там і беріть. А ты кто ж, старичок, будешь?

Дід Іван не відповів. Звернувся до Оксани.

— Може там продати що знайдеться?

— А що ж там продавати? Такі достатки, мат - тері їх чорт, такі роскоші, що не знаєш, за що й руки зачепити. От понесла мене лиха година за злиднів заміж... Сиділа собі, як бариня, сама собі хазяйка, а от же чорт нагодив!..

— Може спідницю яку продати? — міркував дід.

— Спадницю так спадницю — міні усьо одно.

— Ану піди пошукай справді.

Оксана пішла з неохотою, бубонячи про себе: „покійничка цонашивала спідничок, а яке“...

Перегодом винесла досить таки кріпкеньку спідничину. Мовчки подала дідові. Якось кумедно держав дід цю приналежність жіночого костюму.

— Що ж, служивий? Чи ми продамо чи ти сам продаватимеш?

Салдат узяв спідницю, вертів її туди сюди, подивився на світло.

— Што - ш... попробую. А ні — на партянкі пайдеть.

— Може там тих і грошей не було, — бубоніла Оксана. Йй жаль було спідниці. Краще б уже пшеницею відбути.

XLIX

Після того довший час було тихо у Шевченковій хаті. Тарас ходив як по тяжкій хоробі. Степан сидів тихенько, щоб і мухи не зачепити, а мачуха боялася приїзду дядька Григорія, отже зверталася до Тараса хоча не то що там би ласкаво — цього не було у неї просто у вдачі — а хоч по - людському.

Дядько Григорій приїхав, але грози винуватим не привіз. Якби наскочив на гарячу руку, то може й було б що, а так, з оповідань, ще хто й зна, як там воно було. І так воно може й скінчилося б, але вплутався несподіваний чинник — Марійка.

Раз якось випало так, що Терещенків нікого не було в хаті, самі Шевченки, та й то без Тараса. Дядько Григорій щось майстрував, а потім нараз згадав усю оту подію і голосно сам себе запитав.

— А все ж — де ділися гроші?

Коли поглянув при тім на Оринку, то побачив, що дівча якось неспокоїно вертиться.

— Чи не ти часом?

— Ні, татусю, а...

Оринка, не дивлючись на те, що нікого не було в хаті, оглядалася боязко й ледве чуто прошепотіла:

— Степан...

Дядько Грицько нахмурився.

— А ти бачила?

— Ні, Марійка бачила...

— Як же вона могла бачити?

— Ну, то чула — все одно.

Дядько Григорій узяв Марійку до себе на коліна.

— А ну розкажи, доню, як то було.

Марійка, тіпаючись від якогось внутрішнього схвилювання, оповідала простими дитячими словами, як салдат сказав матері вигнати дітей з хати, як вона вигнала, але тільки Тараса й Орину, а потім пішов сам салдат із хати, а за ним і „мати“ (малій якось не йшло з уст слово).

— А ми zostалися. А потім Степан як крикне: „Ану марш усі з хати!“ — то вони й пішли (під словом „вони“ дівча розуміло „їх“, мачушиних дітей). А ми з Йосипком zostалися. А я питаю: і мені йти? А Степан каже: ну, ти хоч і сиди. То я тихенько сиділа на полу, щоб його не розсердити. А на лаві лежала салдатова сумка... а Степан її узяв... витяг гроші... одна копійка впала на лаву... А Степан підхопив... сховав їх усі у рот і побіг...

Мале аж задихалося від хвилювання. Подробиці оповідання здивували дядька Григорія.

— Як же, ж ти це все можеш знати, коли ти не бачила?

— Так я ж чула — якось аж із здивуванням сказала Марійка, не розуміючи — як се тато не тямлять таких простих речей.

Дядько Григорій звернувся до Оринки.

— Ану поклич мені Степана.

Оринка мотнулася й прибігла за хвилику назад.

— Степан не хоче йти.

Дядька Григорія це різнуло.

— Скажи, що я кличу й щоб він сю хвилину був тут.

Оринка вернулася й сказала, що Степан не захотів йти, а побіг шукати матері. Це вже був прямий виклик. Таких речей селяни не прощають.

За кілька хвилин влетіла в хату Оксана, але сама без Степана.

— Нащо тобі хлопця? Навіщо тобі дитина здалася?... Що ти хочеш робити?..

— Він гроші вкрав.

— Це тобі оці наговорили? Так ти оцих слухаєш?..

— А ти кого слухала, як Тараса катувала?

— Я Тараса не катувала. Я пальцем його не зачепила! То братік твій любезний! Уся ваша Шевченківська порода такі шкуродери, живолупи. Але я своєї дитини не дам! Не дам! Не дам! Хто сміє казати? Хто бачив? Ти бачила? Ти? Ти?

І смикала Оринку, аж дівча мало не падало.

— Я... не... б - бачила... як крав... я бачила тільки як... пряники їв...

— Пряники їв? То я йому дала! Я!.. Я йому дала пряників!..

— Підожди, — і Григорій одхилив Оксану рухом руки. — Де Степан їв пряники?

— У садку... у кущах...

— Ану ходім!

Григорій і Оринка вийшли. Оксана металася по хаті, а потім вибігла й собі. Оринка, вся тіпаючись від страху, показала місце, де Степан, ховаючись, записався пряниками. Дядько Григорій уважно оглянув місце — нічого не помічав. Потім погляд його впав на грушу. Груша як груша, але око селянина бачило, що груша й така й не така. Якась вона... торкана... Там бур'янина зломлена не так, як мимо йшов та зломив, а так мов топтався на місці. В дупло лазила чиясь рука, і не раз, бо трохи моху зірвано, а трохи заяложено. Дядько Григорій й собі засунув руку.

Налапав якусь дощечку, витяг. У дощечці було гніздечко, засунуте трісочкою. Григорій одсунув трісочку — там лежали два злотих; третій очевидно вже розійшовся.

Дядько Григорій мовчки подав дощечку з грошима Оксані. Та засмикалася, хотіла щось сказати, але замість того кинулася до другого засобу — почала плакати.

— Самі вкрали... підкинули... на дитину бідну звернули...

Дядько Григорій взяв Оксану за руку й здавив.

— Слухай, бабо! Говорити тут вже нічого... Бити я твого сина не буду. Але скажу тобі тут так: коли ти не перестанеш над ним знущатися — гірка твоя година буде.

І здавив руку так, що Оксана засичала.

Степан деякий час жив у Лимарів: туди його одправила Оксана ще зразу, думаючи — нехай буря промине, тоді вернеться. І Степан справді явився вже днів через чотири.

Дядько Григорій, як тільки побачив його, схопив за вухо. Степан почав верещати своїм отим дивним голосом. Прибігла Оксана, кинулася — але не посміла...

— Ти ж казав, що не будеш хлопця карати за ті прокляті гроші? А сам б'єшся? Отака твоя правда? Отаке твоє слово?

— Я за гроші його не битиму. Бо коли невинного ви карали три дні, то що ж треба зробити винуватому? А от я за ним посилав двічі, а він не захотів йти, а подався тебе шукати, так за те він дістане. І дістане добре! Щоб знав, що таки я хазяїн у хаті!..

І зняв ремінь і випарив Степана, хоч той і ревів і ричав і навіть кусався. А Оксана аж із хати вибігла — не могла дивитися.

І пішло життя двох ворожих таборів ув одній хаті. Тараса мачуха не називала навіть на ім'я, а просто крикне: „Ей ти!“ або — „Будеш їсти“? — а до кого вона це звертається, хто й зна. Тарас тільки по голосу догадувався: коли дуже грубо, то це значить до нього.

Із Тарасом сталася відміна. Раніше він тільки терпів і плакав — тепер почав іноді й відповідати. Мачуха бачила в тім поруху своєму праву, але бити вже боялася після Григорієвого попередження; тому відводила душу в скаргах сусідкам. Сусідки вислухували ніби співчували: „ну дивись ти!“ або — „ну скажіть на милість божу, га“?.. Але все ж казали Оксані:

— Та що ж, кумо... Воно не дурно сказано: як постелеш, так і виспишся. Ви таки, нівроку, не дуже його жалували, а воно бач... Поки був малий — терпів, а тепер підріс — ну і...

І взаємне озлоблення росло. Вічна війна, вічна дума про оборону й напад роз'їдали душу хлопця і це відбилося навіть на його поверховості. То він був

якийсь... ясний, іменно ясний. Над усіма його настроями, навіть сумними, панувала ясність, так і здавалося, що от плаче - плаче хлопець, а потім усміхнеться — і все минеться.

Тепер ясність ота щезла. Тарас став понурим, дивився з - під лоба й взагалі нагадував отих базарних псів, які так уже звикли, що їх усякий б'є, що навіть на простягнуту з хлібом руку гарчать і одскакують убік.

Йому самому було нудно й тяжко від тої щоденної війни, але в серце вступило якесь завзяття, озлобленість, і Тарас неначе аж проти своєї вдачі робив мачусі усякі прикrostі. От принесла вона води, поставила коло рундука, сама відвернулася кудись. Вертається — відра перекинута, вода розлилася, з калюжки мирно п'є курочка.

— Мамо! Це Тарас! — услужливо доносить хтось із Оксаниних дітей, а вона й сама знає, що це Тарас, і бігає подвору, трясє кулаками й кричить, кричить.

— Уб'ю - у - у!.. Обезві - і - ічу!.. Та дайте мені його, проклятого!.. Та дай-те ж мені ножа — я його заріжу, чортову дитину!..

Раз мачуха звеліла Тарасові принести дров.

— Сама принеси! — несподівано для самого себе одбуркнув Тарас.

Оксана аж зацікавилася, аж за волосся ухопилася. Потім, як відьма, кинулася на хлопця, але той неначе ждав цього. У нього в руках опинилася ломака, й він, весь побілівши, задихаючись, крикнув:

— Не підступайсь! Уб'ю!

Оксана аж присіла. А Тарас кинув ломаку і вибіг. Напруження, показалося, бути надмірне і розіршилося рясними сльозами: Тарас плакав у тому своєму улюбленому куточку Желехового садка і плакав так, що душа розривалася на часті. Один!.. Один на цілім світі... Повна самотність... повне одинацтво... нікого... ні

одної душі навколо... ні тепла... ні ласки... вічна ганьба, вічна злоба, вічна війна... І в якомусь безмірному, безтямному пориві падав Тарас лицем на землю, і бився в риданнях і пальцями скріб траву.

Коли заспокоївся трохи, довго лежав, уткнувшись лицем у траву. Над головою тихо шелестіло листячко, якась заблукана бджола гуділа, проміння скісно падало крізь вирізьблені дірки — це вже сонце наближалося до заходу.

Тарас вийшов із саду. Дококола було так гарно, спокійно. Село розкинулося по горбах, уквітчалася садками, хатки біліють... Здавалося б рай та й годі — а воно в кожній притаїлося лихо, затруїло там повітря й сичить.

Тихне божий день. Субота. Скоріше кінчає потомлений люд роботу, щоб відпочити. Он пастух Ярема череду жене. Підбігають під пугою обважнілі корови, блеють вівці, здіймаючи куряву, і та курява світиться, мов дорога яка матерія на сонці. Наче невидимі руки підіймають десь за кінці ту прозрочисту матерію, колишуть нею й затуляють сонце.

Деякі корови самі вміють одчинити собі ворота, деяких виходять зустрічати хазяйки, деяким вже зарані відчинено хвіртку і лише деякі, забуті, стоять перед ворітьми й мукають. Вибіжить яке замурзане мале й відчинить.

Пастух Ярема... Він і не старий ще, а якийсь... чи невдалий чи собі на умі. Може й міг би яку іншу роботу робити — а не хоче.

— Що я на панів буду робити? Та хай воно сказиться!

І от пасе громадську череду, бігає за скотиною сам, бо підпасича теж не хоче. Хати своєї не має, а перебуває по черзі у всіх своїх хазяїв.

— Сьогодні наша черга, — думає Тарас. — Оце порозводить скотину — і до нас. А може й не прийде. Бо той раз як був, то Ксанька дорікала шматком хліба.

І мачуха наче притихла. Але ненадовго. Просто така вже була вдача. Тараса починала трохи побоюватися („а ну ж сонну заріже“?..), за те зривала характер на інших дітях: била Оринку, не жаліла калічку Марію, діставав дяпанців навіть малий Йосипко.

Раз мачуха побила дуже Орину. Бідне дівча прибігло до Тараса й скаржилася, гірко плачучи. Тарас слухав мовчки й тільки хмурих брови. Свої терпіння він міг ще переносити, але чужі, особливо сестер, боліли його гірше. Мовчки устав і пішов.

Що було б, якби він застав мачуху в хаті, хто й зна, але мачухи в хаті не було.

Вчора Оксана купила собі нову плахту. Вона любила вбиратися добре, тільки злидні не давали. А оце кой - як там наскребла копійок і купила обнову. Зарані тишилася думкою — як ото піде в неділю до церкви, як ззиратимуться баби, як потім лапатимуть, чи добра, питатимуть, скільки дала, де купила.

Оце й зараз Оксана любила плахтою, а виходячи з хати, поклала її на подушках. Тарас увійшов до хати, глянув — мачухи нема. Побачив плахту, і сам не тямлючи, що робить, узяв плахту й кинув у вогонь — саме палилося в печі. Знайшов сокиру під лавою й пішов рубати дрова.

Оксана увійшла до хати, коли плахта вже добре надотліла. Легко собі уявити, що пережила Оксана. Вона вибігла на двір, почала качатися по землі й кричала, як то кажуть, на весь живіт.

— Ой ряту - у - уйте!.. Ой ряту - у - уйте, люди добрі!..

Та сусіди вже не раз чули таку музику із Шевченкового двору, то ж ніхто й уваги не звернув.

Не переставши біснуватися, Оксана вбігла в хату, ухопила рогача й подалася до Тараса з наміром доконче провалити йому голову. Але в руках хлопця була сокира — і Оксана побоюлася приступити. Вона стрибала дококола, як скажена кішка, і вила й скаржувалася, а Тарас стоїть із зловісним блиском в очах і держить сокиру напоготові.

Оксана в приступі скажености кричала:

— Ой сокирою рубає!.. Ой, спасені душечки, рятуйте!.. Ой!.. Я тобі ноги перебиваю!.. — і хапала груддя й кидала бабським рухом на хлопця.

Але й тут боротьба була нерівною. Хлопець наколов уже дров, їх валялася вже ціла купа біля нього. Він блискавично нахилився, схопив поліняку і зручно, по - хлоп'ячому швиргонув у мачуху. Поліно луснуло по спині. З криком: — „ой убив, убив, убив, убив“ Оксана впала на землю й качалася по землі, не перестаючи верещати.

І саме на цю сцену нагодився батько. Оксана підхопилася й захльобуючись, захлипаючись, почала безв'язно розповідати; мотнулася до хати, витягла недосмалки плахти й совала ними в ніс Григорієві. Той відштовхнув бабу, підійшов до Тараса.

— Ти?

Тарас нічого не відповів.

— Кинь сокиру!..

Якусь частину секунди довше задержалася сокира в руках хлопця, бо на цю частину секунди стало йому в с е о д н о... але кинув.

— Іди сюди.

Підійшов.

І тут почалася ще огидливіша сцена... Все міг простити дядько Григорій, але нищення добра він, як селянин, простити не міг. І бив Тараса. Бив без жалю, бив жорстоко... А Тарас...

... Не крикнув, не застогнав... тільки серце його обкипіло кров'ю й великим жалем н а б а т ь к а. На батька, що не розпитався, не довідався, чому так сталося... Це значить уже нікого нема на світі... А як так, то й жити нема пощо... і темна думка вперше зародилася в голові Тараса.

Витерпів кару не видавши й звуку. Коли батько кинув бити — лежав і далі не ворушивсь, уткнувши лице в траву. Тривожним рухом ухопив його батько за

плече й перевернув догори лицем... лице було помертвіле, губи сині, прикушені і з кутика їх сочилася кров.

Мов одірвалося що в душі дядька Григорія — так безумно жаль стало йому хлопця, але він не вважав можливим підняти його, приголубити, попросити прощення. Схвильований, захопивши сокиру, пішов у хату.

А Тарас все лежав.

У хаті тихо плакала Оринка. Дядькові Григорієві здалося спочатку, що це вона плаче зі співчуття до Тараса, але потім він побачив, що се не так.

— Била? — звернувся він до дочки...

Дівчатко нічого не відповіло й тільки дужче заплакало, встроївши личко в рученята. Оксана шургала горшками в печі, що аж торохтіли — і Грицькові нараз ясною стала ціла картина. Мачуха дуже побила Оринку, Тарас мабуть заступився, а мачуха й його, а хлопець тоді у нестямі взяв і укинув плахту у піч. Само собою він винен, це так, аче...

І гірко стало на душі дядька Григорія. Бідна дитина, бідні взагалі мої діти... І якби Оксана обізвалася зараз хоч одним словом — не цілою вийшла б вона з рук Григорія. Але Оксана се чула й не пустила пари з уст.

Дядько Григорій рвонув шапку з кілка й вибіг. Тарас все лежить, як і лежав. Підбігти б до нього, пожаліти, але замість того дядько Григорій іде спінним кроком мовчки мимо.

Пішов прямо до батька. Якось так уже звук в тяжкій хвилини свого життя.

— Тату!.. Що мені робити? Узяв сатану і життя нам нікому немає. Дітей б'є, їсти їм не дає, з хати виганяє, знущається. А що вже бідний Тарас від неї терпить, так і словами не скажеш. А я не можу на те все дивитися. Я мовчу — а мені від того ще тяжче. Серце у мене крається — і що мені робити, як з того пекла вийти — не знаю.

Дід похитував головою.

— Чорт же її знав, що воно таке вийде. Говіркували люди, що баба з норами, а таки щоб уже так — хто ж його знав. Може б ти її вичубував гарненько, може б вона пом'якшала, га? Це штука помічна, сильно помічна.

Дядько Григорій тільки рукою махав.

— Ні, тату, не така це людина. Я вже пробував і прозьбою і грозьбою — все одно. Така вже вдача самашедча.

Григорій оповів сьогоднішню історію, як вона йому представлялася, і в його оповіданню Тарас вийшов героєм, оборонцем сестри, що потерпів безвинно. Особливо подобалось батькові й дідові, що хлопець витерпів езекуцію й не писнув.

— Я вже, грішний чоловік, надавив, б'ючи. Аж злість мене тоді узяла. Та чого ж ти, думаю, сукин син, не кричиш? Кричи!.. Ні!.. як води в рот набрав.

— Молодець. Козацька вдача.

І врадили з дідом Іваном, що треба в якийсь спосіб розлучити хлопця з мачухою.

— Оце ти як ідеш під хуру — бери й його з собою. Одно, що в хаті потихшає, а друге — хлопець таки світа побачить, розважиться. Та й тобі поміч.

— Та... як уже така поміч... Але доведеться так зробити, як оце ви, тату, кажете. Маю до Києва скоро їхати — справді, візьму, лишень, його з собою.

— А восени віддай його у школу. Він же так був гарно узявся.

— Так коли ж дяк у нас якийсь — прямо нещастя одно.

— Та воно дяк... правда... ну, а вчитися ж треба.

— Та я й сам бачу, що треба. Я...

Дядько Григорій зупинився. Він хотів сказати, що мав таємну думку довести Тараса до священства, але чомусь не сказав. Нехай колись...

— Я оце чув, — казав далі дід, — що дяк набиратиме знов учнів. Порозганяв, сучий син, а тепер набиратиме. Батюшка о. Григорій добре йому намилив шию.

Он ба — з'їв Совгиря, а тепер і самому видно. От тобі й стихарний!.. Скільки я себе пам'ятаю — все була школа у нас у селі, а тепер нема. А все о. Григорій. Якби не мудрував — вчив би і вчив Совгир.

Григорій пішов додому трохи заспокоєний: яка - не - яка порада, а все порада.

Вже було притемно, коли підходив до двору. А підходячи, побачив якусь фігуру, що метнулася до клуні. Григорієві одразу якось здавило серце. Мов шпигнуло щось. Не здаючи ще собі рахунку, він чомусь побіг.

Клуня одчинена. Всередині темно.

— Тарасе! — гукнув. Йому чомусь так здалося, що тут мусить бути не хто інший, як Тарас.

— Тарасе! — дуже гукнув дядько Григорій, мов би в степу.

Відповіді нема, а тим часом Григорій чує, якимсь особливим чуттям чує, що таки тут є хтось у клуні. Розчепіривши у темі руки, Григорій почав обходити клуню, натикався на граблі, стовпи... І миттю, в передчуттю чогось лихого, кинувся прожомом з клуні.

Вбіг до хати. Вхопив каганець.

— Куди береш? — крикнула Оксана.

Тепер уже не міг бігти... Ішов, затуливши каганця широкою чорною долоною, а щось його гнало, гнало бігти, бігти...

Високо підняв каганця над головою... На бантині висіла верьовка і сидів верхи Тарас, лагодив собі петлю на шию. Побачивши батька, судорожно смикнув верьовку й кинувся вниз головою...

Верьовка дьоргнулася під вагою тіла і на якийсь момент воно повисло під бантиною. А погано приготвлена петля розшморгнулася, і Тарас важко гупнув на землю.

Григорій кинувся до нього, трусив, кликав по імені. Потім кинувся геть із клуні, ускачив у сіни, вхопив відро з водою і зразу вихлеснув усю воду на Тараса, але хлопець не приходив до себе.

Дядько Григорій узяв мокре тіло на руки, воно мертво обвисло, голова тепліпалася.

Вніс до хати. Там Оксана засвітила другий каганець. Побачивши мокре обвисле тіло, вона завмерла і почала задки, задки одступати... одступати аж у коцерги і там, притулившись спиною до рогаців, застигла на місці.

Та і все в хаті завмерло. І тільки одна Оринка... Вона вже знала свій одвічний обов'язок. В одну мить розкидала лахміття, покклала подушки, і поки дядько Григорій з тілом дійшов до полу, вже було де покласти.

Дядько Григорій обережно поклав Тараса й почав м'яцкати йому груди, живіт... В хаті було тихо, як у могилі...

... Тарас глибоко й повільно зітхнув... Дядько Григорій випростався й перехрестився...

Хата ожила. Григорій скидав із хлопця мокру одежу. Оксана тривожно й услужливо наготовила чисту сорочку, штани, а сама метнулася до своєї фортеці — до печі, і совала там горшками то туди то сюди, хоч піч була холодна.

Але не спасла її й піч. Коли Григорій переодяг хлопця, поклав і вкрив кожухом — він глянув на Оксану. І такою вона стала йому огидливою, таку відразу почув він до цієї безсердечної жінчини, і такий біль за хлопця, зневаженого, зобидженого, доведеного до думки про самогубство, не в наймах денебудь, а в батьківській хаті — що Григорій підійшов до жінки і що було сили вдарив її по пиці.

Оксана заверещала і відрухово схопилася за рогац. Це було неудачно. Якби вона тільки заплакала чи навіть і закричала — на тім ляпасі й скінчилося б. Але вона схопилася за рогац і це озлило дядька Григорія.

— Так ти ще за рогац хапаєшся, падлюко? Ну, я ж тобі покажу рогаца.

І дядько Григорій схопив Оксану за голову, якось в одну мить злетів очіпок

і волосся опинилося в руках Григорія. Оксана зняла нечуваний крик, дряпалася, кусалася й норовила вдарити Григорія понижче живота, але він її згріб уже як слід. Діти Терещенки верещать, Оринка, тіпаючись, засунулася в кут, сліпенька Марійка плаче, не знаючи, що се робиться дококола; малий Йосипко прокинувся й собі почав пхенькати.

Оксана, в'ючись у міцних руках Григорія, кричала.

— Степане! Степане!.. Бери поліно та бий цього чортяку! Бий по спині!.. Бий по голові!.. Бий по чому попало!..

Степан, ревучи, як то він умів, вхопив поліно й намірявся вдарити, але боявся. Григорій обернувся, побачив хлопця з поліном і одним ударом ноги відкинув його геть аж під стіл. Скориставши з моменту, Оксана вирвалася й кинулась навтьоки. Григорій одним скоком наздогнав її, схопив за розпатлане волосся й що-сида смикнув назад. Оксана хряснулася на спину й біла голими ногами об долівку...

А на всю цю дику пекельну сцену дивилися з - під кожуха великі перестрашені очі хлопця... Дивилися — а десь у мозку печаталися слова: „не називаю її раєм, тії хатиночки в гаю“...

ТАМАРА БУТОВИЧ

ОБ'ЄДНАВ

У яругах снігу
шуми молоді.
Радісне похмілля
з однієї води.

Трактором лобатим,
зворушили край.
Натовп сірих хаток
у „Спартак“ з'єднав.

В старовинній бронзі
цих дрімучих лиць
сяє чистий промінь
золотих пшениць

Кострубаті жмені
глядять свіжу сталь,—
Мамонти крицеві
стримано стоять.

Ген над полем тихий
ранок весняний.
Підростає жито
мов іде з води.

По землі іду я
як земля багат.
Поле колом — наше.
кашка в полі — я.

ТАМАРА БУТОВИЧ

ПЕРША

Терпіти далі — я не міг, прямо з цеху я пішов до шахт: Я мусів побачити її і з'ясувати все.

Мене знесло в різьблене мов крижане підземелля (соляної шахти).

Розпитуваги ,говорить про неї не хотів, наче боявся почути що недобре. Я зустрів людей і обминав їх. Я шукав — вона тут, і я знайду її, почую її голос і з другої шахти, пізнаю його й серед тисячі.

Але соляні діамантові коридори розходились промінням од великої залі з озером.— Кули іти? — Я мусів запитати. І затинаючись я запитав. Робітник, що повертався із вибухів з оберемком шнурів, байдуже ткнув в проміння ліворуч, смикнув спецодяг і подерся на гору діамантів.— Кінчалася перерва й я прискорив крок. Я побачив її в глибині коридору (ї мусів передихнути з хвилювання).

Вона стояла спочиваючи коло стіни, кругла крапля скотилась по високому чолі. Вона блиснула на мене своїми рівними зубами і одвернулася до роботи.— Неуважна!

А я стояв і милувався, як легко одколювала вона брилу соли, скочувала цей велетенський самоцвіт убік і знов кидалася на глуху блискучу стіну підземелля— різала.— Срібний водограй соляного порошу обвив усе її могутнє тіло. Ця витримка! Ця чіткість рухів. Увесь час без зміни, проста, уперта і невтомна. Вона несла вже місяці змагання із гонористими американками. Тепер я знав це.

Коли б і шахта затремтіла з вибуху і всі розбіглись,— вона не спиниться не кине і на момент роботи. Це вона окраса нашого цеху.

Перша в Союзі врубана машина, що ріже вугіль і кам'яну сіль.

МИК. МІНЬКО

ВИСЕЛОК У ПИЛУ

(ПРОДОВЖЕННЯ)

Уночі Мартинові було дуже холодно. Він ніяк не міг прокинутися. Кімната, де жив Брудний, топилася рідко. Одна стіна, що нагрівалася од груби в сумежній кімнаті, в якій жив якийсь робітник, давала дуже мало тепла. Крізь сон він ледве спромігся вкutatись у рядно з головою. Раптом він застогнав, прокинувся і помітив, що в нього тремтять щелепи. Долонею він доторкнувся до щоки й лоба. Тіло було тепліше за руку, аж гаряче. Спина од сокири боліла.

— Простудився,— подумав він — отак необережно, дуже необережно. Він хотів сказати про те, про що думав, але говорити було важко, бо тепер тремтіло все тіло.— Інтересно, яка температура... Тридцять вісім. Тридцять вісім і п'ять... тридцять дев'ять. А може вище?

З величезними труднощами він підвівся і похитуючись приніс пальто. Під пальтом ніби тепліше, затишніше. Похукавши на руку, він знову притулив її до лоба і грудей. Знову вона холодніша. Він згадав Таню, згадав про невиконану роботу.

Пляшка молока стояла на табуретці, коло цеберки з водою. Він згадав, що води не приносив. Чому у цеберці повно? Коли б молоко було кисле, він випив би не одну, а дві, може й три пляшки. Кисле молоко пресна і разом дуже корисна річ. Треба тільки вміючи його споживати. Його можна пити просто з глечика, заїдати чорним житнім хлібом, або краще пшеничним простого помолу. Цей хліб, як і молоко, притрусити сіллю.

Йому захтілося кислого молока.

Ніч тяглася довго, неспокійна, задушлива, важка.

Над ранок він заснув.

Приснились всі товариші. Феня лаялась, а якась баба гепала жменями об стіл. Стіл одсунувся, на нім виростав огидний слимак. Робилося страшно, бо слимак ріс, займав усю кімнату, а тікати не можна. Кожного разу, коли він лежав хворий, снівся цей проклятий слимак або дерево, що виростало з якоїсь дрібної травини.

Хтось гордав, як навіжений.

Він прокинувся і глянув на вікно. Небо хмарне. У двері хтось стукав.— Мабуть хтось із посади,— подумав він і притулив руку до скроні. Під шкурою тіпалася тепла, ніби напухла жилка.

Однак встати тепер було важко, бо як тільки він підводив голову, в потилицю кололо й давило так, наче мозок падав униз.

Роздягнений, хапаючись то за вікно, то за стілець, він дійшов до дверей. Тихо, дьбуючись своєму голосові, він спитав, хто там.

— Я.

Двері не зачинені. Чудно. Озивалася Настя. Мозок швидко почав працювати: чого це Настя прийшла так пізно? Вже хутко обід. Чудно. Вона приходила здебільшого вранці, ставила пляшку теплого молока і йшла собі додому, ця чудна Настя. Надзвичайно весело! Не одкриваючи дверей, він сказав, що роздягнений, але двері не зачинені — хай Настя хвилинку постоїть, поки він ляже та вкутається.

І знову голос його, здавалося, був чужий. Чи ясно він висловлюється? Чи зрозуміла вона його? Щось заморочився він. Можна ж було пояснити якось простіше. І він хотів сказати все спочатку.

— Ну, ну вже,— почувся Настін голос.

Мартин посміхнувся. Часто, почувши голос її, або побачивши чисті очі, що вічно вабили й викликали ніжність,— йому хотілось посміхатися. Він ліг, накрився і гукнув, що вона може йти.

Настя увійшла, трохи несмілива, як і завжди у нього, в білій чистій хустині, сама чиста, молода.

Так і здавалося, що, йдучи сюди, вона холодною водою вимила лице, руки; брови вогкі, а лице рожеве.

Розчарована, вона спинилася, трохи підвівши брови.

— Чого лежите? — спитала вона в нього.

— Чого так пізно? — спитав Мартин.

Безглузде запитання. Вона може подумати хто зна що.

І знову він глянув на дуже чисту, ще з складочками, хустку дівчини. Така ж, навіть із цим заломом на складці була хусточка і вчора, і позавчора і щодня. Невже вона щодня миє її?

— Пізно? — тихо промовила вона і глянула так, наче хотіла впевнитися, що він таки хворий, і вона не помилилась.

Мартин помітив цей збентежений погляд.

— Чого ж ви ото такі?

— Який?

— Це не пізно, це ранок.

Мартин повернув голову до вікна. Настя бачила, що очі йому побільшали, що він зблід, трохи пожовк і знесилів.

Вона зрозуміла — хворий.

— Справді ранок. Я захворів... мабуть, застудився.

Настя поставила пляшку на стіл близько коло нього.

— Як же ви самі? Ще й те молоко ціле.

Мартин пожартував. Йому схотілося пожартувати. Схотілося аж зареготати, але губи наче захололи, наче з них допіру знято гіпсову формочку.

— А з ким же я буду?

Він уявив собі своє обличчя. Певне, так посміхаються всі хворі. Саме такі в їх губи, коли вони намагаються посміхнутися.

Раптом він помітив щось нове в Настіному обличчі. Враз воно зробилося серйозним, розумним, гострим. Вона, як лікар, міркувала перед тим, як сказати діагнозу.

Чорні, дуже чорні брови підсунулись одна до другої, вирівнялись, ще дужче потемнішали. Він не сподівався: вона сміливо підійшла до нього, не вагаючись притулила руку до чола. Ніколи не чув він, як Настя сама собі співає, не знав, що добробут в будці живе, дякуючи їй, роботящій, сильній, розумній та ініціативній Насті.

З несподіванки Мартин доторкнувся до її руки. Вона одвела свою і, здавалося, смикнула її того, що рука хворого дуже холодна.

— У вас голова не гаряча. Що вам робити?

— Ото біда... нічого.

Тепер все дивувало Мартина.

Настя зробилася зовсім інша. Вона поводитися так, наче була господиня в цій кімнаті. Він скорився.

Поперше вона звеліла, цілком серйозно звеліла, лежати спокійно, не розмовляти і позастібати гудзики на сорочці коло грудей.

Було таке враження, немов їй треба зробити багато, багато діла, а залишилося мало часу.

Коло печі вона взяла віник, збризула його й вимела сміття. Скінчивши це, затопила Настя грубу.

Коли груба гула, вона у малесенькім чайнику нагріла чаю і звеліла Мартині випити повну склянку без цукру й без молока. Мартин посміхався, говорив, що йому можна пити чай з молоком, цукром і хлібом, протестував, змагався, запевняв, що він здоровий, як воляка, але з того нічого не вийшло. Настя погодилася з усім аж тоді, коли чашка була порожня.

Він уважно слідкував.

Вона надзвичайна жінка. Ніколи він не бачив такого смаглявого, здорового обличчя.

Мартин трохи розумів її. Він знав, що подобається їй і йому було приємно.

В очах у Насті ласкавий блиск. Ніхто ніколи з ним так не поведився. Ніхто так не пеклувався ним. Йому схотілося взяти її за руку. Ледве-ледве він не сказав їй, щоб вона підійшла до нього.

Як рідко в його житті траплялися такі чудові моменти! Він радів. Бували великі радощі, бувало й лихо. Часом він не міг стримати себе і нудьгував, коли треба було працювати, коли на нього дивилися, рівнялися по ньому.

Часто в місті на урочистих зборах слухаючи промову, музику, чи „Інтернаціонал“, виконуваний всією залєю, або тут, дома, читаючи газету чи книжку, він захоплювався і, коли здавалося, що та мета, до якої змагалися всі, день від дня ближча й ближча, він чув, як з радощів щеміло й дужче билосся його серце.

Так бувало багато разів.

Але ніколи не бувало, щоб він радів од дотику жіночої руки, щоб радість була тільки його і щоб од того схотілося крикнути й поцілувати ту руку.

Цього він чекав од Тані, а не Насті.

Він бачив, як туго в стані підперезано спідницю, бачив на ній тільки полотняну сорочку, що під нею міцне, повне тіло, бачив босі ноги, губи й смагляве лице, облямоване білою хусткою.

Чимало дівчат та жінок робітниць зустрічав він, але жодна з них, крім Тані, не цікавила його.

Він почув, як по тілі пішло легке дрібне тремтіння, як йому схотілося потягнутися і заплющити очі.

Він знав, що часом і чоловіки і жінки тремтять од пристрасти, але про себе, тепер, він думав, що це не від того.

Схотілося вкритися, вкutatися в щось ще тепліше.

— Чудний приступ,— подумав він і покликав до себе Настю. Та підійшла і чекаючи зупинилася кого нього.

— Мені погано,— промовив Мартин,— ви підіть і скажіть їм, товаришам, що я хворий.

— Кому?

— Прощі, Фені... кого побачите.

— А ще?..

— Більше нікому. Таня. Але що ж Таня?

І враз йому стало легко, приємно. Він заплющив очі. Нікому, нікому, тільки Тані. Хай Настя піде до Тані. Таня, як сестра жалібниці, стоятиме тут, коло нього. А коли вона погладить йому голову, то вона вже не сестра жалібниці.

Я, Мартин, і такі думки. Він навіть не розробив як слід, протоколів.

Він якось аж почував, як рука Тані, тепла, знайома, маленька рука, вже простяглася над головою. Він вже не думав ні про що, крім неї. Голова трохи одхилилася назад, наче він збирався пити воду лежачи. Ось Таня нахилилася над ним, і він чує, як її рука торкнулася поверх рядна його грудей. Дивно, рука не переставала гладити шию.— Хай Настя піде до Тані,— це подумав він і заплющив очі.

Настя, нахилившись над ним, гладила його голову. Промайнув образ його старенької матері. Заболіло в грудях. Він не сказав нічого. Він узяв руку і притулив до своєї щоки. Чомусь здавалось йому, що Настя крадькома, як на дитину, дихає йому на чоло. Поклав руку її долонею на губи. Непроникливий аж твердий туман підхопив його і, як пір'їну, поніс на скелю. На скелях з'явився слимак. Він, як і завжди, почав рости. Мартин злякався, стрибнув зо скелі, як птах крилами, замахав руками і полетів над виселком. Ішли жінки. Кільки разів він пролетів над Танею і крикнув їй „добровечір“. А потім втік, бо Таня поцілувала, першим солодким поцілунком сухих і гарячих губ, поцілувала його в чоло . . .

— Не можна.

— Я кажу пусти!

— А я кажу не пуцу!

— Чого ж?..

— Я сказала.

Чоловік зареготав. Мартин прокинувся. Голосів не було чути. В снігах щось возилося.

— Хто там?

Але голос його тихий, і він зрозумів, що ніхто, за такою метушнею, його не почує.

Хтось пошепки, але далеко говорить. Мартин прислухався.

— Хороша ти,— почув він,— їй-бо... гарна, золота. Я тільки й думаю про тебе.

— Пусти!

— Стій... ну стій, хороша моя, пожди. Ще хвилиночку, одну, одну... Павза. Хтось когось поцілував.— Хто б це міг бути?

Довго Мартині чекати не довелося. Одчинилися двері і в кімнату трохи розпатлана вбігла Настя. Мартин приплющив очі. За нею увійшов Прошка.

— Він, бачиш, спить...

Мартин повернув до нього голову і вимовив:

— Ні, не сплю.

Прошку це ніяк не злякало, він протягнув йому руку.

— Я хворий, Прошко. Хто знає, що в мене.

— Дурниця. Що значить хворий? Давай руку. Як ти тут, га? Ну давай, давай руку, чого там.

Мартин неохоче подав йому руку.

Прошка був у новій чистій тройці; жилетка, піджак, штани були чистенькі й такі рівненькі, наче їх оце зараз попросовано.

На жилетці висіли синювато-чорні обрізки — скибочки нігтів. Певно йдучи до Мартина він обрізав нігті, але не струсив з одержі зрізків. Дбайливо виголене матове од ледве помітного шару пудри обличчя, рожеве, як у дітей, повне, з гарним овалом, було свіжіше, ніж звичайно. Од нього тхнуло одеколоном і перегаром тютюну. Однією рукою Прошка взяв стілець за бильце й, хвацько підкинувши, поставив його проти Мартиногого ліжка.

Потім він сів, виставивши шавровий боток так, щоб видно було нові шнурки та чисті, теж нові шкарпетки.

Певно звичка сідати так з'явилась у нього недавно.

Мартиніві завжди подобалася Прошчина сила, його здоров'я і врода. Він і тепер дивився на його чорне, трохи велике волосся, що поблискувало, як антрацит і лежало рівно, закриваючи праву частину чистого, без зморщок, ясного чола.

Брудний порівняв його обличчя з своїм. Де там! Йому, що правда, вже давно ніхто не нагадує про віспу, бо всі звикли, але все ж часом буває прикро. Певно тепер ямки на підупаному обличчі, виснаженому й блідому од хвороби, зробилися ще дужче подібними на пісок, побризканий дощем. В тім це дурниця, але ніхто не знає, як хочеться позбутися цих ямок.

Одного разу, коли він грав у п'єсі, його загримували: ямки тоді щезли. На фотографічних картках слідів од віспи теж не було видно.

Настя стояла коло дверей. Тепер вона зробилася такою ж несміливою, як і колись. Прошка посміхався і дивився так, наче знав про Мартина щось погане, але з чемности не хотів про це починати розмову.

— Ти що ж це, хворий? Ех ти, застудився.

— Застудився... а ти як живеш?

— Живу, живу, брат, живу, а ти чи скоро почнеш „жити“.

Хтось постукав у шибку. Настя швидко вийшла. Раптом знадвору почувся голос. Хтось докоряв, лаявся. Якийсь чоловічий голос.

— Папаша за Настею. Довго ти її держав у себе...

Прошка підвівся і зробив декілька кроків по кімнаті. Враз він запитав Мартина:

— Ти маєш пляни відносно цієї Насті?

— Як це пляни?

— Ну, ти, друже, кинь корчити наївняка і говори прямо. Коли думаєш, то я не буду заважати, а коли ні, то... Як ти, га?

Перед Мартином був немов другий Прошка. Не той, що вмів добре зробити доповідь, не „фантазор“, що міркував і навіть доводив, зразу ж подаючи картину соціалістичного ладу, як соціалізм можна збудувати в цілім світі протягом десяти років, не той Прошка був перед ним, а бабій, з яким Мартин мав вести боротьбу.

— Він не такий, цей Прошка,— думав Мартин.— Як же ти будуватимеш свою казкову країну, коли ти такий? — хотів спитати він, але не спитав, промовчав.

От тепер поговорити б про це. Але як ти говоритимеш? Сказати, що він зробить нечесно, не по - громадянському, коли, як і всіх, розтопче Настю? Але про це тепер соромно говорити. Тебе вважатимуть за попа, підморгуватимуть, сміятимуться. Цей лишай розрісся, врісся глибоко живучим корінням, що живиться соками з поганого ґрунту, навіть з каменю. Ні, про це з такими, як Прошка, як багато Прошок, говорити не можна: не слухатимуть і пошують у дурні.

А може це нерішучість, та нерішучість од перевтоми, од хвороби, яка зникне коли він видужає і прийде в райком, де буде говорити з Прошкою офіційно?

Але мабуть і Прошка „там“ говорив би інакше.

Невже ми, ті, що любимо, будемо, що гниємо, як прокляті над інструкціями, протоколами, постановами, анкетами, кошторисами,— невже ми тільки „балакаємо“ там?.. Хіба Прошка комунар, коли він думає, як комунар, а діє, як звичайнісінький... іменно обиватель, непман, гад, хіба він тоді комунар! Хіба можна йому потиснути руку, назвати його товаришем?

Прошка, сильний з міцною повною потилицею, що видавалася Мартиніві дерев'яною, що не гармоніювала ні з лицем його, ні з постаттю — Прошка ходив по кімнаті, обмірковував те, що він мав пропонувати Мартиніві Брудному.

— Можна курити?

— Кури.

Пригадуються Мартиніві часи, коли вони, він і Прошка,— це було ще на виробництві,— розмовляли. Прошка — це був герой - розбишака — вірив у те, що казав, його віра передавалася тим, хто його слухав. Тепер він підробляється, бреше. Коли він говорив, очі горіли, сам робився аж вищим, міцнішим; почувалося, що ця людина живе не для себе, що вона потрібна. Тоді з насолодою, з радістю Мартин слухав його прості, але всім зрозумілі слова. Прошка міг так змалювати якусь картину, так міг підшукати слова, що Мартиніві завжди хотілося записати, вивчити їх, потім десь згадати, а його, Прошку, зфотографувати з цим блиском у очах, з цим енергійним обличчям. Так, молодець був Прошка.

І раптом ця пшютувата людина. Що ж це таке?

А Прошка ж ще й досі один із значних, один із впливових.

Враз огорнула Мартина здість. Виляяти його, плюнути в чисту фізіономію й виштовхати геть із хати. Але він знав, що Прошка не зрозумів би його. Як реготав би він!

— Ну, так як же відносно цього, Мартине? — все з тією ж усмішкою самозакоханого всезнайки спитав Прошка.

— Навіщо це тобі? — тихо спитав Мартин.

— Як навіщо? Ти що ж,— братіку, дурня валяєш? Слухай, Мартине, ти страшенний чудак, або дурень. Одно з двох. Що ти мені замилюєш очі? Де була весь день Настя?

— Не знаю.

Прошка не вірив.

— А чого Степан Семенович лає тебе?

— Будник? На знаю. Чого ти мене питаєш так? Ти сьогодні такий якийсь...

Вони трохи помовчали.

— Знаєш... кинь друже. Мене на вудку не піймаєш.

Він знову сів коло Мартина. Він сміявся.

— Кинь дурниці верзти й лежи спокійно.

Мартин лежав, обхопивши голову руками, немов ховаючи її од каміння. Його мозок різали думки. Аж тепер він побачив, що являють собою Прошка, Маруся, Феня й інші товариші.

Він побачив, що вони зовсім не такі, якими були і єсть звичайні робітники. Прошка зробився брудним бабодуром. Його мабуть не можна буде переробити. Побалакай же з чоловіками і вони скажуть, що зіпсували його жінки. Нікому іншому, а йому, треба порушити всі ці питання.

Запаливши цигарку, Прошка похитав ногою.

— Так ти мені й не сказав, чи маєш пляни.

Мартин прикусив губу.

— Маю.

— Так би й казав зразу. Тепер от що.

Він зупинив свої насмішкуваті очі на Мартиніві, а потім, ніби слідкуючи за тим, яке враження справлять на Мартина його слова, запитав:

— Ти скоро станеш мужчиною, чи ні?

І Прошка закутався димом.

— Як це треба розуміти?

— Ех, ти,— протягнув він, зідхнувши й ляснувши долонями,— дивлюсь я на тебе та й думку гадаю... все таки ти баба. Всі вони, жінки й дівчата, розумієш, всі вони сміятимуться з тебе. Чого? Того, що тепер такі як ти не в моді. Чоловіків, друже, трошки менше, ніж жінок. І ти гадаєш, що вони справді такі ум - ніч - ки, якими показують себе? Ха - ха! Ні, я, брате, баботу знаю. Ого, баботу я знаю.

Прошка, немов хвилюючись, знову пішов по кімнаті.

— А проте, мені іноді хочеться бути таким як ти.

— Хм... будь.

— Тільки подумаю, гляну навкруги, гляну на тебе і знову не хочу. Багато причин. От у нас, не тобі кажучи, єсть тут одна новенька, симпатична, симпатична жіночка. Це, скажу я тобі, така жіночка, що тільки пальчики оближеш. Перш за все оченята. Не очі, а зорі: темні, як ніч, ясні, як день. Далі: вона так і вабить до себе... Магніт. І Леонід Васильович, мій вічний супротивник в любовних справах, каже, що вона вигідна, бо в неї був чоловік і єсть дитина. Ти розумієш? Багато шансів і майже ніякої відповідальности.

Мартин неспокійно прислухався. Він почув небезпеку з боку цього вродливого парубка з сильним тілом. З тривогою чекав він кінця думки.

— Чого ти так? — показав жовтуваті, трохи косі зуби Прошка, — хіба зацікавило? Ну, так скажу я тобі, що цієї вже не дам. Ні, ні.

— Ти знайомий з нею? — спитав Мартин.

— З ким?

— З Танею.

— Знайомий.

Мартин знав, що не тільки він, а й Таня може розкусити Прошку, але в таких історіях все так заплутується. Тепер він боявся Прошки, почувачи в ньому перевагу над собою.

— Стривай, як же це вийшло? Як... ви зустрілись!

— Ото біда. Хіба це так важко... зійтись... Я купляв на базарі м'ясо, покладаймо. Чотири фунти м'яса по двадцять три копійки за один фунт. Бач, який я хазяїн. Покладаймо, що їй, Тані, не стало м'яса, — ти ж знаєш наші базари, — а саме тут я. — Будь ласка, товаришко, я можу вам дати із купленого якусь частину... Як це прикро, що в нас такі перебої в постачанню продуктів. У нашій глухим заковулці це трапляється часто... А ви, пробачте, не тутешня?.. Ну, і так далі, і так далі.

— І ти говорив з нею після того?

— Це було не дуже давно... але ми... я просидів з нею вечір. Тепер слідкував Прошка. Він не знав, що Мартин знайомий з Танею. Обережно, але так, що не можна було не відповісти, він спитав:

— І ти з нею був?

— Був.

— Хм... От бач, які вони.

Мартин розумів, що з Прошкою про його наміри щодо Тані треба говорити зразу ж. Він почав:

— От що, Прошко, ти кинь навіть думати про неї, про Таню.

— Ого!

— Чекай. Кинь, бо я маю на неї пляни. Розумієш! Маю пляни. Щоб не було непорозумінь — кинь. Це я кажу дуже серйозно. Зрозумів?

— Розумію. А Настя? І тут пляни і там пляни.

Прошка вайлакувато повернувся. Мартин глянув на його дужі, наліті силою плечі. Так і здавалося, що ось-ось полізе на них нове сукно.

— І Настю кинь.

— Як?! І Настю?.. Та ти, виявляється, більший мужчина, ніж я думав. От так молодець! Так ти що ж, заборониш мені гуляти з дівчатами?

— Можеш гуляти скільки влізе, але, Прошко, не чесно робити так, як робиш ти.

Мартин знесилено заплющив очі. Треба скінчити з ним, нахабним циніком. Суворо, немов наказуючи, він промовив:

— Кинь і все. А ні, — нам доведеться говорити про це серйозніше десь у іншим місці. А тепер іди, бо я не можу більш... болить голова.

ХІ

П'ять днів Мартин не вставав із ліжка. Щодня приходила Настя. Якось вона спитала:

— У вас всі такі хамлети, як отой Прошка?

Мартин зрозумів: Прошка вже почав залищитися до Насті. Знаючи, чим скінчиться те залищання, Мартин хотів попередити Настю.

Настав час, коли треба було зрушити спокій життя виселка.

Насті він пропонував постійну роботу. Вона відмовилась. Він і сам зрозумів: тоді Прошка лип би ще дужче. Згодом він додумався, що йому й не треба про це говорити з нею.

Всю справу, на його думку, можна було владнати іншим способом: поставити, наприклад, Прошку в такі умови, щоб він нічого не міг зробити з Настею.

Настя знову була така, як і завжди, трохи соромлива і завжди приваблива.

Що більше він приглядався до неї, що більше пізнавав її, то дужче помічав він, що нічого особливо яскравого, що відрізняло б її від інших, в ній не було. Зокрема нічого вродливого в ній немає. Ноги та руки, а надто пальці на них, як на кого, то відштовхували, бо були не малі, а великі, місцями порепані і, головне, дужі. Але разом вона справляла приємне враження і, коли посміхалася, то, як казав Федя, багато обіцяла.

В обличчі найкращі чоло та очі. Коли вона хоче щось сказати, то Мартин по очах вгадує, що саме вона скаже. Соромливість личила їй, як часом личить жінці невеличкий шрамик, ледве помітна косоокість або родинка.

Коли Мартинові було дуже погано, вона робилась сміливіша, тверда. В такі хвилини Мартин дивувався на зміни у ній. Колись, — думав він, — вона встругне таке, що тільки рота роззявлять. Ця дівчина з тих натур, що раптом набираються сили і не губляться саме тоді, коли всіх опановує зневіра й паніка. Щодня вона приносила вже не одну, а дві пляшки молока, хоч Мартин і не вмовлявся з нею щодо другої.

Здається, Настя вгадує думку на віддаленні.

Справді бо, він тільки хотів їй сказати, що однієї йому не вистачає, а вона несе дві. Ну, коли Настя не ясновидиця, то добра господарка. Одного часу вона залишила разом з молоком щось у хустці. Коли вона увійшла до хати, в руках ніби нічого й не було, а коли вийшла, на столі обік пляшки опинилася біленька хустка з чимсь. Він розв'язав її, там були коржі, солодкі пшеничні коржі, притрушені цукром і три крашанки. Мартин крутнув одну на столі. Крашанка закрутилась, як дзига — варена.

Було втішно, що за ним турбується дівчина. В тій хвилині він почував, що ним цікавляться, що його доглядають. Це надавало йому сили. Він забув про риботиння на лиці й загорівся бажанням бачити Таню. Насті за уважність, щирість, послуги хотілося чимсь віддячити. Ще дужче він впевнявся, що вона чогось чекає од нього.

Він ще раз пробував говорити з нею про роботу.

— Так таки ви й не хочете працювати й брати гроші.

— Ні... не можу та й не хочу. Чого? Важко й сказати. Багато важкого треба згадувати.

Вона розповіла йому цікаву й трагічну історію, над якою Мартин замислився. Виявилось, Настя читає книжки і багато думає.

Тепер він сам упевнився в тому, що їй не можна кинути будку й братись до вугілля. Вона говорила з ним, як із рівним, і Мартинові приємно було слухати її.

— Ви не знаєте мою сестру? Та її мало й знають. Батька ви знаєте. Йому шістдесят років, уже старий. Його волосся посивіло за якийсь там тиждень. Люди, котрі бачили його до нещастя з Христею, дивуються: як це будошник із чорня-

вого та зробився білим і так ото постарів... Нас троє: батько, Христя і я. А було четверо. Була у нас тітка Лисавета. Правда, вона жила в селі, та ми казали, що вона наша. Христя це моя старша сестра. Я молодша од неї на рік.

Мартин згадав, що кілька разів бачив Христю. Бачив увечері; вона в полотняній одежі; худа; наче під одежею не тіло, а збиті гвіздками рейки; нерухомо сиділа на стільці.

— Коли Христя була не хвора, вона жила в тій тітці. І моя сестра була не така, як я. Вона любила читати книжки, вчилась. Дуже часто, як ми спали, батько прокидався і лаяв її й книжки. Де тільки вона брала тих книжок?! Ходила й до вчителів, і до попа, і до людей, в салдатів брала,— у кого тільки побачить — випрохає, виқанючить і читає так, наче п'є з них. Тепер то вже і я читаю. Думаю: загинула душа за тими книжками,— дай же хоч дізнаюся, що в них, дай загляну. А то й до рук бувало не потрапить. Сміялися з Христі, а вона за своє... А я багато не розберу... буває, от читаю, читаю, все такі перед тобою картини, наче живі і люди, й дерева, й небо, і все чисто, а потім ураз — як туманом покритється, нічого не розкумекаю; слова якісь не наші, чужі, застрибають букви і тільки догадуєшся. То я візьму та й кину книжку, або пропускаю неінтересне... Батько часто казали Христі: — книжка людей затуманює. Давись, я — твій батько, слова мої пророчі (любив це слово): хто хоче звідати глибину, той утопиться в ній.

Коли тітку Лисавету вбили, ніхто з дітей,— у неї були такі, як і ми віком,— і не зажурився, а Христя як збожеволіла; вічною, через неї, калічкою зробилась.

Діти тітчині тепер вирости і живуть не погано. Старість уже зробила батька нікчемним. Він погано чує, як їде поїзд і часто спізнюється стати на переїзді з зеленим хлачком. Хто ж допоможе йому — я, одна... переведу стрілку, пропустю поїзд та ще й корову дою, кур доглядаю, качки, полоти, пасти, мішати — все я. От і кидай будку.

А батько твердий. Його ніяк не умовиш кинути службу. Він не бачить, що руки його вже не для роботи. Та й не можна йому кинути, бо й жити ніде. У будці, каже, й вмре. От.

— Що ж трапилось з Христею?

Настя розповіла: — В двадцятім році як бандити розстріляли тітку Лисавету, Христя це бачила... бачила, як і стріляли, тяжко захворіла. Зблідла, схудла, змовкла. Шукала чогось по книжках. До ранку читала. Батько вже бачить, що неладне щось із нею.

Однієї ночі читає. Підійшов батько до неї, тихенько підійшов, щоб не налякати, та з - за спину й узявся за книжку. Схопилася Христя, скрикнула, впала, мов мертва, та спиною об табуретку. Після того й сохне, як травинка. Ноги одняло. Лікарі кажуть — з якимсь мозжочком там негаразд...

Настя замовкла. В задумі, трохи зворушена, вона була гарна, і Мартинові не хотілося розпитувати за подробиці драми.

— От бачите,— промовила Настя ніби для того, щоб розвіяти навіяний своїм оповіданням настрій,— не можу я кинути їх.

Тепер Мартин і сам розумів це, але по хвилині, щоб показати, що він співчуває їй і радий щохвилини допомогти Настиній рідні, промовив:

— Ви більше б заробляли.

— А дома хто? Ні, ні... де вже там...

— Слухайте, Настю, те можна буде якось уладнати... Всі разом ми найдемо раду. Ви... якась така хороша... я й не знаю... коли вам буде потрібна допомога — ви скажіть. А як треба буде йти на роботу, не сьогодні — колись, то я допоможу.

А часто, коли Мартин прокидався, Настя вже була в хаті. Він задивлявся на пишну, ніби на показ виставлену постать її. Знаючи, що поведінка її не вдана, Мартин почав рівняти її з тими жінками, яких він знав.

Теплий, якийсь знайомий погляд очей закоханої дівчини, завсігди чарівна

посмішка, з якою вона давала йому може на шкоду взяту дома їжу — все говорило йому, що такою повинна була бути й його мати і взагалі мати, що піклується дітьми і любить їх. Дивувало, що ця красуня молочниця нічого не вимагає од нього, не поводить як Феня, не липне. Про це він записав у щоденнику.

Він старався не зупиняти погляду на її чорних од сонця і вітру, міцних ногах. Часом, здавалося, вона ловила той погляд, і тоді наче тривожилась, губилась, і йому здавалося, розчаровувалась, побачивши, що він робить не так, як хочеться їй. В такі хвилини він згадував Таню, й йому здавалося, наче чимсь поганим і гидким він провинив і перед Танею і перед Настею.

Не раз він ловив себе на тім, що чекає од Насті більшого, ніж посмішки та турботи. Як її не було, він думав: — Коли ж вона, нарешті, прийде?

Настя приходила, він спочатку радів, а потім чекав, коли вона розв'язуватиме хустку з їжею.

Вона розв'язувала хустку. Що саме вона повинна робити далі, він не знав. Щось.

А Настя ніби дратувала: виконавши обов'язок, одходила до дверей. Тепер хотілося, щоб вона не йшла. Настя не йшла. Коли вона збиралася йти, а часто вона притомом хотіла йти зразу ж, виправдуючись тим, що їй треба доробити щось дома, він, хоч і знав, що робить їй на лихо, просив Настю посидіти в нього. Частіше вона згоджувалась і сідала на табуретку, але не коло стола й не коло ліжка, а коло дверей.

Він ловив себе на тому, що дивлячись на неї та милуючись нею, він вже не поважав ні себе ні її. І не міг, і не хотів він у такі хвилини думати про повагу, про те, що він не такий як інші, про те, що він „людина“. І неодмінно пригадувалися слова Прошки: — Ми люди, але не такі люди, що киснуть та лякаються крові, ні, ми будемо вбивати... чорт бери, вбивати, безжально вбивати. І генерал і кадет може бути чесною, „хорошою“ і всякою там людиною, але я вб'ю його...

Настя повногруда, наче годус дитину. Це його не хвилювало, він тільки дивувався, що такі вони, груди розвинені і мабуть добрі для дитини.

Згодом схотілося притулитися до їх і легко, не соромлячись, погладити. Вже двадцять раз каже він собі, що його найменше ваблять її неціловані губи.

Коли Настя йшла, він міркував про те, як приємно було б узяти її за руку, посадити коло себе і пригорнутися до неї. В цьому, упевняв він сам себе, не було нічого такого, од чого вона пручалася б. І він лаявся, бо досі не спробував так зробити.

Із якими очима зустрічав би він її тоді, коли б вона втекла од нього і більше не принесла молока...

Четвертого дня до Мартина прийшов лікар. Вона не призналась, що покликкала його. Ніхто другий цього не зробив.

Нічого серйозного в хворобі не було. Трохи застудився. Одного разу, коли Мартин почував себе дуже добре і незабаром збирався йти на посаду, Настя сказала, що до його заходила Феня. Він спав, Настя не хотіла його будити, і Феня обіцяла прийти увечері.

І справді, надвечір прийшла вся компанія: Феня, Маруся, Федя, Іван Кононенко, Прошка.

Всі вони увійшли веселі, бадьорі й безтурботні, наповнивши сумну його кімнату реготом, вереском, сміхом. Мартинові, поки він не бачив, скільки йде до нього, потім навіть не вірилось, що їх п'ятеро.

На той час, як і завжди, коли до нього приходили, Настя щезла, і він жалкував, бо йому хотілося, щоб і вона була зо всіма. І Федя, і Маруся і Феня ніби помолодшали.. Невеличкі сивувато-сині дужки під очима, що були у Фені, скрашували неприродній рум'янець на всю щоку. Сонце, як добра матір, віддавало свою любов усім і за якийсь час встигло залишити на Феніному лиці смагу.

Ця смага ще дужче робила її схожою на циганку. Трохи тільки полиняли гадючки як завжди хвацько розвихрених кучерів. На вигляд вона дуже здорова, задоволена, енергійна дівчина. Такою ж, коли не більш, задоволеною та радісною була й Маруся. Посмішка не сходила їй з лиця. Посмішка мабуть не щезала й тоді, коли Маруся спала.

Так і здавалося, що зараз, коли всі говорили про своє, Федя погладив їй руку, або стис пальці і сказав щось соромицьке, вщипнув її, а ніхто не помітив того, ніхто не знав, окрім їх двох. Подібне було й на Федіному вічно неголеному лиці. Вони вже так звикли одне до другого, що порозумівались більше поглядами та посмішками, ніж словами. Федя тепер енергійно й завзято опрацьовував проекта, ту роботу, що скінчивши та успішно здавши її, він міг вийти на інженера.

Мартин пригадує, як бідував Федя, коли вчився. Тоді він не сумував, тепер і поготів. Веселий, чуб чорний аж блищить — як шпак. І раніш він працював багато, але тоді він був сам - один. А тепер, закоханий в Марусі, він з подвійною охотою взявся кінчати роботу, беручи з книгозбірні потрібні книжки й журнали та листуючись із знайомими техніками, що жили в місті і встигли зробити більше за нього.

Наче від сьогодні він починає нове, радісне, повне нових переживань, чарівне якесь, про яке він тільки читав і мріяв, життя. Людина чесна, проста, надзвичайно чуйна до чужого лиха, на вигляд кремезна, трохи клишонога, як деякі кавалеристи, він багатьом подобався. Проте ті, хто знав його змалку, частенько шуткували з нього.

Перша хиба, якої він не помічав — занадто вже велика балакучість його. Добрий, як фахівець з техніки, він не розумівся в багатьох галузях життя, здавався нерозвиненим і любив молоти все, що на язик наскочить. Жартуючи, він починав брехати, не помічав, що бреше вже щиро, переходив із п'ятого на десяте, верз нісенітницю і завжди в дискусіях вважав себе за переможця. В такі хвилини він був немов хворий, нагадуючи свою матір.

Загонила Федю в труну його борода. Йому доводилося голитися мало не щодня.

Поголившись, він із досадою й незадоволенням дивився на сірувато-сине підборіддя. Волосся у нього було густе, і він вже давно не бачив свого підборіддя рожевим і ніжним, яке буває майже у всіх чоловіків після гоління. Увечері того ж таки дня тіло на щоках чорніло од волосся і аж дряпало долоню, коли він водив нею по виголеному. Особливо ніяково за цю анахтемську бороду було йому перед Марусею. Він і не знав, що якраз чорний чуб та неслух'яне волосся на бороді подобалися їй. Марусі приємно було посміятись над ним і коли-не-коли нагадати йому, що бритві слід пройтися по щоках.

Мартин подумав: — як вони всі змінилися за кілька днів і який все ж хороший парубійко цей Федя! Певне, вони не такі й міщани, якими я їх зробив у свої уяві.

— Вітай, вітай! — вигукнула Феня на всю хату, — вітай!

— Що таке? — догадуєшся, в чім річ, але прикидаєшся незнайкою, спитав Мартин.

— Мартине, не придурюйся! Ти сам розумієш. Вітай! Ех, шкода, що ми не зайшли за Танею. Га, товариші, от дурні ми!

Маруся почервоніла і зробилася гарна, молодявенька. Мартинові всі поісли руку.

Сьогодні він майже не лежав. Сидів. Сидів, що правда, на ліжку, з надокучливим болем у голові, та було легко. До нього прийшов не хтось, а знайомі і мабуть чи не найближчі товариші. Легко було й того, що всі були якісь ніби оновлені, що Феня згадала про Таню, як про свою. Ні, його ніхто не забув, всі клопочуться. От ціла дивізія прийшла навідати хворого. Він навіть забув, що в нього бліде обличчя кволої людини, яке не подобається здоровим жінкам.

Аж тоді, коли Маруся нагадала йому про це, він розгубився і разом зрадів; Тані не було.

— Та який же ти блідий став, — пожаліла Маруся.

— Нічого, видужаю... Ну, як ви... як записались? Все як слід? Так... от бачите і дійшло до свого кінця.

Федя мав звичку чіплятися до слів.

— Кінець?.. Ех ти, крокодил! Це звучить як смерть, а ми думаємо і будемо, Мартине любий, жити. Жити, друже, ти розумієш це слово?

— Ну звичайно.

Маруся похитала головою. Ну як, мовляв, Федю, тобі не соромно? Він жартома вдарив її по плечі.

Але чому ж це Феня сидить як цяцінька? Про це сказала Маруся.

Феня тепер велике цабе; у неї виборна посада — інструктор. Спочатку Мартин не вірив. Феня — інструктор! Феня — інструктор! Він навіть довго придивлявся до неї, щоб упевнитися, що це так. То таки була правда. Феня посміхнулася до нього ласкавою посмішкою, посмішкою, яка з'являлася на її лиці рідко, а коли з'являлася, то примушувала любити і поважати цю дівчину. Їй не хотілося говорити про це.

Трохи ніби втомлений голос — як у людей, які багато працюють, багато сидять на засіданнях, курять, говорять промови, віддають справі всі сили, а на дозвіллі не знають, що казати, як сісти, що робити.

От такою хочеться її бачити завжди.

— До тебе не заходила Таня? — спитала вона обережно.

— Ні.

Мартин сам хотів розпитати про Таню, але раптом Федя змінив тему:

— А ми вже скінчили відносно квартирі. За кілька днів твоїми сусідами будемо ми.

— От і добре... я радий.

Це було погано і він радів.

Федя постукав кінчиками пальців по стіні й підійшов до дверей, які сполучали Мартинову кімнату з другою частиною квартирі. Він смикнув за ручку. Двері були замкнені.

— Це двері до нас? — спитав він, не помічаючи, що Мартин зникнув.

— До вас.

— Тут збирається ціла комуна, — вставила слово Феня, прийміть і мене.

— Приєднуйся! Комуна! — крикнув Федя, — справді, комуна, а ми й не туди.

— А справді комуна! — промовила Маруся.

— Комуна, — згодився Мартин.

XII

Інженер Леонід Васильович прокинувся після вечірнього спочинку.

Перше, що неприємно вразило його, біль, якийсь тупий біль у голові. Було таке враження, наче тоді, коли тіло лежало, болю цього не було, а встав — щось важке, як колючий шматок, чи залізо, перевернулось у голові і викликало біль.

А вчора було ще неприємніше: наче череп був більший, ніж треба для того, щоб умістити в собі мозок. Мозок перевернувся, як камінець, і та нова площа не зайнята ним, боліла. Він чув, як жінка юлія Модестівна дзвеніла посудом. Спалахнув, зашумів примус. Він зрозумів — готує какао або чай.

Трошки полежавши, Леонід Васильович почав міркувати про дружину, про нову в цій нуденній місцевості жінку Таню, про красуню Настю й про своє зламане, одірване од цікавого міста, життя.

— Дружина Юлія? Ну, що ж, вона дружина. Як у всіх, вона надокучила. Вона дуже вже здатлива, а це не завжди цікаво: немає боротьби; Першої - липшої хвилини все до твоїх послуг. Якась матушка. Адже жінка не цікава, коли робить все з обов'язку. Про Таню він довго не думав. Знав він її мало і поплідювати за нею наважив тоді, коли покінчить з Настею. Таня, здається, доступніша, ніж ця царівна з залізничної будки, царівна молочниць.

Він і не зчувся, як Юлія поклала свою тонку, надзвичайно тонку, гарну руку йому на чоло. Він звик до цього.

— Я знову страждаю.

Починається. Знову сцена.

— І маю відомості... і ще... Маю підстави бути незадоволеною.

Інженер не поворухнувся. Дратувала манера говорити. Людина страждає, ненавидить, а нявкає, корчить дівчину, кицю.

Ще свіжа, рум'яна, трохи лінива, жінка поклала голову йому на груди і стиснула кінці пальців на його руці обома своїми долонями.

— Чи правда то? — протягла вона.

Знову досадно. Чого вона лижеться до нього, і чого в неї це виходить, як у старомодної баришні?

— Облиш, Юліє.

Він усоте подумав, що вона ще не погана і для декого, хто не знає її — мрія, об'єкт.

Згадав: — борщ, якщо його їсти щодня, надоїдає.

Без бажання мати її коло себе, як річ, він пригорнув Юлію Модестівну, а руку взяв з свого плеча.

Сім'я — клітка; вона забирає людину од життя й держить її як за ґратами. Ти бачиш, як життя показує тобі хвіст.

Обнімаючи жінку, Войков звик думати про інше і лиш коли не коли зважав на те, що вона викликає на обійми та поцілунки.

Згадалася йому остання зустріч з Настею. Згадка підбадьорила його.

Він почув, як прокинулася, немов приспана, сила, сила, яку він ще не віддав цьому страхіттю, жінці, закоханій жінці Юлії. Яке ідіотське життя!

Та ж ця чортова молочниця була як той в'юн. Він притулив до себе жінку, схаменувся, назвав себе свинею, але зразу ж виправдав свій учинок; — як рівняти з „засобом“, це — те, що він, думаючи про Настю, як Настю пригорнув до себе жінку, — дрібниця. — Коли ти йдеш до мети, і коли ця мета здійснюється зразу ж, — ніякого смаку. З „матушкою“ здійснення приходить без чекання й муки. Але з Настею — це вже занадто.

Одного разу, коли після жінки він почав міркувати про те, що він робить, і коли чомусь тихо почала схлипувати Юлія, в нім прокинувся жаль. „Засіб“. Про нього ніколи, ніколи й нікому, поки від житиме, Леонід Васильович поклявся не казати.

— В кожній людині, — так міркував він, — єсть своє, сховане десь у найглибших закуточках душі. І ніколи в світі людина не відкриє своєї тайни. Вона вмирає з нею.

В якомусь романі, — Войков не пам'ятав ні автора, ні назви твору, — він зустрів тотожне. Той засіб от: коли він згадував Настю, або когось із вродливих жінок, яких він ще не знав, і яких йому хотілося мати, і коли поруч лежала Юлія, він заплющував очі й думав про те, що на місці жінки — Настя, або одна з тих вродливих.

Юлія не йшла. Їй хотілося знати, чим буде виправдуватися чоловік.

— Чи правда тому? — знову спитала вона.

— Ні, Юліє, це брехня. Я вже сказав раз.

— Я вірю тобі, Леоніде.

— Ну, то й не надокучай з своїми ревнющами.

Очі Юлії налились слізьми.

— Я не надокучаю і не ревную. Я не думаю, щоб ти серйозно казав, ніби я можу ревнувати.

— Я так думаю.

— Не думай більше так.

— Добре... не буду думати так.

Такі сцени повторювались раз - у - раз. І він, і вона вже звикли до них. Тепер, коли він заходжувався і коло Насті і коло Тані, жінчині слізки збивали його, а говорити з нею було надто важко.

— Адже не я, а ти робиш погано... ти ж образив мене.

Вона витерла очі хусточкою.

— Не знаю, може ти образила мене дужче.

Вічний страх, що він покине її, завжди робив так, що вона визнавала винною себе. Він заробляє гроші, дає їй. Грошей чимало; їх двоє; ті капосні гроші летіли, як у трубу. Кому думати про добробут? Йому. А тут вона з ревнющами. Замість заспокоїти, турбує чоловіка.

— Давай миритися.

— Не хочу.

— Значить, ти винен. Це не морально, жорстоко, гидко.

Леонід Васильович підвівся. Вже остогидло сидіти вдома. Знайомий пах од її тіла, з - під пахов, бив у ніс.

— Сімеєчка, — подумав він і, як завжди, почав робити висновки: — Сім'ї не повинно бути, сім'я — клітка, клітка. Коли б йому дозволили прочитати на цю тему лекцію, — він розгромив би сім'ю. Він зробив кілька кроків по кімнаті і запалив цигарку. Рапом він зупинився коло жінки, що покійно лежала на канапці, притуливши щоку до подушки.

— Чого тобі треба? — голосно, рівно, як усмиритель до звіря, промовив він.

Швидко, але обережно перебираючи хустку білими пальцями з чистими блискучими нігтями, немов шукаючи в ній голку, вона не ворухнулася, щоб встати, а лиш встромила в нього погляд мокрих очей. Губи не слухалися, кривилися і вона відповіла тихо:

— Я хочу жити по - людському... от... як люди...

— А ми ж як живемо?

Вона не відповіла, думаючи своє.

— Як же по - твоєму ми живемо?

— Для чого ми страждаємо? Я ж знаю все.

— Що ти знаєш? Дурна.

Він хотів сказати так, щоб заплакала вона і не казала більш нічого, але йому не вдалося, почувися зрадливий нотки жалю.

Його жінка підвелася й сіла.

— Все знаю. І те, що ти лип до Феньки, і те, що ти зараз бігаєш за якоюсь Настею, все, все... навіть те, що вона жене тебе... як собаку. Якась подла дівка жене тебе, а ти цілуєш їй руки.

— Ого! Ти, Юлік, заспокійся, не деклялуй і залиши свій патос на ніч.

Вона не слухала, кричала, скиглила:

— Як же це так?! Я хочу мати мету в житті, а не жити як свиня, як свиня!

Інженер гіпнотизував — не вдалося, вкусив дотепом — не вдалося. Тепер він зупинився посеред кімнати, вперся на тонкі ноги, нахмури брови і, як п'яний, басом кинув:

— Ну?!

— Боляче... Болить мені!..

— Ну?!

Раптом вона схопила його руку. Рука була тепла. На хвилинку йому схотілося сісти з нею, сказати їй усю правду і прохати, щоб вона простила йому. Одначе, не змінивши суворого виразу на обличчі, він поклав її руку на канапу.

— Ну, ну... І що ж? Я нічого не розумію.

— Ти прекрасно розумієш усе.

— Ну, то й не реви, а йди до своєї мети...

— Що ж це таке?! скрикнула вона, закрила лице руками і впала на подушку.

Він почервонів, але почервонів не від злости, а від своєї провини. І всеж він гримнув:

— Без сцен, Юдіє! Без сцен! Ти знаєш,— я не люблю цього! Ці вічні бабські сльози — нудні, як осінній дощ.

Він чув, як ненависть розливалася у нього в грудях, як схотілося йому бути жорстоким, щось зробити їй, чув, що ненависті тій тепер не ставало місця й вона потекла в руки, стисла жмені.

— От каторга, от каторга, пропади ти, проклятуша,— шепотів він, біжучи вулицею,— от муки! Так можна збожеволіти. Будь ти тричі прокляте, таке життя!

Холодне вечірнє повітря трохи освіжило його. За годину він почував себе і зовсім добре. Тепер на самоті він забув про безладдя в сім'ї і згадав Настю. Що б не було, а сьогодні він десь таки піймає її. Буде до півночі стерегти, залізе до хліва, а піймає, піймає. Ого! Будьте певні.

Якщо вона така вперта, як і раніш — він зробить те, що надумав. Кажуть, у центрі безпритульні, схопивши руками ридиколь, або мішечок баришеньки, вмовляють так: — Пусти, а то покусаю руку, а в мене сифіліс.

Йому уявлялися наслідки його роботи, коли вона не скориться. Швидко, ніби поспішаючи, щоб не спізнитися, він прямував до будки.

Він міркував так: — поки вона не закохалася в „психові“ (так він називав Мартина), йому треба поспішати.

Він завернув за ріг вулиці, щоб пройти повз будки, де Мартин жив і подивитися, чи не світиться у його вікні.

— Псих хворий,— подумав він,— і навряд чи піде до неї. Коли хворий, то один біс, світиться у нього, чи ні.

В кімнаті світилося.

Цікаво, чи лягла Юлія. На дворі із сарая хтось ніс ванну.— Якесь стерво купається. За півгодини, пройшовши весь виселок, поблукавши всіма вулицями, він стукнув у двері будки.

— Так, хвалитися немає чим. Доводиться лізти до неї, як злодієві, а до нього Настя йде сама.

Зробилося і заздрісно й досадно. Озвався голос Настін.

— Степан Семенович дома? Пустіть мене.

— Батька немає,— відповіла Настя, не odkриваючи дверей.

— Нічого, пустіть. Я маю важливу справу. Тільки на хвилину.

Йому майнула думка: він такий дужий, що вистачить сили вирвати двері.

— Я мушу лишити йому папери.

Якщо не сьогодні, то коли ж? Цокнула клямка, і двері одчинилися. Його рука ковзко посунула з одвірка й піймала руку будникової дочки.

Темінь у сінях і свідомість того, що тут він найдужчий, бо нікого, окрім Насті, якої він шукає, в будці немає, а люди відси далеко — зробили його рішучим.

Він чекав саме на отакий збіг обставин.

Вона мовчала і це мовчання ще трохи стримувало інженера.

Щоб вона хоч щонебудь сказала, він потягнув її руку до свого лица.

Настя, як і вперше, коли він цілував руку, смикнула її, але він не випустив, потягнув дужче і прилип до неї губами.

— Пустіть, пустіть... що це?..

— Ні, люба, не пушу... не пушу...

Вона шарпнулася, вирвалася й побігла в хату. Войков не відставав од неї.

Раптом у хаті він охолов. Ніби з закапелку, де темно, він, гідкий і розкудланий, не такий як на людях, з опалу вискочив на якийсь проклятуший кін, а на кону все так по-чортячому видно.

В грудях похололо.— Старий став, нервовість. Але тепер на нього, з блідого як віск обличчя, схожого на обличчя, які бувають на образах, дивилися великі й жорстокі очі якоїсь чудної жінки.

Він розгубився і злякався.

І аж тоді, коли він зрозумів, що то Христя, а не янгол, який з'явився рятувати Настю — йому схотілося зареготати.

Так на ж тобі, чортова красуне, цей мрець не злякає мене, мара не бачить, не чує і не скаже — стіна. Ні, ні, Настуню, не скаже нікому нічого.

Мара сиділа нерухомо, притулившись до стіни, схожа на одбите від якоїсь групи мармурове різьблення. Голову вона держала трохи догори, немов щойно дивилася на стелю. Легка, наче безтіла, вона, здавалося, впала б од дотику руки.

— Вона труп, не бійся її, труп... труп... труп...

Але зареготати перед цим живим трупом він не міг.

Настя сховалася за столом і запаленими гнівом очима дивилася на нього.

Ні, не тільки гнів у очах молочниці Насті,— Войков бачить там і страх. Коли страх збільшиться,— гнів щезне. Та й хіба чоловіки не знають, який то гнів у таких випадках.

— Чого ти не хочеш? — спитав інженер.

— Не липніть. Які вредні й паскудні! Ідіть геть, звідки прийшли. У вас єсть жінка.

Жінка!! Силувано, як поганий артист, він засміявся.

— Ха, ха, ха! Слухай, Настю, а ти хитра... Ну, вийди й не бійся мене. Сьогодні я тебе не ззім.

Він підійшов до неї і спробував, наче між іншим, обняти її. Вона мотнула головою, визволилася і одійшла до стіни. Войков глянув на Христю. Христя дивилася на нього.

— Нічого вона не бачить,— подумав він,— нічого не чує. За якусь мить Настя була в його обіймах. Кільки хвилин тому він був переконаний, що цього вечора він програв все, але тепер, коли тепле Настіне тіло билося йому в руках і солодкий дроз з грудей полився до колін і пліч, надія на те, що він здолає її сьогодні, тут, вже не покидала його.

І враз промайнуло: — А як Христя встане? Дурниця. Мерці з труни не встають.

Він загарчав, цілуєчи її, хотів укусити.

Настя, хоч яка вона була дужа, не могла вирватися. Викохані руки цієї чепурної, ніби й слабосилої людини держали її, як міцні пояси. Вона застогнала й вкусила його за плече.

Войкову не боліло, але він чув, як на плечі виступила кров. Оськаженілий, як рідко в житті, тремтючи, з подвійною силою він схопив її за стан, підняв і повалив.

Він зразу ж покинув її і одійшов до дверей.

Настя встала.

Інженер, спітнілий і червоний, нагадував собаку, яке одкинули чоботом. Тепер він бачив, що йому треба щось казати їй, якось зробити так, щоб показати їй, ніби він не злякався, що він здоровий, спритний. Головне треба сказати, що вона все ж в його руках, треба знищити цю глумливу посмішку.

— Тобі ж один чорт нічого не буде... ти ж уже захватила од Мартина.

Настя аж кинулась на нього.

Інженер не розраховував, яку силу викликали його слова. Розмахнувшись похлоп'ячому, Настя з усієї сили вдарила його в лице.

Він хитнувся й схопився за шокку, наче на неї кинуто запалений сірничок. Зуби йому зацокотили і він зблід.

— Геть, геть, чортова бабо! Геть зразу ж!

Войков одчинив двері.

— Пар - шивка,— процідив він,— підожди ж. Ти будеш знати... Я тобі покажу, покка - жоку.

Тепер Настя знала, що може робити все. Не боячись його, вона підійшла до дверей і зовсім одчинила їх.

— Геть!

Червоний, як рак, він переступив з ноги на ногу, а потім вилетів з хати.

Настя замкнула двері.

— Добре ж, добре, ти мене знатимеш, ти ще сама прийдеш до мене,— шепотів інженер.

Він поклявся помститися. Він біг, а не йшов. Швидко працювала думка. Раниш він ще сам нерозумів, як він зробить те, але тепер знав всі деталі помсти.

На вулицях, здавалося, нікого не було. Як добре, що ніхто не бачив, коли вона біла його, як добре, що тепер ніхто не бачить, як він тікає.

І враз:

— Леоніде Васильовичу! Товаришу Войков! Леоніде Ва...

Він зупинився.

Ніби з землі виріс перед ним Прошка.

— Що з вами? Чого ви так біжите? Я вас гукаю, а ви...

— Нічого... Я замислився. Я, розумієте, мав дещо... правда, давно... з будниковою дочкою Настею, а Настя хвора на сифіліс... і я турбуюся. Які діла на світі, га? Отака дівка, скажіть, і отаке паскудство. Сифіліс! Як це вам подобається... Прошка зареготався.

— Чого ви смієтеся?

— Що ви, товаришу Войков, ми ж ,здається, разом придумали цю штуку, а ви й забули. Тільки, на мою думку, ранувато ви почали.

— Що? Як! Як це разом? Тьфу, чорт!

Він сам зареготав.

— У вас не вийшло?— промовив Прошка, і Войков не зрозумів, чи Прошка запитує, а чи жалкує за тим, що в нього „не вийшло“ з Настею.

— Не вийшло,— признався Леонід Васильович.— Ви ж нікому ні гуг - гу.

Прошка хотів розпитати, але Войков побіг.

Аж коло воріт він зупинився. Йому зробилося ще досадніше, бо аж тепер він догадався, куди йшов Прошка.

— До Насті, свиня.

Юлія Модестівна декільки хвилин дивилася на двері, де сховався її чоловік.

Довго вона лежала мовчки, нерухомо.

Нарешті, встала з канапки.

Була вона висока, ще вродлива, з гарною поstattю. Посеред кімнати вона заплющила очі й трохи підняла голову. Праву руку притулила до грудей, а ліву протягла вперед, немов сипала додолу гроші.

— Беріть, катуйте, знущайтеся!

Вона шепотіла ці слова, бо їй здавалося, що вона не Юлія Модестівна Войкова, а мучениця, яку за її переконання, за правду, за обурення проти деспотів ведуть на спалення.

Юлія Модестівна важко зідхнула, глянула на канапу, де тільки но вони лежали вдвох.

— Яке знущання, яка нечесність!

Підійшла до дзеркала.

Очі були великі, трохи червоні.

Вона витерла їх хусткою й припудрила обличчя. Потім вона пішла до спочивальні, щоб поміркувати про те, як їй поводитися далі. Полежала і заспокоєння прийшло.

Цього разу вона востаннє робить те, що робила зажди. Казан води швидко закипає, бо накачаний примус, випускаючи з себе розпорошені бризки синього й жовтого вогню, аж гуде.

Треба все це зробити, поки він повернеться.

Вона звеліла покоївці внести з повітки ванну. Ванну внесено. Юлія Модестівна розвела воду й роздяглася. Гола, вона оглянула своє тіло. Воно ще біле, дуже біле; під колінами, на литках шкіра м'яка, молода, з полиском. Вона не худюча, як тараня, але й не товста, як сластьонниця. Чого ж йому не вистачає?

Викупавшись, вона наділа чисту білизну. Їй було приємно: морально й фізично вона чиста. Ця незаплямованість особливо яскраво почувалася тоді, коли на тіло, тепле од гарячої води та втирання, вона накинула трохи холоднувату ніби вогку сорочку.

Коли пізно увечері постукав Леонід Васильович, вона сама одчинила йому. По очах його вона побачила, як багато страждав він. Він ще дуже кохає її.

Леонід Васильович почав говорити перший:

— Юліє, я винен... я був грубий. Але ти ніколи не думаєш про мене.

— Льонік, любий... я була винна. Я більше не буду. Не буду ніколи. Ти такий стомлений... прости мене. А тепер, я купалася... я чиста, Льонік... Ти не сердитий на мене? Ні?

І Юлія Модестівна двома рожевими пальцями, жартуючи, як колись, коли це йому подобалось, затулила чоловікові губи.

Він погладив її.

Од неї несло новими, привезеними минулої неділі пахощами „Запах женщины“.

— Я вгадав, які пахощі купити моїй дружині,— подумав Войков,— „запах женщины“.

(Далі буде)

А. КАЛИНОВСЬКИЙ

PERSONA GRATA

Порода практична,
Надзвичайно пристосована.
І на доброму тлі
І на смітнику —
Дає зерна.
Зустрічається скрізь:
В країнах монархічних,
Демократизованих,
І в С. Р. С. Р. — в нас.
Порода
Зовні
Цілком благонадійна
(Не присикається
Ніякий слідчий)
Та й сама
Доречі, резонно
Христом - богом,
Меккою і Медіною
Посвідчить,
Що хоче жити
Людам і собі —
На користь...
Не підбурювати нікого.
В поті лица і мозку
Істи хліб.
Не втручатись в історію
(У масштабі всесвіту)
Звати людей
Всієї землі
Не інакше, як
Братами і сестрами.
З наказу народжувати
Й з наказу вбивати...
Словом, це —
Зо всіма мовами погодивши —
ОБИВАТЕЛЬ.

Позиція така,
Як у мітичному раю...
Міряй вздовж і впоперек
Сад,

Та
Іж яблука.
А боженька
Подбають
Про вся і всю,
Навіть про те,
Щоб самотній
Без жіночої втіхи
Не блукав...
За ласку божеську,
Тобто хазяйську
Перевищить обиватель
Послужливістю
Й невичерпаністю
Щілину нафтову:
Учора
Ковзався
Під ногу Болдвіна,
Сьогодні
Схвалює
Політику Мекдоналдову...
Учора
(Скажімо на прикладі
близькому)
До ригачки
Від запопадливости
Співав:
„Боже, храни царя“...
А сьогодні,
Хоч і зберегли
Від „боже храни“
Всі крапки і коми,
Сьогодні —
Дорога чи ні
Та зміна —
З млосним примруженням очей,
Склавши хрещиком пальці:
„По - овстаньте
Гнані і голодні“...
Обиватель
Пороху не видумає

І краще —
Бо все ідно
Той порох
Не стріляв би.
Обиватель
Паху та виду не має,
І
Плутає статистику,
Коли підраховують
Дійсно - трудящі
Лави.
Годі
Спостерігати факти,
До всіх чортів
Шлях найменшого опору!
Кривавих ран
Не заткнеш
Келоговим пактом,
Для цього потрібна

Напруга
Мільйонів рук.
З запічків політики
Підспівавути
Ентузіязму доби,
Зебрігаючи офіційно неутралітета...
Ні, ти кинь,
Бо не буде місця тобі
На комуністичній
Плянети.
Висовуємо
Гасло нове,
Гасло
Реконструктивного кратера...
Хай віднині
Живе
Ліквідація
Особи,
Як обивателя.

I. ДУБИНСЬКИЙ

ДЕНЬ КОМПОЛКА

(НАРИС)

Не вигаданий, існує реально. Командує кавалерійським полком української військової округи. Йому тепер тридцять один рік, але він був командиром полка і в двадцять два роки. Дев'ять років однакової роботи не зробили її нецікавою. Кожен день насичений ущерт, по вінця своїм змістом.

Над ліжком, укритим товстим сірим казенним укривалом, висить місячний плян роботи командира полку. Клітка сьогоднішнього дня сповнена такою програмою:

- 7 — 8 — виїздка.
- 8 — 9 — доповідь помічника комполка і начальника штабу.
- 9 — 10 — бути в казармах 3-го ескадрону.
- 10 — 12 — робота з комскладом.
- 12 — 14 — перерва.
- 14 — 16 — засідання полкового бюро.
- 16 — 17 — позашкільна робота.
- 17 — 20 — самопідготування.

Комполка, прослуживши цілу громадянську війну в кавалерії, є один із холодних її ентузіастів. Він не кричить, як багато кіннотчиків—„кіннота — це все, решта — нічого“.

Начепивши бойову шашку, він іде в стайні, в манеж. Тут уже стоять підсідані, ще не наламані, не об'їжджені молоді коні. Рівно о сьомій годині манеж сповняється рівномірним виразним тупотом молодих кінських ніг і упевненими командирськими голосами. Коні роблять вольти праворуч, ліворуч, привчаючись слухати найменшого дотику командирської ноги.

На команду: „кроком, огладити коні“—закономірна метушня припиняється. Коні переходять на крок, викидаючи з ніздер голубе проміння охолодженого повітря. Десятки рук ласкаво заплескали по спітнілих кінських шиях.

О восьмій без десяти комполка уже зібрав всіх командирів із твердістю доброго знавця кавалерійської справи перелічує їхні недогляди. Нагадав, що тільки на добре виїждженому коні кавалерист зможе виконати головну вимогу: „уміти вмерти на льоту“, як каже Семен Михайлович Буденний, і що як скрипач повинен щодня вправлятися на скрипці, щоб не забути свого ремесла, так і кавалерист повинен щоденно їздити на коні. О восьмій години в штабі полку робота уже у ключ кипить. Правда, прибиральники допіру витирають порох на столах, протирають вікна, посипають залізні сходи свіжим піском, але службовці вже всі на місцях.

Поруч комполка — полковий комісар. Вони разом будуть приймати доповіді начальника і поміщика командира полку по господарській частині.

Коли замість старої тенденційної назви „завгосп“, тепер заведено нову „помішник комполка по господарській частині“, то замість огрядного, тяжкотілого черевана з безсовісними очима, наступника старих інтендантів, або вислужених полкових писарів, перед нами стоїть дисциплінований строевий командир, що ще

вчора командував ескадром. Такому командири ескадронів, які за старих часів завжди були антагоністами загоспам, ніколи не скажуть: „а де ж салдатські золотники?“

Начальник штаба полку теж зовсім не подібний до тих полкових ад'ютантів, що їх головний обов'язок був бути посередньою ланкою між полковим офіцерством і командиром полку, добрим танцівником і серцеїдом, а також виконувати найважливіші доручення „самої“ командирши.

Тепер начальник штабу — права рука командира в боевм підготуванні частини і перший його заступник. Теперішній полк не одиниця з маси на кілька сот шабель. Теперішній полк — це добрий, вивірений, злажений механізм, що кожна окрема його частина має свою певну функцію, яких сума виявляється в боевій роботі полку. Теперішній полк — це скупуність бойців на коні і пішки, це кулеметники — максимісти, льюїсисти, зенітники, це хіміки, сапери, зв'язисти, це вже артилеристи і танкісти і все, що хочете. Одно слово — це велике бойове господарство; жоден командир полку не зможе справитися з ним без висококваліфікованих помічників.

Поки почалася доповідь начальник штабу розказує випадок, як один куркуль пробував провадити свою агітацію. Він дістав якусь торбинку від цукру, на якій було надруковано: „Berlin, 2 kilo“.

Показуючи всім цю торбинку, він казав: „Бачите, нам цукру влада не дає, а вивозить, а там ним годують свиней. Робітникам і селянам цукру нема, а німецьким свиням — скільки хочеш. Слухачі понаставляли вуха, деякі ладні були повірити. Куркуль ні за що не хотів пустити торбинки з рук. Але коли начальник штабу її взяв, то на другому боці ясно вирізнялася дата, що все поясняла: 1913 рік. Куркуля справили туди, де він навчиться читати не тільки німецькі літери, але й просту мову цифр.“

Одне по одному чергуються питання навчального пляну, роботи з командним складом, наявність чобіт, шінелів, білизни, поліпшення їжі, ремонт казармених покрівель, варстатів на стайні і багатьох інших строевих господарських і адміністративних питань.

Господарським питанням, меню червоноармійського котла, підметкам дають не менш уваги, ніж питанням освіти. Добре пише в своїх записках Лариса Рейснер: „а где действительно „всурьез“ выдают сапоги, там постоянный прочный штаб, там устойчиво, там армия сидит крепко и не думает бежать. Шутка ли—сапоги.“

А в тім, що у нас чоботи вже давно „видають всурьез“ навряд чи хто буде тепер сумніватись.

В третьому ескадроні в помешканнях попрято, і червоноармійці вносять постелі в казарму. По стінах акуратні вартові повиставляли піраміди зі зброї. На вікнах повірізувані з паперу півзавіски. Поміж вікнами портрети вождів. В Ленінськiм куточку, поряд з великою кількістю діяграм і плякатів, висить дошка з написом: „Хто поведе нас у бій.“ Тут виставлені портрети командира й комісара полку, дівізії, корпусу і війська УВО.

В Ленінському куточку бойці читають газети і ведуть жваву розмову про мехіканські події. Встановлено, що бездатність і культурність бойця зворотно пропорційні тій питомій вазі, яку має в розмовах котел і приварок. Навіть в такій армії, як німецька, правда, в момент, коли вона почала вже хилитися донизу, це можна було зауважити. Дуже яскраво це відзначено у Ремарка в його „На Заході без змін“.

В Ленінському куточку бойці не говорили ні про борщ, ні про кашу, ні про порції, ні про золотники, ні про повара, ні про інші подібні речі. Всю увагу забирали контр-революційна політика Мехіки і американський імперіалізм.

Це, звичайно, не значить, що комполка не знає, що „салдат, який пообідав, вартій двох салдатів на тще серце“ (певна річ при інших однакових якостях).

Вартового не було. До командира полка упевненою ходою підійшов молодий

червоноармієць, що не прослужив в полку і півроку. Зупинившись на один крок, він упевнено відрпортував: „товаришу командире полку, дневальний по казармі третього ескадрону червоноармієць Ковтенко“.

Після того руки командира полку і дневального одночасно простяглися одна до одної. Мимоволі згадується те місце з книги генерала Краснова, де він, описуючи революцію 17-го року, страшно обурюється проти того, що одною з головних вимог козаків було, щоб офіцери віталися з кожним козаком за руку.

— Які ваші обов'язки? — спитався в дневального командир полку.

— А ми глядимо порядку — не збиваючись відрубав Ковтенко, роблячи наголос не на „порядку“, а на „ми“. На ліжках блищать свіжо випрані пошевки. На кожному уквивалі біля них пришите синє трьохкутне очко. Крім свого практичного призначення, ці очка, вирізняючись на цілому ряді ліжок своєю симетричністю, становлять їх окрасу.

Комполка підіймає по черзі матраци й подушки й дивиться, чи нема там стонних речей. Минає чимало часу, поки молоді бойці привчаються класти все на своє місце, на спеціальні полиці і в шуфляди. Завжди їх кортить підсунути під уквивало й подушку всяке барахло. Тут можна знайти, крім книжки, грудку цукру, шматок хліба, шило і непотрібний ремінець.

Після ліжок ідуть шинелі. Всі вони висять на вішалці, обернені підшивкою в один бік, неначе вони виконали чиюсь сувору команду: „направо рівняйся“.

Окремо оглядають кожен рукав, кожен гачок, кожну кишеню. І коли денебудь щонебудь знайдеться не в цілковитому порядку, то і червоноармієць і чотовий і командир ескадрону стараються, певна річ, знайти якунебудь об'єктивну причину. Але огріхи не такі вже великі, щоб не зважити „об'єктивну причину“ і чіплятися до дрібниць.

Комполка знає і тримається правила: „не будь причіпливий“. Що, проте, не заважає йому бути надзвичайно суворим в основних вимогах служби.

В проході вистроїлася шеренга бойців. На команду всі витягають вперед то ліву, то праву руку. Комполка уважно дивиться, на скільки подрізані нігті і чи чисті руки бойців. Червоноармієць Гець невміло підгинає кінчики пальців, щоб не показувати своїх брудних нігтів. За руками черга ніг. Один по одному стягають чоботи і розгортають онучі. Ноги і нігті на них в повному порядку. Недурно в казармі стільки мисок, спеціально призначених для щоденного миття ніг. У одного бойця неакуратно навинена онуча. Комполка тут таки скидає свій чобіт, щоб показати червоноармієцеві, як треба робити це не таке вже й складне діло.

— Товаришу командире, дозвольте слово — просить один з червоноармійців шеренги.

— Кажіть.

— Чи не можна нам пошити хоч зі старих шинелів капці, щоб не надягати кожен раз уночі чобіт, коли ходиш до вітру.

Комполка записує прозбу в свій похідний блокнот.

В голосі бойця немає ані тіні несміливости, він називає свого командира командиром, а говорить з ним як рівний товариш.

Ці молоді бойці такого ж самого духу, як і старші їх покоління. Вони не бояться, а навпаки вважають за свій обов'язок вносити свої пропозиції, які повинні піти на загальну користь.

Але раз наказ дано — годі. Можна бути певним, що він буде виконаний.

Коли ескадрон іде виконувати бойове завдання, із його лав чути голоси: „Не хочемо Омельченка, дайте нам Царєва“. В іншій армії вважали б це за бунт. А в нас командир, почувши таку пропозицію, не може не звернути на неї уваги. Бо коли бойці кажуть, що вони не хочуть іти з Омельченком у бій, значить, Омельченко справді ні до чого не здатний.

В нашій армії більш, ніж у якійнебудь іншій, справедливі слова німецького

генерала Фон - дер - Гольца: „В германській армії однаково вчать слухати й думати“.

— Товаришу Гець, чому ви не поголилися?

— Не голять, товаришу командире. Палікмахтері кажуть, що нема чого голяти, — скаржиться ображеним голосом Гець.

Забравши з ескадронів командирів, комполка іде працювати з комскладом.

В одній з кімнат полкового клубу уже чекали на командира полку. Команда „Встати, товариші командири“ — зводить усіх на ноги. На одвітне привітання „товариші командири“, всі займають місця.

Клуб, перероблений з колишньої церкви, дуже добре місце для освітньої роботи. І як помилилася мадам Гіппіус, що пророкувала направо й наліво прозою й віршами: „И скоро в старый хлев ты будешь загнан палкой, народ, не уважающий святынь“.

— Товаришу Х., ви рішаєте за командира ескадрону, — каже комполка.

П'ять хвилин обдумувати обставини, п'ять хвилин, щоб оцінити їх, та три, щоб рішати. Кожному відміряно по дійсній потребі. Більше ніхто не дістане ні одної хвилини, ні одної десятої секунди. Будьте ласкаві повправляти свій мозок, щоб розв'язати блискавичне бойове завдання.

Товариш Х думає, Х. зважає обставини, Х. рішає. Коли нема тут бойового „концерту“, що ускладняє роботу командира на війні, то не менше значення мають критичні погляди кількох десятків очей других командирів.

— Я сковую ворога з фронту, а з лівого флангу атакую його трома чотами і панцерними машинами.

— Товаришу Х., перепиняє його комполка. Ваше рішення не уґрунтоване. Час таких рішень давно уже минув. Будьте ласкаві облічити, скільки у ворога рушниць і кулеметів, скільки куль він випускає на хвилину, скільки хвилин ви будете під вогнем ворога, який можливий відсоток втрат, скільки у вас вогневих засобів, на якому фронті вони розставлені, чи на багато вони переходять огневі засоби ворога. І аж після цієї „бухгалтерії“ можна буде сказати, поправно, чи непоправно ви розв'язали завдання.

Це каже комполка, який до 17 року порався машиністом біля льокомотива і який мабуть ніколи не надіявся вийти в „полковники“, не кінчав ніяких шкіл і академій, а відбув тільки 9 - ти місячне навчання в найвищій кавалерійській школі. Це той, що перейшов ввесь шлях від машиніста через секретаря ескадронного осередку, командира ескадрону і командира полку, на найвідповідальніших ділянках громадянської війни. Той, котрий охотником китайської революції, на чолі червоного китайського дивізіону, зліквідував один із збунтованих контр - революційних загонів „паперових тигрів“ тоді ще революційного Кантона.

Слово чести, наш комполка не тому, що він комуніст, не тому, що це „наш“, а в чисто спеціальному, в чисто кавалерійському відношенні, в тисячу раз більше вартий, ніж якийнебудь гвардії полковник фон - Енгельгардт. Після такої науки, яку дістав командир чоти Х, поспробуй похвалитись тим, чим хвалилось колись офіцерство: „Добре, що думати не треба. Ходиш, як кінч у запрязі“.

Після роботи комполка має перерву на дві години. Потім засідання полкового бюро, де штаб полкової партійної організації буде розв'язувати питання посівкампанії, відрядження на село червоноармійських бригад, соцзмагання, самокритика, доповідь командування першого ескадрону і інші діла.

А увечері в клубі, в ескадронних Ленінських куточках участь у позашкільній роботі, де відсутність офіційної сторони дає змогу тісніше зжитися командирів і рядовому. Це не те, що капітан Бутовський у своїй книжці „О некоторых способах обучения и воспитания современных солдат“ 1889 року пише: „Мы считаем одной из серьезных обязанностей ротных командиров — посещение ими рот, в свободное от занятий время, для содействия развитию солдатских увеселений“.

Це не „посещение эскадрона ради содействия развитию солдатских увеселений“ це складова частинка нашої величезної політично - виховної роботи, яку провадять всі наші начальники. Робота, що приводить до міцної одности робітничо - селянських рядів.

Тут, в клубі, або в Ленкуточку той самий червоноармієць Гець, який намагався сховати від командира полку свої брудні нігті, без ніякої соромливости підійде до комполка і порозмовляє з ним про листування з родичами, яких він радить, щоб вони кидали швидче свій шматок землі і йшли в колектив тощо.

Після цієї роботи комполка буде сидіти ще 3 — 5 годин над „Збірником тактичних завдань“, „Стратегією“ Свічина, „Політроботою в военний час“ Блюменталю, щоб після 8 - ми годинного відпочинку прокинутися і знов заглянути в місячний плян роботи командира полку, де у відповідній клітці накреслений шлях і зміст нового дня.

Так працюють на одній із найважливіших соціалістичних ділянок тисячі й тисячі робітничо - селянських синів.

ЮР. ЗОЛОТАРЬОВ

РЕЙД ЧЕРЕЗ ПІЧ

(НАРИС)

І.

Озброєння жінок проти колективізації — улюблена метода куркулів. Тут вони — віртуози. Вони б'ють по найслабших наших місцях. І в багатьох випадках, коли вони не зустрічають належного опору, вони влучають в ціль. В Ново - Скадовському на херсонщині куркульня всією силою своєї провокаційної енергії на полягла на цю ділянку. До деякої міри їй пощастило викликати багато непорозумінь. Вони намагалися викликати тут щось подібного до жіночого страйку.

Соз тут лише утворювався. Ще статуту не було затверджено, а тільки практично обмірковувався майбутній перехід на соз. Уже склалися списки тих, що мали намір вступати. Вже лагодилися приступити до зведення землі до одного лану.

Куркулі підозріло позирали на те, що в селі лагодилися завести. Спочатку вони били в одну точку.

— Що ж, — кричали вони, — ми лише нещодавно провели землевпорядження. Коштувало це громаді грошей, а тепер, — маєте, — знову прийдеться викликати землеміра, знову перерізувати землю. Одні тільки витрати та тягар на селянські плечі за цією колективізацією. Колективізація селянинові не вигідна, бож вона йому дуже дорого коштує.

Були навіть випадки, коли дехто з куркулів ходили з підписними листами по хатах, збирали підписи під зфабрикованою заявою про те, що селяни, мовляв, не хочуть вступати до колективу. Ходили здебільшого по бідняцьких хатах. Але з цим документом їм не пощастило. З одної хати їх вигнано, а в другій комсомолець, син хазяїна двору, вихопив документа, розірвав його на шматки й загрожував втручанням ДПУ в ці куркульські махінації.

Ставка на громадську думку села та на підписний лист цілком провалилася. А вже з весни колективісти повинні були сіяти по - новому, на зведеному колективному масиві. Вже підшукували стайню, щоб туди звести коней і міркували, чи не взяти кредит та збудувати нову стайню?

Життя йшло вперед і куркулі почували, що нічим вони не спроможні припинити те, що мусіло так чи сяк відбутися. Тоді вони злобно сказали:

— Будете ви буряки гризти!

Куркулі взялися тоді — озброїти й рушити проти колективу відсталу жіночу силу.

— З чоловіками, — казали куркулі, — розмовляти нічого. Треба через жінок. Треба по горщиках вдарити. Коли жінка не захоче, то ніякий біс з нею нічого не вдіє. І почали.

2.

Жінка — ще й досі кволе місце в колективізації. Вона відіграватиме велику роль в організації праці й побуту колективу, на неї тут припадає багато, але в багатьох випадках ще відіграє протилежну роль, чимало є таких, що негативно впливають на своїх чоловіків, коли ті лагодяться колективізуватися.

— Та вона ж мене заїсть!— ось стереотипна відповідь невпевненого селянина, що інколи бере назад свій підпис під заявою про вступ до колектива.

Подекуди таке діється через те, що погано підготовляють селянську родину до вступу в колектив, не з'ясовують як слід форми колективізації, не ознайомлюють з умовами побуту — і ось починаються балачки:

— Дітей відберуть, примушуватимуть їсти з одного корита, один працюватиме, а всі гулятимуть. Хто перехрестить лоба, того роздягатимуть і викидатимуть на всі чотири сторони.

І треба сказати, що, організовуючи колектив, часто забувають про одне з основних — доки не організують жінок, доки не підготовлять їх до вступу в колектив, доти у нас буде не мало побутових перешкод при проведенні колективізації. Ми часто цю істину забуваємо, а ось куркуль, так той — ніколи.

І тому в Ново - Скадовському вони трохи не зірвали організацію союзу — зробивши клясовий рейд, який ми хотіли б назвати рейдом через піч.

Почалося через проповіді в церкві. От, мовляв, колись, після сотворення світу, після вигнання Адама та Єви з раю, люди жили як свині: жили табуном, їли з одного корита. Але господь-бог у безмежній милості своїй дав через жінку людині розум — і почала жінка собі заводити свої сковородки, свої макітри, горшки та рогаці. І відмінно від тварини, почала кожна людина їсти за своїм столом, своєю ложкою і кожна чесна родина мала свою миску, свою піч, свої горшки.

Але людина прогнівала господа - бога й відібрав всеблагий в них той розум, що вони його здобули, затьмарився розум людський — і знову тепер тягнуть людину до загального стійла, хочуть, щоб не було своїх горшків та сковородок, освячених господом у кожній хаті.

І звідси:

— Молитимемося господа - богові, щоб просвітив знову наш розум і дав би нам надалі їсти юшку з власної миски!

І почали потім нищпорити по хатах куркульські жінки, почали одвідувати жінок, а влучали саме такий момент, коли чоловіків не було вдома.

— Вариш, кумо? Вари, вари. А ось приїхала моя невістка з Коханів,— і розповідає таке, що й вуха не слухали б! Таке діється на світі, кумо, таке, що просто жах... Завели ото колектив у Кахівці — то щоб ти думала, кумо? Перш за все дітей поодбирали в матерів і на кожній дитині знак поставили. Печатку таку припечатали. Печатку ж на вогні розпекли, аж м'ясо дитяче щипить та кров проступає.

— А для чого ж це?— питає жінка й з тривогою позирає на своє дитинча, що крутиться тут же біля ніг.

— А для того, голубонько, щоб потім жидам у найми віддавати на 49 років за контрактом. От і видно — хто за яким номером та печаткою.

— І ще розповідають люди, продовжує куркулиха,— оце натрудяться в комуні, ляжуть спати, а в дві години ночі по дзвонку будять „тернаціонал“ співати. І в чотири теж будять співати. А хто проспить та того „тернаціоналу“ не співає, або не вміє, тому три дні їсти не дають, аж поки навчиться.

— Тернаціонал?— з жахом перепитує жінка.

— Тернаціонал, голубонько. А їдять там так: в черзі. Стануть один одному в потилицю — двіста чоловік. А одна ложка на всіх. Насиплять оце борщу в казан, передній візьме ложку, сьорбне, покладе ложку та одійде — стане аж у самий зад. Тоді другий бере ложку, сьорбне, покладе й теж одійде, і теж стає в потилицю аж у самий зад. Потім третій так само, четвертий, аж поки всі двіста пройдуть. Потім знову ложка дістається першому і отак аж поки все чисто поїдять. Це зветься в них — спільний казан.

Жінка мовчить і порастає біля печі.

Куркулиха почекає трохи й немов так собі питає:

— Ну що, кумо, кажуть і твій за кунпанію подався туди ж? Вже кажуть папір якийсь підписав.

— Та я йому, старому чортові, всю бороду вискублю!— репетує жінка з слізьми на очах.— Хай не думає! Збожеволів, старий псюка, на старості літ. Волю утритися, ніж туди йти.

Отак день - у - день точилася ця гадюча робота серед жінок і залишала в них на душі тривогу й темний жах перед невідомим колективом, де на дітей накладають „знак“, де вночі будять і примушують співати „тернаціонал“ і де їдять так, щоб ложка борщу кожному діставалася лише через кожного двохсотого їдця.

3

І коли стало відомо, що статут колективу затверджено, і що сівбу провадитимуть уже на нових колективних засадах — чоловіки несподівано розгубилися перед новою, ще досі незнаною небезпекою:

— Жінки застрайкували.

Прийшов додому в обід Герасим Куделя, селянин новоскадовський — бачить, що за халепа? Піч не топлена, горшки стоять ретельно на лаві, ще від учора немиті. Рогаці стоять в кутку, соломи три кулі лежить перед піччю на долівці з негвоз'язаними перевеслами — так само, як їх на світанку в хату з клуні принесено.

Жінка сидить на лаві біля віконця зо шматком якоїсь тканини в руці й не підводячи очей від роботи, швидко та енергійно шарудить голкою.

Біля неї сидить на долівці малий, смикає її за поділ і пхикає:

— Мамо, їстоньки хо - о - цу!

Дивується Герасим, переступив поріг, зазирнув у піч — чи не обсипалася цеглина часом? Ні, нічого. Все в порядку. Піч затулена заслонкою.

Дивиться на стіл — лежить чиста сурова скатірка, паляниця хліба прикрита вишиваним рушником наче ось - ось пообідали — і хоч би поганенька миска з чим небудь гарячим. Подивився Герасим на жінку й каже:

— Чи ти не топила сьогодні, Мархво, чи що?

Та мовчить.

Герасим неупевнено продовжує:

— Час, кажу, обідати. Насип мені чогонбудь там, та й хлопчика нагодуй. Бачиш — верещить.

Жінка, все ще не підводячи очей з роботи, каже так тихо - тихо:

— Хай тебе нагодують там, звідки ти прийшов.

— Та що ти верзеш, стара? Здуріла?

Тоді жінка кидає роботу, починає битися головою об стінку, плаче в голос і кричить на всю хату:

— Не хочу! Не хочу в твій чортів колектив! Хай він згорить. Не хочу! — Щоб ото на дітей печатку наклали, та тернаціонал співати вночі! Рятуйте, добрі люди, не хочу!..

Плюнув Герасим, схопив шапку, вийшов на вулицю, постояв, подумав трохи й тихо поплентався до сусіди. Дійшов до воріт — чує, й там в хаті гамір:

— Не варитиму! Хай тебе комунія годує, на біса ти мені здався. Іди в комунію їсти!..

Одинадцять жінок того дня не варили обіда. Зчинився надзвичайний гамір, пересварилися селяни з жінками, а подекуди й до бійки дійшло.

А по куркульських хатах раділи: улучили в ціль!

4

Бачать чоловіки — діло погане, не варять жінки обіду. Ходили, ходили й нарешті взяли та й запрягли чотири підводи.

— Що це вони надумали?— дивувалися куркулі.

Посадили чоловіки на підводи своїх жінок і поїхали. Ті сиділи на сіні мовчазні з підтиснутими губами, з спущеними очима, поки їх усім селом везли. І мовчали всю дорогу.

Чоловіки йшли біля возів і теж мовчали похмуро.

— На покаяння повезли!— реготіли куркулі.

А повезли жінок чоловіки до села Чорненького, кахівського району в екскурсію до тамтешньої комуні „III Інтернаціонал“.

У комуні вони пробули два дні. Жінок там прийняли як звичайних екскурсантів, комунари взяли їх до себе, водили на кухню, до стаєнь, в їдальню, в поле, показували, з'ясовували, кладали спати на чистих ліжках з чистими простиралами.

Повели до дитячих ясел. Діти гралися на долівці якимись дерев'яними кубиками під доглядом одної з комунарок.

— Чиї це іграшки?— спитала Герасимова жінка одного дитинчати.

— Наші!— відповіло спокійно дитинча.

Коли виходили звіди, Герасимова жінка не витримала, озирнулася— чи ніхто не бачить,— підхопила одне дитинча, нашвидку задерла сорочку й подивилася: печатки не було ніякої.

— „Збрехала видно кума“— подумала вона.

А дитина здивовано позирала на чужу тітку, що заголила її й уважно подивилася в рожевий дитячий задок.

На третій день чотири підводи з екскурсантками повернулися додому. Ідучи назад жінки були вже веселіші, перегукувалися поміж собою з своїх возів і сміялися.

Коли Герасим приїхав додому, жінка легко скочила з возу, першим ділом принесла снопи соломи, що їх викинула була на двір і, розпалюючи в печі, спитала:

— То може півня заріжемо, Герасиме? Давно м'ясного щось не їли.

— А хоч і півня,— озвався весело той. Давненько не їли.

Герасим уперше за три дні добре попоїв.

А за два тижні в Ново-Скадовському вже простували разом з жінками до роботи в своєму новому созі, названому досить влучно:

— „П е р е м о г а“.

ГР. МАЙФЕТ

„ЧОРНА ЕПОПЕЯ“ І. Ю. КУЛИКА¹⁾

В той час, як до творчості поета - сучасника прикладається здебільшого журнальний, з ним і нормативний підхід (де насамперед відбиваються читачівські смаки),— творчість поета минулого стає звичайно об'єктом досліду, якщо не наукового, то наукоподібного, де замість особистих смаків читача виступає (або принаймні мусить виступати), об'єктивність дослідника, який замість нормативної кваліфікації речей користує з науково-дослідницького обліку, констатації, синтези. Звичайно, не можна відібрати у сучасників права по читачівському реагувати на продукцію певного „живого“ поета; та з другого боку, це не знищує й потреби дослідницького підходу до творчості такого поета, особливо тоді, коли певна творчість може позначений підхід стимулювати й задовольнити; за зразки відповідних підходів з поточної літератури можна вважати передмову проф. О. І. Білецького до творів М. Вороного, статтю М. Степняка про М. Доленго, статтю Б. Якубовського про творчість Д. Загула та ін.

Цей етюд, не претендуючи ані на вичерпливість позначених дослідів, ані на науково-методологічний досвід їхніх авторів, ставить собі подвійну мету: 1) використати журнальні відгуки на творчість І. Ю. Кулика, об'єднавши їх бібліографічний Summum, що може придатися майбутньому дослідникові; і 2) зіставити „Чорну епопею“ з відповідним матеріалом негрського фолкльору північної Америки,— завдання, в жодній рецензії не здійснене.

Переходячи тепер до об'єкту позначеного завдання, згадаймо на початку аналізу інтересний епізод, що наштовхнув автора на думку написати поему про негрів. В кінці 1914 (чи на початку 1915 року) І. Ю. Кулик працював у Нью-Йорку, в друкарні російської робітничої газети „Новый Мир“, виконуючи функції, сказати, „мальчика на побегушках“; чистив наборні машини, підмітав, писав адреси, допомагав у експедиції та возив форми з набором до друкарні, що містилася десь коло 60-ої вулиці (а „Новый Мир“ містився на 8-ій вулиці, де була наборна; своїх друкарських пресів „Новый Мир“ не мав). Якимось майбутній автор „Чорної епопеї“, що йому тоді було 17 чи 18 років, мусів відвезти тачку з накладом до друкарні. По дорозі на тачку ледве не наскочив вантажний авто. Катастрофи на щастя не сталося, але негр-шофер сполотнів і в очах у його був такий великий жах перед можливістю роздати білого, що І. Ю. Кулик уперше замислився над расовою нерівністю, і це привело його до відповідного зацікавлення негрським фолкльором. Удруге І. Ю. Кулик повернувся до думки таки написати цю поему вже аж через десять років, 1925 року, коли був у Канаді і довідався з преси про те, що в Чикаго скликано перший в історії негрський робітничий з'їзд (за проводом комуністів).

¹⁾ Розділ із статті, присвячений творчості І. Ю. Кулика, — статті, що входять до нової збірки автора, яка незабаром здається до друку (накладом ДВУ). Ред.

Маючи в руках здійснення згаданого наміру, перейдемо, за пляном позначеного вище завдання, до обліку відповідної бібліографії.

Ще до виходу „Чорної епопеї“ збіркою, окремі частини її, друковані по різних журналах, здобули собі й оцінку. Маю на увазі статтю Ол. Полторацького „Наші журнали“ („Пролетарська Правда“, від 3 серпня 1928 року), де, пишучи про „Гарт“, автор зупиняється й на друкованих у ньому фрагментах „Чорної епопеї“. Пославшись на свою рецензію в № 1 „Критики“ (з приводу попередньої збірки І. Ю. Кулика — „В оточенні“) і повторивши головні її тези (розумовість, брак емоційного напруження, нахил до нових ритмів та асонансів), Ол. Полторацький говорить про екзотичність, а разом і про інтернаціональність тематики „Чорної епопеї“, цієї „вельми - культурної та викінченої стилізації під народні муринські пісні“. Згадавши принагідно Маяковського („Блек - енд - Уайт“) і відзначивши його перевагу, О. Полторацький констатує майстерність І. Ю. Кулика (наведено уривок із фрагменту „Самбо на фабриці“), який „не обмежив себе вузьким завданням показати цікаву екзотику й край (це в загалі не властиво авторів)“, а „скористався екзотичними ритмами муринських пісень і подав у цих ритмах невимовну муку „вільного“ мурина, що йому вільно вмирати з голоду в умовах капіталістичної Америки“. Ця цитата (див. моє підкреслення) значною мірою, якщо не зовсім, здійсмає обвинувачення І. Ю. Кулика в екзотиці, висунуте від Ол. Полторацького у згаданій рецензії на „В оточенні“.

До таких же оцінок окремих частин „Чорної епопеї“ стосуються й рядки М. Доленго („Поетія по наших журналах“ — „Критика“, 1929, № 6, ст. 118), присвячені „Апотеозі“ (видрукуваній у № 1 „Літературного ярмарку“), де „І. Ю. Кулик дає революційну тематику... не оголюючи її публіцистично, уникаючи статичної декоративності, намагаючись відбити соціальну динаміку“; і далі: „автор... рішуче, рішучіше за панфутуристів — відкидає застарілі словесні окраси неоклясичного чи символістичного гатунку“.

Після цих оцінок окремих частин „Чорної епопеї“ перейдемо до рецензій на цілу поему.

Першою ластівкою є стаття Г. Гельфандбейна „Новинки украинской пролетарской поэзии“ („Вечернее Радио“, 1929, понедельник 27 мая, № 135), де коротко схарактеризовано композицію і загальний художній плян твору: „Отталкиваясь от конкретного исторического факта, усиленного и обрамленного привнесением специфически бытовых мотивов, Кулик развертывает... поэму об ужасающем положении негров в капиталистической Америке“. Подану характеристику деталізовано увагою до джерел твору: „Начиная с искусной стилизации примитивных негритянских песен, Кулик в дальнейшем усложняет их ритмико-словарную нагрузку и попутно дает образец своеобразно воспринятой преимущественно американской баллады,“ — характеристика, як побачимо з дальшої аналізи, в основному справедлива. Негативну кваліфікацію здобув собі „Ліричний відступ та балада“, позитивну — „Балада про ката“, „в которой особенно ценны лаконические ремарки автора“. З суто - формальних рис відзначено „наличие... нескольких стихов... изобилующих разговорными интонациями“, „применение в стихотворении „Самбо веселится“ интонации романса“, а також той факт, що „песенность“ „Черной епопеи“ подчеркнута постоянным повторением какой - либо отдельной — основной строки“. Відзначивши в резюме „чувство взволнованности“, відчуте під час читання „Чорної епопеї“, Г. Гельфандбейн кваліфікує поему, як „одно из наиболее серьезных и значительных явлений нашего текущего литературного года“, що є „большим достижением поэта (даже по сравнению с его предыдущей книгой стихов „В оточенні“)“.

З інших газетних відгуків згадаймо нарис Ал. Посадова „Своім шляхом“,

надрукований у вже українізованому „Вечірньому Радіо“ (1929, четвер 18 липня № 179), де коротко подано загальну картину творчого розвою та характерних рис у літературному портреті І. Ю. Кулика, включаючи й „Чорну епопею“; для даного викладу важливе таке зауваження (звичайно, стосовно до тематичного матеріалу поеми): „Це, звичайно, не екзотика, як може здатися декому, не намагання відійти від нашої кипучої, але суворой буденности, — п е к о н ч е п о т р і б н и й ж и т т ь о в и й м а т е р і я л (підкреслення моє), що також вимагає свого поетичного виявлення“. Це зауваження зовсім зводить на нівець обвинувачення в нахилі до екзотики, інкрімінованим І. Ю. Куликові.

До цього ж матеріалу стосується й нотатка Д. Граба („Куликова „Чорна епопея“, видрукувана в одеському „Шквалі“ (1929, субота 8 червня, № 23), де постова постать насамперед протиставлена тим авторам, що застигли на романтиці бойових років, чи на станах переходних періодів нашого будівництва; далі йде цитата з авторового коментаря до „Епопеї“: „не гонитва за екзотикою навяляла авторів написати епопею негра“, а „особисте“ ознайомлення з станом і життям негрів у Сполучених Штатах примусило т. Кулика, ще за його перебування в Америці, болуче відчувати брак художнього твору, що висовував би питання расового та соціального звільнення негрів“. Ще важливе зауваження: „Навіть письменники - негри не поставили на всю широчінь негритянської проблеми. Твір Куликів деякою мірою виповнює цю прогалину“. Закінчено нотатку відомою характеристикою І. Ю. Кулика, що належить В. Корякові („Шість і шість“, див. також „10 років української літератури“ А. Лейтеса і М. Яшека, т. I, 1928, ст. 269), а також додано витяг із поеми і переддруковані малюнки - заставки до окремих її частин. Це й вичерпує відомий нам газетний матеріал.

З матеріалу журнального перша хронологічно є рецензія Л. Старинкевич („Красное Слово“, 1929, № 6, ст. 119 - 122), розпочата спростованням вищезгадуваної думки Ол. Полторацького („Критика“, № 1), який інкрімінував І. Ю. Куликові брак емоційної напруженості, скептицизм тощо. Це обвинувачення поперше кваліфіковане, як „совершенно неподсудительное в устах идеолога левого искусства, защищающего всегда именно рациональное начало в противовес эмоциональному“; подруге, якщо це обвинувачення деякою мірою й може стосуватися до збірки „В оточенні“, то абсолютно не пасує до „Чорної епопеї“: „здесь, несмотря на эпичность повествования, несмотря на значительность социально - идеологической нагрузки, автору удалось взять тот высоко - напряженный эмоциональный тон, который избввляет его от упрека в холодном интеллектуализме и обезпечивает поэме полное и адекватное восприятие со стороны читателя“. Ця властивість, засвідчена й у вищенаведеній нотатці Г. Гельфандбейна, походить від своєрідної позиції автора, який відсуває себе на задній плян (цитата з прологу: „Не я це все вигадав — де мені“). Кваліфікувавши негативно сторінки, присвячені історії Джона Брауна, Л. Старинкевич переходить до обліку формальних факторів зауваженої емоційности та ліризму. До таких факторів насамперед стосується „пісенний лад“, запозичений автором від американських поетів - негрів; цей лад здійснюється у послідовно використаному ступанковому побудуванні, тобто у різних повторах¹⁾ — лексичних, звукових, семантико - синтаксичному паралелізмі, рефренах, у сюжетному зростанні тощо. З інших засобів відзначено використання прийомів народньої поезії — так у графіці семантико - синтаксичних повторів, як і в застосуванні зменшених імен, поруч із відповідним характером порівнянь. Після аналізи композиції маємо характеристику ритміки, що або використовує метричну домінанту (анapest, хорей),

¹⁾ Деталь, побіжно відзначена і в рецензії Г. Гельфандбейна.

або ж ні, запроваджуючи в останньому випадку чіткий і виразний ритміко-мелодичний малюнок, що дає віршам динаміку і напруженість тоді, коли цього вимагає тематика. Відповідно відзначено інструментовку й риму: „в області ассонирующей рифмы И. Ю. Кулик дает настолько разнообразные и интересные формы, что эта сторона стихотворной его техники заслуживала бы специального рассмотрения“. Загалом формальну майстерність поета деталізовано з великою обізнаністю й дбайливістю: формальний бік епопеї рецензія Л. Старинкевич оцінює як найдокладніше, і всіх зацікавлених лишається тільки відіслати до відповідних сторінок „Красного Слова“.

Дальший хронологічно є відгук М. А. Качанюка: „До творчої експансії нашої доби“ („Молодняк“, 1929, № 8, ст. 70 - 79), що являє собою досить велику статтю з багатьма міркуваннями а прогос. Автор загалом кваліфікує „Чорну епопею“, яко твір життєздатний, „не зважаючи на свою незграбність і кволість“. Далі зауважено діалектику у стилістичному обличчі твору: з одного боку — рельєфність свідомо-виробничого чинника, а з другого — емотивна насиченість; діалектику розв'язано на користь останньому факторові: „загальний творчий вогонь пожирає ремесницьке віршоробство“. Далі, дослідивши вагу расової проблеми, ширшу від індивідуальної гонитви за екзотикою, М. А. Качанюк вважає, що „поява „Чорної епопеї“ із своєю расово-соціальною проблемою тісно зв'язана із сучасною епохою — на переломі високого капіталізму і нової соціалістичної доби“. Переходячи до засобів подачі матеріалу і відзначаючи майстерність окремих місць, автор зауважує сухий конструктивізм, констатує й „штучність, натрудявистість строф поета в „Самбо веселиться“; і далі: „відчуваємо, що це не Самбо веселиться, а сам автор“, — висновок навряд чи прийомний; до того ж „натрудявистість“ строф як найкраще відтворює сум Самбового весілля, вимушеність його невеселої радості. В аналізі композиції, відзначивши чотири головні частини епопеї, а потім пролог і апотеозу, М. А. Качанюк стосовно до останніх зауважує, що їх можна б просто переставити, — річ, строго кажучи, ризиковита, бо композиційна логіка обох частин — уступної та кінцевої — надто ясна: вступ визначає загальну позицію автора, апотеоза доводить до кульмінації розвиток поеми. Цей намір викликає в пам'яті однаково неприпустиму методу Шенгелі, який, досліджуючи композицію ліричної поеми Бальмонта, переставляв строфи навпаки, щоб довести майстерність композиції. — Аналізуючи джерела твору (балюди), М. А. Качанюк особливо натискає на балюди германських часів, хоч І. Ю. Кулик мав справу виключно з балюдами негрськими, або шотландськими у негрській інтерпретації; останні не менш самостійні і оригінальні, аніж германські, як це доводить хоч би монографія Cohen „The ballade“ (1915); до того ж на розвиток балюди на негрському ґрунті впливали деякі іманентні властивості негрської вдачі — рухливість, драматизм, що притаманні і зауваженій літературній формі; зваження цього моменту, гадаємо, доцільніше від зауваженого вище акценту щодо германського джерела балюди¹⁾ (див. про це ж у Dorothy Scarborough „On the trail of Negro folk — songs“, 1925, Cambridge, p. 65). Дослідивши далі психологічні особливості примітивних племен, М. А. Качанюк узагальнює ці особливості в терміні наївного реалізму, що в „Чорній епопеї“ перейшов „крізь призму цивілізованої людини сучасного капіталістичного індустріального американізму із всіма контрастами, що ведуть неминучо до нової соціальної революції“. Відзначивши нарешті волюнтаристичне спрямування твору, М. А. Качанюк зауважує й протиріччя: це — „своєрідний радянський аристократизм“; за цитатне потвердження править перший рядок епопеї „Не я все це вигадав, — де мені“,

¹⁾ Чи не звідси й висновок критика про те, що „балюдна стилізація вийшла у творі, з малими винятками, — бліда, безкровна“.

що його Л. Старинкевич (на нашу думку, з значно більшим правом) кваліфікує позитивно, яко доказ відсування авторської індивідуальності на задній план, яко доказ відповідного рельєфу колективної тематики з її емоційною зарядкою. На думку ж Качанюка, тут „пониження своєї свідомої вартості“, „хитрощі“ тощо; згадує критик і епонімний вірш збірки „В оточенні“ з відповідним, мовляв, мотивом, однак поглиблення цієї згадки неминуче мусіло б привести до епіграфів збірки — з Тичини („товариство, яке мені діло“), Йогансена („ще раз полізуть в історію“) і Шевченка („однаковісінько мені“): очевидно, радянський й аристократизм довелося б застосувати не тільки Йогансеніві й Тичині, а й Шевченкові — річ, ризиковита не лише з методологічного, але й просто з хронологічного боку. Очевидно, справа з'ясовується простіше — творчою скромністю (чи, може, позою скромности), що властива позначеним іменам поспіль; очевидно, про розбіжність у таких випадках творчої широти і життєвої правди годі говорити, це ж бо стара, як світ, тема про Wahrheit und Dichtung. В кінці констатований поступ поета і загалом односторонність поступу, бо „викуте поетичне слово, викристалізоване до деталей, потребує крові, жвавості життя і його глибини; воно ще кволе... бо воно орієнтоване...“ На нашу думку, речову насиченість слова поезії Кулика доцільніше було б просто констатувати, замість цінувати її нормативно.

Одна з найцікавіших, поруч із рецензією Л. Старинкевич, є рецензія В. Ковалевського („Життя й Революція“, 1929, № 7 - 8 ст. 220—222). Розпочато її констатацією формального протиріччя поміж „поемою“ (велика форма) та складом її з окремих невеликих віршів: це наближає твір до переходового жанру і розв'язується в той спосіб, що „в основу твору вкладено не абияке соціальне явище (національна чи то поправніше — расова ворожнеча в Америці)“, що й „править в епопеї за сюжет, становить її композиційний чинник“. На цьому ж тлі особливій ролі набувають примітки, які „становлять безпосереднє продовження реалістичної лінії в поемі“. Цій реалістичній настанові, на думку автора рецензії, суперечить інша — стилізаційна (приклад — „дев'ятифунтовий молот“), бо „лісні, а тим більш стилізації під пісню, завжди притаманний романтизм і тяжіння до зайвих (проте вокально вмотивованих) прикрас“. Антиномічність цих настанов (реалістичне трактування й романтична тенденція стилізованих місць) трактує В. Ковалевський, яко хибу епопеї, яко причину, чому їй „бракує суцільності“. Цю ж антиномічність вбачає автор рецензії і в настанові твору на фактаж (доказ — початок епопеї з уже згадуваним не раз першим її рядком „Не я все це вигадав...“), і водночас на стилізацію; на цій підставі засуджено й стиль прозових вставок в останній балюді (позитивно оцінених від Г. Гельфандбейна), що замість нього „приємно було б мати... суху й точну мову авторових приміток, якприємно було б замість стилізованих гравюр, що ними оздоблена книжка, бачити відповідні світлини“. Наслідок подвійності настанов є звуження соціального значення епопеї, перетворення зразків расового антагонізму з фактів на звичайну літературну гіперболізацію.

На всі ці, в основі гострі зауваження, можна відповісти, що вони позначені вже зауваженою вище нормативністю підходу: чому, справді, твір не може складатися з суперечливих тенденцій? Адже ліричні поеми можуть мати двохтемову будову (так звану діяду), констатовану в теорії, — будову, що вражає художньо. Адже — щоб не далеко ходити за прикладами — суперечливість цих же тенденцій позначає й „Чистила мати картоплю“ П. Тичини — твір, де суцільно тематику втілено в екваторі. Чи не діє тут художній принцип сполучення контрастів, що ними вони обопільно відтінюються і що його свого часу зважив Станіславський у тезі „ищи злого там где он добрый“? Чому б „Чорній епопеї“ не використати цього ж принципу

що його знову ж доцільніше відзначити, аніж інкримінувати, яко хибу, бо літературну гіперболізацію можна закинути футуристам, „Блакитному романові“ Михайличенка нарешті „симфоніям“ Белого, та не „Чорній епопеї“ І. Ю. Кулика.

Та перелічування хиб ще не кінчене: за третю хибу твору вважає В. Ковалевський — недостатню ритмову обробку, що виявляється в накопиченні односкладових слів:

Це ж призводить до „двуличних рядків“ —

... Ах, все це сказав уже Уіттієр...

Насамперед, накопичення односкладових слів, властиве англійській поезії, зокрема негрським віршам, — факт дуже важливий для розуміння „стилізаційної“ настанови „Чорної епопеї“. Маючи на меті повернутися до цього нижче, запитаємо себе зараз, чи справді наведений рядок є двуличний через накопичення односкладових слів? На думку В. Ковалевського його „можна розглядати, як трьохтактовий вірш з наголошеною анакрузою (очевидне непорозуміння, бо анакруза — н е н а г о л о ш е н і склади до першого наголосу в метроряді — Гр. М - т), а так само, як п'ятистоповий хорей з дактилічною клявзулею“. Але тоді й —

Как демоны глухонемые —

теж „двуличний вірш (чотирьохстоповий хорей з жіночою клявзулею, або трьохстоповий амфібрах), хоч у ньому лише одно слово односкладове, а „глухонеме“ має аж п'ять складів. Виходить, що справа тут не в односкладових словах, а в тому, що і рядок Тютчева, і рядок Кулика вихоплені з віршового контексту, — річ методологічно неприпустима (дивись відповідні вказівки щодо цього в „Русском стихосложении“ В. Томашевського). Візьмим контекст:

Біля брами — рабиня з дитиною.
І в душі його дрогнула струнка:
Браун мимо дозорців ринувся
Й припав до немовляти поцілунком.

... Ах, все це сказав уже Уіттієр
Та й інші переспівували не раз...
Чого ж так глузливо вітер
Шматує озеро Пласід?

„Двуличність“ зовсім зникає на тлі акцентного (за висловом В. Ковалевського „тактового“) віршу, що його послідовну культуру від І. Ю. Кулика у історії української поштовтневої поезії слід оцінити, як найпозитивніше.

З інших зауважень згадаймо „неохайність“ щодо переходу „й“ та „в“ до голосних перед шелестівкою на початку рядка й після розділового знаку, — що на нього доводиться знову ж відповіді накопиченням приголосних, вельми властивих негрській поезії, як приміром у рядку „The patter — roller'll catch you“. До скорочення shall на 'll можна ще додати скорочення „gentleman“ на „gemman“, або „Captain“ на „Cap'n“, відбите і в „Чорній епопеї“ І. Ю. Кулика; скорочення згадане тут тому, що воно призводить до накопичення приголосних; це ж накопичення можна кваліфікувати, як конфлікт між ритмікою та ефонією. Знову гадаємо, що така констатація разом із врахуванням властивості негрських оригіналів, значно доцільніша замість нормативної кваліфікації. Негативно ж оцінює В. Ковалевський і „нерівноскладові рими, що ними автор не тільки майстерно володіє, але й надуживає (знову нормативізм — Гр. М - т). Відмінні правила читання таких рим (повне читання „ковтанія“, перенесення до наступного рядка тощо) знов таки утруднюють ритмічний малюнок — до того ж в умовах мінливих і складних строфічних форм, що їх вживає Кулик“, таке римування „потрібує віртуоза - читця“; як резюме, „твір... багато втрачає щодо легкості сприймання, а це звужує коло його споживачів“, — зауваження, що викликає в пам'яті латинське

прислів'я per aspera ad astra: соціальною вартістю поеми притягне до неї читача, який змушений буде призвичаїтись до складніших форм ритміки, рими, підвищивши цим — в разі потреби — і свою читачівську культуру, до того ж орієнтація на звукову актуальність загалом позначає риму І. Ю. Кулика, цим полекшуючи її сприймання, читання й засвоєння. Закінчено рецензію констатацією, що „на тлі великого (чи так це¹) — Гр. М - т) поетичного врожаю 1929 року... „Чорна епопея“ займає одне з найперших місць“.

Цикл рецензій, присвячених „Чорній епопеї“ по українських журналах, завершено рецензією В. М. Державіна („Гарт“, 1929, № 10 - 11, ст. 191 - 195). Напочатку рецензії влучно відзначено перепущену в усіх попередніх відгуках рису органічного зв'язку поміж „Чорною епопеєю“ та попередньою збіркою поета: цей зв'язок конкретизується в тому, що цілий ліричний цикл „Black and White“ перебрався зі збірки „В оточенні“ до „Чорної епопеї“ (під заголовком „Самбо веселиться“), де він — за визнанням В. М. Державіна — чудово пасує до контексту. Перейшовши далі до раціоналізму й інтелектуалізму постового („недаремно ж е м о ц і й н е²) забарвлення його лірики складається переважно з таких раціональних факторів, як іронія, сарказм, рефлексія“), В. М. Державін надзвичайно слушно зауважує: „Ми зовсім не прихильники примітивної „поезії почуття“... вважаємо... лірику І. Ю. Кулика, або М. Доленга — інтелектуальну щодо тематичного змісту, експериментальну³) щодо стилістичного оформлення — за одне з найкращих досягнень українського післяреволюційного письменства“. Вага наведеного твердження була б значно менша без належного обґрунтування, що його й подибуємо в дальших рядках абзацу; „бо вона (лірика) безперечно відповідає до раціоналізму та техніцизму нашого культурного життя“. Спинившись в дальшому викладі побіжно на плюсах (свіжість і наївність — в найкращому розумінні слова — образности, гумор) і на мінусах збірки (недоречність словесного калямбуру на тлі трагічного обстрілу негрської комуні), автор рецензії зауважує ту ж пісенну орієнтацію епопеї, що її ми вже бачили в рецензії Л. Старинкевич (позитивно кваліфікованій і від В. М. Державіна), висловлюючи думку, що з нею конче доведеться числитися в дальшому викладі: „Не можемо судити, в якій мірі цей новий для І. Ю. Кулика поетичний стиль є обумовлений безпосереднім наслідуванням негритянської ліриці, що вона посідає в сюжетовій й композиційній „епопеї“ багато місця“. Відзначивши далі виключну обізнаність І. Ю. Кулика із соціальною історією та соціальною сучасністю північно - американських Сполучених Штатів та революційно - марксистську витриманість автора у трактуванні „негритянської проблеми“, В. М. Державін кваліфікує термін епопеї, яко „поетичну ліценцію“ (відповідне зауваження було і в аналізованій рецензії В. Ковалевського), підкресливши поруч неповиуту у використанні можливого матеріалу (не позначене виникнення буржуазного негрського руху, не розгорнута хоч і розпочата, ч е р в о н а епопея). Закінчимо переказ рецензії підкресленням її головної настанови — „показати, що ця книжка є не випадковий епізод у художній діяльності автора, не екзотичний ухил від основної літературної еволюції його (хоча б і зумовлений не естетськими, а соціально - ідеологічними намірами); навпаки, це органічний наслідок художнього зростання поетового, швидкого розширення літературного

¹) Див. інтересний „Огляд поточної віршованої поезії“ М. Степняка („Гарт“, 1929, ч. 5, ст. 142 — 160), де маємо обґрунтовану констатацію щодо спаду поетичної продукції в поточному літературному сезоні.

²) Підкреслення моє — відповідь на твердження Ол. Полторацького про цілковитий брак емоційної напруженості у творчості І. Ю. Кулика.

³) Відповідь на зауваження В. Ковалевського про „надуживання“ нерівноскладових рим у І. Ю. Кулика.

Горизонту його". Це ж твердження дає підставу для дальшого прогнозу: „Стилістичні й тематичні - емоційні досягнення цієї книжки складають новий етап в художньому розвитку лірики І. Ю. Кулика й безсумнівно правитимуть за основу для стилю наступних творів його“.

В тому ж номері „Гарту“, де з'явилася рецензія В. М. Державіна, є коротка згадка про „Чорну епопею“ у статті М. Доленга „Що саме треба тепер робити (ст. 160), де поему кваліфіковано, як „вір художньо - досконалий“ хоч „йому бракує дії“, бо „він лише показує широку панораму соціальної дійсності“. На думку автора статті, „І. Кулик ще не виробив пролетарської епічної форми, а соціальна епопея, подана лірично — продовжує М. Доленго — мені особисто нагадує завжди фортецю, обстрілювану з рушниць. Не та зброя! Ідейно - художнє значення твору вужче за його назву“, — зауваження, що подекуди стоїть у згоді з відповідною думкою В. Ковалевського.

Цією нотаткою, що прилягає до побіжної згадки того ж автора про частину „Чорної епопеї“ замикається коло відгуків, друкованих в українській пресі.

З інших відгуків преси, відомих авторові цих рядків, згадаю рецензію П. Магера, видрукувану в місячнику закавказької асоціації пролетарських письменників „На рубежі Востока“ (Тифліс, 1929, № 6 - 7, ст. 165 - 166), де насамперед так характеризується творча постать І. Ю. Кулика: „Его достоинство не в „стихийном таланте“, а в формальных исканиях, в оригинальности стиля, в глубине марксистского анализа темы, психологии героев и теоретической подготовке“; сама ж епопея „является значительной интернациональной вещью. В ней поэт вышел из национальных рамок творчества“. Продовжуючи характеристику твору, Магер порівнює його з „Хижиной дяди Тома“ Бичер - Стоу (це порівняння можна було б продовжити): „все либеральные буржуазные и не буржуазные писатели... изображали черных беззащитными, робкими, молча переносящими издевательства белых“; це ж дає підставу для висновку на користь „Чорній епопеї“, де показана „не только цветная национальная, но и классовая борьба негров с белыми“. В дальшому викладі рецензія переказує тему поеми і закінчено рецензію висловом певності, що поема „будет иметь несомненный успех, особенно среди молодежи“, — чому справедливо суперечить протилежне твердження В. Ковалевського, засноване на кваліфікації складності твору.

Описом оцінок епопеї І. Ю. Кулика її аналізи не скінчено. Бо вже в рецензії Ковалевського доводилося відзначати риси, кваліфіковані від нього, як х и б и, — риси, що їх чи не доцільніше було б співвіднести до властивостей оригінальних зразків негрської поезії, на них перевірили тези В. Ковалевського. З другого боку в рецензії В. М. Державіна виразно позначене завдання зіставити зауважений оригінал з відтворенням І. Ю. Кулика, що від нього (завдання) автор рецензії свідомо одмовився.

Та щоб позначену мету виконати, треба конче зважити перекладницьку діяльність І. Ю. Кулика, що матеріалізувалася — головне для нашої роботи — у в і р ш о в а н і й „Антології американської поезії“ (ДВУ, 1928). Допоможність цього способу не суперечить плянові роботи — дослідити лише поетичний доробок І. Ю. Кулика (з цих же причин до обліку не потрапляє його переклад „Жебраків життя“ — роману Д. Тюлі, а також оригінальна річ „Пригоди Василя Роленка“, видана „Пролетарієм“ 1929 року під псевдонімом Ральф К. Ролінато, що викритий у біо - бібліографічному компендіумі А. Лейтеса та М. Яшека „Десять років української літератури“ на ст 268). Ця антологія важлива тим, що в пост - скрипті до вступної статті „Сучасна поезія північної Америки“ подібуємо перекладницькі принципи, що ними керувався І. Ю. Кулик і що їх облік конче потрібний для аналізу „Чорної епопеї“, зокрема для зіставлення останньої з прецедентами негрського фол-

кльору. Наведімо відповідну, можливо, задовгу цитату: „... ми не могли, навіть бажаючи цього, залишитись автоматично безсторонними при перекладі. Приймаючи певним чином, згідно з нашим світоглядом, оригінали, ми в процесі перекладу мимоволі підкреслювали ті чи інші ідеологічні моменти в них, не навмисно й обдумано, а радше таким чином, як відчували їх. Бо перекладач, приналежний до іншої класової категорії, мабуть підкреслив би інші сторони й властивості оригіналу, ніж ми.“

Крім того були в нас часом і навмисні спроби пристосувати переклади до розуміння й приймання їх тією аудиторією, що для неї призначено книжку. Ми мали на увазі, що перекладаємо для у к р а ї н с ь к о г о читача, до того ще для с у ч а с н о г о , р а д я н с ь к о г о. Це змушувало нас свідомо вносити деякі зміни в переклади порівняно з оригіналом. Неможна писати цілком однаково для американського й українського читача, бо читачі ці мають різну психологію й різний нахил до приймання художніх творів, породжені переважанням різних, протилежних, політичних чинників та суспільного ладу (йде посилка на „Парадокс про актора“ Д. Дідро). Так само вірші американських поетів, точно перекладені, мали б один сенс у Нью - Йорку, й інший у Харкові.

Не можна також перекладати цілком однаково той самий вір у різні епохи, бо зміна доби історичного розвитку внесла чимало змін у характер мови, сенс окремих виразів, як знову ж таки і нахил до приймання й відчуження мистецьких творів.

Ось чому ми, маючи на увазі не етнографічне, а суспільно - художнє (почасти ж і політичне) значення перекладу, дозволяли собі часом змінювати розмір оригіналу, ритм його (наприклад, у метр привносили елементи верлібру і т.п.), а часом і образи оригіналу заміняти однородними, але все таки іншими, зрозумілішими нашому сучасному читачеві“.

Чи не є це формулювання новий доказ тої ідеологічної суцільності, що притаманна творчій постаті І. Ю. Кулика поспіль і що через тему органічно зв'язує решту компонентів художнього твору? Це ж формулювання потребує двох приміток.

Перша стосується до зміни аспекту оригінального поета, що виступає в перекладі з трохи іншим обличчям в наслідок зауваженого принципу добору. Чи не найпоказковіше це на творчості Кльода МакКея, негрського поета, згаданого й в статті М. А. Качанюка. Всі переклади з нього в „Антології американської поезії“ зроблені з єдиної досі віршової його збірки „Naglem Shadows“, що лишає по собі таке уявлення про її автора: інтенсивний лірик, насичений життєвими імпульсами, що їх, сказати б, одверта (без перебільшення) фізіологічність доводить безпосередній зв'язок з примітивною культурою; щирість відповідних висловлювань своєю невимушеністю і безпосередністю примушує за контрастом згадати вишукані зразки в ліриці французьких парнасців та символістів, де витонченість почуття обтяжена культурними ремінісценціями (Готье, Бодлер та ін.). На цьому загальному тлі є природні й формальні огріхи, зокрема в ритміці, що їх визнає сам автор (у вступному слові), який „співає“, „wie der Vogel singt“. На цьому ж значною мірою камерному тлі збірки (порівн. бездоганні „Romance“, „Absence“) виступають і соціальні мотиви (25%), кількісно менш значні від чистої лірики (50%) плюс ремінісценції з негрського життя (25%), просякнуті ліризмом і водночас позначені соціальним критицизмом¹⁾. Тут же криється і протиріччя, бо ім'ям п'єси саме з останніх мотивів „Гарлемські тіні“ названо й цілу збірку:

¹⁾ Принагідно відзначаю, що в побіжній аналізі творчості Кльода МакКея, яка належить Alain Locke („The Negroes contribution to American Art and Literature“, в

утворюється немов своєрідна синекдоха *pars pro toto*, що її мотивації доводиться проблематично шукати чи не в цензурних умовах. Оскільки правдива остання думка, чи керувався нею І. Ю. Кулик, даючи нам образ Кльода Мак-Кея, — сказати з певністю не можна: та тільки цей образ з оригінальних „Harlem Shadows“ не зовсім конгруентний з його ж обличчям, в інтерпретації „Антології...“, де маємо переклад таких речей: „Весна в Нью-Гемпшері“, „Америка“, „На Бродвеї“, „Гарлемські тіні“, „Кохання міста“, „Біле місто“, „Поневолені“, „У путях“, „Бар'єр“ — з виразною акцентуацією саме соціальних мотивів, яко наслідком того принципу перекладницького добору, що його сформулював І. Ю. Кулик у вищенаведених рядках.

Та мало спинитися на цьому наслідку з перекладницької позиції І. Ю. Кулика. Треба її оцінити. Відповідну спробу подибуємо у книзі А. М. Фінкеля „Теорія й практика перекладу“ (ДВУ, 1929), де, клясифікуючи теорії перекладу на класичну (з її властивістю „виправляти“ оригінал, щоб наблизитись до абстрактно-ідеалістичного канону краси) та романтичну (з її намаганням як найдосконаліше відбити оригінал), автор зауважує: „Нові течії в літературі — та мовознавстві на теорії перекладу ніяк не відбилися... один тільки раз ми натрапили на щось подібне до принципового погляду на завдання та обов'язок сучасного перекладача. Це міркування І. Ю. Кулика щодо його перекладів з американської поезії“. Далі йде весь вищенаведений витяг із передмови до „Антології...“, що після нього А. М. Фінкель пише: „Неможна бути упевненим, що цей погляд не є лише особиста думка Куликова і що такий принцип дійсно ляже за підставу для перекладницької діяльності пролетарської поезії. І не тому, звичайно, що він суперечить навичкам та принципам ХІХ ст. (це ще не велике лихо), а тому, що тут відкривається необмежена просторинь до сваволі перекладачів і до зведення перекладу до ступеня парафрази та переспівів. Парафрази та переспіви існували у всі доби, але найліпший парафраз завжди гірший від найпоганішого перекладу з погляду характеристики оригіналу“. Та на цьому оцінка позиції І. Ю. Кулика не скінчена: „Там, де Кулик пише про ненавмисне переіначування оригіналу, що залежать від клясової та загальної соціально-культурної приналежності перекладача, там він цілком має рацію і заперечувати йому нема чого. Про це, можливо, трохи іншими словами, писалося й раніш. Значно цікавіші його міркування щодо пристосування творів до іншої аудиторії. Але, на превеликий жаль, крім наведених уривчастих зауважень нічого більше в нього не сказано. Встановити наявність певної системи зміни оригіналу та залежних від цього багатьох питань технічного характеру — не можна. Ми не вимагаємо, природня річ, щоб у короткому зауваженні „з приводу“ було подано всю систему, але, з другого боку, ми не можемо ані критикувати, ані прийняти на віру несистематизовані думки. Можливо, що Кулик стоїть на вірному шляху, але можливо й те, що істотним шляхом буде шлях обережного добору зразків чужої літератури і відмова від перекладу неприятних творів. Це питання не тільки ще не розв'язане, а навіть не поставлене як слід. Тому на відміну від двох попередніх позицій про третю ще казати не можна“. Та хоч і не можна, однак, окремішність перекладацької позиції І. Ю. Кулика — так в ідеологічному, як і художньому плянах — впадає в око.

Після цих двох приміток перейдемо безпосередно до поставленого завдання, згадавши раніше той факт, що в обох відомих нам рецензіях на „Антологію...“ (одна — В. М. Державіна в „Критиці“, 1928, № 5, ст. 185 - 187, друга —

„The Annals of the American Academy of Political and Social Science“ — „The American Negro“, 1928, November, Number 229, Volume CXXX, ст. 241—247), відзначено лише соціальний протест та мотиви „ушлявлення расового тла та расової краси“ (ст. 241), без обліку „чистої“ лірики. Додам, що нарис Alain Locke має дуже докладну бібліографію.

О. Бургардта в „Червоному Шляху“, 1928, № 11), переклад до оригіналів не порівняно, а якщо й зроблено, то чи не „з уяви“ (рец. Бургардта). Причину цього слід звичайно шукати не в недбайливості рецензентів (цьому запорука — авторитетність наведених імен) — в аналізі їм бракувало текстів, що їх чи не єдиним знавцем на Україні є І. Ю. Кулик. Цю увагу кінче треба не забувати, підходячи до зіставлення „Чорної епопеї“ з її першоджерелами, бо з свого боку мушу зауважити, що маю з цих першоджерел лише такий матеріал: „Біжи, біжи, негре“, „Самбо й губернатор“, „Баляда про ката“, „Я когось заріжу“, „Самбо в лісі“, „Самбо на фабриці“, „Самбо й добра пані“, „Чи ж не тяжко бути негром“, „Дятел“, „Пічки“ та „Я дивився на сонце“ — знайдені у вже згаданому етнографічному збірнику Скарборо. Отже, не маючи вищерахованих матеріалів, не можна сподіватися й на широкі висновки, бо цей матеріал дозволяє тільки перевірити деякі попередні спостереження та деталізувати частину з формального боку „Чорної епопеї“ стосовно до першоджерел.

Почнімо з „Баляди про ката“, яко найбільшої кількісно з усього матеріалу. Збірка Скарборо дає дві найголовніші варіації цієї баляди (третя нагадує другу, лише коротша за неї): обидві ці варіації аналогічні щодо „куплетної“ структури сюжету (викликані чи не пісенною генезою цієї форми, бо відома шотландська баляда про Едварда постачає ту ж форму), — інакше не назвеш ступанковість у наизуванні епізодів, оформлених до того ж засобом примітивного діалогу, коли однакові слова повторюються в різних устах і з різними інтонаціями; різниця між обома варіантами — ритмічного порядку: перший із них наближається до верлібру:

Hangman, hangman, hangman, Loosen your rope.	I thin I spy my father coming He has come many a long mile, I know;
---	--

другий — виконаний канонічніше стосовно до ритміки, строфіки, рими:

Hangman, hangman, slack on the line, Slack on the line a little while.	I think I see my father coming with money to pay my fine.
---	--

Переходячи до відтворення Кулика, зауважуємо, що 1) він модифікував кількість епізодів (замість батька, матери, сестри та милої взяті батько, матір, брат та мила, що немов поєднує в своїй долі і сестрину); 2) подруге, автор скомбінував у своєму відтворенні особливості обох варіантів, як це можна бачити з перших двох куплетів баляди:

О, кате, кате, кате! Не затайгай петлі, ти! Ще я не всі надії стратив, — Мій зір — бентежний соглядатай	Батька он там запримітив. — Татечку, визволи сина! Ще ж я так мало жив. Тату, не дай загинути, — Поможи! —
--	--

Гнучкість віршу наочна в цих куплетах, бо тло події віддане зовсім інакше від другої репліки, — різноманітність, значно менш помітна в оригіналі. 3) Потретьє, відповіді батька, матери та ін. не відтворено зовсім: натомість з'явилися прозові „прошарки“ автора, що підвищують сюжетне напруження, особливо систематичністю своїх кінцівок — „... повісять білі Самбо“. (Поруч згадаймо, що ці прошарки подвійно оцінені у вищенаведених рецензіях), лексичний матеріал цих „прошарків“ значно багатший за відповідні приводи оригіналу, як, приміром, оригінальному, —

'T is my intention to see you hung	Here all under this willow tree —
------------------------------------	-----------------------------------

відповідає у І. Ю. Кулика: „Не визволить батько. Не допоможе. Батька Ку-Клукс - Клан спалив. Кісточками його осмаленими вітер видзвонює. Ну й

„Я когось заріжу“, „Самбо й добра пані“, „Біжи, біжи, негре“, „Самбо на фабриці“, „Чи ж не тяжко бути негром“, використані від І. Ю. Кулика. До того ж мотив соціального протесту навіть у згаданих речах збірка не акцентує; про решту ж матеріалу можна поспіль сказати, що вона позначена якимсь наївним примітивізмом, що знову таки стимулює друге альтернативне запитання: чи, може, ця наївність тільки відбиває загальний примітивізм негрського розвитку тощо? Якщо справедливе перше припущення, то ініціатива І. Ю. Кулика продиктована ідеологічним міркуванням; якщо справедливе друге, то до ідеологічної підстави приєднується ще й інша — загально - культурного порядку; до того ж, в обох випадках ясна художня перевага відтворення проти оригіналу. Маючи на увазі зроблені зауваження щодо акцентуації соціального моменту та комбінаторного принципу художності, перейдемо до дальшої аналізи.

Ось „Самбо в лісі“, що в оригіналі має три строфи на дванадцять рядків

Ole Mister Oak Tree, yo'day done come!	He Mister Oak Tree, he gwine to hees res!
Zim - zam - zip - zoom!	Bim - bam - biff - boom!
Gwine' chop you down an'cahy you home!	White folks collin' for day wahn win-tah fiah!
Bim - bam - biff - boom!	Zim - zam - zip - zoom!
Buhds in de branches fin' anodder nes'!	Lif' de axe, black Boy, hyah, hyah, hyah!
Zim - zam - zip - zoom!	Bim - bam - biff - boom!

досить близько перекладені від І. Ю. Кулика:

Старий пане - дубе, твій час надійшов —
 Зім - зам - зіп - зум.
 Зрубую тебе я, посічу на дрова —
 Бім - бам - біфф - бум.
 Птахи по вітах, шукайте нових гнізд —
 Зім - зам - зіп - зум.
 Старий пане - дубе, підеш на заріз —
 Бім - бам - біфф - бум.
 Білим треба палива — холод, вітер свище —
 Зім - зам - зіп - зум.
 Підноси ж сокиру, чорний, вище, вище —
 Бім - бам - біфф - бум.

Незначні невідповідності (як „посічу на дрова“ замість „cahy you home“ або „холод, вітер свище“) всі „в темі“ віршу; та вся справа в тому, що „Самбо в лісі“ у І. Ю. Кулика має не дванадцять, а шістнадцять рядків; „зайві“ чотири рядки відповідно розгортають натяк на соціальний момент, поданий у протиставленні чорного та білого (останні рядки оригіналу); це розгортання загострює позначений натяк чіткою тезою расових суперечностей:

Старий пане - дубе, не зітхай з образи —
 Зім - зам - зіп - зум.
 Ми дерева ріжем, білі ріжуть нас...
 Бім - бам - біфф - бум.

Як можна бачити, це закінчення не „пришите“ до твору зовні: органічно зв'язане з темою, воно ще здійснює колове обрямування поезії (повтор „старий пане - дубе“). Щодо рефренового звуконаслідування („зім - зам - зіп - зум“ чи „бім - бам - біфф - бум“), то, як можна бачити, воно зазнало лише відповідної транскрипції.

Аналогічну картину постачає й „Самбо та добра пані“, оформлена за тим же пляном, що й „Самбо в лісі“ (паристі рядки - рефрени):

Моя стара пані так мені казала (Ой, хоч казала, ой, та ще мало)...

Оригінальний матеріал поперше, розкиданіший, подруге, незграбіший

щодо оформлення, потретьє, одноманітніший щодо теми, бо постачає по суті тільки два мотиви:

My oll mistis promised me, When she dled she'd set me free. But now ole mistis dlad an' gone, An' lef' ole Sambo hoein' corn.	My ole misitis said to me, „When I die I'se gotn' to set you free“. Teeth fell ont and her haid got bald, Claan lost the notion of dyin'at all!
--	--

Приспів, виділений окремо, лише оголює одноманітну незграбність примітиву: Iim sraса сіm, I don't care (тричі) N'massa's gme away. Відтворення Куликове загалом постачає більшу компактність і стислість викладу, інтересні рими („Самбо“: „амба“) з їх лексикою, що цілком виправдана настановою фолкльору, а також загострення соціального моменту в епіграматичній кінцівці — „Бо панич зостався — будеш мій льокай“ — разом із відповідним висновком заспіву — „Ой, чорний Самбо, краще утікай“.— що відіграє ролю сюжетної проєкції, яка зв'язує аналізовану поезію з дальшим „Біжи, біжи, негре“, до його розгляду й переходимо.

Ця поезія, як і попередня, дає в оригіналі кілька різноманітних щодо форми версій. Перша з них така:

Run nigger, run; de patter roller catch you;	Dis nigger run, he run his best
Run, nigger, run; its almost day.	Stuck his head in a hornet's hest,
Run, nigger, run; de patter roller catch you	Jumped de fence and run free de paster!
Run, nigger, run; and fry to get away.	White man run, but nigger run faster.;

Друга версія відзначається короткими рядками; з неї інтересні дві строфи:

Run, nigger, run, The patter - roller'll cacht you;	Dat nigger run, Dat nigger flew!
Run, nigger, run, It's almost day.	Dat nigger lost! His Sunday shoe

Взявши відтворення І. Ю. Кулика, бачимо:

Біжи, біжи, негре, патруль доганяє,
 Біжи, біжи, негре, — вже ранок іскри креше;
 Біжи, біжи, негре, патруль доганяє,
 Біжи, біжи, негре, — може, ще й втечеш.

Цей негр біг, Цей негр летів, Шлюбний свій чобіт Цей негр загубив.	Цей негр летів, І втік таки — Подер сорочку На два шматки.
---	---

І біг же цей негр, і біг же він здорово,
 Та головою в шершневе гніздо,
 На паркан —
 через лан —
 і шукай —
 пропаще.

Білий також хутко біг, але мурип — краще.

Отже першу версію використано, яко обрямування, що надає п'єсі художньої викинчености; процес бігу (в середній частині) відповідно відтворено короткими рухливими метрорядами; перша строфа дає тематичний стимул, в останній подібуюмо розбивку третього метроряду знову ж за вимогами теми; останній рядок поезії, поперше, дає епіграматичний вислід із матеріалу, подруге, відіграє проєктивну ролю в сюжеті, бо підготовлює другу частину твору, з його викладом сумної Блаунтфортської історії, становлячи це, що німці в теорії драми уживають Atempause (порівн., приміром, W. Hochgreve „Die Technik der Aktschlüsse im deutschen Drama“, 1914) Окремо слід відзначити момент ритміки: як у „Баляді про ката“ не відтворений звуковий бік оригінального

„handman“, так тут пропадає і звуковий бік і ритміка, бо оригінальне „Run, nigger, run, the patter-roller catch you“ значно виразніше так з боку ритміки, як і фонетики, що послаблюються в амфібрахічному „Біжи, біжи, негре, патруль доганяє“; але знову ж таки це послаблення не провина перекладача, а зумовлене лінгвістично¹⁾:

Окремої примітки потребує „patter - roller“ оригінального тексту, перекладіне через „патруль“; цей „patter-roller“ примушує проблематично згадати термін „народної етимології“, що його з такою виборністю викладає Сосюр у своєму „Курсі загальної лінгвістики“; цей термін визначає зміну незрозумілого поняття з метою зрозумілості (порівн. прим. рус. спінжак“ замість „пиджак“ — те, що одягають на спину, або „діжурка“ зам. „ту-журка“ — одяг, що його одягають підчас чергувань — „дежурств“). Справа ускладнюється лише семантичною гіпотезою, що на ню наштовхує розклад первісного „patrol“ на два компоненти „patter“ та „roller“. Кожний із цих компонентів має самостійне значення: „roller“ — той, хто кружляє (від „roll“) та бігає; „patter“ — похідний речовник від „path“ (стежка); ця конфігурація мала б означати того (чи тих), хто кружляє чи бігає стежками, тобто сторожа, що не стоїть на місці, а нишпорить тими потаємними навіть стежками, що ними міг би втекти негр: це ж своєю чергою підкреслює небезпеку втечі. — Наведені міркування не виключають можливості, що аналізований розклад семантичний зроблено не тільки з цією семантичною метою, але й з фонетичною, бо внаслідок його приголосні t, r, l подвоюються, досягаючи мало не алітераційного ефекту. Так чи інакше, українське відтворення дає редукцію первісного „patrol“ („патруль“), необхідно нехтуючи звуковою ефективністю поновленого розкладом слова; з другого боку, як відомо, штучні народні етимології (на зразок „долбицы умноження“ Лескова) завжди зіставляються в мовній свідомості з непопсованою формою, часом утворюючи комічний ефект; такого зіставлення не вимагають справжні народні етимології, як видно й на прикладі „patter - roller“.

Ні друга, ні третя частини „Чорної епопеї“ не мають для себе прецедентів в етнографічному збірнику Скарборо. Знаходимо їх у ньому тільки для деяких п'єс четвертої частини, що з них „Баляду про ката“ як найхарактернішу, найсинтетичнішу щодо властивостей відтворення, розглянуто вище. Лишається кілька невеличких речей, що з них першою впадає в око „Прорівність“. Оригінал дуже примітивний:

Here sits de woodpecker
Learning how to figger,
All for the white man
And nothing for de nigger.

Little bees snek de blossoms/
Big bees ents de honey.
Niggers make de cotton an' corn,
White folks ceive de money.

Відтворення поновлює строфічну форму, поживляє риму та композицію:

Он сидить дятел,
Та на дубі дятел —
Дятел, дятел,
Дзюбає дуба,
Вчить ся рахувати —
Гроші рахувати:

Он там пчїлки,
З гилки до гилки,
Наносили меду —
Трутні все поїли.

Чорний з півроку
Гнав з тростини соку,

Чорному центи, білому долари, —
Ой, таки чорному — білий не до пари.

Наварив він цукру, —
Ів солодке білий:
Білому цукор, чорному праця, —
Ой, таки чорному з білим не зрівняється!

¹⁾ Справді, оригінальне односкладове „run“ морфологічно відповідає і вольвовому способові („біжи“) і минулому часові („біг“) і ясно, що для перекладача лише остання форма буде адекватна оригіналові; користаючи із першої, він змушений відмовитися від формальної адекватності, бо самого змістового відтворення тут явно недосить.

Тематична спільність кінцівок стверджена епіфоричністю заспіву „Ой“, що міцніше з'єднує обидві п'єси.

Интересний щодо комбінаторності приклад „Самбо на фабриці“. Найважливіший варіант, відтворений у І. Ю. Кулика, такий:

Nine - pound hammer —	Дев'ятифунтовий молот
Kill John Henry —	Вбив Джона Генрі,
But 't won't kile me, babe,	Та не вб'є мене він, дитино,
'T won't kill me!	Та не вб'є мене.
If y live —	Як я житиму ще так довго
To see December —	Грудня дїждуся
J'm goin' home, love, —	Я піду додому, кохана,
J'm goin' home.	Я піду додому.
J'm goin' back —	Я піду додому, до краю
To the red - clay country	Глини рудої —
That's my home, babe, —	Там бо рідний край мій, дитино,
that's my home.	Там бо рідний край.

Далі йде другий варіант, що складається з двох строф:

Dis is de hamma killed John Henry,	Ef y had 'bout fo'rtly — five dollars,
Killed 'im daid, killed 'im daid.	All in gold, yes, all in gold.
Busted de brains all outen my partner,	J'd be rich as old man Cyarter
In his haid, yes, in his haid	Wealth untold, yes, wealth untold.

У відтворенні можна бачити лише першу строфу —

Цей старий молот вбив Джона Генрі —
Роздавив, так — роздавив;
Вибив мозок з мого партнера —
З голови, так — з голови —

— з старанною імітацією ритму (вдалою особливо в паристих рядках); але виразові „дев'ятифунтовий молот“ бракує аналітичності, евфонії й ритміки оригінального „nine - pound hammer“. Відтворенню ритміки сприяли й такі варіанти:

On de mountain — over yonder —
Killed mah pardner — killed him dead — killed him dead. —
Wid mah hammer — killed mah pardner —
Over yonder — killed him dead — killed him dead. —
Nine - pound hammer, nine - pound hammer, nine - pound hammer
Can't kill me, can't kill me, can't kill me,
Nine - pound hammer can't kill me!

Єсть крім того ще один варіант, ще важчий мовою, аніж попередній:

Ef I had' bout - fo'ty - five dollahs —	Knock de brains out - of man pahdner
All in gol' yas — all in gol' —	In' his haid, yas — in his haid,
Y'd be rich as ol man Cahtah —	Im gwine back to — South Ca'lina —
Wealth untol, yas - wealth untol'	Fah away, yas — fah away, —
Dis of' hammah — kill John Henry —	I'm gwine see my — Esmeraldy —
Kill him daid, yas — kill him daid —	I cain't stay, no — I cain't stay.

З нього лишився тільки ритмічний імпульс у закінченні п'єси, що являє з себе акцентуацію соціального моменту:

Цей старий молот всіх вбити ладен —
І мене, так — і мене:
Лоба розкраїть, тім'я просадить
Й не моргне, так — не моргне.
Вже не вернуса більше додому —
Ні тоді, так — ні тепер;
Буду довбати молотом, ломом
Доки смерть, так — доки смерть.

Лишається ще проблема мелодики: чи відповідає ця остання в „Чорній епопеї“ справді мелодійним візерункам негрської поезії, чи ні? Та проблема мелодики, з одного боку, матеріалізується в слові, а з другого — в звуці вже музичному. Перший бік проблеми оперує синтаксичною інтонацією, і відповідна розробка вже розпочата (див. роботу Б. Ейхенбаума). Другий бік ще й мало не досліджено, бо ускладнюється він зв'язком інтонації з ритмікою, евфонією, безсумнівним у негрських піснях, насичених ритмічно й евфонічно. Ще й надто: музична мелодія значно незалежніша од синтакси, як словесна, і порівняння її до „звучалі“ віршу потребувало б величезної методологічної обізнаности дослідника в обох мистецтвах, а насамперед відповідної підготовчої праці, що її немає. Нарешті, до цих міркувань слід додати і проблему музичної обдарованости негрів, порушену в статті „The musical ability of the Negro“ by I. Nathanson з цитованого „The annals of the American Academy...“ Проблему цю можна вважати розв'язаною в тому сенсі, що неграм властиві більші вокальні здібности, аніж білим. Згадані „Annals“ дають ще інтересну нотатку відомого спеціаліста проф. Сішора (Senchoe „Three new approaches to the study of Negro music“), який сповіщає про дослід музичної обдарованости негрів найточнішими інструментами, що існують на сьогодні. Відповідні матеріали вже видрукувані, але не були для мене приступні.

Тому лишається перейти до загальних висновків із зробленої порівняльної аналізи. Перший висновок — ідеологічна витриманість твору, акцентуація соціальних мотивів, що до неї стосується й така деталь: фолкльорні матеріали Скарборо дають багато чистої лірики; це дуже інтересні негрські й креольські коліскові ¹⁾ (частину їх виконує відомий співак Доріані), а також пісні про тварин; як і лірику збірки „Гарлемських тіней“, ці матеріали не використано (пісню про дятла та пчолок узято, наприклад, з робочих пісень). Даремно було б припустити тут брак умілости, бо такі „коліскові“ шедеври як „Tropic mother's melody“ Женеве'ви Таггард, або третю частину з циклю „The lamp and the bell“ Едни Сент Вінсент Міллей перекладено в „Антології американської поезії“ („Тропічна коліскова“ першої та „З циклю „Лямпа й дзвін“ другої): справа тут, очевидно, у послідовності тої настанови, що її свідомо проголошено у згадуваній передмові до „Антології...“ Але сама ідеологічна настанова була б недостатня без належного художнього втілення. З цього боку надзвичайно важливий той комбінаторний принцип, що його прикладі епопея дає поспіль і що здебільшого перевищує у художньому відношенні зразки, перетворюючи їх на бездоганний матеріал, попри ввесь їх первісний примітивізм. Щоправда, не всі риси оригінального матеріалу додаються до відтворення, такі — ритміка, евфонія, що їх відбиток на українській мові часом блідший. Але й в цьому пункті поет приклав всіх зусиль, щоб по зможі використати нові для української поезії ходи. Тут же слід згадати зауваження Г. Гельфандбейна про ускладнення ритмічної нагрузки відтворення порівняно до оригіналу, теза, — що зараз, після зробленої порівняльної аналізи, здається правдивою тільки почасти. Загалом взаємини поміж оригіналом та відтворенням обернено пропорційні, ідучи по лініях тематики та рис зовнішньої форми: перша відзначається примітивізмом і наївністю в оригіналі і з цього боку відтворення незрівняно вище так у пляні ідеологічному, як і художньому; риси ж зовнішньої форми своєрідніші в оригіналі, і лінгвістичні підстави не дозволяють українському відтворенню використати всі відповідні прецеденти.

¹⁾ Скарборо має сміливість порівнювати їх до відомого „Wind from the western ser“ Теннісона.

Але „Чорна епопея“ цінна не лише, яко спроба відтворення, бо дає й приклади цілком оригінальної творчости в повному сенсі цього слова: це — пролог та апотеоза, що їх незаслужовано мало оцінили рецензенти. Адже апотеозу позначає культура ритму і насамперед рими: маю на увазі цілу низку асонансів, підібраних на слово „Гарлем“, що кінчає третій рядок майже кожної строфи („ударними“: „марними“; „хмарами“: „Марнами“; „санітарними“: „сарнами“; „фанфарами“: „рекламами“: „бульварними“: „отарами“: „примарами“: „програли ми“) — вся гама рим, від складних до евфонічно вишуканих, зведена тут до купи немов у синтетичному фокусі. Поруч не можна не відзначити й інструктивного значення негрської поезії: збірка Скарборо дає інтересні приклади асонансів, що проливають світло і на відповідні — за зауваженням В. М. Державіна — експериментальні спроби І. Ю. Кулика щодо цього („college“: „knowledge“, „Indiana“: „banner“; „liquor“: „quicker“, „alligator“: „potato“, „shoulders“: „soldier“, „April“: „maple“, „level“: „devil“, „by“: „cried“, „aisle“: „child“, „down“: „bound“, „rain“, „name“); наведені приклади відзначаються так лексичною, як і фонетичною свіжістю — риси, притаманні і культурі рим І. Ю. Кулика.

В таких рисах вимальовується перед дослідником поки що останній доробок поета, взятий так *an sich* (справоздання першої половини етюду про відповідні бібліографічні матеріали), як і в порівняльному, по зможі повному, зіставленні з прецедентами негрського фолкльору (друга половина).

Л. РУБЛЕВСЬКА

ФРАНКО ТА ЗОЛЯ

(СПРОБА ЗАСТОСУВАТИ МЕТОД СОЦІОЛІГІЧНОЇ АНАЛІЗИ ДО ПИТАНЬ ВПЛИВУ)

Останніми часами у нас зріс інтерес до західньо - європейської книжки. Наші видавництва раз - по - раз збагачують українську перекладну літературу творами найкращих представників художнього Заходу.

Наші журнали часто віддають свої сторінки освітленню творчості того чи іншого європейського письменника, чи то сучасного, чи репрезентанта минулого.

Разом з цим набирає актуальності питання про зв'язок з західньо - європейською — літератури української.

З'ясувати, яку роль відіграв вплив літературного процесу старших цивілізованих країн в розвитку відсталого літератури нашої країни, проаналізувати цей вплив, себто показати, як виявилися певні форми, переходячи на інший соціальний ґрунт, значить підійти глибше до розуміння нашого літературного процесу, і разом з тим — до глибшого висвітлення певних письменницьких постатей.

В нашій критичній літературі стало аксіомою, що Франкова проза розвинулася під потужним впливом французького натуралізму, зокрема — Золя.

Кожен з дослідників, оглядаючи шляхи творчості Франкової, в більшій чи меншій мірі на тому спинається.

Питання, проте, навряд чи вивчено до кінця, як щодо форми та меж самого впливу, так і до — місця Золя в Франковій діяльності взагалі. Завдання глибше розглянути ці питання тягне за собою потребу творчість Золя проаналізувати.

В своїй ранній творчості Золя виступав, як романтик. Ще в коледжі (50 - ті роки) починає він віршувати. 60 - 61 - го р. він пише три поеми, об'єднуючи їх наголовком „Любовні комедії“, та задумує поему про розвиток людства — „Буття“.

„Його богами в цей час Жорж - Санд, Гюґо, Мюссе“, — каже Мартіно¹⁾. В душі останнього і пише молодий автор свої твори. 62 - 63 - го року переходить Золя до прози, але все в тому ж сентиментально - романтичному напрямі. З виразно сентиментальним зафарбленням скомпонувано „Казки Нінон“ (64 р.); романи - фейлетони „Заповіт покійниці“ (66) та „Марсельські таємниці“ (67), написані, правда, тільки для заробітку, мають, як каже Державін, „силу сентиментальних страхіть“²⁾.

В „Сповіді Клода“ (65) використовує Золя деякі життєві спостереження, та все ж в основі лежить характерний для романтизму сюжет згнаньбленого кохання.

Але в той же час наближається зміна літературної манери Золя. Він читає Стендаля, Бальзака, Фльобера, Гонкурів, Тена. Під впливом останнього та літературної манери Гонкурів, що, як каже Мартіно¹⁾, здійснили в „Жерміні Лясерте“ (65) всі завдання реалізму (документацію, соціальні мотиви та тематика з життя простих людей), пише Золя свої перші серйозні романи.

1867 р. він друкує „Терезу Ракен“, а 1868 — другий роман „Мадлена Фера“.

Остаточо стверджують літературну фізіономію Золя та спричиняються до слави не тільки у Франції, а й далеко за межами її, 20 романів — „Ругон - Макари“, об'єднаних спільними дієвими особами. Золя починає працювати коло „Р.- М.“ 1868 р., а 1869 приходиться до видавця Лякруа, маючи плян та родословне дерево сім'ї, що її історію збирається подати.

1871 р. вийшов перший том широченної епопеї — „Щастя Ругонів“, а 1893 р. — останній — „Доктор Паскаль“.

Закінчивши свою грандіозну роботу, Золя береться до нової серії — „Три міста“, — „Лурд“ (94), „Рим“ (96), „Париж“ (97). Ці романи знов об'єднують дієва особа. Абат П'єр Фромон проходить через них. Розчаровуючись в офіційному християнстві (Лурд), в християнському соціалізмі (Рим), він переходить до світського життя, шукаючи щастя в сім'ї та праці (Париж).

Нова і остання серія романів — „чотири євангелії“ — повстала вже після повернення Золя з вигнання, що було наслідком виступу його на захист неправдиво засудженого капітана Дрейфуса. Вона має проповідницьку мету. Золя хоче показати ті принципи, що на них можна збудувати новий, кращий світ. Це — „Плодючість“, „Праця“, „Істина“, „Справедливість“, як називає він свої романи. „Чотири євангелії“ зв'язані з „Трьома містами“ — тут діють сини П'єра Фромона, а крім того початок проповіді їх ми бачимо вже в „Парижі“ (1902 р.) встиг написати лише перші три (вид. 1899, 1901, 1903 р.р.)

Окрім романів, в набуток письменника ми знаходимо доволі багато оповідань: „Нові казки Нінон“ (74), „Атака млина“ (в „Меданських вечорах“ — зб. натуралістичної школи — 80 р.), та інші (ввійшли в збірники „Капітан Бурм“ (82) та „Наїс Мікуле“ (84)).

Написав Золя також кілька ліричних драм „Месідор“ (97), „Урагани“ (1901), „Дитина - король“ (1902). На сцені йому не щастило, і по тому, як п'єси його — „Тереза Ракен“ (73), „Рабурдени - спадкоємці“, „Трояндовий пуп'янок“ — (78) не мали успіху, він перестав їх писати.

Золя виступав не лише, як письменник, але й як теоретик; до літературної творчості він, починаючи з перших натуралістичних романів, підходить, як свідомий її організатор. Тому, раніш ніж аналізувати письменницький набуток Золя, перейдемо до його теоретико - критичних поглядів.

Популярність Золя почалася властиво з його виступів, як критика. Статті раннього періоду (65 - 66 р.)²⁾ присвячені поточній літературі та малярству, що з його представників ставить молодий критик найвище художника - імпресіоніста Мане.

В критичних поглядах цього періоду, так само, як і в письменницькій діяльності Золя, відчувається близькість до романтизму.

В статті „Еркман Шатріян“³⁾ він каже: „Я люблю вважати кожного

¹⁾ „Le naturalisme français“ P. Martino 1923.

²⁾ Пізніше зібрані в збірниках „Що я ненавиджу“ — 66 р., „Мій сальон“ — 66 р., „Едуард Мане“ — 67 р.

³⁾ „Что я ненавижу“ Пол. соб. соч. под ред. М. П. Лучицкой, изд. Фурса Киев 1903 г.

¹⁾ Le naturalisme français P. Martino 1923.

²⁾ Ст. „Еміль Золя і натуралістичний роман“ Еміль Золя „Щастя Ругонів“ ДВУ 1929 р.

письменника за творця, що, наслідуючи бога, пробує створити нову землю. Людина має перед очима боже творіння, вона вивчає істоти та обрії, потім пробує сказати нам, що вона бачила... але вона не в силі відтворити те, що існує в дійсності“.

Думку про чільне значення особи митця Золя особливо підкреслює — „Для мене твір — це людина“, „твір мистецтва є куточок творіння, що пройшов через темперамент“¹⁾.

Але інтерес до реалізму не проходить даремне. Уже в цих статтях ми маємо виступи проти крайнощів романтизму.²⁾ Високо ставить Золя „Жерміні Лясерте“ Гонкурів³⁾. Не погоджуючись з Теном щодо ролі особи — у останнього вона має другорядне місце, — основним принципам критика, що висунув теорію впливу на митця раси, оточення та історичного м о м е н т у, в и з н а є Золя цілковиту рацію⁴⁾ Пізніше свою теорію, натуралістичну, розвиває Золя в статтях, друкованих російською мовою в „Вестнике Европы“, де він співробітничав через Турґенева від 1875 до 1880 р., та в статтях, що з'явилися в кінці 70 - х та на початку 80 - х років „Bien Public“, „Le Voltaire“, „Figaro“⁵⁾.

Через всі статті цього періоду переходить вимога подавати точні картини життя та правдиві образи людей — „людські документи“, як каже Золя, запозичивши термін з статті Тена про Бальзака.

Здійснення своїх вимог бачить Золя у групи романістів, що їх називає натуралістами. Головна ознака натуралістичного роману, каже він, вірність життю, точність, протокольність викладу. Натуралісти цілком відмовляються від романтичної вигадки — вони уникають малювати героїв — бо „визначають лише природній хід людського життя“⁶⁾. „Вони хтять просто вивчати, вести протокол людини“⁷⁾.

Романіст - натураліст задовольняється точним відтворенням дійсності, продовжує Золя, він не хоче вчити, робити висновків. — „Він не мораліст, а анатом, що задовольняється тим, що знайшов в людському групі“⁸⁾.

При цьому не може бути й мови про неморальність — „наші твори відрізняються докладністю, солідністю та практичною прикладністю наукових творів. Я не знаю, говорить критик, суворішої школи моралі“⁹⁾.

Коли романіст хоче лише правди, то відпадає потреба всяких певних, приписаних форм. „У романіста немає тепер рямок“, оголошує Золя „Як і наука, він владний тепер над світом, вся природа належить йому, він вільно застосовує ту формулу, яка йому подобається“.

Змагання натуралізму до протокольності, до точности ученого - природника особливо загострюється в теорії роману експериментального.

Кладучи в основу „Вступ до вивчення експериментальної медицини“ (61) Кльода Бернара, доводить Золя, що, як може існувати експериментальна медицина, до чого ще недавно ставилися скептично, так може існувати й експериментальний роман.

¹⁾ Ст. „Тен - художник“, зб. „Что я ненавижу“. Полн. собр. соч. Эмilia Золя, под. ред. М. П. Лучицкой Киев 1903.

²⁾ „Исторический католик“, зб. „Что я ненавижу“.

³⁾ Ст. „Жерміні Лясерте“, зб. „Что я ненавижу“.

⁴⁾ Ст. „Тен - художник“, зб. „Что я ненавижу“.

⁵⁾ Вміщено в збірках: „Республика и литература“ — 79 р., „Експериментальний роман“ — 1880, „Романисты - натуралисты“ — 1881, „Натурализм в театре“ — 1881, „Наши драматурги“ 1881, „Литературные документы“ 1881, „Кампания“ 1882 (Полн. собр. соч. Эм. Золя под редакц. Лучицкой, Киев 1903 г.).

⁶⁾ „Флобер і его сочинения“ В. Е. 1875 кн. П.

⁷⁾ „Романы г.г. Гонкур“ В. Е. 1875 к. 9.

⁸⁾ „Флобер“ В. Е. 1875 кн. П.

⁹⁾ Современная драматическая сцена. В. Е. 1879. кн. I.

Хоч літературі ще далеко до точности природознавства, але експериментальний роман уже існує: „натуралістичний роман, яким ми його тепер знаємо, є правдивий експеримент, який романіст переводить над людиною“, каже Золя¹⁾.

Зразок експериментального роману бачить він в „La cousine Bette“ Бальзака.

Золя дорікали, що у нього роман перетворюється на фотографію. Він відкидає це, підкреслюючи, що постійно бере на увагу темперамент. Тепер, коли народився експериментальний роман, справу, на його думку, розв'язано цілком — романіст, як і учений, організує експеримент — „думка про експеримент тягне за собою думку про зміни“²⁾. Засвоюючи собі методи природника, письменник продовжує його працю — „ми повинні“ — каже Золя — „оперувати над пристрастями і вчинками людини, як і цілого суспільства. Детермінізм панує над усім“³⁾.

Не наважуючись остаточно формулювати закони детермінізму, Золя зазначає, посилаючись на Дарвіна, що спадковість відіграє велику роль. Далі він спиняється на ролі середовища. Як для фізіолога зовнішнє та внутрішнє середовище велико важить при вивченні певного об'єкту, так само і для романіста.

„Я гадаю, каже автор „Експер. роману“, що при вивченні сім'ї, групи живих істот, суспільне середовище також має величезне значення“⁴⁾.

Романіст, так само, як і природник, вивчає певні явища, щоб заволодіти ними та керувати, хоче знати розумові та особисті якості людини, щоб направляти їх; це ставить перед ним широкі громадські завдання — „ми створюємо соціологію, виголошує Золя, і допомагаємо своєю роботою політичним і економічним наукам“⁵⁾.

Такий є експериментальний роман, до якого з konieczністю, на думку автора теорії, приводить увесь розумовий розвиток попереднього — „натуралізм не особиста фантазія“ — підкреслює Золя — „він — є розумовий рух віку“.

У 19 віці у Франції швидко розвивається капіталізм. Він вимагає розвитку природничих наук, застосовуючи їх здобутки до техніки. Широкі кола інтелігенції, життєвим становищем дрібної буржуазії, втягаються у наукову й природничу працю. Останній чинник зумовлює собою характер культурної продукції цих кол. Виростає філософія позитивізму Конта („Курс позитивної філософії“ 30 - ті роки), її основні положення: психологія є частковий відділ фізіології, вивчення вдачі сходиться на вивчення темпераменту, долю людини визначає фізичне оточення, людина, як і все навколо, підлягає детермінізму, — науково - природничє своє походження цілком зраджують.

В літературі висовується на становище переважної течії реалізм, з позитивізмом тісно зв'язаний (останнє підкреслює Тен, основні положення Конта до теорії реалізму застосовуючи).

Змагання наблизити літературу до природничих наук, що їх успіх захоплює тогочасне суспільство, зростаючи, знаходить вияв в натуралізмі.

Золя, як його теоретик, лише продовжує та розвиває те, що знайшов у Тена; саму думку про експериментальний роман правдоподібно могло викликати визначення роману від Тена, як збірки експериментальних даних.

Розвиток капіталізму, постійно погіршуючи становище дрібної буржуазії, викликає у неї бажання змін в суспільстві, його перетворення.

Як характерно для верстви проміжної, дрібна буржуазія шукає мирних

¹⁾ „Експериментальный роман“. Вперше надруковано — В. Е. 1879.

²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Ibid.

шляхів, а успіх природознавчих наук викликає надії, що таке перетворення принесе наука. Останнє яскраво виявляється у Золя. Він ставить романістові соціальне завдання, але до здійснення його гадає прийти через науку. „Можна діяти на соціальне оточення — каже він — діючи на явища у людини, оволодівши ними раніш“¹⁾.

Соціальні закони не різняться для Золя від природничих. „Ми ще не дійшли до того, — говорить він — щоб можна було довести, що соціальне середовище також тільки хемічне та фізичне, але це напевно так“²⁾.

Пристаючи до перших своїх натуралістичних романів, Золя уже стоїть на тих засадах, що пізніше виголосив у своїх статтях.

В передмові до другого видання „Терези Ракен“ (69 р.) він каже, що його не зрозуміли (закидали неморальність), і він хоче пояснити сенс свого твору. „Хай прочитають роман уважно і тоді переконаються, що кожна глава єсть вивчення цікавого фізіологічного явища. Я тільки зробив на двох живих істотах анатомічну роботу, яку хірурги роблять на трупах“³⁾.

Свою серію „Ругон - Макарів“ присвячує Золя розв'язанню природничого завдання. Інтерес того часу до проблем спадковості захоплює і його. Він вивчає філософський та фізіологічний трактат про природню спадковість Проспера Люкаса (47-50 р.) і кладе в основу свого задуму вивчення законів спадкування на тлі впливу середовища (в цьому йде від Тена).

В передмові до I т. „Ругон - Макарів“ Золя говорить про свої пляни з відповідністю до того, що пізніше накреслить в теорії „Експериментального роману“. „Я хочу показати — каже він — як сім'я, маленька група істот живе серед суспільства, розвиваючись, щоб дати життя десяти, двадцяти індивідуумам, що на перший погляд здаються цілком несхожими між собою, але коли аналізувати, тісно зв'язані одні з одними. Спадковість має свої закони, як і сила тяжіння. Розв'язуючи подвійне питання про темперамент і середовище, я постараюсь знайти нитку, що з математичною точністю веде від однієї до другої. І коли у мене будуть в руках всі нитки, ціла соціальна група, я покажу групу в дії, як дієвих осіб певної історичної епохи..... Таким чином вони своїми сімейними та індивідуальними драмами розповідають про II імперію“⁴⁾.

Перед Золя стають зрештою два завдання — природниче та соціальне, але перше домінує: воно визначає собою задум, підкоряючи собі друге. В підготовчих до праці замітках Золя особливо це підкреслює:

„Я хочу змалювати не сучасне суспільство, а одну родину, показавши при цьому те, що створив рід та середовище. Коли ж я використовую історичну рямку, то лише для того, щоб плести оточення, що діє на персонажів“⁵⁾.

Завдання свого, помилкового щодо художньої літератури в самій основі, Золя, авичайно, не здійснив; цінність його творів в іншому. „Золя був“ — каже Луначарський⁶⁾ — „сам може того несвідомий, соціологом“. Коли в деяких романах („Людина - звір“, „Помилка абата Муре“) переважає завдання фізіологічне, то в більшості їх воно відступає перед соціальним. Спадкоємці Аделаїди Фук та її чоловіків Ругона та Макара діють у всіх верствах тодішнього французького суспільства, їх репрезентуючи. Перед нами велика буржуазія („Гроші“), середня („Сторінка кохання“), дрібна („Западня“); Золя

¹⁾ Експеримент. роман. Полн. собр. соч. Э. Золя под ред. М. П. Лучицкой. Киев 1903.

²⁾ Ibid.

³⁾ „Тереза Ракен“. Полн. собр. соч. Э. Золя под ред. М. Лучицкой.

⁴⁾ Еміль Золя „Щастя Ругонів“ ДВУ 1929 — передмова.

⁵⁾ „Карьера Ругонів“. Эміль Золя. Роман. Изд. „Земля и фабрика“.

⁶⁾ Луначарский „История зап. - европ. литерат. в ее важн. моментах—М., 1924.

має представників держави („Його ясновельможність Ежен Ругон“), представників церкви („Помилка абата Муре“), селу присвячено „Землю“, робітникам „Шахтарі“ і, нарешті, в „Нана“ перед нами коло паризької проституції.

З першого роману „Р. М.“ — „Щастя Ругонів“ ми бачимо гостро - негативне ставлення автора до хижачьких виступів великої буржуазії. Теж саме в „Грошах“, в „Його ясновельможності“ — перед нами темні картини розпусти інстинктів „епохи безумства і сорому“. Симпатії Золя на боці революціонерів, що виступають проти пануючого ладу (Сільвер — „Щастя Ругонів“).

Але не має прихильності письменника і пролетаріят — не на його боці Золя в освітленні героїчної епохи комуни („Розгром“).

В „Западні“ пролетарські верстви, як і вищі, перебувають під владою низьких інстинктів. Коли ж пробує Золя змалювати в „Шахтарях“ (Жерміналь) пролетаря - революціонера (Лантьє), то тут дрібно - буржуазна стихія Золя виявляється особливо яскраво.

„Буржуазна точка зору Золя — каже Фріче — ніде не виявляється так ясно, як в змалюванні цього робітника - соціаліста. Золя надав цьому агітаторові - пролетареві чисто буржуазної психології. Етьєн діє не так під впливом товариського почуття і революційного інстинкту, а голосніше всього в ньому говорить честолюбство і властолюбство“¹⁾.

В кінці 19 - го століття становище дрібної буржуазії особливо погіршується, надії на те, що успіхи природознавчих наук розв'яжуть соціальні питання, зникають. Соціальна проблема набирає самостійного значення.

Нова серія „Три міста“ несе завдання вже не природниче, а чисто соціальне — антиклерикальної та антирелігійної проповіді. Утопічний соціалізм, що до нього нахилились інтелігентські кола дрібної буржуазії, знаходить собі місце у Золя в „Чотирьох євангеліях“; в „Праці“ почувается піднесення фур'єристичної концепції спільності праці, таланту і капіталу.

Завдання та вимоги, що ставить Золя перед собою, визначають почасти свідомо для нього, а почасти й несвідомо, основні стилістичні риси — „Ругон - Макарів“²⁾.

Персонажі офарблені в першу чергу фізіологічно, чисто психологічні риси спрощено. Змальовано людей переважно з зовнішнього боку, з боку дії, кількість „розмов“ на весь текст невелика. Увага до середовища веде до великої кількості описів — пейзажів та натюрмортів, а поруч також описів маси, натовпу, що відобрає, оче видно, для персонажів ролю середовища.

Персонажі, що не можуть, зрештою, виконати основного, покладеного на них завдання, відсуваються з першого пляну, дескретивні частини беруть на себе організуючу ролю, підкоряють собі фабулу, письменник їм віддає найбільше мистецької уваги. Виконано їх далеко не в тому дусі „наївного реалізму“, що його можна сподіватись, спираючись на вимоги протокольності. В них Золя стоїть на рівні сучасних йому витончених засобів малярського мистецтва. Державін підкреслює в них панування світлотіні та „простору“, характерних для імпресіонізму.

Вже давно відзначила критика цікаву, характерну для описів Золя рису — людська психологія, чи то скоріше фізіологія, перекидається на них. Деталі зростаються, під рукою письменника описи оживають.

¹⁾ Фріче „Очерки по истории западно-европейской литературы“. М., книгоиздат „Польза“ 1908 г.

²⁾ Аналізуючи стилістично твори Золя, а далі Франка, спинимось лише на деяких рисах: загальній композиції, характері описів; тільки це розроблено досить в роботах попередніх дослідників, що питання стилю Золя спеціально опрацьовували. Проаналізувати ж докладно всі моменти стилю обох письменників самостійно-грандіозна робота, що безпосередньо, гадаю, не є нині моє завдання.

Композиційна роля описів та психологізація їх викликають у Державіна твердження, що натуралізм Золя на практиці перетворюється на імпресіонізм.

В цілому до такої думки треба поставитись обережно. Ще Брандес¹⁾ в своїй статті 87 р. зазначає, що Золя досягає ефекту не засобом імпресіонізму, підкресленням важних рис, але постійним нагадуванням зовнішніх подробиць. Все ж певне наближення до імпресіонізму, яким в малярстві Золя так цікавився, у нього, без сумніву, є.

В пізніших романах Золя, де яскраво виступає соціальне завдання, стилістична роля описів зменшується, вони гублять композиційне значення.

Вже з самого початку, коли Золя виявив свої теоретичні принципи, йому закидали їх непогодженість з власною практикою, підкреслювали присутність у нього романтизму, що він на нього так нападав.

На романтичних рисах в творах Золя спинився Брандес у вже згаданій статті. Крім окремих образів (Мітта в „Щасті Ругонів“ нагадує статую волі на картині ром. Делякруа), про романтизм Золя дозволяє Брандесові говорити помітний у письменника нахил до гіперболи (Гуска в „Западні“). З того ж джерела очевидно йде поширення в творах Золя прийому символізації. Брандес показує, як символи в вигляді головних образів проходять через всі романи письменника. Нана („Нана“) це імперія, жінка на картині Клода („Творчість“) — мистецтво, ринок в „Череві Парижа“ відбиває глибоко тваринне життя, що точиться навколо і т. ін. Крім великих образів Золя, як показує Брандес, охоче обробляє символістично дрібні реальні подробиці — це жовті меблі в вітальні Ругонів („Щастя Ругонів“), кольорові помії з фарбярні (Западня); сюди можна додати листочки золота, що летять, коли Клод золотить рямю і ін.

До рис романтизму треба також віднести нахил до мелодраматичних розв'язок, що їх зустрічаємо у Золя дуже часто („Нана“, „Помилка абата Муре“ і багато інших творів).

Таким способом, Золя, визнаний голова натуралістичної школи, вже в самій теорії своїй припускаючи суперечну для неї думку про вплив особистості, в літературній своїй творчості поєднує стилістичні риси, що виходять з вимог натуралізму, та риси романтизму. (В соціальному аспекті ми тут не маємо зміни: французький романтизм 30 - х років, як і натуралізм, вийшов з кол дрібно - буржуазної інтелігенції)²⁾

В другорядній ролі виступають ознаки інших стилістичних шкіл та манер - імпресіонізму і почасті клясицизму (Брандес).]

II

Франко почав свою літературну діяльність в галузі прози повістю „Петреї і Довбошуки“, в романтичному Гофманівському дусі. Але швидко він повертає на стежку реалістичного відображення життя. Оформлюється нова манера під впливом російського реалізму з одного, а французького натуралізму, — з другого боку.

1875 - 76 року, пише Драгоманов до редакції „Друг“ листи, в яких намагається повернути її до реалізму.

„Ваші літератори³⁾ — каже він в II листі (76) — „переводять такі заявлені речі („пошлости“), як „Вітка безу“, а не візьмуться до Діккенса, Авербаха, Шпільгагена, Золя, Фльобера, Еркмана - Шатріяна“. В III листі (76 р.), відповідаючи на закид „Друга“, що коли йому їх „короткие, занимательные

¹⁾ Собр. сочин. Георга Брандеса, т. X, изд. Б. К. Фукса, Киев, 1902 г. „Еміль Золя“.

²⁾ Луначарский „Ист. зап.- европ. лит. в ее важн. моментах“, Москва 1924.

³⁾ „Листи Драгоманова до Ів. Франка і інш.“ Видав Ів. Франко, Львів 1906.

повістки“ не до смаку, то це не їх вина, Драгоманов знов називає найкращих представників реалізму в Росії й на Заході та на них посиляється. Листи Драгоманова направили Франка до нових європейських письменників, а серед них до Золя.

„З Ваших листів до редакції „Друг“ я вчитав лише тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями і кинувся читати Золя, Фльобера, Шпільгагена, так, як перед тим вже з запалом читав Л. Толстова, Тургенєва та Помяловського, а далі Чернишевського і Герцена і др.“ — пише Франко Драгоманову в листі від 26 квітня 1890 р.¹⁾

Не знаючи тоді французької мови, Франко знайомиться з Золя в російських і польських перекладах („Гірчичне зерно“)²⁾.

В листі до Драгоманова³⁾ від 13/II 1877 р. згадує вже Франко, як про читані, про I, III, IV, V і VI т. „Ругон - Макарів“. Золя робить на Франка велике враження і стає об'єктом його інтересів, як видавця, перекладача та критика.

В „Бібліотеці найзнаменитіших романів і повестей заграничних“, що задумав Франко в цей час, Золя займає не абияке місце. В листі від 6/II 77 р. Франко сповіщає Драгоманова про свій задум, а також, що „досі є готового матеріалу може з на том дрібніших кусників“ (два паризькі письма Е. З.), а далі додає; „крім того переводиться на провінції Золя I т. „Ругон - Макарів“. В найближчому (згаданому вже) листі від 13/II 77 р., просить Франко у Драгоманова поради, що саме містити в „бібліотеці“ — твори тільки лише для інтелігенції, чи й для простого народу; про Золя Франко каже, що I і IV т. трудніше зрозумілі, а „другі знов речі, як от Доде, Золя т. III, IV, V порозуміє, бачу, і наш селянин, особливо, де описується так вірно життя попа на селі“.

Перекладає Франко в цей час „Повінь“ (76) та „Без праці“ польською мовою (79), та пише три статті, присвячені Золя: „Emil Zola i jego utwory w „Tydzien“ (78 р. ч. 44), вступну статтю до перекладу L'assommoir (Довбня) в „Дрібній бібліотеці“ та статтю „Життєпис“ в „Світі“ (1881 р.).

Інтерес Франка до Золя не міг не відбитись на його власній творчості. 1876 р. Франко складає оповідання „Лесишина челядь“ в новому дусі і вважає сам, що воно написано в манері Золя⁴⁾. „Лесишина челядь“ та „Два приятелі“ починають собою довгий ряд оповідань, об'єднаних завданнями змалювати галицьку суспільність. 1877 р. виходить „Борислав“ — картина з життя підгірського народу, куди входить „Ріпник“ (в ред. відмінній від загально - відомої), „На роботі“, „Навернений грішник“. 1878 р. друкує Франко IV - ий з „Бориславських образків“ „Voia constrictor“ (Громадський друг, Дзвін, Молот), а 1882 — V - ий „Борислав сміється“.

В кінці 70 - х поч. 80 - х років постає також багато інших оповідань, в яких виступають різні представники галицької суспільності (Зб. „Галицькі образки“ 1885, „В поті чола“ 1890, ті опов., що увійшли в зб. „Рутенці“ 1913 - го р.). Задум Франковий виник, як свідчить він сам, під впливом Золя. „Зустрівшись з Барвинським, редактором „Правди“, я — каже Франко — бувши тоді під впливом Золя, звернув розмову на потребу змалювати нашу суспільність у різних її верствах⁵⁾. Джерелом для Франка були, очевидно, „Ругон - Макари“, зокрема передмова до „Щастя Ругонів“. Беручи у Золя задум дати картину суспільства своєї доби та стремління об'єднати твори, Франко намагається зв'язати їх, як це робить останній, композиційно.

¹⁾ Збірка „В поті чола“ 1890 р. — передмова.

²⁾ Збірн. „Малий Мирон“ 1905 р.

³⁾ Матер. до культ. і громад. історії Зах. України, т. I Листи Ів. Франка і М. Драгоманова.

⁴⁾ Див. „Гірчичне зерно“ — Уваги Франка. Рух 1925.

⁵⁾ „Добрий заробок“ — 1902 р. — передмова.

Так Іван, що про нього розказує Матій в „Борислав сміється“, нагадує Івана Півторака з „Наверненого грішника“; злегка закреслений епізод нещастя з Іваном виникає, оброблений детальніше, в II ред. „Ріпника“ („Полуйка“ 1899 р.). Так само зв'язок маємо між „Воа Constrictor“ та „Борислав сміється“, Франко навіть намагається в II ред. „Воа Constrictor“ зміцнити цей зв'язок, порівнюючи з I - ю. Але у всіх випадках не сходяться окремі подробиці. Отже виконати цей свій намір Франкові щастить дуже мало.

Учнем Зольовим виступас Франко і в вимогах точного відтворення життя, науковости в літературі.

У Золя-теоретика Франко знаходить та приймає загострення тих вимог, що вже раніш ішли від Чернишевського та Писарева. В статті „Література, її завдання й найважливі ціхи“ (Львів, Молот 209. 215) Франко каже, відповідно до вимог Золя, що головне для письменника то є життя, що література мусить громадити і описувати факти щоденного життя і робити з них висновки на підставі науки, мусить дати свого роду фізіологію громадянства. Виходячи з теоретичних положень Золя, Франко його письменницьку продукцію сприймає крізь призму їх — бачить в ній лише елементи, що їх потверджують. Так і оцінює Франко Золя в цей час: „так і здається, каже він, що писатель якимось дивним способом вирвав карту з життя першого стрічного чоловіка, освітив її по своєму і подав Вам живу, тріпочучу, з тілом і кров'ю. Дальше реалізм в представленню не може йти¹⁾“.

В своїй власній письменницькій роботі намагається Франко вимогу документальности здійснити: він використовує оповідання знайомих, власні спомини, перетворюючи їх у образи творів²⁾. Метод творчости — змагання до документації, до точного відтворення життя, до змалювання суспільства, дає в цей період Франкової творчости протокольно-докладне, реалістично-умотиване оповідання з соціальною тематикою, яке називають в нашій історії літератури натуралістичним, і яке, справді, походженням з натуралізмом тісно зв'язане.

Але щоб говорити про міру та характер впливу, не досить сказати про спільне, треба показати різне, треба з'ясувати, від чого відштовхується той, хто певні елементи у іншого взяв.

Вже самий факт змагання протоколювати дійсність змушує передбачати, що конкретних образів Франко у Золя запозичати не буде — справді, перед нами в творах Франкових галицька суспільність — селяни, ремісники, школярі, нарешті, робітники новонародженої галицької видобутної промисловости; вони мало нагадують тих буржуа, що їх бачив в читаних в той час творах Золя Франко, вони йдуть безпосередньо від життя³⁾.

Які ж саме образи вибрати з свого запасу та як їх освітити — кажуть Франкові основні засади, з яких він до життя та письменницької праці в цей час починає підходити.

З походження селянин, Франко, перебувши недовгий час під впливом галицької москвофільської та народовської (соціально — дрібнобуржуазної) інтелігенції, став в лави молодого покоління — „хлопських синів з походження, соціалістів — з переконання“ — (З останніх десятиліть).

¹⁾ Ем. Золя „Життєпис“. Львів, Світ, 1881 р. ст. 34 — 36.

²⁾ „Добрий заробок“. 1902—передмова.

³⁾ Думку Музички (Шляхи поетичної творчости Ів. Франка — ДВУ 1927), що „Борислав“ повстав в наслідок цікавости Франка та галицької публіки до „Западні“, тепер, коли вийшли листи Франка до Драгоманова, безумовно треба відкинути. В листі від 13 II 77 р. Ф - ко пише Драгоманову: „Саме нині прочитав у Gaz. Lwowskiej про L'assommoir Золя... Цікава се річ, що за чудо той новий роман“, — а разом Франко сповіщає — Мій „Борислав“ вийшов особним передруком і досі розійшлося без малого 400 прим.

Працюючи серед робітників, Франко наближається в цей час ідейно до пролетаріату, соціальна боротьба лежить в полі його уваги. Це відбивається і в підході до літератури.

Уже в передмові до першої збірки „Борислав“ цілком окреслено визначає молодий письменник свої соціальні завдання: Франко каже, що має дати ряд оповідань та повістей і картин, в яких хоче представити життя Подгор'я та Самборської і Стрийської околиці. Вони його особливо цікавлять, бо: „ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій, не так поетичних, як більше соціальних. Борислав стався западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Подгор'є“ („Борислав“ 1847 — передмова).

Коли ми спробуємо порівняти, як поставлено соціальне завдання у Франка та його вчителя Золя, то ясно стане, що роля соціального завдання у кожного інша — в той час, коли у Золя воно підкреслене завданням науково-природничому, виходить з нього як логічний наслідок, у Франка воно виступає, як єдине і самоодільне.

Змалювати суспільство з його суперечностями, з пониженням одних, піднесенням інших — себто так, як бачив їх соціаліст, стало завданням митця — „Соціальна критика суспільного ладу давала їм (молод. письмен. Л. Р.) вказівки, де шукати в житті контрастів, конфліктів, потрібних для твору штуки, каже сам Франко¹⁾“.

Звідси у всіх творах Франкових цього періоду протиставлення двох соціальних груп — експлуататорів та експлуатованих, з яскравим виявленням симпатії до останніх; добром деталей Франко відповідно скеровує і емоційну направленість читача²⁾.

Зміна в основних завданнях автора змушує чекати різниці в оформленні творів Франкових, порівнюючи з Золя; це ми, справді, бачимо.

Роля персонажів Франкових соціальна — значить, не може бути фізіологізму в їх офарбленні, що ми спостерігали у Золя. Психологія їх не дуже поглиблена, — щоб показати ролю людини в соціальній боротьбі досить основних рис, — але вона, сказати б, цілком людська, соціальна.

Слово є ознака соціальної людини, отже, кількість діалогів в відношенні до всього тексту у Франка, порівнюючи з Золя, збільшується.

Описів значно менше — не в пейзажі і неживих речах лежить основа конфліктів життя людського; описи ці невеликі, реалістично спрощені, не відтягають читачевої уваги.

Вони цілком підпорядковані фабулі, що виходить з співвідношення людських образів. Різницю щодо основного стилістичного стрижня між Золя та Франком найяскравіше видно на творах з подібною темою. В „Борислав сміється“ хотів Франко представити „самородний робітницький страйк Бориславських рудників, що закінчився великою пожежею Борислава³⁾; в „Шахтарях“ Золя малює страйк робітників на копальнях. Кожний письменник підходить до своєї праці по-своєму. У Франка, як показує О. К. Дорошкевич⁴⁾, художній твір був продовженням праці агітатора, він не тільки констатує, а проєктує. У Золя, як заявляє він, твір філософський. Він хоче показати, як тяжкі умови праці відбиваються, руйнуючи здоров'я робітників, а разом і моральні підвалини⁵⁾“.

¹⁾ „Молода Україна“ Львів 1910.

²⁾ Див. про це „Із студій над стилем Франкової та Стефаникової новелі“ Є. О. Не-надкевич — Записки Вол. УНО, рік 26 - 27, Житомир 1927 р.

³⁾ 1910 — Нарис історії укр.-руської літератури до 1890 р. Львів. Наклад укр.-руськ. вид. Спілки.

⁴⁾ „Іван Франко „Борислав сміється“. Харків, 1926 р. — Київ.

⁵⁾ Фріче „Очерк разв. зап.-европ. літер.“ ГИЗ Москва 1922.

З різного підходу — різна конструкція творів. Хай і справді схематичні ¹⁾ образи Франкові все ж несуть на собі дію, організують твір, оточення майже зовсім не видно.

У Золя копальні виступають дієвою особою, кидають відблиск на персонажів твору. Описи їх облямовують твір, визначають великою мірою його композицію.

Розходячись з Золя в основних стилістичних рисах, Франко проте де в чому наближається до нього, підпадає під його вплив; це з'являється там, де були спільні передумови.

Почав Франко, як і Золя з романтизму.

До рис романтизму, що не зникають і в пізнійшій творчості Франка, треба зачислити прийом символізації. П. П. Філіпович (Ж. і Р. 1926 ч. 5) бачить тут саме вплив Золя. Коли ми порівняємо твори обох письменників, то думка ця знайде цілковите потвердження.

В перших книжках „Вестника Европы“ за 75 рік була надрукована в перекладі „Помилка абата Муре“. В цьому романі ми бачимо цікаве розгортання символізування. Аскетизмові абата протиставлено стихійність життя навколо, що знаходить собі втілення в його сестрі: ця дівчина — символ богині Цібели. Підкреслюється символ через її зовнішню подібність до статуї Цібели.

В уже згаданому листі до Драгоманова Франко дає повісті Золя прихильну оцінку. 1877-го року виходить твір Франка „Boa Constrictor“, де символізування почувається яскравіше, воно переймає собою цілий задум. Близькість до прийому Золя ясно почувається. Як незрима дієва особа, виступає капітал; його втілення — капіталіст Герман Гольдкремер. Як і образ сестри абата Муре, образ Германа Гольдкремера лежить в двох площинах — реальному та символічному. Символ підкреслює улюблений малюнок Германа — образ змія-полоза, що давить свою жертву, як давить її капітал. (Видіння Г. Г. в першій редакції „В. С.“, коли змія перетворюється на гроші — присутність капіталу, як дієвої особи, підкреслює ще більше).

Вже в ближчих творах Франка „символізм“ іде на спад і має значно меншу роль, як у Золя.

В спрощеному вигляді маємо символи в „Борислав сміється“ — це скоріше „символістичне оброблення реальних подробиць“ (Брандес). Такі символи — карби побратимів (пригнічені виступлять, коли будуть покарбовані всі палиці, коли міра терцю їх буде сповнена), пташка, що її змушує Франко гинути, коли закладають будинок Гоммершляга; символічно обливає Бенедьо своєю кров'ю підмурівок того ж дому — добробуту капіталіста.

Цілком можливо також, що впливом Золя можна пояснити те, що мелодраматизм у розв'язках, характерний для „Петреїв і Довбошуків“, не зникає і в реалістичних творах Франкових (Ріпник, Навернений Грішник, II ред. Boa Constrictor).

III

У нашій критичній літературі є думка, що Франко різниться від Золя тим, що останній дбає про оброблення своїх творів, а Франко — ні (О. К. Дорошкевич).

Нам здається, що в цьому Франко, як письменник, не так то вже й відходить від Золя (звичайно треба взяти на увагу інші умови праці обох письменників).

¹⁾ Іван Франко „Борислав сміється“. Харків 1926 — Київ.

Свої твори Франко виношує і оброблює, скільки це в його умовах було можливо ¹⁾. Коли ж він не доводить до можливої витонченості деяких деталей, особливо мови, то й про Золя вже давно існує думка, що він в цьому далеко відходить від деяких попередників, як Гонкури, Фльобер. Сам Золя говорить, що пише, як фрази складаються самі ²⁾, і Франко справедливо на це посилається та свій метод творчості з методом Золя порівнює ³⁾. Коли ж з'являється де різниця, то це — в теоретичних підходах: відкидаючи в статтях, що теорію натуралізму проводять, обов'язковість певної, приписаної форми, Золя все ж постійно підкреслює значення її, як такої; навіть в „Експерим. романі“, де він говорить, що формі у нас надають занадто багато значення, це можна розуміти, в зв'язку з цілою статтею, як виступ проти плекання форми на шкоду змістові, а не як виступ проти неї самої. В листі до Павлика, вже згаданому, Франко каже, що дбати про форму тепер ніколи, головне розбудити думку. Але тут же він оговорюється, що він не проти форми, але для неї часу немає. Підкреслюючи останнє, ми бачимо, що і тут у Франка з Золя розходження. Більша загостреність соц. завдань, їх, сказати б, терміновість, це й факт викликали.

Підсумовуючи картину запозичень Франкових у Золя та відносин до нього, треба представити її так: виходячи переважно від теорії Золя й через неї сприймаючи художню продукцію останнього, Франко бере у нього, згідно з тими вимогами до літератури, що їх підказують йому в даний момент соціальні інтереси, змагання до правдивого і точного відтворення життя — клясі, що бореться за своє існування треба розумітись на життєвій дійсності.

Соціальне завдання, що знаходить Франко у Золя, лежить на шляху його власних змагань — отже у всіх відношеннях Франка до Золя воно відіграє найбільшу роль: воно становить чинник „впливу“, під знаком його обирає Франко твори Золя до перекладу („Повинь“, „Злочинець Сальва“ і т. ін.), цей же момент цінує він в Золя найвище, як критик.

Але Франко стоїть на іншому соціальному ґрунті, тому у нього, навіть в час найсильнішого впливу Золя, соціальне завдання стоїть у іншому аспекті: природничий момент, характерний для французького натураліста, у Франка зникає, соціальний офарблює собою твір, викликаючи основні стилістичні риси, відмінні від Зольових.

Стилістичний збіг з Золя з'являється там, де є спільний ґрунт — в рисах романтизму. Деякі теоретичні розходження з Золя так само мають причиною у Франка інший соціальний ґрунт його творчості.

На своїм дальшій шляху проза Франкова зазнає значних змін — Шпільгаген, Достоевський допомагають Франкові оформити нові стилістичні моменти. В 90-х роках Франко наближається до неореалізму — описи розростаються, пейзажі психологізуються. Частковий відхід від громадських позицій розчищає ґрунт для цього.

Але децю з того, що склалося в період впливу Золя, не зникає остаточно ніколи. В передмові до збірки „Батьківщина“ (1911) Франко, згадуючи про свій намір об'єднати твори, розглядає, як продовження його — всі оповідання, що входять в пізніші збірки — „Добрий Заробок“ (1902), „Панталаха“ (1902), „Малий Мирон“ (1903), „З бурливого літ“ (1903) та „На лоні природи“ (1905) й „Маніпулянтка“ (1906). Цим задумом охоплено, очевидно, і всі інші оповідання, віршовані „Галицькі образки“ та майже всі повісті. („Основи суспільности“, „Перехресні стежки“, „Для домашнього огнища“).

¹⁾ Передмова до „Добрий Заробок“.

²⁾ Інст. до проф. Лакосаня — пер. „Кар'єра Ругонів“.

³⁾ Листування М. Драгоманова з М. Павликом. Лист 30/VII 1879.

Не відмовляється Франко і документувати свої твори - так в „Основах суспільности“, сюжет засновано на факті, що справді був в галицькому житті.

Не виходить Золя також з обрію інтересів Франка - перекладача та критика. Франко, окрім раніш згаданих перекладів, дає „Атаку млина“ (1884 р.), уривок з роману „Рим“ (Pontifex Maximus — Життя і Слово (1897), уривок з „Парижу“ (Злочинець Сальва — Л. Н. В. 1898), маємо також переклад нарису з назвою „Жаба“ (1898 кн.).

В Л. Н. В. відкликається Франко рецензіями на нові твори Золя (перші розділи „Парижу“ — Л. Н. В. 1898 т. I, „Нова повість Е. Золя „Fecundité“ — Л. Н. В. 1900 к. I, „Еміль Золя Жерміналь“ — рецензія Л. Н. В. 1905 кн. II).

1898 р. містить Франко в Л. Н. В. велику статтю, присвячену Золя, де подає його біографію та оглядає творчість (закінчуючи „Трьома містами“).

Звільнившись давно від безпосереднього впливу Золя, Франко розглядає його зо всією можливою на той час повнотою. В оцінці чисто стилістичній Франко наближається до поглядів на Золя тодішньої європейської критики.

Зазначаючи, що Золя романтик, — „в тім завзятім натуралісті, в тім не-всипущім малярі соціального болота і гнилизни є душа романтика, — Франко очевидно, йде від Брандеса, принаймні склад ілюстративних прикладів дуже подібний. Далі, розглядаючи романтизм Золя, приходять Франко до думки, що він має не цілком здоровий характер.

В своїй, в той час славнозвісній трилогії „Виродження“, Нордау, розглядаючи всі особливості нових мистецьких напрямків, як вияв психічної хворобливості їх творців, серед них називає і Золя — Франко в цей час досить часто згадує про Нордау (див. статтю та рецензії в Л. Н. В. 1898 — 1902) і з ним нерідко солідаризується; отже не дивно, що Золя він називає „мономаном, натурою подекуди хворобливою“.

Але для нас ця стаття про Золя найцікавіша в тому пункті, де Франко розглядає натуралізм останнього. Він свідомо оцінює Золя саме так, як використав колись, виходячи з соціального інстинкту.

Високо ставлячи Золя, як письменника соціального, Франко скептично дивиться на його натуралістичні, природничо-наукові задуми — теорія Золя про спадкування видається критикові „дуже сумнівної наукової вартости“. Мислитель та естетик з Золя, думає Франко, дуже нецінний, те, що він продукує на тім полі, дуже наївне.

Цілком відповідно до власних вимог від літературної творчості дорікає Франко Золя, що він говорить про стиль, а не про провідні ідеї, а в творах його живі люди відходять назад перед часто мертвими описами — нема в цих творах „живого серця“.

„Дослідник завжди повинен мати на увазі можливі запозичення чи наслідування, які іноді можуть зменшити безпосереднє значення того чи іншого твору, або, навпаки, в своєрідній обробці чужого мотиву особливо виразно виявити поетове обличчя“, — каже П. Филипович в статті про Франка ¹⁾.

Аналіза відносин до Золя виявляє ще раз його цілковиту своєрідність: беручи „чуже“, Франко завжди перетворює його, зміцнюючи „своє“, і постійно залишається тим письменником - громадянином, яким шанує його наша сучасність.

¹⁾ П. Филипович. Шляхи Франкової поезії. „Іван Франко“ — збірник, ст. 184. Книгоспілка.

М. КРИВОРУЧКО

В нетопленій хаті

До 1903 року про Шевченка на всіх мовах було написано офіційно 855, а не офіційно біля 1000 всіляких розвідок, статтів, заміток, спогадів та переказів. Навряд чи хто колинебудь зможе взяти на облік і зібрати весь матеріал про Шевченка, який з'явився відтоді до нашого дня. І це зрозуміло. В межах кол. Росії сталась соціальна революція, і ім'я співця найбільшого селянства зробилося уже гаслом. Це гасло всілякі соціальні й політичні угруповання хочуть використати в своїх інтересах, бо переважає свідомість, що широкі маси схилитимуться до тих ідеалів, які так яскраво оспівав цей геній найбільшого селянства. Соціальне угруповання, яке репрезентував Шевченко, як відомо, в часи великих клясових боїв відіграло величезну роль. Через 60 літ по смерті учителя комнезамські кров і кості вкрили ті стени та поля, по яких ходив колись Шевченко „малими ногами“. Найбідніше селянство на Україні відіграло особливу роль в громадянській війні, і може колись історик, відійшовши від наших днів, з'ясує, як сувора постать учителя в селянській шапці привидом стояла над українським селом, керувала пером Коцюбинського, Тесленка і безлічі інших, і як ця постать давала надхнення і легенди, що йшли в село і там крапля за краплею гартували, виховували майбутніх комнезамів. Було безліч шляхів, якими йшло слово і думка Шевченкові в темряву наших сіл і робили там соціальне дію, але хто і коли це все зважить, тепер сказати неможливо. Та й це питання ми нині не ставимо перед собою. Нам важливо тільки відзначити, що пролетарська революція, яка прийняла одним з своїх попередників Шевченка, породила про нього величезну літературу найможливіших напрямків.

Проте в цій безлічі літератури прикро вражає одна річ, — саме те, що майже нічого не написано про останні Шевченкові твори, а тим часом ця частина творчості Шевченка для нашого часу має вишукане значення. Шевченко зміцнів у своїх переконаннях, він тут синтезував, може в трохи абстрактній формі, свої громадські переконання і жадання. Цей етап творчості є етап громадської довершеності, бо молоді роки найчастіш проходять під чийось індивідуальним, чи тим більш соціальним впливом. Правда, є багато причин, які можуть пояснити одвертання уваги від останніх творів Шевченка за передреволюційних часів. Тоді вершителями інтересів і настроїв була різноманітна ліберальна і „ліберальствующа“ українська буржуазія, головним чином націоналістична. Цілком зрозуміло, що вона наvertsала інтереси в бажаний для неї бік. Шевченка намагались самі сприймати і іншим рекомендувати, як категорію переважно естетичну. Тургенів 1876 року так і казав, що Шевченко, як мислитель, не був вартий уваги і ніхто з Тургенівського оточення особливої уваги думкам Шевченка не надавав. Розуміли Шевченка, як інтерпретатора народніх мотивів, екзотичного „Кобзаря“,

який володіє прекрасною мовою, римою й епітетом та й годі. Решту вважали за „чудачества“, яких мемуаристи за Шевченком нараховують безліч. Цілком зрозуміло, що в цих колах останні, передсмертні вірші Шевченкові популярністю не могли користуватись, бо зазначених літературних ознак тут меншає. Шевченко, мов відчуваючи смерть, тремтячою рукою занотував на папері свої переконання, свої ідеали та бажання, вже не змагаючись за літературну форму, за естетичну довершеність, а дуже часто і просто за читальність.

Такий стан очевидно і служив перепоною до вивчення революційними колами недоспіваних пісень Шевченка за передреволюційних часів. Тепер часи інші і чому вони не розбудили уваги до цього етапу творчості, — то невідомо. Ця стаття ставить своєю метою розглянути ті вірші Тараса Григоровича, які з'явилися з - під його пера в останні роки життя, коли він повернувся з заслання і жив тим часом, як він думав, у Петербурзі, маючи намір незабаром переїхати на Україну і жити там селянським життям.

Були колись дослідники, що намагались дослідити генезу творів Шевченка, які з'явилися в цей час, але для наших часів ці досліді не можуть бути переконливими. Зміцнення марксистського світогляду взагалі і соціологічної методи в літературознавстві зокрема вимагає перегляду питання. Переходячи до дослідів над творчістю, доводиться звернутись до того ідейного оточення, яке мусіло вплинути на Шевченкову творчість. Чимало є документів, що свідчать нам про психічний стан автора в цей час, і виходять ці документи од порівнюючи „лівих“ людей, як, приміром, Костомаров, — колишній керівник Кирило - Методієвського братства, а тепер поважний „професор Санкт - Петербургського Імператорського Університета“, і від таких як Аскоченський, — професор духовної Академії, в абсолютному чорносотенстві якого ніяких сумнівів бути не може.

Костомаров пише так: „Його пройняла згублива туга, яку сплодили самотність і ненормальне становище на вершці слави після десятирічного заслання, що розлучило його з освіченим світом“, — а в другому місці він додає: — „туга за загубленими роками юнацтва“. Аскоченський, торкаючись цього питання, свідчить що, „столкновение с прогрессистами и с современными цивилизаторами сбilo его с панталыку, да обстоятельства неблагоприятные ожесточили его... душу“. Пишучи далі, він зазначає, що „Шевченко все тосковал и тосковал о чем - то. Не было - ли это томление духа, облегчить которое сильна только церковь“. Конкретно він має близьких до Тараса Григоровича за те, що вони не покликали пона висповідати Шевченка перед смертю. Придумати щонебудь смішніше від цієї вигадки редактора холуйської „Русской Беседы“ навряд чи можливо, але проте, ці, як і безліч інших свідчень, говорять за те, що психічний стан Шевченка в періоді з 1858 року до смерті був пригнічений, і дослідник творчості цього часу мусить це зважити та відшукати причини цього стану у поета, бо вони безперечно відбилися на його поезії. Все каже за те, що причини цього стану, скільки він є факт, треба шукати не в невдачах в справі одруження, як каже Кониський, і не в самотності, яка була тільки наслідком, а не причиною, і тим більше не в „столкновении с прогрессистами“, в такому пляні, як це розуміє Аскоченський, а це явище значно глибшого порядку. Річ в тому, що Шевченко, повернувшись з заслання, зазнав чималого розчарування. Він вважав себе за селянина; ось як він пише до Вартоломея Шевченка: „ти добре знаєш; я по плоти і по духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же я себе поєднаю с собачою панською кров'ю?“ Шевченко, будучи „по духу селянином“, вважав, що творчість його робить певний соціальний вплив на його клясу, але приїхавши з заслання, він пе-

реконався, що його приймають, з ним носяться Аксакови, Енгельгардти, всілякі графи й графіні, а до простого народу його слово зовсім не доходить, бо селянство не знає навіть грамоти, щоб прочитати його твори. Звідциль пригнічений настрій, про який свідчать усі спогади. Шевченко відчув і усвідомив, що його діяльність не дала наслідків, і він хоробливо береться за іншу роботу, щоб проводити революційний вплив в гущі закріпаченого селянства. Таким етапом його чисто організаційно - революційної роботи є певна частина його віршів, але про це потім, а тепер потрібно звернутись до інших видів цієї революційної діяльності.

Особливо важливий факт — діяльність у справі, сказати б, масової роботи, яку намагається тепер вести Шевченко. Переконавшись, що його думки лишилися похороненими в книгах, що вони лишилися „гласом вопиющего в пустыне“, і що народ с. т. селянство цих книжок не читає через відсутність елементарної грамотності, Шевченко намагається добитись революційного впливу на селянство іншими способами. Сюди перш усього стосується його зустріч і бесіди безпосередньо з селянами і міщанами. Адже інцидент з поліцією на Україні 1859 року саме і трапився в той момент, коли Шевченко, за свідченнями Чалого, намагався вести в корчмі агітацію. Розсипавши жменю ячменю на три купки, велику, меншу і ще меншу, потім, пояснивши, що велика — це селяни, менша — пани, а найменша — царі, він їх змішав і сказав: „Тепер вже нічого нема, — ні царів, ні панів!“ Можливо, що в цьому переказі чимала частина анекдотичного, але такі розмови зазначають різні спогади. Цей випадок і інші матеріали підкреслюють, що Шевченко вів усілякі розмови із селянством, ходив по корчмах, по хатах і намагався вести революційну роботу між селянством, бо інші верстви його ідеалів не розуміли.

Але на більшу увагу заслуговує той факт, що Шевченко починає займатись гравюрою. Тарас Григорович розумів, що картини лишаються власністю поміщиків, взагалі тих, хто має засоби ці картини набути. Гравюра мала бути розмножена у великій кількості і по дешевих цінах мала ширитись між селянством. В цих гравюрах, зрозуміло, мала проводитись зовсім інша тенденція, аніж в „художествах“ суздальських іконописців.

Розуміється, і в цьому кроці Шевченка можна помітити намагання наблизитись до селянства. Поезія та малярство, як „аристократичні“ мистецтва, мали відійти на задній плян, а свої сили Шевченко наважив повернути на гравюру, як річ масову.

Але прослідкувавши дальші етапи діяльності Шевченка, доводиться переконатись, що робота коло гравюри це тільки один з численних заходів Шевченка, які він провадив для того, щоб стати ближче до закріпаченого селянства. Видатним явищем діяльності в цьому напрямкові є видання „Южно - Русского Букваря“, про який так клопотався Тарас Григорович, перебуваючи вже на смертельній постелі. Цей „Буквар“ вийшов невдалий, але він не зменшує ваги Шевченкових заходів. Це був трагічний факт, коли Шевченко переконався, що ту соціальну верству, яку він репрезентує, раніш треба навчити читати, а потім писати для неї революційні поеми, бо інакше ці поеми доходять до Нікітенків, Енгельгардтів, Аксакових, а до тих, кому вони призначені, вони не досягають. Ці поеми в лету ловили всілякі пани, підпанки, паничі і паненята, одбирали стравніше для себе і уживали на десерт після обіду. Сльози селян, яким було віддане все життя Шевченка, не пролились навіть під час похорону його на Чернечій Горі. Селянство в своїй масі про Шевченка й про смерть його в той час нічого не знало. От цей як раз стан Шевченків, нерозуміння його своєю клясою і створив пригнічений настрій у нього і порушив до складання і ви-

дання граматки. Характерно те, що коли ця граматка вийшла, то Панько Куліш іронізував, кажучи, що Шевченко почав Кобзарем, а скінчив Букварем.

Треба пригадати, що передчасна смерть увірвала широкі масово - освітні пляни Шевченка. Всім відомі з листів і з інших джерел його турботи про недільні школи, які тоді надзвичайно поширились, і от в зв'язку з цим Тарас Григорович мав написати невеличку граматичку, а потім арифметику та географію і навіть етнографію, і по 3 копійки пустити їх в продаж для широкого вжитку.

Багато можна навести фактів, коли Шевченко намагався звести приятелювання з селянами та міщанами, але перелічити тут хоч принаймні ті випадки, які найшли собі місце в спогадах, немає ніякої можливості. В „Северной Пчеле“ за 1861 рік є вказівки, що навіть у Нижньому Новгороді, перебуваючи в російському оточенні, Шевченко якісь вірші лишав селянам. Зрозуміло, що невеликі мусіли бути наслідки роботи Шевченка, — він працював самотужку.

Ті, що його оточували, найчастіш далі ліберальної фрази не йшли, але ці наслідки проте були. Так, згадує Суханов - Подколзін: „Старались угодить ему наши крепостные люди... Оказалось, что все его давно знали, благодаря тому обстоятельству, что у дворцового Пивоваренка имелось старое издание „Кобзаря“. Эта маленькая засаленная книжка переходила из рук в руки, безжалостно трепалась, путешествуя из кухни в переднюю; стихи выучивались наизусть“. В цих же спогадах Суханов розказує, які дружні стосунки були між Шевченком і кріпаками, коли Тарас Григорович до них приїжджав. Але це було в передпокоях столичних будинків, далеко від села!

Буде річ окремо про те, як сприймали Шевченка інші верстви, щождо кріпаків, то хоч мінімальна частина їх вже вважала його за пророка, думки, пісні і заклики якого треба вивчати на пам'ять.

Переходячи під цим кутом зору до творчості Шевченка, попереду треба мати на увазі, що Шевченко, відкидаючи більшість, обирав певну частину тогочасної інтелігенції, з якою бажав поділити свій світогляд. Переважна кількість „либеральствующих“, певна річ, була чужа Шевченковому світоглядові, і, очевидно, через те, за згадками Мікешина, Шевченко в великому товаристві своїх захованих думок не висловлював. Він бажав наблизити до свого світогляду тільки тих, що для цього найбільш підходили. Зокрема спогади кажуть за те, що між Шевченком та Костомаровим точились вічні суперечки.

Про що говорилось в цих суперечках, на жаль, не відомо, але можливо, що Шевченко мав на увазі переконати в своїх положеннях Костомарова, що стояв перед очима Шевченка, як колишній керівник Кирило - Методієвського братства. В кожному разі, коли була закладена Петербурзька Громада, то Шевченко приходив акуратно и не пропускав жодних зборів.

Два твори можна зрозуміти, взявши до уваги цьогочасну ідейну самотність автора; це вірш: „Марку Вовчку“ та поему „Марія“. Вірш „Марку Вовчку“ мусить тут зайняти центральне місце. Шевченко справді зустрів людину, яку він вважав за спадкоємницю своїх думок і поривань, і натурально, що це була велика радість. Ця радість може не була б така бурхлива, коли б послідовників своїх Шевченко мав багато.

Звідци зрозумілі ті епітети, якими наділяє автор Марковичку — „кроткий пророк“, „світ мій“, „зоря святая“.

„Світи на мене і огрій“ |

Зокрема важливі тут слова про думу, яка лежить похована в домовині, і яку автор має покликати, щоб назвати цю думу вже думою Марковички. Це стверджує те, що Шевченко бажав наблизити її до своїх переконань. Ця думка, про яку говорить Шевченко, полягає в тому, що: „Недавно я поза Уралом блукав і господа благов, щоб наша правда не пропала, щоб наше слово не вмирало, і виблагав“. Шевченко в особі Маркевички хоче бачити ту людину, яка сприйме його світогляд, заховає і розвине далі. Це єдиний вірш, який в таких рисах присвячено людині з тогочасної інтелігенції, — це свідчить, як далеко та інтелігенція стояла за тих часів від Шевченкових ідеалів.

Другий твір, що його можна зрозуміти як бажання Шевченка вплинути на тогочасну революційну інтелігенцію, — то поема „Марія“, що її скінчив Шевченко, очевидно, на протязі 1859 року. Відомо, що за цю поему коли не сам Шевченко, то пам'ять про нього натерпілась чимало. „Ліберальствующіє“ зняли галас, назвали Шевченка богоодступником і т. ін., а один із них, якийсь Лободовський, навіть до того додумався, що наважив переробити цю поему на свій лад, — викинувши з неї все з його точки зору „непристойне“ і пропонував з своїми поправками завжди передруковувати її у виданнях Шевченкових творів.

Цілком зрозуміло, що ніхто з сучасної Шевченкові інтелігенції не міг зрозуміти і сприйняти поеми. Але й поза цим всім і тут варто відзначити те, що початок поеми Шевченко проте кардинально переробив. У загальноприйнятому варіанті на початку ніби проходить тенденція християнської покори, в словах, де, звертаючись до Марії, автор каже:

Возри, пречистая, на їх,
Отих окраденых, сліпих
Невольників, подай їм силу,
Щоб хрест, кайдани донесли,
До самого, самого краю.

В той час коли в попередніх автографах на цьому місці такий текст:

..... подай
Раба німим святую силу,
Щоб Ироди не ворушились,
І більш нічого не давай.

Невідомо, які міркування керували Шевченком, коли він перемінив ці рядки, але можна думати, що це був тактичний прийом Шевченків, для згуртування круг себе більшої громади, яка переважно складалась з людей, що боялись взагалі тої сили, котру має на увазі Шевченко. В цілому ця поема являє собою перецінку евангельських писань в тому сенсі, що намагається християнських святих, богів показати звичайнісінькими людьми. Звичайно, — до такої перецінки в ті часи ще мало хто доріс, а звідци і зрозуміла мала популярність поеми до останніх часів.

Але Шевченко не обмежується на заміні постатей християнських святих звичайними людьми, він намагається надати їм всіх селянських чи ремесничих рис. Напр.:

Минає рік. Коло хатини,
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний святий,
І гадки, праведний, немає
Барило й бочку набиває...

або:

Ще рік минув, коло хатини
Коза пасеться, а дитина

І невеличке козеня
У сінях граються, а мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.

Чим це не ідилічні картинки з селянського побуту! Але Шевченко йде далі. Вивівши Марію, як звичайну покритку, він складає до неї гімни і молитви в таких словах:

„Все упованіє моє,
На тебе, мати, возлагаю,
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая“.

От цього вже абсолютно не розуміли сучасники. Вони це приймали як звичайні „кошунствования“ і „богоодступництво“, — не бачучи в цьому потрібної для доби перецінки. Правда перецінка такого роду потім була підхоплена багатьома і навіть деякими публіцистами à la Писарев перегнута в інший бік, але й це були тільки окремі особи та й то не з Шевченківського оточення. В українському суспільстві поема не мала популярності, і набула її багато пізніше (Драгоманів — Франко). Як це не дивно, непопулярність її виходила з того, що Шевченко тут мав необережність висловити свої найзахваніші думки. Таким чином, хоч твір і досяг в цілому своєї революціонізувочої мети, але це вже трапилось через багато років після смерті автора.

Підсумовуючи освітню Шевченкову діяльність, а також те, що можна вивести із згаданих тут двох Шевченкових творів, з абсолютною точністю можна встановити, що Шевченко страждав через те, що відчував нерозуміння його своєю клясою, стражданнями якої він жив і яку оспівував. Ця самотність породила певну нервовість і духовний гніт. Полонський такими рисами описує кімнату Шевченка: „Вишел овчинный тудуп на кровати, безпорядок на столе и штоф выпитой водки“. А Мікешин до цього опису додає... „ніякої прикраси в кімнаті не було. Друга кімната теж була низька, невеличка, з одним вікном. В кімнаті тільки й було, що стіл і ліжко з убогою постільлю. Ні на вікнах, ні на стінах ніяких прикрас не було“. З цього видно, що пригнічений настрої впливав і на особисту поведінку письменника. Думи, які він не міг ділити „ні з ким“, мучили його, а спроби ділитись ними в вигляді „Марії“ — не давали бажаних наслідків. На цьому фоні цілком зрозуміла промениста радість, вкладена у вірш, присвячений Марку Вовчку, яку Шевченко бажав бачити своєю однодумницею.

Розглядаючи дальшу творчість Шевченка, доводиться констатувати наявність віршів, що об'єднуються якоюсь одною спільною темою, ніби логічно являючись продовженням один одного. Візьмім такі рядки з віршів Тараса Григоровича:

„Минули літа молодії...
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима...
Сиди один в холодній хаті.
Нема з ким тихо розмовляти,
А ні порадитись — нема,
А нікогісінько нема.“

На перший погляд ці рядки про те, що ані когісінько нема, можуть здаватися дивними. Всі документи, всі дані говорять за те, що життя Шевченка в цей час було досить заповнене. Один час в своєму щоденникові він висловлює побоювання того, щоб не стати модною фігурою в Петербурзі і, справді, одне за другим сиплються до нього запрошення на вечори звичайні й літера-

турні, на обіди, іменини, в театри. Про це так каже Мікешин: „Шевченко, появляясь в салонах петербургских домов, сразу привлек к себе горячее внимание и даже поклонение“, але тут таки додає: „Что повидимому не доставляло ему особенного удовольствия“. Інші відомості кажуть, що Шевченка введено до кола тогочасних літераторів Тургенєва, Полонського, бр. Курочкіних і т. д. В ці часи його обрали на академіка „Академии художеств“ і от поруч з цим

„А нікогісінько нема“.

Такий настрої здається дивним доти, доки до цього гармидеру круг Шевченка придивимся пильніш, а тоді виявляється, що шаноба до Шевченка в цих колах — тільки певна „мода“, гра в лібералізм, в багато раз мерзотніша від одвертого консерватизму. Але дамо слово сучасникам. Так про Суханову, одну з „высоких покровительниц“ Шевченка згадує її син: „Покойная моя матушка... подобно многим членам тогдашнего русского общества, поддавалась влиянию новых, гуманных веяний, как женщина умная и для светской барышни начитанная и образованная...“ В ті часи „гуманные веяния“ частенько були „светским приличием“. Та це й не диво, бо тоді десь у глибинах канцелярій розроблювано проєкти звільнення селянства, так що мати репутацію „лівого“ було цілком безпечно, гуманно, а головне на „піру“ звільнення селянства була надія бути першим гостем. Найкраще про це сказав Мікешин: „Не надо забывать, что это было в конце 50 - х годов, когда все и все от мала до велика, от университетской кафедры до болтовни и лепета недоучившейся гимназической молодежи, на все лады тянуло гражданские песни либерализма. Диссонансы слышались со всех сторон, страшная фальшь безголосых запевал, подирая трезвое ухо, царила повсюду“. Навіть люди, які всіми фібрами своєї душі належали та і бажали належати до „опоры русской империи“, і ті мусіли подеколи хоч крізь сльози вигукувати ліберальні фрази посилати „милую улыбку“ Шевченкові.

Але цього не досить; цим лібералізмом усяких графів та графінь, усяких Енгельгардтів, Нікітенків, Толстих та інших ще не обмежувалось оточення Шевченка. Крім їх іще були „мракобесы“ в стилі Аскоченьського, зі спогадів якого видно, що він сам досить таки дався в знаки Шевченкові за життя, і навіть після смерті не перестав ім'я його плямувати своїми „воспоминаниями“, які він кінчає тим, що він не певний, що бог прийме його молитву, але проте він за душу, за всі вільні і невільні гріхи і думки Шевченка буде молитись довго і широко, щоб бог простив „раба божого Тараса“. Виходячи з цього, стає зрозумілою отця самотність, що становить тему віршу „Минули літа молодії“. „Сиди один“ — це лейт-мотив віршу і цей вислів повторюється тут чотири рази в двадцяти рядках тексту.

..... Сиди —
І нікогісінько не жди!

Документи стверджують, що цей вислів — не поза і не літературна фраза. „Ни с кем он не сблизился вполне“ — каже Тургенєв. „Свое знакомство с барынями и барышнями он считал как - бы некоторым с его стороны снисхождением“ — ...стверджує Полонський — „и только когда являлся трагик Ольдриддж, они оставались в уединении и заперти. Бог их знает, о чем они там говорили!“

Окремо може стояти питання про приятельство Шевченка з сім'єю графів Толстих. Над цією приятельською треба поставити декілька великих знаків запитання, і зважити те, що як раз цьому „другові“, графу Толстому і було

доручено наглядати: „дабы отставной рядовой Шевченко был подвергнут строгому полицейскому надзору, и чтобы начальство Академии художеств имело за ним должное наблюдение, дабы он не обращал во зло своего таланта“. А виходячи з цього, утримуючись од будь-яких висновків, можна подумати про те, чи не була прихильність Шевченка до сім'ї Толстих тільки дипломатичним його заходом.

Такі слова самотності були викликані взаєминами з російською великомаєстковою шляхтою. Інші почуття розбудила українська, головним чином дрібно-маєсткова шляхта, яка оточувала Шевченка, є всі підстави гадати, що наслідком цих стосунків і були вірші: „Осії глава XIV“ — „Бували війни“ та „Ликері“. В цілому кажучи, ця шляхта і являється головним предметом Шевченкової ненависти. Такі слова він звертає до них в „Осії глава XIV“: „

„Підстережуть вас на то теж
Уловлять, і судить не будуть;
В кайдани туго окують
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас біснுவатих
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть...“

Страшна надлюдська ненависть проходить через усі вірші, присвячені поміщицтву. Цілком зрозуміла тактика Забіли та інших, які намагались забути ці вірші, ці слова і захоплювались попередніми етапами творчості Шевченка.

Щодо особистих стосунків, то Шевченко мусів дотримувати з ними зв'язків, бо іншого оточення в ті часи в Петербурзі не було, але чи дуже міцні були ці стосунки, про це виразно свідчить хоч би той факт, що ніхто не був навіть при Шевченкові, коли він умер. В часи його довгої недуги майже ніхто до нього не заходив, і тільки дехто зайшов аж напередодні його смерті.

Взагалі, коли до своїх високопоставлених російських бюрократів та „покровителів“ Шевченко примушений був ставитись з деякою повагою хоч „про людське око“, то з українською шляхтою він не панькався. Поетеса „Наталка Полтавка“ розказує, що: „он раздражался против матери (матери Н. Полтавки) за ея... панские предразсудки“. В наслідок одного конфлікту з цією ж особою і був написаний відомий вірш під заголовком „Ликері“ де на очах у самої Забілихи він застосував до неї такі терміни:

...Раби, невільники недужі,
Заснули, мов свиня в наложжі,
В своїй неволі...

Третій вірш, звернений до своїх же землячків. „Бували війни“... Тут вже конкретно перелічені навіть прізвища тих, що про їхніх нащадків автор говорить. Українських дідичів Галаганів, Кочубеїв, Кисілів тут автор називає шашелями, які „гризуть старого діда“. Група дідичів, що тут виведена, очевидно розуміла соціальну спрямованість Шевченкової творчості, бо — Кониський на це вказує так: „В гурті Тарасових приятелів було ж чимало українських багатіїв — дуків, як от, напр., Галаган, Тарновський, Сошальський, та інших таких, що спроможні були на видання „Кобзаря“ витягти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала б і навіть не почула б того... Потребу видання „Кобзаря“ всі вони добачали, а проте ні в кого не простягнулась рука дати потрібні кошти“.

Характерно те, що зразу ж після смерті Шевченка ці самі кола велико

та дрібномаєсткової шляхти і почали профанацію Шевченкових заповітів та ідеалів. Характерні в цьому розумінні спогади Юнге (гр. Толстой), яка неодмінно хоче якось обтесати, „облагородити“, „аристократизувати“ Шевченка: „Шевченко бывал в аристократических домах“, ну а раз „бывал в аристократических домах“, значить, він наш, значить, і сам він — аристократ. Ця тенденція взагалі просякає спогади Юнге. На Україні це почалось вже з похорону Шевченка на Чернечій Горі. Скоро, дуже скоро Шевченко лишається в пам'яті цих панків, тільки як гарний приятель для випивання. Коли тіло Шевченка везли на Чернечу гору, то вже тоді Чалий розповідає: „Полтавський знакомий Забела, который вез на пароходе заветную пляшечку дерновки, уцелевшую от обильных возлияний во время последнего пребывания поэта в Полтавской губернии в роковом 1848 году. Из этой пляшечки предполагалось выпить по чарци на могиле Тараса в память почившего вечным сном... но увы: по неосторожности Забелы бутылка разбилась и драгоценная влага разлилась по палубе“...

Але справа на цім не стала. Через два роки письменник Максимович, що походив з цієї ж дрібномаєсткової шляхти, справляючи роковини дня смерті на могилі поета написав у пам'ять Шевченка такого вірша:

Прошай, Тарасе, брате милый!
Оце ми в тебе побули,
І роковини край могили,
Як подобає, одбули.
Ми помолились і впились,
Як упивався ти колись,
Горілкою впивався дуже,
Нехай тобі земля пером!
А напував ти, славний друже,
Сладкоспівучим нас вином,
Твій хміль зоставсь на много літ,
А слава стала на весь світ...

Як видно, вже тоді певні кола намагались сіяти думку про те, що Шевченко був тільки добрим п'яницею. З усієї творчості Шевченка, повної ненависти до різноманітної шляхти, тільки глухо згадується про якесь „сладкоспівуче вино“.

Пам'ять про Шевченка лишилась гарним приводом для пікніків з солідною напійкою на його могилі; щождо втілення його справжніх заповітів, то той же Максимович через багато літ в велику вину ставив Шевченкові те, що він, перебуваючи на Україні: „время проводил в поле и в других местах, где рисовал, беседовал с крестьянами и п'янствовал, а в разговоре с женою его кощунствовал, что весьма часто делал в больших компаниях“.

В профанації Шевченка не відставало і духівництво. На похоронах його протоієрей Мацевич таку „одрубав“ промову: „Он был добр і набожен, был истинный христианин...“

Того ж таки 1861 року в „Одесских Ведомостях“ пишуть, що в якомусь містечкові: „Недавно любовь к покойному поэту выразили заупокойной обеднею и панихидою, которые пели дамы... из уважения к покойному многие пешком шли в церковь издалека... Почитатели Тараса Григорьевича были уже в церкви, боясь как будто пропустит и одну минуту молитвы за упокой обожаемого поэта“.

І це все почалось негайно після смерті поета, що ненавидів релігію, чи принаймні церкву зо всіма її атрибутами... Воістину „раби, невільники недужі“ таки здорово постарались!

Вище показано, в якому оточенні загального нерозуміння і відчуженості жив Шевченко. Не диво, що йому одному доводилось передумувати свої тяжкі думи та списувати їх на папір. Круг Шевченка були люди, які не розуміли його соціальних замірів, не бажали розуміти та й не намагалися. Тільки на папері думки Шевченкові находили собі місце. А думки ці йшли—далеко, дуже далеко, так що оточення і збагнути не могло.

..... а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру
Та й заходитися будить...

Майбутній революційний рух Шевченко розумів як рух масовий. Ці слова справді пророчими робляться, коли пригадати, що це сказано ще за десятиріччя до широких терористичних вчинків, які були тільки предтечами масових революційних рухів. В інших віршах (Подражание Ісаїї) Шевченко вже в мріях бачить наслідки майбутньої соціальної революції.

„І спочинуть невольничі,
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті —
.....
Оживуть степи озера,
І не верстовіі,
А вольніі, широкіі
Скрізь шляхи святіі —
Постеляться і не найдуть
Шляхів тих владики.

Але мрії мріями і лишаються. Оточення ж складається — з „блюдолизів“, які не розуміють і ніколи не зрозуміють цих високих поривань. Оточують „паркетные кавалери“—яких найбільше треба стерегтися. Треба було ходити завжди під машкарою цілковитої лояльності. Проте часом напускна терпеливість до всіх „паничів“ проривалась, і про це Мікешин пише так: „Если в среде собеседников встречалось ему лицо несимпатичное,—разговор принимал вызывающий тон, он становился резок и придирчив, и тогда уже испорчен был весь вечер“. Одного разу, коли хтось не погоджувався з його доводами, він нарешті так об стіл ударив, що чашки з чаєм полетіли з столу на підлогу і побилися на черепки“— додає Полонський.

Мікешин пише, що в ці часи він супроводив Шевченка, щоб той не розбушався на вулиці і не потрапив до рук поліції, бо „верноподданническое“ розмови і „гигантская статуя императора Петра I“, над якою працював Мікешин — „как правило просто давили его“. Але вернувшись додому на самоті Тарас Григорович в „подражание Иезекилю“ складав і обґрунтовував революційні пляни. Він висловлює в художніх рядках ідеї про те, що вже монархія загнила з середини:

..... „Минуть,—
Уже потроху і минають,—
Дні беззаконія і зла,
А львичища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий
І худосилий. Вітер з поля
Дихне, погне і полама...“

Тут уже в Шевченка не самі революційні заклики, гасла, а ціле обґрунтування революційних можливостей і околишньої ситуації. Далі обмірковуючи цю проблему, Тарас Григорович гадає, що тільки силою можна боротися з існуючим ладом:

Робочим головам, рукам
На пій окраденій землі
Свою ти силу низпошли.

Так пише Шевченко в своїх „молитвах“. І в своєму вірші „Колись то ще...“, в якому пишеться про римського царя Помпілія Нуму, Шевченко вживає агітаційних прийомів. Відомо, що з іменем цього царя різні перекази зв'язували всілякі для суспільства корисні заходи, зокрема — заведення календаря.

Шевченко по-новому виводить нам Помпілія, як царя, що всі свої реформи придумував тільки для того, щоб „скувати кайдани на римлян“. Побачивши дівча гарної вроди, Помпілій

Дивується собі і дума,
Який би ретязь ще сплести“.

З цих рядків видно, що Шевченко наближався до сучасного, клясового розуміння держави та права. Це розуміння ще більш підкреслюється в вірші „Саул“, який до того ж іронічно трактує біблійні перекази, що вважалися за „святе письмо“.

Останній вірш, у якому безпосередньо проводиться ідея революції, це — „О, люди, люди, небораки“ написаний уже за 4 місяці до смерті. Цей вірш нав'язаний тим випадком, що сиріт з притулку відомства імператриці Марії гнали прощатися з тілом цариці, що недавно вмерла. Такими словами кінчається цей вірш:

Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі,
Чи буде правда між людьми?
Повинна бути, бо сонце встане
І осквернену землю спалить.

Після цього віршу Шевченко майже не торкався соціальних тем аж до самої смерті, але ці слова мають велетенську емоційну силу, вони лишилися заповітом, який часто повторювався в моменти великих клясових боїв. Але не тодішньому оточенню поета адресовано ці вірші і воно їх не зрозуміло. Домінуючим чинником все ж була самотність, породжена відірваністю від своєї кляси, про що говорено на початку цієї статті. Поет тягнувся до свого закріпаченого селянства і тікав від усіх дворян і графів, що його оточували, не розуміли й не могли поділяти його бажань і сподівань.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

Шевченко в стосунках з поляками

Іван Франко зробив щодо Шевченка ту помилку, що приписав йому вороже ставлення до поляків, підкресливши на цьому свою солідарність з поетом і одночасно картаючи „кокетування (з поляками) лівобережців Куліша й Кониського та політичну безбарвність Подолян Руданського й Свидницького“¹⁾

Життєві факти Франкові дають підставу зрозуміти ці його, власне, неправдиві висновки. Адже це сталося 1898 року, незабаром після того, як Франка від польського суспільства прямо таки остракізовано за те, що він зважився (зрештою, не зовсім вчасно) сказати слово правди про польського корифея Адама Міцкевича, назвавши його в одній із своїх німецьких статей „поетом зради“, і Франка, що цілих 10 років був добросовісним службярем польської культурної праці (польським публіцистом) усуюють із польської преси й навіть розліплюють на вулицях Львова на знак свого бойкоту плякати з написом „precz z Frankiem“. Зрештою, такий погляд на „Шевченка й поляків“ міг скластися на галицькому ґрунті вже через те, що там міжнародні стосунки були сильно розпалені, і що польський елемент із своєї економічно-політичної рівноваги користувався на шкоду українського як з соціального так і з національно-культурного боку.

* * *

Творчість українського поета відбила головні вузли минулої історії України. Зачеплено там і українсько-польські взаємовідносини, а як вони не завжди через певні причини були мирними, то їх оспівування часом можна було тлумачити суб'єктивно з польського боку. Для поляків, особливо польської шляхти Правобережної України, ворожий настрої у поезіях найбільшого поета України уявлявся, як заклик до національного розбрату, до подальшої боротьби з Польщею.

Ці польські кола тон Шевченкових настроїв зрозуміли, як соціальну лінію, що загрожує польсько-шляхетському й магнатському стану посідання на Україні. Так, українсько-польський письменник Тимко Падуро з приводу Шевченка висловився, що Шевченко смердить хлопським дьогтем і за 20 копійок та чарку горілки він готовий різати кожного стрічного шляхтича“²⁾. Польські ж плантатори особливо чогось захвилювалися незабаром після перевезення Шевченкового тіла до Канева, і знялася так звана „тривога над могилою Шевченковою“, спричинена, власне, малозначним фактом. Художник Григор Честахівський, приятель Шевченка, приїхав улітку 1861 року з Пе-

¹⁾ Ів. Франко, „Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX віці“. „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. 45.

²⁾ Фаддей Рыльский, „Несколько слов о дворянах правого берега Днепра“, Основа, 1861, 11 — 12, ст. 97.

тербурга, щоб упорядкувати могилу. Він зв'язувався з селянами, читаючи м. і. ім Шевченкові твори. Через те пішли фантастичні чутки, що під впливом Шевченкових ідей бунтується нарід, готує різню поляків, і що ходять перекази про ножі, заховані в могилі Шевченка. „Тривога“ була така уперта, що генерал-губернатор мусів навіть нарядити спеціальне слідство в цій справі¹⁾.

Поруч із цими поглядами на Шевченка, як на соціальне страховище, з 60-х років починається спроба в іншому тлумаченні переглянути його творчість, відділити звідти просто художні перли й заплямувати спостережені „націоналістичні ухили“. Прелюдією до такого „ліберального“ ставлення до українського співця був публічний виступ на Тарасовому похороні в Петербурзі польського літератора В. Ю. Хорошевського. Хорошевському ще в той час були невідомі пізніші документальні дані про стосунки поета з поляками, і він лише виходив із опублікованих поезій, зокрема інкримінованих від польської сторони, але шляхетний промовець знайшов у своєму сумлінні гуманні струни, а в мові прекрасні, чулі слова на адресу небіжчика — „Нехай і польське слово, почав він так свою промову, коротке, але сердешне, забрешить над твоєю труною, благородний русинський поете. Ти кохав свій край рідимий, свій Дніпро синій, свій люд сіряковий, ти цього люду був чинним співцем. і на його сльозу ти завше сльозою відповідав — честь тобі! Ти, правда, не любив поляків, але цю нехоть до них справили в тобі давні їх помилки, з них бо на люд твій, від тебе палко улюблений, великі виникли страждання; цієї нехоті причина в тому лежить: „żes kochał wielu żes kochał wiele“²⁾.

І, очевидно, почин Хорошевського був щасливий і відбивав уже наявні інтереси поступової частини польської інтелігенції.

Бо якраз у 60 роках Шевченка рясно перекладають на польську мову різні автори, тлумачать його творчість, дискутують, обурюються й рідко заспокоюються на вищому щаблі філософського розумування. Перекладачі, насамперед, висловлюють свій загальний погляд на художні якості Шевченкової музи. І тут вони намагаються бути об'єктивними й справедливими суддями й цінувачами. Леонид Социнський у своїй передмові до перекладу „Гайдамаків“³⁾ закликає читачів „Придивімся, панове браття, до цієї селянської постаті, яка вона прекрасна в своєму простому сірякові, яка виразна в наївній дикості своїй! Душа Тараса — то душа люду хлопського... Шевченка він уважає далі за справжнього „сина люду—з душі і тіла, з пісні і життя“. Другий перекладач Владислав Сиромля (Людвик Кондратовіч) у такому ж піднесеному тоні розпочинає свій коротенький вступ до Шевченкових перекладів⁴⁾. „Тарас Шевченко заслуговує на признану йому назву найпершого тепер співця України. Відчуваючи, що ще передчасно чинити студії над творами живого автора (писалося ще за життя поета, а опубліковано по смерті. В. Г.), ми перекладали без жодних студій його Кобзаря, збірку дум і поем, що відзначаються чулістю, силою, глибоким знанням і любов'ю до народу. Поезія українська, що розпочала нову еру не може бути для нас байдужою“. Так само і третій перекладач А. І. Горжальчинський ставить собі за заслугу перекладну працю, бо цим він прислуговується і для польської культури, „бо, показуючи в правдивому світлі постать народного поета України, каже він, я виплачую борг і моїй народності. Хто бо

¹⁾ И. Билык, „Тревога над свежей могилой Т. Г. Шевченка“, К. Ст., 1886, IV.

²⁾ Основа, 1861, III, ст. 9.

³⁾ Перше видання 1861 року. Ми користуємося виданням „Biblioteki Lvowki“, без року.

⁴⁾ Перше видання 1862 року. Ми цитуємо за виданням „Poezje L. Kondratowicza“, t X, W. 1879, ст. 210.

не вміє шанувати чужої народності, не шанує й своєї і є найвищим деспотом, бо деспотом думки¹⁾. Опублікування Шевченка польською мовою дало підставу розпочати дискусію про нього в польській пресі. В передмові до свого перекладу „Гайдамаків“, Совинський признається, що вже „сам замір опублікувати „Гайдамаки“ викликав подекуди пристрасні крики“. Але перекладач проте на це не зважав, він переклав і гарно виконав своє завдання, заховуючи образність українського первотвору й навіть його свавільний мінливий ритм, так що ви, читаючи переклад, подекуди аж забуваєте, що це не оригінал. Однак перекладач дискутує з тінню поета. Він убачає в перекладуваному творі з боку Шевченка апологію всіх тих злочинів, що їх робили гайдамаки, так звану „реабілітацію чину“. Адаже, на думку перекладача, Гуманська катастрофа була лише великим розбоям, а український поет солідаризується цілковито з своїми героями злочинцями. Подібне ставлення до польської сторони вбачає критик і в „Тарасовій ночі“ і через те взиває цю поему „канібальською епопеєю“. Побіжно свою думку висловлює про „Гайдамаків“ і Сирокомля, пояснюючи, що їх не переклав на польську мову тому, що „тут автор, в крові мачаючи пензель, скалічив естетичну красу своїх картин“.

Ставлення широкої читацької польської публіки відбилосся в двох рецензіях одного автора в „Biblioteczce Warszawskiej“, що заховався під літерою „f“. Характерно в цих виступах те, що рецензент не задавав ще собі труда ознайомитися ближче зо всім художнім набутком перекладуваного поета, а судить на підставі незначної частини перекладеного й, очевидно, під впливом загальних обивательських розмов. Що його формулювання досить легковажні, свідчить той факт, що він навіть Совинського взиває апологістом Шевченковим в той час як він безапеляційно засудив „Гайдамаків“. Рецензент патетично запитує, до чого закликає український поет, і сам дає відповідь: „Бліднуть і тримтять наші уста, як ми примусимо їх докладно перерахувати ті справи життя, до яких закликає Шевченко жиючих. Ні ж, г о л о в е ш к а, річки горілки в суміш з річками крові“ (ст. 160)²⁾. Шевченко то є хлопський Байрон, але перелицьований. У нього, правда, було багато сил, але він вибрав один шлях, легший, шлях Герострата. Як поет, він у минулому славить лише погулянки гайдамацькі; проповідує й тепер помету, уважаючи її за шляхецтво душі. Схарактеризувавши в такий спосіб Шевченка, як поета душогубства, рецензент запитує після цього Совинського, „яким правом він став перекладачем цієї канібальської розмови духа, що їй ім'я „Гайдамаки“. В другій своїй рецензії (на переклад Сирокомлі)³⁾ „f“ знов підкреслює, що Шевченко більш ненавидів, як любив, а через те часто не вагався мачати пензля в крові, шукаючи тоді надхнення поза колом всякої дієвої правди, а навіть здорового розуму“ (ст. 37).

Поза всіма незгодами з українським поетом, перекладачі й критики мусять визнати його блискучий поетичний хист. Навіть занадто ворожий „f“ похваляє деякі твори, що не мають політичного змісту, уважаючи за поетичний шедевр „Наймичку“. „За її переклад, каже він, ми винні панові Совинському подяку, що здолала б навіть забути йому присвоєння Гайдамаків. Прекрасна це ідилія, повна краси, чула, вражаюча правдою“ („B. Warsz“, 1862, I ст. 163). А другий раз захоплення поемою висловлюється в сильніших виразах: „Н а й м и ч к а є верхів'ям слави українського поета. Читаючи її, не можна повірити, щоб цей самий автор міг створити Гайдамаків і водночас таку надхненно солодку річ“ (B. Warsz“, 1863, I, 374).

¹⁾ Przekłady pisarzy malorossyjskich. Taras Szewczenko. T. 1. Kijow, 1862. ст. IX VIII.

²⁾ „Biblioteka Warszawska“, 1862, t. I.

³⁾ „Biblioteka Warszawska“, 1863, t. I.

Так прийнято Шевченка з польського боку. Всі погодилися одностайно в тому, що „Тарасова ніч“ та „Гайдамаки“ є одіозні твори для польської суспільности, у них уживається розпалення пристрастей для нових міжнаціональних ускладнень з одного боку, а з другого постать співця виглядає кривавим розбишакою. Ці твори, на думку критиків, спотворюють всю творчість поета, накладаючи на неї криваву пляму.

Чи була рація в таких одностайних висновках польського читачтва? Чи закликав поет до ворогування з поляками, як з народом, до нової гайдамачини, до націоналізму? Для цього варто уважніше розглянути названі два твори, спинившись з одного боку на загальному розповідному кістякові а з другого на окремих рефлексях, що свідчать про суб'єктивні настрої творця. В „Тарасовій ночі“ розповідається, як на роздоріжжі кобзар виспівує подорожнім думу чи історичну пісню про колишню бойову зустріч двох ворожих військ, польського на чолі з Конєцпольським та козацького під проводом отамана Тараса. Козаки підступом уночі вирізали поляків і трупи їхні покидали на поживу чорним крукам. Цю ранню поему Шевченкову з її нескладним сюжетом, власне, без помилки можна зрозуміти, як переспів народньо-поетичного мотиву української історичної пісенности. Народня творчість українська зберегла нам'ять про польсько-українські свари та бійки, і для поета давався готовий сюжет і тон. Такого ж походження і твір „Гамалія“, тільки, що там страждальним елементом є не поляки, а турки. Обвинувачуючи „Тарасову ніч“, взиваючи її піснею з „кручого горла“, Совинський у той же час не зовсім послідовно знаходить підставу для виправдання „Гамалії“, бо там, бачите, іде боротьба за визволення поневолених братів.

Важча справа з „Гайдамаками“. Козацько-польські побиванки, — давня річ, — вже встигли в значній мірі одійти в історію. В той час як у „Гайдамаках“ зачеплено взаємовідносини селянсько-поміщицькі, що в однаковій мірі були напружені на тій самій території, як у 18 так і в 19 віці, як до, так, і після скасування панщини. Фабули Коліївського руху 1768 року торкалося багато польських поетів, за це їх читач не засуджував, але коли автор-поляк хоч крихітку ставав об'єктивним до українсько-селянської сторони, на нього сипалися докори, що він солідаризується з Гайдамаками або, принаймні, що він не виявляє достатнього художнього такту. Так було з С е в е р и н о м Го щ и н с ь к и м з появою його відомої поеми „Zamek Kaniowski“ та з О л е к с а н д р о м Г р о з о ю, якому належить поема, що вийшла за півроку перед Шевченковими „Гайдамаками“, — „Pierwsza pokuta Zelizniaka“.

Шевченко свою поему, як це він сам заявив у „Передмові“, і як це доведено останніми дослідями, безперечно, заснував на переказах про Коліївські справи, що йшли від української сторони. Отже, генеза „Гайдамаків“ подібна до „Тарасової ночі“ але річ у тому, що самі події надто ще актуальні були, а через те співець не міг залишитися цілковито байдужим до них, мимоволі симпатизуючи повсталім елементом. Підозрілий польський читач у цьому симпатизуванні автора, колишнього кріпака, до своїх сірjakових героїв як раз убачав нову, покищо ідейну гайдамаччину. І, утвердившись у цій думці, він уже ніякими іншими міркуваннями не міг бути збитий з цієї позиції. Сам Совинський називає три місця в „Гайдамаках“, які свідчать про настрої автора, але не надає цьому належної ваги. Він ще не здолав одрізнити твору авторового, його героїв, від нього самого. А тим часом у тих уступах, на які вказує Совинський, криється і політичний світогляд і гуманне моральне обличчя українського поета.

Поет уболіває над проклятою людською долею, яка змушує людей з вини владущої верстви обливатися кров'ю навіть тоді, коли природа буйно квітує, соловейко й жайворонок співають своєї весняної пісні:

„Рай та й годі! А для кого?
Для людей... А люде?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювать,
Освітить пожаром!“

Не менше в даний момент його громадську свідомість мучить те, що ворогами є два слов'янські народи, в історії багатьома сторонами споріднені. Такої принципової думки є тирада в тексті самих „Гайдамаків“, а саме:

„Болить сердце, як згадаеш,
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, сауїти!“

У своїй „Передмові“, що є ніби останнім піаноакордом до цієї поетичної трагедії - опери автор знов повертається до теми міжслов'янських суперечок і висловлює побажання, щоб його розповідь про помилки батьків була наукою для наступних поколінь — „нехай житом пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря і до моря слов'янська земля“. Слов'янофільські уступи в „Гайдамаках“ є нове явище порівнюючи з „Тарасовою ніччю“. Тут перед нами не просто нереспівувач народніх мотивів, а ідеологічна постать, послідовник слов'янофільських ідей. На початку 40-х років слов'янофільські ідеї так захопили поета, що вони виставляються і в інших творах, так, наприклад, у сцені із російської драми „Никита Гайдай“, що закінчується такою тирадою: „Слав'яне, несчастные славяне! Так нещадно й так много пролито храброй вашей крови междуособными ножами. Ужели вам вечно суждено быть игралищем иноплеменников? Настанет ли час искупления? Придет ли мудрый вождь из среды вашей погасить пламенный раздора и слить воедино любовию и братством могущественное племя“¹⁾.

Але слов'янофільські настрої не могли привести польського читача до глибшого вникнення в творчість Шевченка й примирити з ним. Цей момент настане тоді, коли саму Коліївщину, що є об'єктом Шевченкової музи, почнуть усвідомлювати, як таке історичне явище, яке трагічні наслідки мало для обох (і навіть трьох) національностей і яке виросло на ґрунті ненормальних соціально-економічних умов життя. Перегляд традиційних поглядів на Коліївщину почався серед деяких кол польської еміграції, де навіть зорганізувався гурток „Громада Гумань“, що визнавала помилки за польською стороною і з свого боку намагалася їх усвідомити й спокутувати. Але широкого розповсюдження такий „гайдамацький“ лібералізм, розуміється, не мав, він тільки міг до певної міри сигналізувати можливість і справедливого ставлення до поета проти-лежної української сторони.

20 років повільного розмислу над поетичним доробком Шевченковим та нові документальні дані із поетового життя призвели до зміни поглядів на нього, які знайшли своє формулювання в статті А. Сулими, що з'явилася 1884 року в товстому польському місячнику²⁾. Польський публіцист тепер зважується ставити своїм завданням висвітлити, насамперед, позитивні риси у взаємовідносинах Шевченка з поляками, а крім того, дає ніби соціологічне трактування „Гайдамаків“ та „Тарасової ночі“, зазначаючи, що коли навіть і є в цих творах ненависть до поляків, то вона не національна, а громад-

¹⁾ Орывок из драмы Т. Гр. Шевченка „Никита Гайдай“ К. Ст., 1887. I, 288 (перводрук в „Маякові“ 1845, № 5)

²⁾ A. Sulima, „Szewczenko na wygnaniu i Bronislaw Zaleski, „Przegląd powszechny“, 1884. t IV, str. 11 — 34.

сько - економічна, бо польськість була репрезентантом великої земельної власності й користувалася із свого упривілейованого становища“.

Таким чином, обвинувачення „Тарасової ночі“ та „Гайдамаків“ у виключному націоналізмі й у ворожому ставленні до поляків, як нації, збили з протягом часу самі поступові представники польської суспільної думки. Ім'я Шевченка вже перестало викликати згадки про гайдамацьку різню, навпаки його пам'яті в урочисті річниці польські органи присвячують передовиці, зв'язуючи його з якимись своїми політичними аспіраціями¹⁾.

* * *

Поволі і тінь такого обвинувачення розвіється, коли ми простежимо персональні та ідейні взаємини Шевченка з окремими поляками й польською культурою. Спочатку про персональні справи. Шевченко опинився в Польщі 1829 року 15 річним юнаком. Його перебування у Вільні й Варшаві промігло надто швидко, не залишивши міцніших слідів. На жаль, ми навіть не маємо автентичних джерел для висвітлення цього періоду життя поета. Із своїх персональних зв'язків згадує поет лише Дуню Гашовську, що він її покохав у Вільні.

У Петербурзі Шевченко увійшов у стосунки з поляками в сорокових роках, перебуваючи студентом Академії Мистецтв. За найавтентичніше джерело тут править автобіографічна повість „Художник“. У ній ми зустрічаємо один епізод, розказаний з великою теплотою про те, як Шевченко заприятелював з студентом - істориком поляком Л е о п а р д о м Д е м с ь к и м. Він учив м. і. Шевченка французької мови. Але нитка життя цього талановитого й бідного юнака незабаром перервалася: він помер від сухот у лікарні. Дослідник Щурат із цього епізоду утворює цілу криницю польських еміграційних впливів на Шевченка, але скупий текст повісти Шевченкової, на жаль, не дає підстав робити широких узагальнень, навпаки, він стримує нас від цього. Бо Демський все дозвілля своє присвячував готуванню дисертації з історії, а через те, очевидно, сам одійшов від польських справ. У бібліотечі небіжчика Шевченка знайшов 50 томів переважно історичного та юридичного змісту на грецькій, латинській, німецькій і французькій мовах, і між ними було лише 2 польських книги: Лелевеля та Міцкевича. Це Шевченка навіть навело на здивування, і він запитується: „Неужели он не любил родной литературы? Не может быть!“²⁾.

Важко сказати, як це саме сталося, але автор „Гайдамаків“ у 40-х роках входить, безперечно, в ближчі, більш сталі стосунки з польським літературно-художнім колом у Петербурзі. Там знають про його працю мистецьку й літературну, цікавляться нею й навіть пропагують її серед польської суспільності. Документальним потвердженням цього є реклятивна стаття польського літератора, редактора „Rocznika Literackiego“ в Петербурзі Р о м у а л ь д а П о д б е р е з ь к о г о під заголовком „Ukraina Malownicza“³⁾, що її написано з приводу заміру Шевченка видати альбом малюнків „Живописная Украина“. В цій статті Подберезький подає зауваження з приводу окремих деталей „Живописной Украины“ а також показує свою обізнаність із літературною творчістю Шевченка... „В і д о м и й у р у с ь к і й і м а л о р о с і й с ь к і й л і т е р а т у р і п а н Т а р а с Ш е в ч е н к о, а н а У к р а ї н і під іменем Кобзаря чи народнього поета, автор поеми „Гайдамаки“ (примітка

¹⁾ Як, наприклад, стаття Tadeusza Michalskiego „W 50 rocznicę zgonu. Taras Szewczenko“. „Swiat“ (Warsz.) 1911, ч. 79.

²⁾ Цю повість уперше надруковано в К. Ст., 1887. I, II, III.

³⁾ Tygodnik Petersbuzski, 1844, ч. 95. Датовано статтю 29/XI 1844.

вдолі: „Про цю поему, як про Україну, поему Пантелеймона Куліша, згадаємо докладніш у листах про Україну“), „Тризна“ і народньої пісні історичної про лицаря Гамалію, водночас він одержує освіту, як художник, у тутешній Академії Мистецтв і відзначається творчим хистом подавати сцени з життя народу малоросійського... (ст. 569). Виконує одчайдушні й гайдамацькі постаті запорожців, в найвищій мірі народні, справжні типи козацтва малоросійського. Треба бути філософом, поетом, і малярем, щоб уміти так схопити, так вдало відбити типи національності. Пан Тарас Шевченко, малоросійський Кобзар, чи поет, у подібних сценах є незрівняний“ (ст. 570). Докладніш сказати про стосунки Шевченка й Подберезького не маємо змоги, але Кулішеві, наприклад, цей Подберезький не сподобався. Як видно з цієї ж статті, Подберезький восени 1844 року побував у гостях у маєтку Мих. Грабовського Олександрівці на Київщині. Там він міг зустрітися й розмовляти з П. Кулішем¹⁾. Можливо, що в зв'язку з цією зустріччю стоять гострі Кулішеві слова на адресу Подберезького в його листі до Шевченка від 31/XII — 1844 р.: Чи у Вас на столиці усі такі дурні, як Подберезький? Рядом с Вашим и от него я получил письмо“²⁾.

Цей самий Подберезький м. і. свої симпатії до українського письменства виявив тим, що надіслав для друку до польського часопису „Athenaeum Крашевського „Opowiadania Małogossjanina Pantalejmona Kuleszy“, як про це оголошено в зошиті 6 - му часопису за 1842 рік.

Опинившись на засланні в Оренбурзі, Т. Шевченко попав у коло культурних поляків, страдників за національно - революційні дії. Спільне страждання взагалі сильно зближає людей. Так сталося і в даному разі. Польський гурток прийняв українського страдника в своє коло, ogriv його приязню й любов'ю, улегшував йому існування спільними інтересами культури. Подобиць про обертання Шевченка в цьому колі так само ми не маємо. У „Щоденнику“ поета й листуванні з Броніславом Залеським згадується багато польських імен і прізвищ, з яких одні в ближчих, а другі в дальших стосунках були з поетом. Із оренбурзької колонії в різних листах до Бр. Залеського поет згадує з симпатією (передає уклони й поцілунки) такі імена:

1) Михайло (у коментарях Бр. Залеського — Михайло Тадеєвич Зеленко, монах - домініканин),

2) Карл (Карл Іванович Герн),

3) Колесинський,

4) Средницький,

5) Турно (Людвик Сигизмундович),

6) Аркадій,

7) Зелінський,

8) Цейзик (аптекарь в Оренбурзі),

9) Євстахій,

10) Станкевич.

Деякі поляки грали в житті Шевченка на засланні значнішу роль. Так, наприклад, Пшевлоський, виїздячи з Уральська, прислав Шевченкові 2 - томову книжку Karola Libelta „Estetyka czyli umnictwo piękne“, і ця книга в останні дні перебування в Новопетровському форті дала Шевченкові багато серйозного матеріалу до думання.

Трьох осіб із оренбурзької польської колонії особливо треба виділити,

¹⁾ Див. нашу розвідку „Польський літератор Михайло Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем“, Записки І. Ф. В. ВУАН, кн. XXIII.

²⁾ Н. Стороженко, „Новые материалы для биографии Шевченка“, К. Ст., 1900. IX, 305.

бо їх в'язали з Шевченком інтереси глибшого ідейного порядку: це Едвард Желіговський, що в Шевченка фігурує під своїм літературним псевдонімом Антоній Сова, Зигмунт Сераковський та Броніслав Залеський.

Перший з них Едвард Желіговський (чи Андрій Сова) вчився в Дорпатському університеті (як каже Щурат, одночасно із членом Кирило - Методієвського братства Миколою Гулаком). Належав він своїм світоглядом до польського революційно - демократичного покоління. Як вияв своїх суспільних переконань, Сова 1847 року видав туманну фантастичну поему „Jordan“, що з нею Шевченко був знайомий, як видно з листування, ще до заслання. За народницькі ідеї цієї поеми Желіговського вислано 1851 року до Петрозаводська, потім Оренбурга й Уфи. Український поет власне мало приятелював з автором „Jordana“, але вважав його ідейно спорідненим з собою. Багато теплих згадок розкидано про Сову в листах до Бр. Залеського. Одного разу в найранішому листі Шевченко повідомляє адресата: „Мне давно хочется завести переписку с Совой, но не знаю, как и начать. По польски я не умею, а по русски как то неловко...“¹⁾. Вдруге приносить адресатові подяку за надіслані поезії Сова: „Благодарю я тебя и за прекрасные песни Сова: мне особенно понравились из них „Два слова“ и „Экспромт“. Если ты с ним в переписке, то в каждом твоём (письме) целуй его за меня всею полнотою моего сердца“²⁾.

Шевченко довідався від Залеського, що Сова захоплюється його творами й навіть взявся перекладати „Катерину“ і автор „Катерини“ скромно реагує на таку честь до своєї творчості: „Переводы Сова так прекрасны, как и его оригинальная поэзия, и я не из скромности говорю, как понимаю вещь. Катерина моя не так хороша, а главное не так цела, чтобы ее переводить и переводить Сова, а впрочем он, может быть, это лучше меня знает“³⁾. Одержавши від адресата портрет Сова, Шевченко неймовірно тішився тим, що може споглядати риси шанованої людини. Тут же висловлює побажання ще раз перечитати „Jordana“ — „Вчера не дали мне кончить письмо, а сегодня вопреки ожиданию пришла почта и привезла твое второе письмо з драгоценным для меня подарком, с портретом Сова. Я не знаю, как тебя и благодарить, друже мой, за этот подарок. Что - то близкое, родное я вижу в этом добром задумчивом лице; мне так любо, так отрадно смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого жизненного, самого душевного собеседника! О, с каким бы наслаждением я прочитал теперь его Иордана. Но это желание несбыточное. Благодарю тебя, тысячу раз благодарю за этот сердечный подарок“⁴⁾.

З Совой суджено було нашому поетові зустрітися аж у Петербурзі 1858 року. Наслідком обопільних симпатій залишилося два вірші, взаємно присвячені один одному. Сова записав під 13/V (1858) до Шевченкового „Щоденника“ вірш „Do Brata Tarasa Szewczenki“, а Шевченко у відповідь присвятив йому своє „Подражаніє“.

Не менш ентузіастично ставиться Шевченко й до Зигмунта Сераковського. Ця людина робить враження надзвичайно кольоритної постаті. По - перше, він сам походив родом з України (народився 1826 року на Волині), а 1845 року закінчив Житомирську гімназію⁵⁾. 1848 року його вже заареш-

¹⁾ Лист до Бр. Залеського 1853 року, К. Ст., 1883, I, 166.

²⁾ Теж 6/VI — 1854 року. Там само, ст. 171.

³⁾ Там само, ст. 174.

⁴⁾ Там само, 1883, III, ст. 616.

⁵⁾ Сераковський м. і. був бідний хлопець годованець куратора Житомирської гімназії Владислава Божидара - Подгороденського.

товано й вислано до Оренбурга, де він був на чолі польського гуртка. Але маючи право вислуги по військовій лінії, він попав до академії генерального штабу, яку й закінчив. Під час повстання 1863 року керував повстанським рухом і був начальником ковенського воєводства. 15/VI—1863 року скатований на шибениці. Після його смерті з'явився некролог пера самого Герцена в „Колоколі“. Це був справжній революціонер. Як такий, він надав повстанській справі соціального характеру, оголосивши знищення слідів кріпацтва й передачу землі селянам. Через це до нього пристали 5.000 литовських селян з косами. У запалистого Тараса, розуміється, багато могло бути спільних ниток із цим юнаком. Насамперед, спільний революційно-соціальний світогляд, а, подруге, українські настрої. Сераковський був українофіл.

Він володів українською мовою, про що свідчить його лист до українського поета по-українськи писаний. А 1862 року Сераковський, буди офіцером царської служби, зважився подати до військового міністра Мілютіна рапорт про признання національно-культурних прав України¹⁾. Недаремно Шевченко цілує портрет Сераковського, що одержав від Бр. Залеського.

Значно більш матеріялу маємо щодо стосунків з Бр. Залеським. За автентичний матеріял правлять головне листи як з одного, так і з другого боку. Шевченкових листів до Залеського збереглося 16, і доля їх незвичайна. Залеський приготував їх до видруккування з своїми коментарями, але не видав, оригінали їх попали спочатку до краківської академії наук, а потім опинилися в руках у Крашевського, і тільки на прохання проф. Спасовіча Крашевський надіслав йому копії, а їх уже видав з вступною статтею український учений М. Драгоманов. Таким чином, зміст листів ми знаємо, але оригінали їх і досі десь переховуються за кордоном. З Залеським Шевченко зустрічався як в Оренбурзі, так і в Новопетровському форті. Але вже 1853 року Шевченків друг одержав звільнення й оселився коло своїх батьків під Вільном. Тут і розпочинається сердешне приятельське листування, що обіймає 1853—56 роки (листи Шевченкові²⁾). У кореспондентів було багато об'єднуючих інтимних переживань, і тепер листи пригадують про минулі пригоди, особливо листи самотнього поета. Шевченко пригадує ті місця, де вони колись спільно проводили час: „С того времени, как мы расстались с тобою, я два раза был на Ханга - бабе, пересмотрел и перещупал все деревья и веточки, которыми мы с тобою любовались, и признаюся тебе, друже мой, заплакал“³⁾. Залеський виконує доручення поетові видавничого характеру, пересилаючи до редакцій твори „Варнак“ і „Княгиня“, збуває малюнки за гроші. В процесі листовних перемов обмінюються вони своїми мріями на майбутнє. Шевченко конче збирається по дорозі до Петербурга заїхати до свого друга, щоб обняти його, стареньких його батьків і блакитнооких небожат.

Приязнь з Залеським у Шевченка була інтимна й щира. Бр. Залеському присвятив наш поет відомий вірш „Ляхам“, де переспівує слов'янофільські мотиви, виголошені ще в „Гайдамаках“.

В Новопетровському форті теж були заслані поляки, але не можна казати, що серед них поет знайшов осіб з аналогічними мистецькими інтересами. Так, наприклад, у „Щоденнику“ згадує Шевченко про Мостовського, артилерійського офіцера, але в листі до Бр. Залеського скаржиться на те,

¹⁾ В. Щурат, „Шевченко і поляки“, Львів, 1917, ст. 107 — 8.

²⁾ Листування, власне, тягнулося й далі, як про це свідчить дата останнього опублікованого листа Залеського — 2/VII — 1859.

³⁾ Лист з січня 1854 року, К. Ст., 1883, I, ст. 168 — 9.

що не знаходить у нього відгуку на свої мистецькі запити: „Мостовский для меня настоящий клад; это единственный человек, с которым я на распашку, но о поэзии ни слова. Странно, человек тихий, добрый, благородный без всякого понятия о прекрасном! Неужели это доля всего военного сословия? Жалкая доля!“¹⁾. Цей самий Мостовський, як артилерист і учасник польського повстання 1831 року, знайомив з цими подіями Шевченка.

Разом з Шевченком одержали волю поляки — унтер - офіцери: Олександр Храбчинський, Еразм Ольшевський, Фелікс Фіолковський та рядовий Станіслав Домерацький²⁾. З них у „Щоденнику“ поета кілька разів згадується Фіолковський (у Шевченка: Фіялковський). Він намагався пройти через кордон, щоб приєднатися до венгерського повстання 1848 року, за це засуджений до військової служби. З Шевченком вони пили іноді чай, часом прикладалися й до міцнішої рідини, з духовних взаємин Шевченко відмічає той факт, що вони разом читали Лібельта, критикували гостро, і навіть одного разу підчас суперечки Фіялковський обізвав філософа дурнем.

* * *

Інтимні стосунки українського поета з поляками на засланні, розуміється, насамперед розтроцюють дощадку передчасний висновок про його виключний націоналізм, зроблений на підставі загального тону творів молодечого віку „Гайдамаків“ та „Тарасової ночі“. Але позбувшись одного лиха, тінь поета попадає в нову смугу плутанини. В останні хвилини життя поета й після смерті деякі польські часописи пустили чутку, що Шевченко піднав під ідейний вплив поляків і схилився до політичної та релігійної унії з Польщею. Як доказ цього відзначали, що в 1859 році Шевченко лає Богдана Хмельницького, що було властиве польській суспільній думці, яка для Хмельницького не мала іншого терміну, як „Lotr“, а, головне, програмову думку вбачали в посланні Шевченковому „Ляхам“, де поет пригадував, яке ідилічне нібито співжиття було України з Польщею, коли козаки „братались з вольними ляхами“, уболював над розбратом двох народів і кликав до нових взаємин, здійснених „іменем Христовим“. Тенденцію цю завзято підтримала „Познанська газета“ 1866 року, а чорносотенні „Московские ведомости“ (Катков) одержали нібито підставу говорити про експансію „Польської інтриги“ в українофільський табор, а звідси закликати до рішучої боротьби з українофільством. Над тінню поета нависли хмари. Та й українці не поспішали їх розвіяти, навпаки, один із палких почитувачів пам'яті поета і його перший біограф Чалій сирив згущенню, висунувши гадку, що нібито поляки на засланні „обдурили“ поета... „Поляки обошли Шевченка... следуя иезуитскому правилу — не пренебрегать никакими средствами, если они ведут к достижению цели, и воспользовавшись доверчивостью и простодушием Тараса, Сераковский и Подлевский задумали из малорусского народного поэта создать украинское знамя и завладеть этим знаменем. Из ярого врага польской национальности (? В. Г.) они хотели сделать его ручным и чуть не обратили в орудие польской справи“³⁾. Такі міркування польських кол, загострені біографом Чалієм, важко було б розтлумачити чи спростувати без автентичних матеріялів. А матеріяли ці, власне, були за кордоном і як вони лежали в рукописах, то спричинилися до напівфантастичних, а для декого образливих

¹⁾ Недатований лист до Бр. Залеського від 1853 року.

²⁾ Беремо із коментарів І. Я. Айзенштока до „Дневника“ Шевченка, X, 1925.

³⁾ Цитується за статтею М. Т-ова (Толмачов - Драгоманов) „Письма Т. Гр. Шевченка к Бр. Залесскому“, К. Ст., 1883, I, ст. 163.

чуток. Це були листи поета до Бр. Залеського, що перебував сам на еміграції. Лише опублікування їх М. Драгомаповим через пару десятків років розвіяло теорію „запроданства ляхам“ і справедливо висвітлило душевний стан, оточення й переконання Тараса в каспійських степах. А після Драгоманова вже і в польському органі на підставі цих самих матеріалів публіцист Сулима змалював дійсний стан речей, а саме, що Шевченко й на засланні залишився сам собою, тільки „зм'якшив“ свої погляди на минуле.

Порівнюючи недавно вийшла монографічна розвідка галицького вченого В. Щурата „Шевченко і поляки“, видрукувана спочатку в „Записках Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка“, а потім випущена окремою книгою (1917 р.). У своїй праці названий учений, оперуючи величезним матеріалом сучасної Шевченкової емігрантської літератури й публіцистики, доводить ідейну залежність українського поета й ватажка від емігрантської революційної думки поляків. Наводячи багато паралелів із емігрантської літератури, дослідник вбачає їхні впливи в окремих Шевченкових творах, так, наприклад, статті з „Робітосу“ впливали на „Сон“, „Чигирин“, „Розриту могилу“, „Сову“, „Черницю Мар'яну“ та навіть на російські твори „Слепая“ й „Никита Гайдай“, вплив „Polski Chrystusowej“ позначився на „Посланні“. Трактуючи перебільшено прості паралелі, як вплив, Щурат узагальнює його навіть у дрібницях, наприклад, що Шевченко мріяв про Вашингтона подібно, як „Зв'язок польського жіноцтва на Волині“, або що ставлення Шевченка до салдатчини та покриток продиктоване теж ідеями „Робітосу“, так нібито життєві враження Шевченкові не давали досить матеріалу для самостійного виступу в цих справах. Рецензент на працю галицького дослідника шевченкознавець М. Новицький¹⁾ справедливо зауважив, що В. Щурат перебільшив емігрантські впливи, прийнявши за них ідеологічну відповідність певних творів. Подібна думка належить і акад. К. Студинському, який побіжно у своїй статті²⁾ зазначив, що др. Щурат перебільшив польські впливи так, що не стало видно й оригінального Шевченка.

Очевидно, що для дослідника, який відшукує паралелі, — а це вимагається порівнявчою методою, криється в самому матеріалі небезпека переоцінити, перебільшити його вагу й занадто згущувати фарби там, де лише повинно бути легке ретушування.

Обережніше поступив дослідник О. Дорошкевич у одній із своїх розвідок³⁾. Відкривши дотепно персональний зв'язок Шевченка в 40-х роках з деякими членами відомого соціалістичного гуртка Петрашевського в Петербурзі, дослідник далі наводить низку ідеологічних відповістей у Шевченкових творах і збірниках чи окремих творах петрашевців. Але автор проте не спокусився вжити терміну вплив, а застеріг, що він установлює тільки певний „консонанс між ідеологією петрашевців та Шевченковою“.

Міркування Дорошкевича поруч із паралелями із Щурата дають нам підставу гадати, що в 40-х роках політичний світогляд Шевченків вироблявся під перехресними впливами як польської, так і російської революційно-демократичної думки.

Коли навіть і не погодитися з абсолютними висновками Щурата, то і то

¹⁾ Записки І. Ф. В. ВУАН, кн. II — III, ст. 220.

²⁾ Ілюстрований Кобзар Т. Шевченка з 1844 р. „Стара Україна“, Львів, 1925, III — IV.

³⁾ „Шевченко й петрашевці в 40-х роках“. Збірник „Шевченко та його доба“. ВУАН, ч. 2.

ми маємо достатню кількість біографічного матеріалу, щоб говорити про культурні, а також і політичні взаємини Шевченка з польською стороною. Ще в дитинстві Тарас одягав на голову кашкета, подібного на польську конфедератку. Нехай це буде звичайна дитяча витівка! Син поміщика німця Енгельгардта Павло, оспадкувавши маєток, полонізував його, запровадивши скрізь польських офіціалістів. Це утворювало відповідне культурне оточення. В цьому напрямку для Шевченка ще більш важливе перебування у польських культурних осередках Вільни та Варшави в 1829 — 30 роках. Там він удосконалив знання усної польської мови, так що потім вільно розмовляв по-польськи, тільки не зважувався ні разу писати. Серед українських літераторів дуже був популярний у свій час Адам Міцкевіч, і його частенько перекладали на українську мову, починаючи з Гулака-Артемовського. Шевченко дуже захоплювався Міцкевічем, любив з нього деклямувати, перекладав ліричні поезії й наслідував згодом у своїх політичних творах; так, дослідники вказують на відповідність окремих сцен із „Ustępi“ в 3 частині „Dziadów“ до вступних рефлексів Шевченкового „Сну“, підкреслюють і переспівування окремих мотивів із інших творів польського корифея та навіть вплив „Konrada Wallenroda“ на „Гайдамаків“ — „свою композицією та високим морально-ідеологічним тоном“ (Б. Навроцький).

Читав Шевченко і Красінського, а на засланні захоплювався поезіями Богдана Залеського, що йому надіслав його друг Брон. Залеський. От як надхненно писав про цього поета Шевченко: „Милого Богдана я получил с сердечною благодарностью и теперь не разлучаюсь с ним; многие пьесы наизусть уже читаю, одно иногда сердце тяготит — некому слушать, некому передавать той прелести, которую заключает в себе поэзия, а одному тяжело носить этот избыток возвышенных божественных идей... Ты мне обещал еще том В. З.; благодарю тебя, друже мой единый“¹⁾. Надпоривні слова Тараса таке велике враження справили на Богдана Залеського, що він конче просив свого родича послати йому автограф Шевченкового листа, як про це повідомляв Шевченків адресат: „Фотография отправлена к Богдану вместе с одним письмом твоим, именно тем, где ты упоминаешь о книжке его стихотворений. Он хранит несколько твоих рисунков и просит убедительно достать ему твой автограф. Во имя любви моей для обоих вас я расстался с этим письмом“²⁾. Відповіддю на Шевченкові симпатії був вірш на передчасну могилу поета, що його закордоном скомпонував польський „słowiczek Богдан Залеський під заголовком „Mogiła Tarasowa“.

Перша половина 40-х років для нашого письменника взагалі була добою його формування політичного й культурного. Польські зв'язки ми починаємо оглядати з Ромуальда Подберезного. Заприязнившись з ним, Шевченко стає на 1843 рік передплатником видаваного ним органу „Rocznik Literacki“. До гуртка „Rocznika“ належав м. і. Тадей Лада-Заблоцький (засуджений потім на військову службу до Тифлісу), який наслідував Шевченка у своїй „Dumce w samotności“ (Lewiatan, Kijów, 1846). Якимсь чином зв'язується Шевченко і з польським відомим літератором М. Грабовським, бо, наприклад, у листі від 29/VI — 1844, торкнувшись своєї „Живописной України“, він повідомляє проф. Бодяньського: „А Грабовський мені буде польські штуки видавать“³⁾.

Центральною точкою передоренбурзького періоду зв'язків

¹⁾ Лист до Бр. Залеського 9/X — 1884 р., там само, ст. 174.

²⁾ В. Щурат, там само, ст. 101 — 2.

³⁾ „Т. Гр. Шевченко в письмах его к О. М. Бодяньскому“, Рус. Стар., 1883, т. XXXIX, ст. 640.

з поляками, на нашу думку, без сумніву, є так званий „Ілюстрований Кобзар“ Т. Шевченка, приготовлений до друку 1844 року й заарештований 1847 р. в одного з братчиків. У „III відділі“ він пролежав коло 70 років. Змістом ця збірка не становить нічого особливого. Вона складається із поезій друкованого „Кобзаря“ з додатком поеми „Гамалія“ та „Гайдамаків“. Але нас мусить вразити і навіть скерувати на принципові висновки його зовнішній вигляд. Рукопис чітко переписаний польською абеткою (акад. Студинський називає її латинкою, а М. Новицький байдуже латинкою й польською). Слов'янкою подано лише два перші рядки з „Кавказу“ та чотирі вірш „За що ми любимо Богдана“. Збірник має дві заголовні сторінки: на першій намальовано одноголового золотого орла на синьому полі, з бублавою й бунчуками, а вгорі заголовок „W i r s z y T. S z e w c z e n k a“, а на другій напис „K o b z a r z T. S z e w c z e n k a“ та портрет автора. Ілюстраторами записані Де-Бальмен та Башилов¹⁾. Коли припустити, що ідея заголовних сторінок належить ілюстраторам, то сам проєкт видання „Кобзаря“ польською абеткою має певну принципову вагу. Очевидно, поляки-друзі поета, не так бажали того, щоб за допомогою польської графіки зробити його читальним і популярним серед культурного польського суспільства, а робили так з певною політичною тенденцією. Що це припущення має рацію, свідчить факт, що друзів Шевченкових у той час не шокували й „Гайдамаки“, бо і їх уміщено до проєктованого видання.

На той час заміри польських друзів збігалися з думками українського літературного гуртка, у якого з'явилася навіть певна зарозумілість, а Шевченка вони заслужено визнали за гордість нації, в зв'язку з чим у Куліша 1846 року виникла ідея видати „Кобзаря“ німецькою мовою. От що він пише Шевченкові: „Если Вы согласитесь теперь исправить Кобзаря й Гайдамаків, то я желал бы во время моего пребывания за границею напечатать их для славянского мира с немецким переводом, введением и комментариями на немецком языке — да славится украинское имя на всех языках“²⁾.

Приклад з українською мовою й польською абеткою для 1844 року вже був досить практикований. Таким способом видрукувано 1841 року К. Гейнча „Powrót zarogozców z Trebizundy“, в тих же роках в „Athenaeum" і Крашевського друкував свої українські етнографічні матеріали етнограф-ксьбондз Еразм Ізопольський, також 2 рази вийшли твори Тимка Падурі, 1842 року у Львові, а 1844 року чепурне видання у Варшаві. Про цю книжечку зазначив, очевидно, Шевченко у своїй російській повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали“: „Поэзия Падурь мне известна и переизвестна“.

Отже, 1844 та 45 роки, будуть кульмінаційними щодо культурних взаємин з поляками; захоплення Міцкевичем, пристосування трохи пізніш спільно з іншими товаришами „Ksiąg pielgrzymstwa“... останнього для утворення „Книг битія українського народу“, що стала програмовою річчю для Кирило-Методіївських братчиків і т. інш.

¹⁾ Ми, на жаль, оригіналу цього рукопису, що переховується тепер в Академії, не бачили, подаємо його опис за тими репродукціями, що їх навів акад. Студинський у попередній названій статті.

²⁾ „Україна“, 1925, I — II, ст. 83 — лист Куліша від 24/VII — 1846 року.

* * *

В процесі викладу ми бачили, як представники поступової польської думки з бігом історії усвідомлювали сенс Шевченкової музи й реабілітували його в своїх очах.

Говоритимуть тепер про ворожість Шевченка до поляків лише чорнотенні польські кола, скільки про їх настрої ми зможемо судити, даймо, з приводу ставлення до фільму „Тарас Шевченко“ на підставі замітки „Польські фашисти й Шевченко“, надрукованої у „Пролетарській Правді“ від 1/VІ — 29 р. ч. 123, де сказано, що в Рогатині (Галичина) польська націоналістична молодь знищила всі афіші й фотографії до фільму „Т. Ш.“.

Для польського робітника, так само, як для робітників інших націй стосунки Шевченка з поляками цікаві будуть, як одна із культурних проблем у Шевченкознавстві. Робітник, позбавлений націоналістичного чаду, найхутчій зрозуміє, що, в дійсності, Шевченко був другом польського народу, другом польської культури, так само, як і другом росіян і російської культури, а ненавидів він панство, шляхту, гнобителів народніх, незалежно від того, до якої нації вони належали.

ІВ. ЄРОФІВ

До питання про перебування Т. Шевченка на Харківщині

Даних про перебування Т. Шевченка на Харківщині замало. Коли взяти статтю проф. М. Сумцова „Шевченко и Харьков“ та рядки В. Алешка „На Сумщине, где был Т. Шевченко“ (Харьк. Пролет. 1926“ 11/III) та його ж „Т. Шевченко на Слобожанщині“ („Коммунист“ тої ж дати), то це головне, що є для освітлення питання. Нам довелось дістати інші подробиці, зв'язані з перебуванням поета в наших краях.

В самім Харкові Шевченко ніколи не був, а лише навідався в Лебединський повіт, в с. Лихвин до свого знайомого дідича М. О. Хрущова, найбільш ліберальної людини серед тодішнього панства, прибічника визволення селян з кріпацтва і учасника визвольного комітету від харківської шляхти. Тут Шевченко познайомився з братами Залеськими, прославленими в своїй окрузі „мочемордами“ й „варенушниками“. В цьому гурті він перебув кілька днів у червні 1858 р., приблизно від 6 до 10 - го числа. В. Алешко розповідає цікаві дані про будинок, в якому пробував в Лихвині поет (будинок цей першої половини XVIII ст., зберігся до наших часів) й про свою розмову з 104 - літнім дідусем, що був у Хрущових, під час приїзду Шевченка, садовником. У Хрущова, як відомо, зберігалось кілька речей, зв'язаних з перебуванням у нього Шевченка, а саме — портрети Тараса Григоровича, інших осіб, автограф його вірша „Садок вишневий коло хати“, якого він записав дружині господаря, Наталії Олександрівні Хрущовій, деякі його малюнки, тощо. Дані, що ми зібрали, стверджують відоме про поета за ці часи, додаючи дещо й нового.

Родина Хрущових добре була відома в окрузі і у Харкові. В Харкові Хрущова вважали за людину ліберальну й незалежну, до того — досить крутої вдачі; дружина його, значно молодша віком, чарувала всіх тих, хто її знав, своєю красою, а ще більш розумом, культурністю, глибоким інтересом до поезії й політики. Як довідались ми з бесіди з людьми, що її добре знали (Надія Аполонівна Одарченко, родичка М. І. Хлопової, С. Чернай, вдова професора Черная, М. І. Жарков, її служник), в Хрущовій поруч з аристократизмом була велика доля демократизму і відсутність всякого міщанства. Оточення, до якого її тягло, було відмінне. Між іншим вона була знайома з Тургенєвим, Полонським, Плещєєвим. Мався сімейний переказ, ніби саме вона просила свого чоловіка закликати у Лихвин Шевченка.

Дивитися так, що Шевченко був у Лихвині в стані, близькому до настроїв мочемордів, — і тільки в такому стані, було б, на нашу думку, помилкою. Що роки заслання відбилися на натурі Шевченка й негативно, про це суперечити не можна. Отже, гадаємо, такі глибокі натури, як Шевченко, більш складні своїми переживаннями, ніж гадають інші. Не в'яжеться сумна сторінка з багатьма іншими в житті Шевченка за останні роки його

життя. Перед нами та сама глибока, любляча натура, може й надломлена нечуваною долею, однак ще більш шукаюча людської ласки й співчуття. Відома його близькість під час перебування в Лихвині до „мочемордів“, але у цьому ж Лихвині поет пише такого чудового вірша, як пісня: „Ой, по горі ромен цвіте“. Ми знаємо й про інші настрої в Шевченка на той час. Шевченко вже шукав одружитись. „Ні з ким порадитись, а нікогісінько нема“ брентить мотив в його поезії того часу в тій чи іншій версії: В творі, складенім в Лихвині, той самий настрої. Ось ці лихвинські рядки:

Ой, по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде,
Та у журби питається,
Де та доля пишається?
Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється поволі?
Не там, не там, друже - брате!
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

На Н. Хрущову Шевченко зробив сумне враження. Його чекали, з ним бажали багато про дещо говорити, поважали, як страдника й талант, отже Хрущова зауважила, що Шевченка трудно було втягти на розмову. Натякаючи на можливість в Шевченка на той час таких настроїв, що зближували його з „мочемордами“, Хрущова тонко підмітила в нього якусь подвоєність; у той час, коли його утримували в „гостиній“, його тягло в „людську“, до служників, до льокаїв. Писання в альбом віршів перебивалось тяжінням до розмов з простими людьми, од розмов про літературу він швидко переходив до інших тем, до спілкування з простим людом.

Безсумнівно, що Шевченко записав Хрущовій вірша „Садок вишневий коло хати“, задовольняючи її бажання. Автограф цей бачили ще у 1918 році з відповідним написом. Цього вірша поет чомусь любив повторювати в альбомах своїх приятелів (Запис Грицьку Галагану і М. Старову, — див. про це нашу замітку в „Ч. Шл.“ за 1927, ч. 11); цього вірша записав він і в Лихвині. Сімейний переказ, ніби цього вірша Шевченко „присвятив“ Хрущовій, явне перебільшення. Вірш був написаний раніш в зовсім інших умовах. Чи справила Хрущова враження на Шевченка? Справити могла вже одною своєю красою. В нашім тимчасовім розпорядженні є зараз фотографія її, коли їй було приблизно 40 років. Враження дуже приємне. На переказ її знайомих, вона була дуже гарна, висока, струнка, чорнява, з характерними сіро-зеленими очима й тихим приємним голосом. Отже Шевченко не залишив крім автографа, скільки знаємо, згадок про неї. Чи то тут відіграв ролю надто короткий час знайомства (усього кілька днів), чи були інші причини? Коли, як не на цей час, Шевченко міг почувати свою віддаленість від „одукованих“ панночок (фраза його з листа до брата Бартоломея). Не тільки на Хрущових Шевченко робив тоді враження відлюдної особи. Тургенєв Теж помічав в Шевченка після заслання якусь замкненість, віддаленість від письменників й взагалі петербуржців. А це ж були хоч і таланти але.... шляхта.

Важливо те, що поміщицтво, хоч і освічене і ліберальне, хотіло в поеті бачити може „свого“ вже; але в цім їм не щастило. „Своїм“ до них він не став на протязі усього свого життя.

Не пощастило, очевидно, й Хрущовим.

Причини цьому надто всім відомі...

М. ФЕДОРОВСЬКА

Чехов та Україна

(з приводу 70-тиріччя з дня народження)

Часто згадують про значення та ролі „українського елемента“ в творчості російських письменників - клясиків, але елемент цей ще далеко не досліджено й навіть не зважено. Україна, що дала російській літературі за першу чверть XIX стол.— Гоголя, наситила також враженнями своєї природи, людности, побуту — творчість другого письменника, що його визнано цілком російським й що його ювілейну дату ми відзначаємо цими днями,— Чехова.

За найскравіші, найсвіжіші спогади дитинства та юнацтва Чехов зобов'язаний українському степовому просторові. Верстах в 70-ти від Таганрога, в степових слободах Крепкій та Княжій жив дід письменника Єгор Михайлович Чех. Колишній кріпак, потім управитель маєтком граф. Платової,— Єгор Чех всім корінням свого ества увійшов в життя України, а його жінка Єфросинья Ємельяновна, за свідоцтвом брата письменника,— до кінця життя зберегла знання своєї рідної мови — української. З вражень поїздок до діда кінцями та волами виникла опісля ота надхненна поема в прозі, що висунула Чехова до перших рядів — повість „Степ“.

В дитинстві степові поїздки, домашні вистави, що в їх репертуарі центральне місце займає „Москаль Чарівник“ Котляревського, де Антоша виконував ролі Чупруна; пізніш — одвідування українських полупанських садиб (наприкл.,—гостювання в садибі Лука, сумського повіту, харківськ. губ., у Лінтварьових у 1888 та 89 р.р.) де „свирепствовав некогда Ноздрев и ссорились Ив. Ив. с Ив. Никиф.“, або провінціальних міст, містечок і великих сел України — ось деякі шляхи, якими визначався вплив України на Чехова й які він сам не раз зазначав у своїому листуванні, у своїх творах, в розмовах, що їх цитують автори спогадів. „Были мы в Полтавской губ. Были у Смагиных и в Сорочинцах“ пише він у листі до Плещеева у 1888 р. „Все время на встречу попадались такие чудные, за душу хватающие пейзажи и жанры, которые поддаются описанию только в романе, или в повести, но никак не в коротком письме“.— „Какие свадьбы попадались нам на пути, какая чудная музыка слышалась в вечерней тишине и как густо пахло свежим сеном! То - есть душу можно отдать нечистому за удовольствие поглядеть на теплое вечернее небо, на речки и лужицы, отражающие в себе томный, грустный закат...“ Або в листі до Короленка 1888 р. „Напоминаю Вам кстати о Вашем обещании побывать на Псле. Уж очень у меня хорошо, так хорошо, что и описать нельзя! Природа великолепна; всюду красиво, простора пропасть, люди хорошие, воздух теплый, тоны тоже теплые, мягкие“... Та ще до одного з кореспондентів—в 1888 р.— „...Под влиянием простора и встреч с людьми, которые в большинстве оказываются превосходными людьми, все петербургские тенденции становятся необыкновенно кучными и бледными“.

Йому не пощастило справдити свою постійну мрію — завести собі на Україні будинок відпочинку для себе та своїх друзів письменників, але спомин про Україну йде за ним скрізь і часом виявляється у зворушливо найвних дрібницях, наприклад — в бажанні збудувати у себе в Меліхові (Моск. губ.) колодязь „з журавлем“ на український зразок, або український тин, або він вибирає свою квартиру в Москві українськими плахтами. Згадка ще частіш просвічує в його творчості. Враженнями від поїздок до Гоголівських місць насичене оповідання „Крыжовник“, село Межеричи відбилося на оповіданні „В родном углу“, поезія українського степу проникає в „Степ“, що збудила захоплення Плещеева, Короленка, Гаршина. „Лучанским воздухом“ дише повість „Именины“. Герой повісти Петр Дмитрич заплутався в сітях власної та чужої фалші й бачить єдину для себе можливість оновлення в поверненні до свого українського села; українські „вишневі садки“ з'являються звиклим фоном дії, починаючи з оповідань „Именины“ і „Воры“—до „Вишневого садка“— лебединої пісні Чехова. Природа України, побут української провінції для Чехова - митця завжди повні нескананого чару. Перебуваючи літком 1896 р. у свого брата М. П. у Ярославлі — Чехов був незадоволеній містом... „для него были гораздо симпатичнее маленькие южные городки, с беленькими, покрытыми соломою домиками и с садами, в которых цветут вишни и подсолнухи“.

У колосальній галереї дієвих осіб Чехова раз-у-раз ми знайдемо персонажів, що їх українське походження підкреслене. Цікаво, що вони звичайно не належать до категорії тих „утомленных, надорванных, надломленных, ноющих и несчастных“ людей, якими ми собі звичайно уявляємо героїв Чехова. На тлі неоглядного степу („Степ“) з його неясним сподіванням і передчуттям щастя зарисована небагатьма рисами, але на весь зріст,— фігура українця Константина Звоника. Це людина, що вся світиться радістю та щастям, що завоювала серце коханої дівчини палкими словами („Три года не любила, а за слова полюбила“).

В оповіданні „Ворог“ увага фіксується на фігурі українця Мерика (див. слова Калашникова: „Мерик наш. Он харьковский, из Межерича“). Це конокрад, танцюриста, удалець і душогуб. Своїми вчинками він навіває фельдшерів Єргунову, людині нікчемній, такі вільнолюбні думки. „Есть же ведь вольные птицы, вольные звери, вольный Мерик, и никого они не боятся, и никто им не нужен!..“ І в інших випадках герої - українці вигідно виділяються на загально-сірому фоні „чеховської“ провінції. В оповіданні „Человек в футляре“ ціле місто терпить ненависне ярмо вчителя грецької мови Беликова.— „Боятся громко говорить, посылают письма, знакомятся, боятся помогать бедным, учить грамоте“... Один учитель - українець Коваленко з самого початку повстає проти рутинного елемента, в результаті боротьби з Беликовим, який загрожує доносами, він суворо розправляється з ним — скидає його зі сходів. Смертельний удар наносить „Человеку в футляре“ його колишня наречена сестра Коваленка, Варенька, що висміяла його падіння: „И этим раскатыстым, заливатим ха - ха - ха завершилось все: и сватовство и земное существование Беликова“.

Глибоко чуючи природу України, талановитість її населення і т. ін., Чехов однак — так само як і більшість російських інтелігентів того часу — не задумувався ні над історичною минувиною й будучиною українського народу, ні над його соціальною сучасністю. Він просто не розумів національного руху, що творився перед його очима серед української дрібно-буржуазної інтелігенції; для нього були непомітні класові суперечності, зокрема — в сучасному українському селі. В його листуванні ми не раз знайдемо іронічні випадки проти „украинофилов“. Чехов - мистець взагалі загнушав

Чехова - суспільника, а з сучасних йому художників російського слова чи можна назвати багато таких, що визнавали б український нарід не в образі тільки „милых хохлов“?

Чехов захоплювався творчістю українських письменників. Він зачитувався творами Шевченка. В 1887 р., висловлюючи подяку Белоусову за надіслану книжку: „Из Кобзаря Т. Г. Шевченка и Украинские мотивы“ Чехов пише так: „Самый выбор Шевченка свидетельствует о Вашей поэтичности“.

Школа Чехова має багато представників не тільки в російській, але й в українській літературі. Не один раз повставало питання про вплив Чехова на Коцюбинського. Працюючи, напр., над „Fata morgana“, Коцюбинський писав: „Не могу разлучиться с своїми „Мужиками“ (чеховські „Мужики“). Можно зазначити й низку інших українських новелістів, що зазнали впливу Чехова. Відмітимо Чернявського, Васильченка, Черкаського та інш. Дальші дослідження в цій галузі покажуть, в якій мірі можна назвати зазначених письменників учнями та наступниками Чехова.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

Україна на столичній сцені

(„УДАЧА ОТ НЕУДАЧИ“, ВОДЕВИЛЬ П. СЕМЬОНОВА 1817 РОКУ)

Відбудовуючи процес українського національно - культурного відродження, не можна залишати без уваги отої малопомітної, але потенційно значної сили національних чинників: тематики, мови пісенної й усної. З них бо веде початок відроджена нова українська література, вони бо впливали на існуючі письменства сусідніх націй, російське й польське, вони, як щось екзотичне, але привабливо цікаве, оригінальне, проходили разом з мелодією в уста сентиментальних панночок чи розвеселих паничів, попадали на сторінки уславлених і призначених для вибраної читацької публіки столичних журналів. І таким чином як сприяючий ґрунт для початків українського національно - культурного й літературного відродження утворювався поволи завдяки експансії названих чинників певний суспільний комплекс. В інтересах історії цікаво й потрібно всі такі моменти призбирувати й вивчати.

В даному етюдї ми й хочемо звернути увагу на появу українського елемента на столичній сцені в п'єсі П. Н. Семйонова „Удача от неудачи или приключение в еврейской корчме“, опера в 1 д. (vaudeville), СПб, 1818, що виставлялася в Малому театрі 4/1—1817 р. Хронологічно, таким чином, названа п'єса стоїть посередині між „Казаком - стихотворцем“ кн. Шаховського з одного боку та суто українською „Наталкою - Полтавкою“ з другого.

Дія цього водевіля, як сказано в оглаві, відбувається „в местечке на Волине в субботу накануне ярмонки“. Зміст такий. У Києві був бідний парубок, поміщицький відпущеник, Григорій Молодченко (Sic!), який покохав нерівню, дочку купця Олекси Богатецького Ганнусю (Аннусю). Батько не хотів віддати дочки за нерівню. Тоді Молодченко з розпачу кинувся в Дніпро, щоб утопитися, але улани його зловили й умовили пристати до них. Молодченко бував у походах, де відзначився хоробрістю, урятувавши, між іншим, життя одному генералові та теперішньому свому ротмістрові Боеславському. Зате ротмістр до нього дуже прихильний, і Молодченка подали на вахмістра. Тепер парубок носить прізвище Храбрено. Тим часом батько Ганнусин спілкував з економом Дубницьким, а вмираючи й залишаючи Ганнусю сиротою, видав тестамент, на підставі якого Ганнуся повинна вийти заміж за старого Дубницького. Тут починається, власне, дія. Це все минуле виявляється під час розмови уланив з євреями. Улаштоване побачення Храбрено з Ганнусею, і вони переконалися, що кохаються так само. Щасливому розв'язанню справи сприяв своїм втручанням ротмістр Боеславський, бо з одного боку він сам кохав і хотів викрасти свою симпатію, а з другого вважав себе за зобов'язаного перед Храбреном. Ротмістр підкуплює євреїв, шинкаря Ізраїля та фактора Хайла (?), щоб вони допомогли Ган-

нусі втекти й обвінчатися з Храбреном. Але в кінці сталося сценічне *qui pro quo*. Жінка Ізраїля Рахіль, ревнуючи чоловіка до служниці Теклі і щоб перевірити його, сама нарядилася в ту військову одіж, що її Текля мусіла віднести до Ганнусі. Улани через це завезли замість Ганнусі Рахіль, але, з'ясувавши помилку, повернули. Тоді втрутився Бовславський і змусив Дубницького відмовитися від Ганнусі, бо в протилежному разі він, як заступник кн. Добролюбського, має підставу посадити економа Дубницького до в'язниці за розтрата.

Переказаний нескладний водевільчик мав якісь привабливі якості, тримаючись на столичній сцені, принаймні, аж до 50-х років. Ім'я автора, як пересвідчимося з рецензії, забуто, а п'єсу повторювано, перероблювано, реклямовано. Одним словом, вона має не абияку сценічну історію. Так, у 20-х роках, а саме 1827 року, її на сцені бачив рецензент Хв. Коні (його рецензію далі будемо цитувати) з участю „малоросійських актеровъ: знаменитого Щепкина, Тарновского, Калиновского“.

Далі, нам попалися дані за 40-ві роки¹⁾. В один із 40-х років (річної дати на афіші нема) 21/IV водевіль виставлявся „російськими придворними актерами“, при чому реклямовано п'єсу так, що вона буде йти „съ принадлежащими къ ней хорами и танцами; музыка набранная изъ малоросійскихъ, польскихъ и еврейскихъ песенъ и аранжированная для оркестра г. Ленгардомъ“. Знов таки одна датована афіша показує, що водевіль ставлено навіть, очевидно, як виграшну річ, у бенефіс Каратигіна 3/XII — 1846 р. Нарешті, найпізніший рік стрівся нам 26/XI — 1851. Цього числа водевіль ішов уже на московській сцені, як це видно із режисерських нотаток такого роду²⁾: Въ контору Императорскихъ Московскихъ Театровъ. Требование. Двѣ оперы въ 1 дѣйствіи: Еврейская Корчма, назначенной (sic!) къ представлению по возобновленіи въ 1 разъ, ноября 26 дня 1851“...

Не без інтересу для нас будуть, очевидно, і прізвиська акторів, тих, що виконували ролі українських персонажів, репрезентуючи г. ч. на далекій Півночі українську екзотику. У першій виставі 1817 року українських персонажів грали: Храбрена — артист Климовський, а Ганнусю — Сорокіна. Їх прізвиська надруковано у вид. 1818 року поруч з назвами дієвих осіб. У старому рукописному суфльорському примірникові п'єси, писаному ще на синьому папері (№ каталогу названої бібліотеки 1804) Храбрена грав Ширяєв, а Ганнусю — Ольгіна. 1827 року, як уже згадувалося, виступали справжні українці: Щепкин, Тарновський, Калиновський. У 40-х роках ролю Храбрена виконує Лук'янов, а Ганнусину — Ольгіна. Невеличка кількість названих прізвиськ уже дає змогу гадати, що публіка за правдивість виконання не дбала, а правдивість у даному випадку, насамперед, мусіла лежати в мові. Коли ж викреслити один 1827 рік з акторами - українцями, то відповідальні ролі українських персонажів здебільшого виконують артисти з щиро великоруськими прізвиськами: Ширяєв, Лук'янов, Сорокіна, Ольгіна.

Відсутністю відповідних вимог з боку глядача можна витлумачити й жахливу мовну жаргонність дієвих осіб. Покрученою мовою балакають майже всі персонажі, за винятком Бовславського, Зашибаєва та частково Ганнусі. Мова Храбрена нагадує цитати з „Казака - Стихотворца“ кн. Шаховського. Такими (на вибір) перлинами, наприклад, розмовляє він з товаришами а потім з Ганнусею.

¹⁾ В опрацьованому зшитку п. з. „П. А. Каратыгин. Афиши 1822 — 77. Пушкинский Дім Союзної Ак. Наук. „Дашковское собрание рукописей“.

²⁾ У книжечці № 6516 з приміткою „Режиссерская“. Центральная Библиотека Русской Драми. Ленинград.

1) „Видно, що дило плохо братенька! Вже висемь дній якъ мы живемо дѣсь, а ни кто до насъ не пристае“ (ст. 2).

2) „Ни! ни думай такъ обѣ ній — вина (sic!) никого кромѣ минѣ ни любила и любити ни буде! Вина любить такъ богато, такъ богато, що“... (ст. 8).

Можна було б, зрештою, припустити, що Храбреном в москалях зрусифікувався і через те набув таких чудернацьких фонетичних форм, але ж ні, і в Ганнусі мова далеко не чиста, — ну а інші персонажі? Ось Дубницький, поляк, економ, якою мовою балакає.

1) А ли я южъ до сытъць пиломъ (sic!) зъ паномъ Рушницкимъ“ (ст. 4).

2) „Добрже, добрже, панъ Вахмистеръ! Бендзе пиломъ. Отъ васпана, до васпана“ (там само).

3) „Ни, ни, бадзо зинкую (sic!) пана Вахмистера“ (там само).

Євреї розмовляють україно-польським жаргоном, що його традиційно в утрированій формі подавалося в старій українській літературі (напр. Стороженко). Деякі помилкові слова говорять за те, що сам автор не знає ні одної ні другої мови.

1) Текле! чи не бачиш? идзь до Пана и везьми шклянку“ (ст. 5).

2) „Бо паны людзи военны сомъ (sic!).— Дзисе ту, другій дзень инше място; тутегодни одну коха, на ютро другу, на позаютро тршецью.— Менцизны киждый дзень могутъ змяну имѣтъць, а кобитамъ не мозно; поцаму дзивчинѣ и невольню кохатць жолниржа; а безъ коханья цо зацѣлованье?“ (ст. 5).

Навіть росіянин Разрубов і той чомусь мішає в свою мову слова українські й польські.

Незрозумілим і дивним здається, як російська сцена могла тоді витримати такий мовний вінігрет. І, дійсно, ця перебільшена екзотика по змозі чистилася. Так, у примірникові п'єси за ч. 6515 ми знайшли багато слів перекреслених олівцем і заміненних російськими виразами, напр., барзо зинкую - благодарю, паны - вы, дзисе - сегодня, ту - здѣсь, повруцѣ - ворочусь; добре (Разрубов) - хорошо то що.

Що ж тоді приваблювало глядача до цього водевіля? Певно, не мовний волапюк? Не заїжджений зміст? Не виконання артистів? Натяк на виграшні моменти ми бачимо в афішних реклямах. Так, у афіші від 21-IV звертається увага на багатство різноманітних пісень у п'єсі та на танці: „Танцювать будуть г. Пальчиковъ съ г-жею Щербаковой по еврейски“. В афіші від 3-XII 1846 р. підкреслюється, що „г-жа Самойлова будетъ пѣтъ малоросійскую пѣсню (изъ Москаля)“, „а танцювать будуть (прізвиська) мазурку, аранжированную г. Гольдом, г. Пишо и г-жа Родина по еврейски“¹⁾.

Дійсно, п'єска рясніє від пісень, тут і хори, і арії, і дуети, при чому національним мотивам пісень відповідає знов таки жахлива словесна мішанина. Храбренові товариші взагалі розмовляють мовою російською, але перша їх вступна пісня („Вербунка“) це є дивожний польський жаргон.

„Пристань Юрка
До вербунка!
Въ Вильнѣ, въ Вильнѣ славном мѣстѣ
Звярбовали хлопцов двесте,
Семь конюших, семь писаржей,
Велѣ ружныхъ господаржей,
До улановъ приставали,
Своє ценстьє знайдовали.
Пристань Юрка
До вербунка!

¹⁾ М. і. у друкованому тексті 1818 року після останнього куплету теж додано ремарку: „За симъ слѣдуютъ разныя приличныя пляски“.

Теразь нима добрыхъ пановъ;
Лѣней пристань до улановъ,
Бо уланы добры паны;
Ядуть хлѣбѣць пыклованный.
Пристань Юрка
До вербунка!
Добру вудку бендзешъ питци,
Бендзешъ якъ панокъ ходзици.
Бендзешъ ястици зъ масломъ курку;
Велѣ хлоповъ, велѣ пановъ,
Теразь идонъ до улановъ.
Пристань Юрка
До вербунка!

Російської мови в співах не гурт. Далі можна знайти лише три співочих місця, а саме: 1) співи Разрубова а потім хору; 2) романс графа „Тяжело в любви страстной“, 3) в кінці співають граф, Разрубов, Зашибаєв і нарешті хор. Супроти цих трьох російських місць автор подає 10 співів іномовних, з них польських співочих номерів чотири, це: 1) арія Теклі „Хощь бы войскового“, 2) 2 арії Дубницького, при чому одна на мотив краков'яка, 3) спільний дует Теклі й Рахілі, що з них остання користується українсько-польським жаргоном. Єврейських номерів, коли не лічити участі Рахілі в дуеті з Теклею, всього три: 1) 2 дуети Ізраїля та Хайла, 2) арія Рахілі; дуети досить довгі, так що при всій любові публіки до співів їх за всяку ціну слід було скорочувати. Нарешті, почесне місце заступають українські пісні: 1) 2 дуети Храбренька з Ганнусею і 2) одна арія Храбренькова. З мовного боку пісенні твори так само, як мовна амальгама всієї п'єси, справляють на нас досить гнітюче враження, видаючись якимсь непотрібним, кумедним шаржем. Наводимо для ілюстрації арію „Краков'як“ Теклі.

Хощь бы войскового
Дуваты окули,
Кохай пывильного
О едней кошули.

Жолниржъ коха счерже
Поки на квартере,
Якъ выйдеть съ кварталерже,
Ма двадесеть чтыре.

Шукай дзивче менжа
Кого здобыть цнотю;
Кохай съ характеру,
Али не за злото

Бо злото зопсуе,
Розум злото шкодзить
Ниць венце надъ цнотѣ
Чловѣка не здобыть.

Нимажъ тего домку
А ни такей хатки,
Гдѣ бы не кохали
Войсковыхъ кобаты.

Гранатовый фрачекъ
Воскованы буты,
Теразнейша млодзешъ
Соби баламуты“.

Окидаючи загальним поглядом всю п'єсу, зо всіма її співочими партіями, нам увижається, що центральним місцем була пісня, що її виконував Храбренько.

„Ой! кряче, кряче, да чорненькій воронъ да на глыбокой долынѣ;
Ой! плаче, плаче, молодой козачѣ по нещастливой годинѣ“.

Її безпосередньо взято з українського фолкльору. Можливо, що вона була першою справжньою українською піснею на сцені перед „Наталкою Полтавкою“. Тільки неприємно вражає в ній калічення української мови з боку автора.

Завдяки виставлянням п'єса набула певної сценічної історії. В ній частенько режисюра робила зміни. Ми вже говорили про заміну незрозумілих виразів російськими словами. Але режисерський олівець торкається подекуди і пісень. Так, деякі пісні цілком викреслюються, напр., ро-

манс графа у прим. ч. 6515, пісня уланів та дуети Рахілі й Теклі та Храбренька й Ганнусі у прим. 1804; або скорочуються куплети: у прим. ч. 6515 дует Рахілі й Теклі та останні співи графа, Храбренька й Ганнусі, а в примірнику ч. 1804 теж скорочення припадає на кінцеві співи. При цьому дозволяється заміна деяких пісень у прим. 6515 коло пісні „Ой кряче, кряче“.. додано в дужках примітку „по выбору“, а в прим. ч. 1804 цієї пісні чомусь зовсім нема, зате Текля замість „Краков'яка“ співає українську пісню, записану на окремому папірцеві правописом Максимовича:

„Ой не відтиль вітеръ віе відкіль минї треба“...

Дописувач Кони у своїй рецензії 1847 року, очевидно, не даремно скаржитися, що за останніх 20 років на його пам'яті (1827 — 47) п'єса зазнала сили скорочень: викинуто ефектні сцени, хори, пісні, окремі арії; залишився, каже рецензент, лише голий кістяк,—і це, на його думку, сталося на шкоду п'єсі.

Сам факт, що невеличка п'єска трималася на столичних сценах не менш, як 35 років (1817 — 51), доводить певну симпатію до неї з боку глядача. Погляди рафінованого російського глядача досить докладно висловив у своїй компетентній рецензії згадуваний Хв. Кони. Передрукуюємо рецензію цілком.

„Приключение въ еврейской корчмѣ — оперетка доброго старого времени, безъ особенныхъ затѣй, безъ претензій на остроуміе, но веселая, игривая, полная военной удали, малороссійского юмора, прекрасныхъ мотивовъ и при томъ вѣрная картинка обычая начала нынѣшняго столѣтія — лихой уланской вербунки. Ее лѣтъ тридцать тому, написалъ Семеновъ, котораго слава не сохранилась въ литературныхъ лѣтописяхъ, хотя пьеска его до сихъ поръ, даже при Девкаліоновомъ наводненіи водевилями, все еще всплываетъ на поверхность репертуара. Музыку къ ней писалъ Ленгардъ, чловѣкъ съ большимъ талантомъ, съ игривымъ воображеніемъ и образованнымъ вкусомъ, который могъ только существовать въ тѣ времена, когда артисту удавалось стяжать музыкальную славу однимъ талантомъ и заслугами, а не мелкой дребеденью полекъ и галоповъ. Я видалъ въ этой пьесѣ, за двадцать лѣтъ передъ симъ малороссійскихъ актеровъ: знаменитого Щепкина, Тарновскаго, Калиновскаго; они были превосходны и приводили публику въ восторгъ своей игрою. Въ нынѣшнемъ ея изданіи мы не узнали прежней Еврейской корчмы. Хоры, пѣсни, отдѣльныя арії изъ нея исключены; многія эффектныя, и необходимыя для уразуменія дѣйствія, сцены выкинуты: остался голый остовъ и вся пьеса похожа на ископаемое, надъ которымъ невольно задумаешься, къ какому разряду его отнести. И Семеновъ и Ленгардъ — оба затмились и не безъ причины могли бы пожалѣть о своихъ именахъ, выставленныхъ за давнишніе грѣхи на афишѣ. А жаль, пьеса в настоящемъ своемъ видѣ могла бы еще правиться“¹⁾...

Із столиць попала улюблена від публіки оперета й на провінційні сцени. Бачила її й театральна Україна (полтавський та харківський театри) часів Котляревського. Але тут її зустріли й оцінювали досить тверезо, як це видно з уривку із рецензії в „Украинском Вестнике“ (цей журнал виходив у Харкові в 1816 — 19 роках): „На першій виставі здається ця опера чудом мистецтва, на другій дивились на неї байдуже, на третій чи не почнеш вже пудитись“²⁾

Так справді мусів думати український глядач, закуштувавши нешаржо-

¹⁾ Ф. Кони. „Театральная лѣтопись. Александринскій театр. Бенефисъ г. Каратыгина 2 - го“, ст. 25 — 26. — „Репертуаръ и пантеонъ театровъ. СПб., 1847, 1.

²⁾ Цитуємо із передмови П. Рудіна до збірки „Ранні українська драма“, Книгоспілка, 1928, ст. XXXIII.

ваного й неутраквістичного театрального репертуару, що вже вийшов зпід пера Котляревського.

Підсумовуючи огляд цій п'єсі, ми мусимо сказати, що вона не може лишитися поза увагою істориків українського театру та української літератури. Для першого вона є так чи інакше поруч із старшим „Казаком - стихотворцем“ сценічною попередницею драматургічних утворів Котляревського, навіть більше, вона своєю мовною амальгамою підготовляє на далекій неукраїнській Півночі ґрунт для прийняття згодом справжнього українського народнього театру.

Другого ж, історика письменства, вона наведе на кілька думок: нагадає йому про загальне громадське тло, що зумовлювало появу перших українських творів, тобто наявність „любителей малороссийского слова“, яким Парпура присвятив перше видання „Енеїди“ Котляревського, спонукає його свій сюжет зіставити з сюжетами „Казака - стихотворця“ та „Наталки - Полтавки“ й задуматися над сюжетною близькістю всіх трьох творів.

К. СЛІНКО - МОСКАЛЬЦІВ

Тарас Шевченко як художник

Багатогранна постать Тараса Шевченка як митця в ділянці образотворчих мистецтв цілком зливається з часами народження нового українського мистецтва і як відомо припадає на добу високого економічного піднесення не тільки України, а і цілої тодішньої Російської імперії.

Аналізуючи його мистецький образотворчий доробок, ми можемо з певністю сказати, що Т. Шевченко був одним з перших, що теоретично і практично почали здійснювати мрії братчиків в образотворчому мистецтві. Загалом треба сказати, що він у своїй мистецькій практиці, знаючи велику соціальну вартість художніх витворів, додержувався тієї гадки, що це мистецтво повинне бути приступним не тільки багатіям, а й бідакам; „з усього красного мистецтва, писав Т. Шевченко, мені тепер найдужче до вподоби гравюра, та й не без причини, бо стати добрим гравером — значить ширити в громаді прекрасне, повчальне, значить ширити світ істини, значить бути корисним людям. Якби не чудодійний різець, то яка б велика сила гарних творів, доступних тільки дукам — багатирям не виходили б із хмурих галерей“.

Як видно з цієї цитати, взятої з його листа, мистецтво повинне навчати, бути корисним. Оці ідеї, що ніс за собою новий час, і стали за ту рушійну силу, що спричинилась до народження нового українського мистецтва, піонером якого був Т. Шевченко.

Чим же саме різнилася нова мистецька течія, що в авангарді її йшов Шевченко, який перший за тих часів зламав художні традиції і вийшов на широкий шлях шукань. Найперше — самим змістом картин, де замість урочистих антично - історичних подій з'являється звичайна українська дійсність, наприклад „Наші списані з натури“, де Т. Шевченко намалював до Основ'яненкової статті українського селянина знахаря, „Судня Рада“ — мистецька річ, де бачимо справді українську дійсність без ніяких прикрас, групу реально змальованих дядьків, що зібралися біля хати розсудити та уласкавити ворогів. За звичайну реальну дійсність говорять і інші теми — прим. „Казка“. Це ми подали одну частку тем з так званого побуту, що відрізняли нове мистецтво від старого, але ми знаємо, що за тих таки часів, завдяки бажанню діячів української культури ширити любов до України і її минулого та усвідомлювати „хто ми і що ми“, народжується нова царина мистецтва, так звана історична картина, що має на меті збуджувати національно - патріотичні почуття. З тих же бажань виникає і пейзаж.

Але це ще не все, що відрізняє новий напрямок від минулого, бо в зв'язку з пропагандою проти шляхетської розкоші і агітацією за зближення з народом, мистецтво намагається стати засобом до навчання. Так з'являється ще одна ідея художньої роботи — так зване „проповідництво“.

Для того, щоб найкраще з'ясувати, як народилася ця нова царина роботи

наведу виринок із записок Т. Шевченка за його „Притчу про блудного сина“. Ще 8 листопада 1856 року, він писав до Залевського так: „Недавно мені на думку спало намалювати притчу про блудного сина, у звичаях і натурі руського купецького стану. Ідея сама незвичайно повчальна, а які душу роздираючі картини намалював я у своїх думках на цю справді моральну тему“. В другім листі він за цю саму річ пише так: „Загальна думка доволі добре приложена до грубіянського нашого купецтва, але виконати її,— показалося не по моїй силі. Треба на се ловкої, меткої, вірної та найголовніше не карикатурної насмішки, певніше кажучи: треба драматичного сарказму. На се треба пильно попрацювати та порадитися людей тямущих. Шкода, що оця коштовна ідея не прийшла в голову небіжчикові Федотову, а він спорудив би з неї зграбну сатиру про наше темне, напівтатарське купецтво. Мені здається, що за нашого часу неминуче потрібна сатира і про наш середній стан, напівосвічений. Наша середня молода громада походить на лінивого школяра: зупинилася вона на складах та без принуки й не хоче учитися і не спроможеться переступити ту дурну тму - мну“. Як бачимо, цей новий розділ роботи „проповідництво“ за тих часів повстало наслідком бажання підтягти маси. Але чому митець не картав вищі верстви? На це той таки Т. Шевченко подає прекрасну відповідь: „На вади нашої вищої верстви не варто звертати уваги. Раз, що сей шар невеликий, а друге, що моральні його недуги застаріли,— маленького сатирую тут не проймеш. Та з погляду національного наш невеличкий вищий шар чи й має яку вагу? Здається, ніякої. Інша річ верства середня: це велика і, на лихо, напівтемна маса, це половина народу, це серце національності“.

Отже, нова кляса, бажаючи яко мога повніше використувати мистецтво, просто поширює завдання мистецтва, що в минулому тільки обслуговувало найвищі верстви, то прославлявши владущі кляси, то бувши просто річчю насолоди.

Звичайно, що таке поширення ролі мистецтва вимагало від художників великого зусилля, великого напруження творчої роботи, бо, як ми знаємо, новим функціям завсіди мусять відповідати нові форми. А як таких готових форм і методів праці не було, то, треба було їх знайти. Щоб докладніше вияснити це питання, спробуємо схарактеризувати тогочасні академічні форми творчості, бо це допоможе і зрозуміти нові пориви малярів новаторів і їх по заслугі оцінити.

Загалом минула доба, що в мистецтві має назву класичної, характерна намаганням художників розвинути досконально ті традиції, що формувалися ще за доби барокко — себто так званий високий стиль. Цим принципом керується Лисенко, що опрацьовує такі академічні композиції як „Чудесна риболовля“, „Смерть Адоніса“, „Аврамова жертва“, „Андрій Первозваний“ — та інші речі, де панує велич і врочистість. Його „Андрій Первозваний“ — цей старий велетень, оголений до пояса, з голими руками, на тлі кріпкого і міцного дубового Одрієвого хреста справляє враження патетичної постаті. Подібним суто архітектурним принципом віс і від робіт другого майстра класика — Брюлова, що бувши, як його прозивають, епіком у малярстві, цікавиться самостійно околицями світом, а коли йому доводиться мати діло з людиною, то остання його цікавить стільки, скільки допомагає вияснити переміни і явища того околицьного світу. Цей типовий раціоналіст і барвам не надавав першорядної ваги, як це можна здивувати пізніше, а ставиться до них, як до допоміжного засобу. Бувши щодо форми сприймання різьбярем у малярстві, Брюлов суто скульптурно обробляє свої речі. В своїй роботі „Останній день Помпеї“ Брюлов цілком доводить, що тільки в антично - римському світі він почував себе як вдома, а також і те.

що його вабило розробляти мистецькі теми згідно з тими принципами, що так виразно сформулював Генріх Гомм ще у XVIII столітті.

Навіть такі видатні майстри портретисти, як Левицький та Боровиковський і вони в своїх роботах здійснювали ті принципи, які висловив ще Гомм. Справді Левицький, будучи видатним портретистом, мусів коритись традиціям, що панували за тих часів і більшу частину своїх робіт опрацьовував тим способом, що підкреслював зовнішню парадність придворних типів. Не зважаючи на великий хист до портретного малярства, Левицький своєю роботою віддавав данину тому вікові і поряд урочистої парадності підкреслював граціозність форми, такої характерної для мистецтва Франції XVIII віку. Ось чому хоч би й хотіли знайти у Левицького експресію, виразність, її не знайдеш, а замість цього скрізь панує зовнішня, кольоритом підкреслена грація.

І хоч би які були різні персонажі, що він зарисовував, хоч би як він точно відбивав на полотні обличчя, але завсіди за цим усім чувається сам автор портрету з своєю ліричною вдачею та лагідною усмішкою. Скрізь і в тупому фавориті Зубові і в купцеві Сазанові і в філософі Дідро, натура є тільки тема для дальших побудов художника.

Володимир Боровиковський — майстер уже психологічного портрету, портрету невловимих настроїв; у нього відчувається різноманітно трактовано плоть - натура, тіло тощо.

Подані ілюстрації, гадаю, виразно свідчать про те, що старі форми й методи роботи, з їх специфічною метою: давати врочисто пишні композиції, безперечно мало відповідали новим вимогам, новим змаганням молоді буржуазії, якої морально - соціально - політичний характер виявлявся насамперед у тенденційному сюжеті. Адже нове мистецтво, як за це писали ще в другій половині століття видатні естетики Дідро, Зульцер, Вебб, а пізніше і Шевченко, повинне було навчати, але у минулому дороговказів на це не було, і художники мусіли вийти на шлях шукань, мусіли знайти нові форми, що без фальшу зайвої врочистості посували б до нового простого змісту.

Але яким же способом і в якій послідовності ці нові настановлення відбилися на мистецькій практиці і які ж були перші практичні кроки?

Найперше, молода буржуазія на зразок вищих верств намагався завести портретним малюванням, що на початку було теж характерне своєю врочистістю, але поволі вона почала зникати, художники почали вважати на фізичне трактування тіла, намагаючись віддати характеристичні прикмети самої конституції людини; цим способом найлекше підкреслити типовість замовця, що складався переважно з середньої марки поміщика та дрібного буржуа.

Ця тенденція була одним з тих елементів, що руйнували старі форми портретного малярства, мало придатного до нових вимог. У такому напрямі, крім видатного Т. Шевченка, як відомо, працювали ще і малярі кріпаки Шибнов, Ланченко, Усенко, Олексієв, Зайцев.

Щоб вияснити, чим саме різниться нове портретне малярство від старого, згадаймо за портретну творчість Тараса Шевченка, де найвиразніше відбилися ці нові тенденції.

У портретних роботах Т. Шевченка найперше впаде в очі те, що він ставився до типу зовсім невпереджено, друге, що в нього поряд портретів аристократів, напр. князя Рєпніна, бачимо й обличчя простих смертних, ба навіть і невідомих. Це перша відмінна риса портрету нових часів. З попереднього ми вже знаємо, що портрети класиків, як Левицький, Боровиковський, відзначалися манерністю пози, лагідністю барв, соковитістю кольориту, витриманістю композиції, певними рисами декорації, концентрацією уваги тільки на головному, нехтуванням деталей. Так робили класики, але

цих елементів, з огляду на нове призначення портрету, уже не додержують нові художники, а також і Шевченко.

Справді, в портретах Шевченкової роботи знаходимо просту вільну поставу тіла, що після незручних бундючних поз клясики, здається, спочиває і, діставши нарешті змогу вільно розправити свої стомлені плечі та руки, починає жити звичайним природним життям.

Візьмімо для прикладу хоч би пару Зігмантовських. Хіба в цьому сімейному портреті не відчувається подиху нового часу — життєвість, простота і разом з тим свободне трактування типів? Безперечно, всі ці елементи просвічують наскрізь, як просвічують і в Ликері Полусмаковій, у портреті Щепкіна, Лазуревського, Горленкової та інших.

Отже життєвість — це була перша виразна відзнака нової мистецької течії.

Повстає запитання. Чому саме портретне малярство нового часу не могло перевищити, щодо якості, минулих портретистів? Щоб відповісти на це, треба нагадати два елементи в портретному малярстві, які самі собою дають пояснення.

З мистецької практики ми знаємо, що портретист може цікаво й глибоко віддавати тип тоді, коли цей тип має відмінні риси, характеристичні особливості і коли портретист добре його вивчив. Ці всі моменти придворним портретистам - Левицькому, Боровиковському були добре відомі, бо вони писали портрети переважно людей найвищого кола, що від нього тхнуло „парикмахерською цивілізацією“. Так стояла справа у минулому. Але становище змінилося за нових часів, коли замовцем став буржуа, що тоді ще не мав виразно визначеного типу і крім тупости, півосвічености ніякими особливими рисами не відзначався. На що ж мусів за такого стану речей звертати увагу художник, в тому числі і Т. Шевченко? Що вони мали підкреслювати в портреті, коли малювали натуру. Це було неясно. Ось ця неясність, неоформленість типу нового замовця і є головна причина того, що нові портрети не могли ні своїм змістом, ні формою перевищувати старих. Але, поза тим ця невідповідність між характеристиками нового замовця і старими статично-урочистими формами примушувала і Шевченка, як і інших художників відійти від старих клясичних форм і піти шляхом шукань.

Виявивши ті труднощі і ті нові перспективи, що розгорталися з новими часами перед художниками, розгляньмо тепер, щоб краще ознайомитися з мистецькими змаганнями і роботою нової доби, творчість художника - академіста Т. Шевченка, який по суті стає основоположником нового українського мистецького руху і являє собою найактивнішу постать на першому етапі розвитку нового українського мистецтва.

* * *

Не можна собі уявити активнішого серед діячів мистецтва тих часів за Тараса Шевченка, активного в кількісному обсязі, як і в розумінні безнастанної напруженої боротьби проти тих традицій, що перейшли до нього від „божественного“ Брюлова, його вчителя. Загалом постать Шевченка, як художника, надзвичайно цікава і цілком характеризує думання вже нового художника — художника - громадянина.

Усі Т. Шевченкові роботи можна поділити на дві категорії: перша — речі виконані безпосередньо під впливом Карла Брюлова і друге — речі де відбилися цілком нові настрої, нові змагання. Та такий поділ творчості певно нікого й не здивує, бо нам відомо з біографії Т. Шевченка, що цей видатний художник здобув ґрунтовну мистецьку освіту в петербурзькій академії, де тоді сяяв талант „Карла великого“ (Брюлова). Під його вплив,

захоплюючись більше самою особою Брюлова, ніж його творчістю, підпав і Тарас Шевченко, це позначилося в його прекрасній, академічно - клясичній речі — „Христос“. Справді, в цій речі, ясній і стрункій своєю побудовою, хоча й подано Христа, як людину з плотію і кровію, проте саме компоновання, кольори, рельєфний рисунок, локалізована фарба, все це показує, що тут ще і сама тема і оброблення її має багато спільного з клясичною трактовкою. Але переїзд Шевченка до Києва, по закінченні академії, робота в Кирило - Методієвському братстві та вже відомі нам громадсько - політичні настрої братства роблять своє діло. Шевченко, як темпераментна, активно - творчо - громадська людина підпадає під вплив цих групових настроїв, неясних, хитких поривань, ідей, принесених почасти і з Заходу. За один з перших активних практичних новаторських виступів Шевченка, як маляра і стає його твір „Живописна Україна“, твір, де Шевченко, як він сам писав, мав на меті позрисовувати так краєвиди, як і людський побут та історію. Поставивши перед собою таку мету, Шевченко збирався „Живописну Україну“ видати трьома книгами, де на його думку треба було б умістити й текст.

„Кулеша проситиму, або сам напишу текст на види та людський бит, пише він про свій задум у листі до О. Бодяньського, а історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, ви напишуть, три листочки в год, тільки по нашому. Текст думаю випускати раз на год, а картини тричі“.

Правда, ми добре знаємо, що з цієї помішки нічого не вийшло, бо „Живописна Україна“, що вийшла як альбом робіт Шевченка, складалася тільки з шістьох офортів та й то без жодного тексту. Проте, вагу має саме жадання художника нести свою продукцію в широкі кола, що фактично через цей альбом здобуло право громадянства.

Чим же саме відрізнялися ці нові речі Шевченкові, що належать уже до другого етапу його творчості, від попередніх його робіт?

Поперше, самим змістом тем, подруге формою виконання.

Справді, хіба вже згадуваний офорт „Судня рада“, з його селянським типажем можна порівнювати з урочистими полотнами Брюлова, Левицького? Не можна, як не можна зрівняти і самий дуже простий спосіб оформлення з речами його попередників.

„Судня Рада“ це один з перших творів, де видатний майстер уже цілком реально, без ніяких венеціанівських домішок, трактує дядків-селян, трактуючи найхарактерніше, в данім разі, типи, або ще певніше настрої селянські. Підкреслюючи композицією і розставленням типів саму тему, Шевченко таким чином запроваджує в мистецьку роботу новий прийом, новий струмінь, бо центр ваги від форми переносить на саму тему, що нею він не хоче викликати ніяких урочистих настроїв та емоцій.

Трохи іншим віє від його другого офорту „Дари в Чигирині 1649“, де Шевченко поклав собі за завдання подати історичну подію, подруге виявити три різні постаті, послів московського, турецького й польського, що чекають постанови української старшини, але і в цій речі також центр уваги, відмінно від клясиків, перенесено на віддання типів.

Ще простіше завдання ставить перед собою і розв'язує Шевченко в офорті „Казка“, де він, ілюструючи казку „Розмова москаля з смертю“, цілком по-новому підходить до мистецького завдання зовсім чужого і далекого від клясиків. Так поволі, а дедалі то більше й більше демократизує Шевченко мистецтво в змісті, як і в формі.

Окрім того названі його офорти дають право говорити за те, що з Шевченком в українському мистецтві нових часів уперше образотворче мистецтво використовується на оповідання подій, уперше воно стає анекдотичним оповіданням у широкому розумінні цього слова.

Такі були у Т. Шевченка, піонера нового мистецтва, перші кроки в новій царині, яка характерна тим, що художник хоче глядачеві щось розповісти. Звичайно, що цей перехід на нові рейки був не завше гладкий, були рецидиви, про те далші кроки Т. Шевченка — то були кроки переможця, що цілковито звільнившись від пут класицизму, упевнено прокладає нові стежки: в цьому нас особливо переконують так жанрові його речі, пейзажі, як і „образні оповідання“ зокрема портретне малярство. Незвичайно різноманітний у натурі, прекрасний майстер олійної та акварельної фарби, рисунку, сепії і різних способів гравюри, Т. Шевченко користався з усіх цих засобів, намагаючись на практиці зробити хоча маленьку користь людям.

Чи ж дійсно ставив перед собою Т. Шевченко якусь конкретнішу мету, коли малював пейзажі? Чи й у цій сфері тема відогравала якусь роллю? Спробуємо вяснити, але перше треба зазначити, що його пейзажі, або краще сказати, краєвиди змальовують також і пам'ятки українського будівництва перед їх зруйнуванням або перед реставрацією.

Не вважаючи на таку подвійність завдання, Шевченко прекрасно умів малювати якусь будівлю, поєднувати ці два, здавалося б, несполучні елементи і творити з них єдину цілість.

На потвердження своєї думки, наведу приклад — „Церква у Вербках“. Йі Шевченко намалював тушем. Здавалося б, навіщо йому було писати цю однобанну будівлю серед дерев, яке вони мають відношення до церкви?

Такі думки виникають у кожної практичної людини. Але Шевченкові добре був відомий один секрет архітектури, гри форм, що його відчувають і селяни: це умови оточення, характер місцевости, що повинні гармоніювати з будівлею, не зливаючись з нею в одну масу, а доповнюючи, підкреслюючи її. Оцей самий принцип панує в даному разі і в Шевченка, що буйно хвилястими лініями дерев підкреслює стрій, контури будівлі. Того ж таки принципу додержує Шевченко в своїй акварелі „Почаївська Лавра з півдня“, але доходить своєї мети іншим способом, він підкреслює велич будинку Лаври з одного боку освітленням, а з другого — мініатюрними оселями, деревами. Так розв'язує він композиційно цю нову річ. Але розгляньмо ще „Здвиженський монастир у Полтаві“ та „Богданову церкву в Суботіві“, що показують усю різноманітність композиційних прийомів, просто віртуозність великого артиста.

Здвиженський монастир художник подає на другому пляні — на великому горбі, укриту деревами, що за ними стелеться безкрайня рівнина Полтавщини. Хто знає цей монастир, той погодиться з тим, що ця будівля від перенесення на другий плян тільки виграє, бо не досить упорядковані її форми в деталях, що впадають поблизу у вічі, далечінь скрадає. Завдяки третьому плянові та передньому з ліричними лініями — деревцями картина навіває також поетичний настрій, збуджує почуття безмежності від цих спокійних монументальних форм краєвиду. Цей настрій Шевченко зумів викликати цілком простими засобами і без жодної патетики тільки тим, що злив будову в одну цілість із її оточенням. Як бачимо, і тут по-новому підійшов він до свого завдання, шаблон не тяжив над ним і не дав митця.

Шевченко відходить цілком від минулого і розкриває доти невидані нові можливості використання форми. До цього циклу належить і „Богданова церква“.

Шевченко такий же активний художник і в своїх пейзажних роботах. Шевченко не знає стихійного ліризму, такого характерного для нових поколінь. Він у своїх пейзажах не знає, що то є безвільне розпливання мислі. Усвідомлюючи кожен психічний акт, кожне переживання, Шевченко подає нам природу перекуту, перетоплену, як відбиток, як реакцію „я“ на ото-

чення. Оце головне і робить пейзажну Шевченкову творчість надзвичайно цікавою і для нашого часу.

Справді, пейзажі Шевченкові — то не накопичені форми, не рабське копіювання кожного листочка, кожної травинки, а щось єдине, ціле, що дає цікаві комбінації світлих і темних плям природи — то природа в інтерпретації майстра. Таке перше враження навівають на глядача його пейзажі. Шевченко заглиблювався у природу, бажавши спізнати її таємниці, те, що впливає на людину, збуджуючи певні настрої. Як бачимо, не просте відзеркалювання природи цікавить видатного пейзажиста, як у пізніших майстрів натуралістичного напрямку, а щось інше, що приваблює глядача до кожної речі митця.

Що ж Т. Шевченко помічав і підкреслював у краєвидах? Насамперед треба відзначити, що природа його, як художника, сліпила різноманітністю форм, барв, настроїв. Я дозволю собі навести деякі уривки з листів Шевченкових, що викривають ті елементи, на які реагує, споглядаючи природу, майстер. „Брожу понад Уралом та... ні не плачу, а щось гірше діється зо мною... Місцевість така сумна, одноманітна і худорляві річки Урал, Ор, сірії гори та киргизський степ без краю... Інколи степ оживає, коли наїдуть бухарські каравани на верблюдах, що оддаль колихаються із своїм життям, що прибілюють тугу. Інколи виходжу поза фортецю до караван-сарая, де звичайно бухарці напинають свої різнобарвні намети. Який стрункий народ! Які прекрасні голови і раз-у-раз поважність без ніяких гордоців. Коли б мені можна малювати, скільки б я наробив нових оригінальних малюнків. Але що я маю робити? Дивитися й не сміти змалювати! Се така мука, яку зрозуміє тільки сухий художник“.

Цей уривок ще раз підкреслює, що Шевченко не просто копіював природу, а скрізь вишукував тую ідею, що на його думку в ній закладена.

Чим же був у своїх краєвидах, пейзажах Т. Шевченко? Чи був він романтиком-ліриком, як це намагаються довести деякі історики? Ні, широка багатогранна його пейзажна творчість примушує раз назавжди відкинути цей ярлик, бо Шевченкові пейзажі далеко ширші, аніж суто лірика. І справді, у Шевченкових пейзажах ми можемо здибати й чисту лірику, і поєднання цих контрастів в одній цілості, що збуджує нові настрої.

Візьмемо його малюнок олівцем „Кок-Суйру“. Що тут Шевченко хотів виявити? Чи він віддає романтично природу, чи ні? Ні, ці купи каміння і цей безкрайній степ, холодний і байдужий до людського горя, настроюють Шевченка своєрідно. Увесь малюнок виконано в грубих різких формах, що своїми голими геометричними посіченими сухими лініями більше говорить за бажання підкреслити природу, що живе своїм життям. Що він конкретно намалював? Розбивши самий малюнок на три пляни, Шевченко на першому з них подає купи розкиданого каміння біля скелі, занадто спрощеної, одноманітної, на другому пляні, бажавши посилити враження, теж зарисовує скелю і нарешті степ, що своєю безмежністю збуджує нові настрої. Як бачимо, іноді чисто фізіологічно реагує митець на природу, а те уміння віддати її говорить за цілком свідоме сприймання оточення, за те, що Шевченко умів прегарно користатися і з допомоги розуму. Так само інші його речі з часів заслання потверджують цю нашу думку, бо всі вони надзвичайно різноманітні, усі вони доводять, що Шевченко завсіди шукав адекватного точного вияву свого переживання і в образотворчому мистецтві. І справді, навіть у тих малюнках із заслання ми помічасмо, що не один мотив, не один настрій панує над художником. Той самий сухий, байдужий степ він бачить то в мінорі, то в мажорі. Візьмім, напр., малюнок „Раїм“, виконаний сепією. Тут безкрайній степ, холодний степ трохи оживлений хатами та руїною скелі:

радіючи з цієї різноманітності Шевченко зовсім інакше реагує на оточення в даному разі, тут уже не знайти того безкрайнього як і самий степ суму, замість нього панує бадьорість, та сама бадьорість, що розлита і в новому малюнку, виконаному акварелею „Берег Аральського моря“... А ось малюнок „Круг-Арал“: знову незграбне накопичення скель біля берега моря, знову мінор обіймає майстра, але цей мінор зовсім не подібний до мінору „Кок - Суйру“.

Так різноманітно реагує Т. Шевченко на природу Сходу, але як він відчуває українську природу? Що в даному разі приваблювало його? Які нотки брешуть у його українських пейзажах? Тут треба зазначити, що опрацьовує він її теж за кількома принципами, уводячи в пейзаж то героїчні мотиви, як от у своїй роботі „Чигирин із Суботівського шляху“, то лірику, то просто, як митець, милуючись самою природою.

І в українському пейзажі Т. Шевченко показує себе як тонкий знавець природи; не вважаючи на багатство форм і барв, він уміє не розгублюватись і завжди підкреслювати те, що характеризує дану місцевість.

Так одним способом оброблює він свою серію - малюнок „Чигирин із Суботівського шляху“... Минула роля його в українській історії та романтичне сприймання її забарвлюють цю річ своєрідно.

Т. Шевченко, розбираючись у тому хаосі, що розстилась перед очима, вибирає ті форми, ті моменти, що надають героїчного вигляду цій місцевості, він звертає увагу на контрастність рівнини і гори, це вабить око, і цей момент він відбиває на своїм малюнку. Як бачимо, Шевченко в данім разі цілком облишив хатки й дерева, що при горі, вони своїми пропорціями тільки підкреслюють велич. Характер місцевості — ось те, що намагався віддати й віддав майстер, а розглядаючи другу його річ „Андруші“ мимохіть звертаєш увагу на те, що в центрі картини він містить романтично розкидане дерево, яке своїми легкими грайливими формами зовсім особливо впливає на глядача, що добре знає українську природу — поетичністю, лірикою віє від картини, як від української народньої пісні.

Кохаючись у формі, Шевченко не цурався й звичайного споглядання природи, як ось у „Краєвиді“, де перед нами розстилась в далечині пишна природа, або в виконаній акварелею „Долісмен - мула - ауль“, — з неї видно, що художник милувався тільки грою світла і тіні.

Ознайомившись з пейзажною творчістю Т. Шевченка, бачимо, що і пейзаж, як одна з форм мистецької роботи, що залежить від напряму малярства може набирати дуже різноманітного значення, то просто роблячи оку приємність, то викликаючи найрізніших відтінків настрої.

Загалом можна сказати, що і в пейзажі Т. Шевченко був піонер, він прокладав нові стежки, ламав традицію, був не просто виконавець, а користувався з мистецтва, щоб виявляти свій внутрішній світ.

Лишається ознайомитися докладніше з „проповідництвом“, що беручи свій початок від Шевченка, становить ще одну форму роботи, невідому у минулому і властиву тільки новому часові. Я в данім разі маю на оці Шевченкову „Притчу про блудного сина“, твір, де Шевченко хотів змалювати „блудного сина“ у звичаях і натурі колишнього грубіянського купецтва.

З попереднього ми вже знаємо, які завдання поставив собі Т. Шевченко, і коли до цього додати, що він цю „проповідь“ мав на думці здійснити відповідною характеристикою, не даючи присуду явищам, а тільки мов у дзеркалі виявляючи добросовісність у її притаманних рисах, зло в його власній постаті та час у властивому йому відсвіті, то стане ясно, що дійсно це нове завдання було багато складніше за всі попередні, і дуже важко його було виконати. Проте, Шевченкові щастить доволі успішно розв'язати і це завдання і дати

художні твори, що формою свого виконання дорівнюють найкращим речам великого західного художника Гогарта, навіть де в чому їх перевищують.

Ставлячи перед собою сливе ті самі завдання, що й Гогарт, Шевченко користується з форми не тільки для проповіді літературного змісту, а й для того, щоб виявити певний настрій, певну емоцію. Це найхарактерніша відміна Шевченкової творчості від Гогартової, її позитивна риса.

Виготовлюючи самі малюнки, Шевченко, мабуть, мав ілюструвати їх текстом, бо без цього соціальна їх мета — бути навчальним матеріалом не була б досягнена, адже без тексту важче глядачеві розуміти ідею твору.

Що ж він змалював у своїй притчі?

Розбивши саму притчу на вісім окремих картин, Т. Шевченко розгортає перед очима глядача історію одного гульця.

Конкретніше: — на першому малюнку ми маємо напіводягнену людину, що сидить у зухвалій позі на лаві з усіма атрибутами, які доводять до розпусти й грабунку: тут змальовано шахи, карти, пляшку, самий шинок, тут під стіною стоїть гітара, а там на другому пляні, як доповнення до самого тищу гульця, показано ще постать п'яниці. На двох інших ми бачимо, як він пиячить. Далі він сидить у лахмітті на кладовищі. Ще далі безпросвітне життя приводить його до розбишак. Цю сценку Шевченко змальовує надзвичайно гостро. Бажаючи викликати огиду до цієї сценки, він на першому пляні змальовує забиту сокирою розплатану постать, що ніби вводить глядача в події, далі на такому передньому пляні Шевченко подає фігуру самого розбишаки, що зняв, певне з убитого, хреста і показує його своїм товаришам. Дальша картина показує гульця, що сидить із колодкою у роті, прикованого до стіни, з прикутими руками, виверненими назад. Виразно віддана гра світлого і темного та затушковане тіло ще дужче підкреслюють покарану постать.

Далі Шевченко змалював момент готування до кари шпідрутами.

На останньому малюнку ми бачимо цього Блудного сина, як після кари його закуто укупі з другим злочинцем у кайдани. Тут уже гульця, зазнавши фізичної муки, терпить ще й моральну кару — поневільне співжиття з другою людиною, що з її бажанням треба погоджувати кожен рух.

Такий зміст малюнків „Притча про блудного сина“. Але як Т. Шевченко оформив його? Чи не вдався він у данім разі в мелодраматичне трактування Тасара, Давнгерера, Вірца? Або чи не прописує Шевченко моралі, як це робив англієць Гогарт, що додав у своїх картинах повчальної комедії, драми. Ні, він обирає своєрідну стежку. Найперше він не прикриває своїх дієвих осіб, друге — зазнавши сам чимало лиха і як кріпак, і як в'язень, і як салдат у засланні, Шевченко змальовує жахливий побут життя - буття гульця, що докотився до в'язниці. Отже не з голови надумані проповіді вимагали певної форми, а саме життя пережите подавало ті образи, що збуджують емоції Шевченкові. І в данім разі емоція, перетопившись у мисль, знову стає у нього дією - образом, що викликає емоцію.

І ця характеристична риса в Шевченковій роботі врятовує його від мелодрами, літературщини, що нею наскрізь перейняті Гогартові твори, а завдяки такому підході до роботи речі Шевченкові впливають не так виявленими там обличчями, чи настроями, що бувають дуже мінливі, і через це й не завжди переконують, як змальованими обставинами, характерними поставами, що самі собою виявляють переживання людини, в данім разі в'язня.

Ми звикли до мистецьких речей підходити з міркою психологічної відповідності подій з виразами обличчів, але чи тільки це є справді єдино вірний напрямок художньої роботи? Зовсім ні. Не завжди ці два елементи зв'я-

зані один з одним, не завсіди викликають сум постаті, що плачуть. Художник може збудити в глядачеві почуття суму й іншими способами. Розуміючи ці відтінки роботи, Шевченко вибирає більш небезпечний, важчий — він правда не так швидко, але глибше може вплинути на глядача. Зазначаючи це, ми бачимо надзвичайно цінний підхід до оброблення теми, що зовсім не скидається на звичайну літературшину, як деякі критики, а надто художники думають, оцінюючи цю Шевченкову річ. Справа далеко складніша за просту ілюстрацію, і ця річ самим способом будування і метою роботи, могла б бути корисна й нашому художникові - натуралістові, що часто не вміє мислити образами - формами в широкому розумінні цього слова. Щоб повніше виявити цю нову сторінку нового мистецтва, я хочу відзначити, що Шевченко не спинився на цій серії своїх малюнків з побуту „зневажених і ображених“. Він ще в Академії малює хлопчика жебрака, що ділиться шматком хліба з собакою. Хіба ця річ, як зазначає О. Новаківський, своєю ідеєю не цікава, не глибока, не захоплює своєрідною красою, коли наівголодний хлопчик ділиться своїм шматком з іншою істотою. В другій речі „Сама собі господиня“, що він написав її після заслання, він змалював покрітку, що дійшла вже до цілковитого морального занепаду; повернувшись з вулиці до хати, вона лежить на ліжку і сама собі господиня хоч на невеличкий час. Чи й ця річ своїм змістом не хвилює? Хіба людину, що вміє мислити, цей малюнок не настроїть, не викличе відповідних емоцій? Можна було б навести багато прикладів з Шевченкових робіт на доказ того, що в нього думка стає емоцією, але, я вважаю, і ці приклади досить яскраві.

Лишається висвітлити ще один момент у творчості Т. Шевченка, а з ним і першого етапу розвитку нового мистецтва — це байдужість, нехіть до самої людини, що в роботах Т. Шевченка, як і Трутовського та й інших майстрів посідає чи не центральне місце.

Через що ми маємо таку характеристичну відміну, наприклад відробіт Боровиковського тощо? Річ у тім, що з Шевченком художник стає більш громадянином, а не тільки фахівцем „хіромантом“, вишукувачем характерного в людині. Нові ідеї, нові думки і не потребували тонкої аналізи характеру настроїв людини, а більше вимагали узагальнення, зважання на звичайне, простіше, а це все спрямовувало увагу митцеву в інше русло. Отже порівнювати портретну творчість цих часів з минулою, як це робить Д. Антонович, річ мало корисна; цим способом не можна виявити мистецьку вартість нових майстрів у цій галузі, бо вона відіграла тільки додаткову роль в новому мистецтві.

Отже, зазнайомившись з мистецькою роботою Т. Шевченка в найголовніших її ділянках, ми, не спиняючись детально на аналізі суто формальних способів роботи, а зазначивши тільки, що цей піонер нового мистецтва був прекрасний майстер олії, акварелі, гравюри, можемо разом з цим уявити собі і перші кроки нового мистецтва, що виходило на широкий шлях погодження мистецької роботи з суспільним життям, рвало з минулими традиціями та обмеженістю вузького фахівця майстра.

Зокрема, щодо Шевченкової творчості, то своїм синтезуванням настроїв, умінням робити думку емоцією, він випереджає на цілі десятиріччя „передвижників“, модерністів і стає частково своїм методом роботи за дороговказ, що за ним слід йти художникам навіть і нашого часу.

Проф. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

З міжнародної політики

І. ГОСПОДАРЬКА КРИЗА, БЕЗРОБІТТЯ, ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ, РЕВОЛЮЦІЙНЕ КИПІННЯ В КОЛОНІЯХ

„Досвід усеї післявоєнної історичної доби доказує, що стабілізація капіталізму, досягнена шляхом розправи над робітничою класою та систематичного натиску на його життєвий рівень, не може не бути частковою, тимчасовою, гнилою.

„Скаковидний і гарячковий розвиток техніки, що в деяких країнах межує з новим переворотом, прискорений процес концентрації та централізації капіталу, утворення велетенських трестів, „національних“ та „інтернаціональних“ монополів, зростання трестів та державної влади, зріст світового капіталістичного господарства не можуть одначе перемогти загальної кризи капіталістичної системи. Розділ світового господарства на його капіталістичний та соціалістичний сектори, звуження ринків, антиімперіалістичний рух у колоніях дуже загострюють усі противенства капіталізму, що розвивається на новій, післявоєнній основі. Сам технічний поступ і раціоналізація промисловости, що мають за свою другу сторону закриття та ліквідацію низки підприємств, обмеження продукції, безпощадний та грабіжницький визиск робочої сили, доводять до велетенського, давніше невиданого безробіття. Стає фактом абсолютне погіршення стану робітничої класи навіть у низці розвинених капіталістичних держав. Зріст конкуренції між імперіалістичними країнами і постійна загроза війни, зростаюча напруженість класових конфліктів творять передумови для нового, ще вищого етапу в розвитку загальної кризи капіталізму та світової пролетарської революції“.

Ця характеристика противенств капіталістичної стабілізації, дана в програмі Комінтерну, знаходить як найповніше potwierдження в цій господарській кризі, що почавшись під кінець минулого року біржовим крахом у Сполучених Штатах Північної Америки, обхопила цілий капіталістичний світ, спричиняючи скрізь зменшення виробництва, збільшення безробіття та загострення класової боротьби.

Що ця криза почалася в країні найбільшого післявоєнного капіталістичного розквіту, в Сполучених Державах Північної Америки, що поставили в фінансову залежність від себе цілий капіталістичний світ і з успіхом борються за імперіалістичне першество з найсильнішою досі імперіалістичною державою, Британською імперією, — це з особливою переконливістю говорить про те, що капіталістична стабілізація була тільки тимчасовим явищем.

Капіталістичний „сумерк богів“, почавшись в найбільш розвиненій капіталістичній державі, перенісся до Європи, знищуючи надії на ліквідацію господарської кризи, спричиненої імперіалістичною війною. Коли в Сполучених Державах Північної Америки криза настала після низки років розквіту, то в Європі настало поширення й поглиблення кризи, що існувала до цього часу і була тільки частково злагіднена.

Найяскравішим явищем кризи, як в Америці, так і в Європі, являється жахливий зріст безробіття.

„Двадцять мільйонів — така страшна резервова промислова армія, зроджена капіталістичною раціоналізацією і наростаючою світовою господарською кризою. 80 — 100 мільйонів — таке число засуджених на голод та фізичне виродження „організованим“ монополістичним капіталом. В Польщі кожний третій робітник — безробітний. В Німеччині — кожний четвертий. В Сполучених Державах — кожний п'ятий. Це — не лічачи мільйонів, що працюють 2 — 3 дні в тиждень. Найгострішим безробіттям захоплені далекі континенти й колонії. В Латинській Америці — мільйони безробітних. В Японії витискають з виробництва сотні тисяч пролетарів. Цілі галузі виробництва замерзають. В текстильній промисловості Польщі, побіч десятків тисяч безробітних, майже нема таких, що працюють повний тиждень...

„Безробіття — найяскравіше виявлення кризи часткової стабілізації капіталізму. Виріши в обстанові цієї кризи до небувалих розмірів, воно в свою чергу перемінюється на могутнє знаряддя прискорення дальшого розвалу капіталістичної стабілізації. Безробіття найяскравіше виявляє характер і темп світової господарської кризи. Відмінно від кризи 1920 — 21 р., що проходила в момент, коли почалося падіння революційної хвилі, — коли безробіття зачепило тільки країни з високою валютою, — нинішня криза проходить уже в умовах розхитання часткової стабілізації капіталізму, після досвіду капіталістичної раціоналізації, в обстанові нового революційного піднесення. Вплив цієї кризи на зріст резервова промислової армії територіяльно безконечно ширший, ніж це було тоді. Досить вказати на країни Середньої та Східної Європи, що тоді, дякуючи інфляції, порівнюючи мало терпіли від безробіття, а тепер є основні країни найгостріше виявленої кризи та безробіття в капіталістичній Європі. Привид безробіття отруює все наше громадське життя — пише ультрабуржуазна „Франкфуртер Цайтунг“¹⁾.

Справді, демонстрації безробітних по всіх промислових центрах Німеччини і криваві розправи поліції з демонстрантами, зокрема похід голодних до Гамбурга — це привид, що мусить „отруювати громадське життя“ німецької буржуазії. Розстріли безробітних не є тут ніякою „протиотрутою“.

По всіх країнах, охоплених господарською кризою, загострюється класова боротьба, що виявляється в страйках проти пониження заробітної плати, в протестах проти масових звільнень від роботи, в домаганню 7-годинного робітничого дня, в демонстраціях безробітних. Ця боротьба за життєвий рівень робітничої класи, боротьба проти безробіття, що зустрічає що - раз лютіші репресії з боку буржуазних урядів, неминуче переростає в загальну боротьбу пролетаріату проти капіталізму. Утворюється революційне піднесення, що може перейти в безпосередню революційну ситуацію.

При цьому викривається дійсний зміст партій другого Інтернаціоналу. Чи вони в дану хвилю входять у склад урядових коаліцій, чи стоять в опозиції до уряду, — скрізь являються вони оборонцями капіталістичного ладу. Провід боротьби пролетаріату проти капіталізму переходить у руки міжнародного комуністичного авангарду.

В зв'язку з цим цей авангард стає по всіх капіталістичних державах головною метою переслідувань, що звертаються проти революційного робіт-

¹⁾ „Правда“ з 10 лютого 1930 р., передовиця „Важнейшая политическая задача международного пролетариата“.

ничого руху. Не тільки в країнах, де комуністичні партії давно вже загнані в нелегальне запілля, як у Польщі, Румунії, Угорщині, Югославії, Болгарії і т. д., переслідування, звернені проти них, збільшилися. Те саме явище бачимо в країнах, що досі, пишалися своїми „демократичними свободами“, як Австрія, Чехословаччина, Німеччина, Франція, Англія. Тут іде також щораз завзятіше переслідування комуністичних партій, їх організацій та їх преси, особливо це треба ствердити щодо Чехословаччини, Німеччини і Франції. „Демократичні республіки“, при участі їх оборонців з II-ого Інтернаціоналу, готують під маскою „законів для оборони республіки“ в нинішній момент закони, що своїм змістом звертаються виключно проти революційного робітничого руху та його керівника, комуністичних партій, зносячи в відношенню до них усі „демократичні свободи“ та грозячи загнати їх у нелегальне запілля.

Цей образ міжнародного революційного піднесення був би неповний, коли б ми не зазначили постійного зросту революційного кипіння в півколоніальних та колоніальних країнах.

В цих країнах визвольний рух місцевого населення проти імперіялістів має свою давню історію. Теперішня стадія характеризується тим, що на певних ступні боротьби наступає компроміс між імперіялістичними державами та місцевою національною буржуазією, що була досі провідницею визвольного руху, а зате прапор визвольної боротьби, зверненої не тільки проти імперіялістів, але також проти власної буржуазії, піднімають робітничі маси й селянська біднота. Це явище бачимо в різних відмінах у Китаю, в Індії, в Єгипті.

У Китаю генеральська кліка пішла вже давно на службу європейсько-американського імперіялізму проти власних мас, служачи рівночасно знаряддям імперіялістів проти Радянського Союзу, єдиної держави, що зрелася нерівноправних договорів і визнала міжнародну рівноправність Китаю.

Для політичної гри між імперіялістами і Нанкінським урядом характерний декрет Нанкіну з 1 січня ц. р. про знесення нерівноправних договорів. Імперіялістичні держави спершу занепокоїлися і заповіли протести. Однак Нанкін поспішився роз'яснити, що декрет не означає негайного знесення нерівноправних договорів, а тільки містить декларацію, яку уряд старатиметься завести в життя на основі порозуміння з зацікавленими державами. Таким чином декрет був тільки жестом для обдурення китайських мас. З другого боку він показує, що імперіялісти зовсім не думають зрікатися своїх привілеїв.

Коли Нанкін та інші генерали скорилися імперіялістам, китайські маси підняли наново прапор революційної боротьби, що виявляється в селянських повстаннях, в партизанських відділах і т. д. Коротко, Китай переживає нове революційне піднесення, що звертається проти генеральської кліки.

В Індії „робітничий уряд“ Макдоналда веде по суті політику посереднього консервативного уряду. Обіцяючи Індії правний стан домінону, він рівночасно заспокоює своїх консервативних противників, що до цієї мети треба ще перейти довгий шлях.

Висловом хитання індійської буржуазії є останній національний конгрес в Лагорі, що на словах заявляє домагання незалежності Індії, а в дійсності відсуває тактику непослуху владі на неозначений час. Розбиття індійського національного руху, що виявилось на конгресі, може тільки заохочувати Англію до „твердості“.

Це хитання індійської буржуазії визволяє індійські маси з - під її впливів і спричиняється до розгортання самостійного революційного руху.

В Єгипті йдуть переговори між „робітничим урядом“ Макдоналда

і національною партією („Вафд“), що перемогла на виборах. Так утворилася ситуація, подібна до тої, що була за першого уряду Макдоналда в 1924 р. Тоді переговори не дали успіху, бо Макдоналд не хотів поступитися „життєвими інтересами“ англійського імперіялізму. Тепер мабуть поступиться партія єгипетської буржуазії, що боїться зростання місцевого революційного руху.

Взагалі ж уряд Макдоналда своєю колоніальною політикою дає яскраву ілюстрацію, що партії II - ого Інтернаціоналу по суті являються оборонцями колоніального володіння „своїх“ буржуазії.

Хитання національної буржуазії в півколоніальних та колоніальних країнах або й явне підкорення її інтересам імперіялістів спричиняє, що вільний рух стає справді революційний і йде за комуністичними гаслами.

Новим явищем у боротьбі колоній проти імперіялістів являються виступи місцевого населення в найбільш відсталих колоніях, як повстання тубільців у французьким Конго, низка повстань тубільців проти англійського імперіялізму, як у Нігерії (Західна Африка), Кенії (Східна Африка), в Судані, в кінці повстання тубільного населення в Південно - Африканській Унії, де владуща верства білих, що в відношенню до Англії творить рівноядну державу, ставиться до тубільців як до рабів. І в цих рухах провід переходить у руки комуністів.

На тлі цього міжнародного стану бачимо в політиці капіталістичних держав дві основні тенденції: 1) змагання до „замирення“ між собою і до відсунення моменту вибуху нової імперіялістичної війни, 2) змагання до утворення якнайширшого міжнародного капіталістичного блоку проти Радянського Союзу.

II. ГАГА І ЛОНДОН

Ці дві основні тенденції розглянемо в їх найважливіших виявленнях найновішого часу.

Конференція в Газі, що закінчилася 15 січня ц.р., мала на меті завершити працю попередньої конференції в Газі і завести в життя прийнятій паризькою конференцією експертів плян Юнга про виплату репарацій, наложених на Німеччину в Версайському договорі головними державами антанті. За висоту і спосіб виплати репарацій ішла між Німеччиною та її переможцями боротьба, що закінчилася лондонською конференцією 1924 р., де Німеччина погодилася на тимчасові виплати на основі пляну Давеса до того часу, доки договірні сторони погодяться дефінітивно на висоту і спосіб виплати репарацій. Це дефінітивне погодження переведено на основі пляну Юнга на вище згаданій Газькій конференції в серпні 1929 р. і затверджено на теперішній конференції в Газі.

До речі: і Давес і Юнг — американські фінансисти, що виступали як експерти в репараційнім спорі між державами антанті й Німеччиною. Цей факт багато говорить про вплив американського фінансового капіталу на політику капіталістичних держав Європи.

Плян Юнга обов'язує Німеччину в відношенню до Англії, Франції, Італії, Бельгії і Іспанії. Сполучені Штати заключили з Німеччиною окремих договір про борги (29 грудня 1929 р.).

За те в „Банкові міжнародних розрахунків“, що його утворено на основі пляну Юнга для фінансового переведення репарацій, бере участь також Америка. Іншими словами: уряд Сполучених Штатів оставляє собі вільну руку в політичній грі між державами антанті й Німеччиною, але американський фінансовий капітал бере активну участь в європейських справах.

Обі газькі конференції ствердили зайвий раз єдиний фронт головних

держав антанті, зокрема Англії і Франції, в відношенню до Німеччини. Різниця між цими кредиторами Німеччини існують тільки щодо поділу німецької добичи. Факт, що „робітничий“ уряд Англії разом з капіталістичним урядом Франції йшли солідарно проти уряду Німеччини, що остається під проводом соц.- дем. державного канцлера, — кидає яскраве світло на партії II - ого Інтернаціоналу. На своїх „міжнародних“ конгресах ці партії ухвалюють спільні резолюції проти буржуазії, тут англійці Макдоналд, Гендерсон, Сновден голосують разом з німцями Міллером та Гільфердінгом, але коли вони зйдуться з собою як представники „своїх“ держав, тоді стоять проти себе на сторожі прав „своїх“ буржуазії, тоді німецький соц.- дем. Міллер є противник, а за те французький прем'єр Тардье, ультрареакційний фашист, — союзник Сновдена.

Хоч плян Юнга на значно зменшує фінансовий тягар Німеччини на найближчі роки проти пляну Давеса, однак в цілому він означає не тільки господарське закріпачення Німеччини, що відіб'ється очевидно на німецькому пролетаріаті, але також нове політичне закріпачення Німеччини згідно з Версайським договором. А саме, Німеччина погодилася на домагання своїх кредиторів, що коли постійний трибунал міжнародної юстиції в Газі ствердить, що вона „допустилася дій, які свідчать про її намір зірвати плян“, тоді кожна з держав - кредиторів має свободу дії і може застосувати санкції, передбачені Версайським договором. Ця постанова в дійсності йде далі ніж Версайський договір, що передбачав санкції тільки на основі однозгідності всіх головних держав антанті, коли тепер ці санкції може на основі рішення Газького Трибуналу пристосувати самостійно кожна з цих держав. Цєю постановою головний кредитор Німеччини — Франція отримала в Газі повну перемогу над Німеччиною. Цю перемогу Франція старається замаскувати тенденцією франко - німецького зближення, але це зближення не означатиме нічого іншого, як підкорення Німеччини Франції і зокрема відібрання Німеччині свободи дій в відношенню до Радянського Союзу, що в жє зазначається низкою протирадянських виступів Німеччини політичного й економічного характеру.

Лондонська конференція 5 - ох морських держав (Злучені Держави Північної Америки, Англія, Франція, Італія, Японія) про обмеження морських озброєнь ще не закінчилася в хвили, коли пишуться ці рядки, — і тому не можемо дати повної її оцінки. Однак протиріччя між учасниками конференції загально відомі і конференція їх покищо не усунула — та й не зможе усунути.

Лондонська конференція є продовження тих змагань до „обмеження“ озброєнь, що виявилися в Вашингтонській конвенції 1922 р. і в безуспішній конференції Америки, Англії й Японії 1927 р. Тепер іде про ревізію й доповнення Вашингтонської конвенції. При цьому треба тямити, що коли імперіялістичні держави говорять: обмеження озброєнь, то думають: обмеження суперництва своїх суперників.

Основні позиції учасників Лондонської конференції такі: коли Вашингтонська конвенція визначила тільки загальну тонажу для кожної з договірних сторін, тепер іде про визначення тоннаж усіх родів морських озброєнь. При цьому Америка домагається повної рівності з Англією, Англія числиться не тільки з суперництвом Америки, але також Франції й Японії, Франція хотіла би зберегти свободу рухів у поділі загальної тонаж між окремих родів озброєнь, щоб могли побудувати як найбільшу підводну флоту, проти чого

знов виступає Англія, Італія хотіла б обмежити озброєння так, щоб дорівняти Франції, Японія не хоче допустити до зросту озброєнь Америки.

Влучну характеристику конференції на тлі противенств між її учасниками дає кореспондент італійського щоденника „Джорнале д'Італія“. Він закидає конференції „плутанину, недостачу пляну та спільности змагань“. „Кожна делегація — каже він — старається виявити своїх можливих застрашних ворогів, викрити та неутралізувати їх замисли з поміччю заходів, що їх підносить у вигляді різних формул роззброєння“.

Ми покищо не входимо в подробиці цих „формул роззброєння“, а заїдемо на результати конференції.

З приводу Вашингтонської конференції радянський уряд звернувся до учасників конференції з нотою, в якій протестував проти того, що його не запрошено на конференцію, і заявив, що всякі спроби розв'язати проблему морських озброєнь без його участі будуть засуджені на невдачу. Зазначивши своє становище в справі роззброєння на сесіях Женевської Підготовчої Комісії, радянський уряд не мав потреби нагадувати свого становища Лондонській конференції. Ясна річ, всякі конвенції, заключені без нас, нас не об'язують. При цьому Радянський Союз на 13-ому році існування досить сильний, щоб паралізувати всякі заходи, звернені проти нас. Це добре знають учасники Лондонської конференції.

III. ЗМАГАННЯ ДО УТВОРЕННЯ ПРОТИРАДЯНСЬКОГО БЛЬОКУ

Зріст класових противенств і загострення класової боротьби в капіталістичних державах з одного боку і з другого реалізація нашої п'ятирічки викликали завзятий наступ капіталістичних держав на Радянський Союз.

Успіх нашої п'ятирічки — це господарське скріплення Радянської Держави, яку всі трудящі світу вважають за свою Батьківщину, та її господарська незалежність від капіталістичних держав. Цей успіх з одного боку притупить капіталістичну зброю господарського натиску на Радянський Союз, з другого буде для трудящих світу наочним доказом можливості будування соціалізму і через те скріпить їх шанси у боротьбі з їх класовим ворогом. Це є основний мотив капіталістичного наступу на нас. До цього треба додати побічний мотив, — хоч він у суб'єктивній свідомості широких кол буржуазії розростається до велетенських розмірів, — а саме, що зріст класових противенств та загострення класових боїв, це „рука Москви“ і якби цієї „руки“ не було, то в капіталістичних країнах процвітало б „співробітництво клас“ у стилі II-ого Інтернаціоналу. При цьому треба мати на увазі, що до капіталістичного арсеналу „мистецтва правління“ все належало відвертання уваги від внутрішніх класових противенств через звертання уваги на „зовнішнього ворога“. В цьому випадку це тим важніше, що перспективи перемоги над „зовнішнім ворогом“ є рівночасно перспективи не тільки обернути шосту частину світа в колонію імперіалістичних держав, але позбутися також особливо важливого міжнароднього чинника, що являється союзником півколоніальних та колоніальних народів.

Ініціативу утворення протирадянського бльоку взяв у свої руки консервативний англійський уряд, починаючи рівночасно протирадянський наступ на Далекому Сході, зокрема в Китаю. Виборча перемога робітничої партії, утворення робітничого уряду та відновлення дипломатичних зносин між Англією й Радянським Союзом зовсім не означає, що теперішня англійська політика в відношенні до Радянського Союзу основно змінилася. В дійсності змінилася тільки тактика. Навіть ухвала англійської палати послів про поширення торгівлі з Радянським Союзом означає тільки, що ка-

бінет Макдоналда не хоче приносити справі утворення протирадянського бльоку таких жертв, які приносив попередній консервативний уряд. В теперішніх англо-радянських відносинах з особливою виразністю виступає цей паралелізм боротьби і взаємних зносин, що характеризує міжнародні зносини між радянським і буржуазним світом.

Іншу знов тактику ведуть Сполучені Штати Північної Америки. Використовуючи нашу внутрішню господарську кон'юнктуру, як також міжнародню кон'юнктуру з погляду торгових відносин між нами й окремими буржуазними державами, вони поширюють торгові зв'язки з нами, ведучи рівночасну політичну боротьбу проти нас.

Ця політична боротьба гостро виявилася в радянсько-китайському конфлікті з приводу Китайсько-Східної Залізниці. Американська акція для спільного виступу імперіалістичних держав на початку конфлікту, — замаскована інтервенція з покликанням на пакт Келлога, зорганізована Америкою, в момент закінчення конфлікту, — опір Нанкіна виповнити Хабаровську угоду і зокрема його саботування передбаченої тою угодою радянсько-китайської конференції в Москві, — заява Нанкінського посла в Вашингтоні, що Нанкін хоче на радянсько-китайській конференції „мати свідка“, — все те свідчить, що Нанкін у своїй протирадянській політиці черпає надхнення в Вашингтоні.

Так само з Вашингтонського „надхнення“ мексиканський уряд ні з цього ні з того зірвав дипломатичні зносини з Радянським Союзом, хоч між обома державами не було ніяких конфліктів, що могли б бути приводом до зірвання.

Протирадянська кампанія у Франції перевищує акцію консервативного уряду Англії перед розривом англо-радянських дипломатичних зносин. Французька преса користується протирадянськими „відкриттями“ колишнього радника нашого повпредства Бесідовського, що витративши державні фонди, старається підвести під крадіж „ідеологічну базу“ розходжень з комуністичною партією та радянським урядом. Французький „обиватель“ дає вислів своїм протирадянським настроям устами паризьких присяжних суддів, що визнають невинними фалшивників радянських векслів Савелія Літвінова і інш. Французькі буржуазні групи в парламенті маніфестують свою ворожість до Радянського Союзу, вислухуючи доповіді Керенського та Мілюкова з закликами до інтервенції. А французький уряд дозволяє російським білогвардійським організаціям та їх французьким опікунам шалену протирадянську акцію з приводу зникнення білогвардійського генерала Кутепова, дозволяє напади преси на радянське повпредство, якому приписується „викрадення й захопання“ Кутепова, дозволяє закликати до розгромлення повпредства. Все те — при нормальних дипломатичних зносинах, коли уряд обов'язаний оточити посольство чужої держави особливою охороною. Основним тоном усієї цієї протирадянської кампанії у Франції являється домагання зірвання дипломатичних зносин з Радянським Союзом. Чи Франція доведе свою протирадянську кампанію до кінця і зірве зносини, — це її справа. Та ми можемо й перед нею й перед нами самими поставити питання, чого варті такі „нормальні дипломатичні зносини“, в яких можлива така кампанія?!

В останніх днях до цього протирадянського фронту присднується просто демонстративно Німеччина. Що плян Юнга означає прикріплення Німеччини до протирадянського воза імперіалістичних держав, це ясно. Маніфестує це також сама Німеччина, що форсуванням т. зв. ліквідаційної угоди з Польщею (ліквідація післявоєнних спірних питань) хоче показати свій примирний настрій до цієї союзниці Франції та її передньої сторожі проти Радянського Союзу. Однак навіть знаючи це все, треба дивуватися

останнім протирадянським виступам Німеччини, бо вони занадто грубо йдуть у розрив з дотеперішніми традиціями німецько-радянських зносин.

Замість пристосувати свою господарську політику до потреб нашої п'ятирічки таким способом, щоб мати з цього для себе як найбільше господарських вигод, німецька буржуазія, незадоволена тим, що індустріалізація нашої країни позбавить її до деякої міри ринку збуту, веде господарську політику в напрямі обмеження нашого експорту і тим самим наших імпортних можливостей для потреб п'ятирічки. Після віддання сірникового монополю шведській фірмі, що означає замкнення німецького ринку для нашої сірнякової промисловости, тепер іде в Німеччині акція за заведення монополю нафтових продуктів, що означало б замкнення німецького нафтового ринку для нас та відкриття його для Детердінга. Характерно, що увертюрою до цього являються напади німецької преси на відділи нашого торгпредства, закиди, нібито наші торгові агентури являються центрами для підтримки комуністичної партії Німеччини і т. д.

Політично ця протирадянська орієнтація виявилася у звільненню спілки грузинсько-німецьких фалшивників радянської валюти державним судом у Берліні, що дав свому присудові високо-політичні мотиви, а саме, що грузинські фалшивники діяли з політичних мотивів і в спілці з німецькими політичними колами, що сподівалися від успіху грузинської акції користей для Німеччини. Судова розправа проти Карумідзе і інш. відкрила цілу низку заговорів для повалення радянської влади в Грузії при участі визначних німецьких політичних кол, між ін. генерала Гофмана. Заява суду, що акція на повалення радянської влади повинна бути безкарна, бо з неї могла вийти користь для Німеччини, — характерна для державної установи тої держави, з якою нас в'яжуть рапальський і берлінський договори.

Показником протирадянських настроїв являється також той галас, що його зняла західно-європейська преса з приводу перепливу радянських воєнних пароплавів („Паризька Комуна“ і „Профінтерн“) з Балтійського в Чорне море. Не вважаючи на те, що переплив через Дарданелі й Босфор відбувся згідно з Льозанською конвенцією з 24 липня 1923 р. про протоки, ця преса вбачила в цьому перепливі політичний акт, проти якого треба протестувати, заговорила про скріплення радянської та турецької чорноморських флотів і т. п. і навіть старалася представити цей переплив як порушення згаданої конвенції.

Коли Франція загострює протирадянську політику, то на це, ясна річ, мусить відгукнутися Чехословацьчина. Цим треба пояснити чергове загострення її протирадянського становища.

Що наші безпосередні сусіди, Польща й Румунія, стараються у своїй протирадянській акції випередити своїх імперіялістичних патронів, — це ясне. Вони ж — передня сторожа протирадянського наступу, „пляс-дарм“ західних імперіялістів, оборона — говорячи словами Поля Бонкура — європейської цивілізації перед радянським варварством. При цьому „на злодію шапка горить“.

Польща боїться за західно-українські і західно-білоруські землі, а Румунія за Басарабію й Буковину.

Зокрема Румунія має особливу причину до „дипломатичного гніву“ за ту лекцію дипломатії, яку дістала від т. Літвінова з приводу приєднання до інтервенційного виступу Америки та західно-європейських імперіялістів в справі китайсько-радянського конфлікту — приєднання, що нагадує приповідку: „кона кують, а жаба ногу наставляє“. Що ця лекція особисто впала також на голову французького посла Ербетта, це він уже сам собі винен, бо хто збирається бути послом, повинен вивчити також дипло-

матичні звичаї і не доводити до того, щоб його разом з його нотою просили „зачинити двері з того боку“.

В 12 роковини поневолення Басарабії Румунією треба означити з одного боку піднесення протирумунських настроїв, з другого охоту румунських окупантів стерти з лиця землі саму назву Басарабії через поділ її території та приєднання окремих частин до румунських округ по той бік Прута. Та це очевидно не знищить бажання басарабського населення приєднатися до Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки.

В політиці Польщі треба відзначити два моменти:

Викриття „Спілки Визволення України“ заворушило УНР-івські кола за кордоном, зокрема в Польщі, скріпило їх об'єднання з західно-українським УНДО-фашизмом і заманіфестувало провідну роль Пилсудчини над об'єднаним українським протирадянським табором. Об'єднання між Пилсудчиною та цим табором дійшло до того, що — як це заявив сельробівський посол Вальницький у польському соймі, — в Польщі плянується утворити протирадянські українські легіони. Так само вирінає плян скликання „Всеукраїнського“ протирадянського конгресу в Польщі. Вся ця акція для громадянства Радянської України занадто ясна, щоб треба було докладніше спинятися над нею.

За те, маючи на увазі нашу 30-літню участь у громадянським і політичним життю Галицької України, участь, що була непримирною боротьбою проти панування польської шляхти й буржуазії та її псевдо-соціалістичних слуг на українській землі, за національне й соціальне визволення українського народу, — ми думаємо, що маємо і обов'язок і право як найрішучіше запламувати цю протирадянську політику ідеологів української буржуазії і перестерегти перед нею широкі кола українського громадянства. Національне визволення західно-українських земель можливе тільки через соціальне визволення з ярма шляхетсько-буржуазної Польщі та об'єднання з Радянською Україною в Радянському Союзі. Так мислять широкі кола українського робітництва і селянства і та частина трудової інтелігенції, що зв'язує з ними свою політичну долю, бо всі вони не тільки вважають Радянську Україну своєю Батьківщиною, але також стануть у її обороні, коли б Пилсудчина, покладаючися на українську контрреволюцію, в виконання наказу своїх імперіялістичних патронів зважилася на новий похід на Київ.

Що Пилсудчина не залишила цього свого пляну, про це свідчить оживлення, з яким вона заходиться коло підкорення Латвії й Естонії своєму політичному проводові. З приводу візиту естонського президента Штрандмана до Польщі естонський міністр закордонних справ Ляттік і естонський генерал Ляйдонер в розмові з представником „Ельта“ (литовського телеграфного агентства), висловили погляди, що яскраво свідчать про змагання до утворення протирадянського прибалтійського блоку під патронатом Польщі. Ляттік, зазначаючи співробітництво Латвії й Естонії з Польщею, запрошував до цього співробітництва й Литву. Ще виразніше сказав Ляйдонер, що з огляду на непевну будучність Східної Європи треба вже тепер шукати співробітництва з Польщею, бо співробітництво з нею в часі війни буде можливе тільки тоді, коли воно розпочнеться в часі миру. Яку війну має естонський генерал на думці, — ясно.

Цим воєнним підготуванням міжнародної буржуазії ми протиставимо нашу політику миру, скріплення наших сил через виконання п'ятирічки і той оборонний вал, яким являється для Радянського Союзу прихильність трудящих світу до Радянської Держави як до своєї Батьківщини.

ХТО „ПРОЦВІТАЄ“ В АМЕРИЦІ

Біржовий крах Північн. Американ. Сполуч. Штатів та економічна криза, що розгортається, завдали руйнівний удар славетній теорії „загального процвітання“ в Америці, на голову розбили теорію вигнаних із компартії правих ренегатів групи Ловстона - Пеппера про „виключність“ капіталістичного розвитку Америки і зайвий раз довели всю неспроможність правих „теорій“ на тему про „організований капіталізм“ і „пом'якшення внутрішніх економічних суперечностей“ і т. д.

Ці події поруч з неспростованими фактами зросту революційного робітничого руху в усьому світі та значних зрушень у цьому напрямку в ПАСШ викликають зрозумілий підвищений інтерес працюючих мас нашого Союзу до того, що робиться сьогодні в Америці, що вона собою являє.

Не збираючись у даній замітці давати аналізи розвитку й положення внутрішніх і зовнішніх суперечностей американського імперіялізму, ми хочемо дати тут тільки декілька цифрових малюнків сучасної Америки, які допоможуть читачеві яскравіше уявити собі „процвітання“ робітничої класи в ПАСШ в кращу добу утворення легенди про „загальне процвітання“, а тим більше тепер, коли економічна криза вже викинула на брук більше як півмільйона нових безробітних і раптовим падінням виробництва в найголовніших галузях американської промисловості йде до ще нечуваного загострення капіталістичної раціоналізації, інтенсифікації праці, наступу капіталу на робітний день, зарплатню та життєвий рівень робітничої класи.

Ось ці ілюстрації:

Нечуваний зріст „багатства“, зріст національного прибутку в ПАСШ викликав загальну увагу здивування. Американська буржуазія завзято ширила казку про те, що вся Америка перетворилася в „акціонерів“ і це й є основа „процвітання“ всіх, в тому числі американського робітника, що виключає можливість та необхідність класової боротьби і т. д. Це твердження правдиве тільки у відношенні верхівки робітничої аристократії, для соціал-фашистів Американської Федерації Праці, але не для робітничої класи Америки в цілому, яка розгортає революційну класову боротьбу, не дивлячись на всі теорії „процвітань“, американських „виключностей“ та „ізолюваності“.

Интересні дані про розподіл національного прибутку в Америці наводить „Прагер Прессе“ від 13/ХІІ — 29 р.

„Пересічний річний прибуток на душу населення в ПАСШ зріс із 625 дол. у 1922 р. до 742 дол. у 1928 р. В той же час уже року 1924—75 чоловік в Америці мали на рік прибутку більше 1.000.000 доларів, а в 1927 році — таких стало вже 283.

Коли прийняти річний прибуток в 10.000 доларів за мінімальний для прирахування до категорії „багатих“, то тоді виявиться, що року 1927 - го таких „багатих“ у ПАСШ було всього 350 тисяч чоловік на 115 мільйонів населення. Таким чином „багаті“ становлять менше 1/3% дорослого населення ПАСШ, але одержують 12% національного прибутку.

Коли взяти платників податку за 1927 рік, то їх так можна розподілити по групах (в доларах):

Група прибутку	Число осіб	Загальний прибуток	Пересічний прибуток на 1 платника податку
Од 10.000 до 25.000	250.455	3.746.099.000	14.900
Од 25.000 до 100.000	82.334	3.571.123.000	43.400
Од 100.000 до 1.000.000	11.784	2.222.337.000	206.100
Вище 1.000.000	283.000	586.225.000	2.071.000
Р а з о м з прибут. більш 10.000 дол.	343.856	10.105.815.000	29.400
Група прибутку од 5.000 до 10.000	543.509	3.759.149.000	6.900
Нижче 5.000	3.234.877	8.870.354.000	2.700
Р а з о м :	4.122.242	22.573.318.000	5.500

Десять „найбагатших“ ділять поміж себе щорічний прибуток в 88.995.242 долари. Хто вони — з певністю встановити неможливо, бо податкові листи останній раз були оголошені скарбницею року 1924 - го. Тоді прибуткового податку виплатили на основі власних безперечно надто зменшених, декларацій про прибуток:

Джон Рокфелер молодший	6.287.000 дол.
Генрі Форд	2.609.000 „
Едзель Форд	2.158.000 „
Ендрю Мелон (міністр фінансів ПАСШ — джерело прибутку — банки та важка індустрія)	1.883.000 „
П. Уйткей (банк, контролює численні підприємства)	1.677.000 „
Едв. Гарнес (родина залізничних магнатів)	1.532.000 „
Р. Б. Мелон (брат міністра фінансів)	1.181.000 „
Ганна Гарнес (з тоді ж родини залізничних магнатів)	1.062.000 „
П.— Г. Е. Додж	993.000 „
Ф. В. Вандербільт (належить до найстарішої фінансової аристократії ПАСШ)	793.000 „

Простий прибуток на капітал (оренда, відсотки, дивіденди, прибуток підприємств), виносив 35 мільярдів або майже 43% національного прибутку. Коли ж прийняти до уваги, що в утримання службовців входить і „платня“ вищому персоналові, що просто бере участь в прибутках капіталу, то матимем, що нетрудовий прибуток складав ніяк не менше 50 — 55% національного прибутку ПАСШ. При цьому тільки на 10% населення капіталістичної верхівки приходиться одна третина національного прибутку всієї країни за 1925 рік.

	Число родин	Прибутки в млрд. дол.	Пересічно на родину в дол.
10% „верхівки“	2.700.000	27.0	10.000
90% решти населення	24.300.000	54.0	2.200
Р а з о м :	27.000.000	81.0	3.000

Ці 10% складаються з власне капіталістів, банкірів, домовласників, землевласників, вищих урядовців. Останні 90% теж ще далеко не всі трудящі. Сюди відносяться опріч робітників, і дрібні підприємці, крамарі, фермери, службовці, посередники та інші.

З 1925 року національний прибуток зріс напевне до 90 млрд. доларів в рік. Що цей зріст треба віднести за рахунок зросту прибутків 10% „верхівки“, свідчать самі буржуазні економісти. Так відомий Стюарт Чез в „Нейшен“ вважає, що „прибуток з неособлених родин навряд чи дуже зріс, бо тимчасом зросла й кількість таких родин.“ Він визнає, що річний прибуток 80% населення ПАСШ все ще нижчий як 2.000 дол. на родину.

Але й ця цифра видимо перебільшена. Коли буржуазний економіст Копеленд пробує полічити прибуток „працюючих у наймі“, то виходить ще інша картина. Він ділить прибуток по „професіях“ в такій таблиці пересічних річних заробітків:

У сільському господарстві	537 доларів
„ торгівлі	1.315 „
„ гірничій промисловості	1.318 „
„ фабричному виробництві	1.362 „
На транспорті та громадських підприємствах	1.554 „
В будівельній справі	1.574 „
Урядових службовців і урядовців	1.585 „
В банківській справі	2.179 „
У різних професій	1.408 „
Пересічно по всіх професіях	1.384 доларів

Нема потреби з'ясовувати, що й ці цифри вкрай перебільшені введенням у підрахунок видимо нетрудових прибутків, примішаних сюди груп „що працюють по найму“, вищих службовців у промисловості, урядовців, банківських директорів і т. д., для яких існує мудро розроблена система значної участі в прибутках капіталу в формі тангем, преміальних, пакетів - акцій, кредитів і т. д. і т. інш. Наскільки ці цифри перевернені таким змішанням краще всього видно з групи „працюючих по найму“ у сільському господарстві. Хоча й у цю групу входять гарно оплачувані адміністратори, бухгалтери, доглядачі й т. д., але більша частина прибутку цієї групи — заробіток наймита. Й ми бачимо, що й Копеленд не міг налічити по ній прибутку більше як 537 дол. в рік на родину.

До цього треба додати, що вже за очевидно дуже зменшених підрахунків американської статистики, прожитковий мінімум для американського міста пересічних розмірів становить для родини в 5 ідців 1.920 доларів на рік, а згадувана стаття в „Прагер Пресс“ визнає, що пересічний заробіток не навченого робітника в Південних Штатах становить в рік 650 доларів. Виходить, що для того, щоб не вести просто голодне існування в рямцях прожиткового мінімуму, вирахованого буржуазним економістом, родина робітника повинна ставати на роботу, починаючи з батька й кінчаючи дітьми, що звичайно не може бути здійсненим, і взагалі, і особливо за багатомільйонного безробіття в країні.

Цікаві дані, що там же наводяться, про пересічний річний заробіток нижчих категорій службовців, поскільки вони іменню нижчі й зараховані до розподілу прибутків капіталу:

Банківські	2179 дол.
Урядові	1585 „
Торговельні	1315 „
Духівництво (нижче)	735 „
Вчителі по селах і пересічних містах у народних і підвищеного типу школах од	870 — 1575 „
Молоді службовці по магазинах і в пересічн. містах	520 „
Службовці по магазинах із великим стажем	1800 „
Міський голова пересічного міста	3000 „
Суддя в пересічн. місті	2100 „

Ці цифрові малюнки ілюструють стару думку про зріст соціальної нерівності в умовах капіталістичного режиму й лише по „американському“ різко підкреслюють її. Америка не становить ніякого виключення з загальних законів капіталістичного розвитку в епоху загальної кризи капіталізму. Зріст внутрішніх і зовнішніх суперечностей загострює класову боротьбу, підіймає її на інтернаціональний рівень, прискорює радикалізацію американських робітників і штовхає їх на класові бої, так економічні, як і політичні, для того, щоб врешті поставивши класу проти класу, поставити й перед ними завдання революційного завоювання влади та встановлення своєї диктатури, як єдиного засобу, що відкриває для робітників вихід із стану рабства у великих і маленьких Рокфелерів, які привласнюють розбійницькими методами капіталістичного визиску більше половини наслідків їхньої праці, як єдиного засобу прийти до дійсного процвітання робітничої класи й усіх трудящих.

С. К.

І. О. БІЛОУСОВ

Помер Іван Олексійович Білоусів... В історії перекладів Шевченка російською мовою, перекладів, так би мовити, неофіційних, а тих, що відіграють значну роль в історії знайомства росіян з творами великого українського поета, праця небіжчика посідає недругорядне місце. Говорячи коротко, Шевченків „Кобзар“ у перекладах та редакції Білоусова був основним джерелом знайомства з ним для тих, хто так чи інакше, з різних причин, не підходив до читання „Кобзаря“ в оригіналі.

Як відомо, перші переклади Шевченка російською мовою розпочалися ще за життя поета — з легкої руки М. Гербеля та М. Курочкіна, далі на тім самім полі виступили Л. Мей, О. Плещеев, П. Вейнберг. За життя ж поета вийшов досить повний для свого часу „Кобзарь“ за редакцією М. Гербеля (ст. 1860). „Кобзаря“ цього перевидано в 1860, 1876 і 1905 р. Шевченко знав про низку цих перекладів. На одній з сторінок свого „Щоденника“ він записав: „Грицько Галаган пришел просить записать ему мой весенний вечер. Я охотно исполнил его желание... Вечером Мей прислал мне тот самый весенний вечер, который я поутру записал для Галагана, в русском переводе собственного издателя. Спасибо ему“. Далі йшли вже спорадично друковані переклади низки малопомітних авторів, або зовсім таки слабкі, невдалі, як от О. А. Лепка, непогані Сурикова, Грабовського; 1874 р. вийшов „Кобзарь“ у перекладі М. О. Чмирьова. Року 1887 - го в Києві надруковані були уривки з „Кобзаря“ в перекладі І. О. Білоусова. Року 1900 - го вийшов „Кобзарь“ в перекладі російських поетів за його ж редакцією; 47 перекладів належало самому Білоусову. В 1906 р. видавництво „Знание“ перевело друге видання „Кобзаря“ в перекладі російських письменників, значно поповнене й виправлене (129 віршів) з біографією поета, що її склав теж Білоусів. Білоусів тут зазначає, що Шевченко з'являється найбільш характерним представником демократичного й визвольного руху, що позначився в історії людства у XIX столітті: „В этом и состоит громадное значение Шевченка, в этом и кроются его бессмертные заслуги перед родиной, которую он призвал к жизни, и перед человечеством, которому он возвратил многомиллионный народ для культурного сотрудничества. Шевченко соединил в своих произведениях блестящую форму с общечеловеческим содержанием, и потому значение его не ограничивается пределами, занятыми украинским народом, а простирается на все мыслящее человечество. Нечего и говорить, что влияние Шевченка все - таки наиболее чувствуется на его родине: он надолго сделался образцом для украинских писателей; на его произведениях воспитывались целые поколения, почерпая в его огненных словах вдохновение и пример истинного служения народу“. Така характеристика для свого часу оцінка Шевченка висловлена в Білоусова. Це видання знайшло відгук в пресі. („Русская мысль“ 1907 № 2; „Русское Богатство“ 1907 № 4; „Книга“ 1907 № 12). Рецензент першого журналу О. С. Грузинський писав: „От души приветствуем новое издание русского „Кобзаря“, которое должно содействовать широкой популярности народного поэта Украины на пространстве всей Руси. Не требует доказательства, что Шевченко по силе и яркости таланта, по интимной связи своей с душою украинского народа и по глубине демократичности своей музыки имеет все основания сделаться одним из любимцев широких слоев русского народа за пределами Малороссии; но несомненно, что сейчас он еще не занимает этого по праву ему принадлежащего места. Многие причины задерживали знакомство с ним русской публики. Во - первых, давнее подозрительное, чтобы не сказать ненавистническое отношение Петербурга ко всему украинскому и в частности к Шевченке, стихотворения которого до наших дней печатались в сильно урезанном виде; во - вторых, русские поэты мало занимались „Кобзарем“, отчасти, конечно, по вышеупомянутой причине“. Не торкаючись дальшої історії перекладів „Кобзаря“, ми зазначимо, що той же Білоусів видає 1919 року „Кобзарь“, з доповненням перекладів віршів, що були раніш заборонені. За рік до цього він видає (видавництво „Грань“, Москва) „Запретный Кобзарь“ в своїх перекладах й зібраних з других авторів. Друге видання цього „Кобзаря“ зробило видавництво ЗИФ у 1922 р. Таким чином, маємо чотири видання „Кобзаря“ в перекладі Білоусова — 1906, 1918, 1919, 1922 р. р. Коли ще додати переклади в виданні „Песни и думы Кобзаря“ — І. О. Білоусов (М. 1914), то Білоусівський переклад посідає число видань — перше місце (Гербелеве видання мало чотири виходи). Отже треба зазначити, що найбільшу популярність взяло видання 1906 р. — через популярність видавництва „Знание“, а ще більше — через пору першої революції. „Кобзарь“ у цім виданні стояв на вітринах

поруч з віршем Тургенєва „Порог“, „Письмом Бєлінського к Гоголю“, творами М. Горького, його „Пісню про буревісника“, творами Кравчинського й розходився також швидко, як і усі ці твори. Білоусів обрав найкращий момент для видання своїх перекладів з „Кобзаря“ й зробив це цілком свідомо, з глибоким переконанням в великому соціальному значенні поетичної діяльності Шевченка.

Наведемо головні біографічні дані Білоусова.

Народився І. О. Білоусів у Москві — 27/XI 1863 р. в сім'ї селянина московської губ., подільського повіту. Батько був кравцем, рано овдовів. Сильно вплинула на Білоусова в його дитинстві — як це було і з іншими поетами — старенька няня, куховарка, що дуже цікаво розповідала казки. Сьоми років хлопчик почав вчитися грамоти в дяка старого складу. За рік вивчився добре читати. Захоплювався віршами й популярними в свій час романами „Среди долины ровныя“ Мерзлякова, „Стонет сизый голубочек“ Дмітрієва, „Не брани меня родная“, Разорьнова. Далі вступив до одної з міських шкіл в Москві, де під впливом одного з помітних вчителів значно поширив свою начитаність. До того впливали романи, що ними зачитувались робочі в майстерні („Бова“, „Гуак“ тощо). В школі перечитав велику кількість класиків, причім з поетів закохався найбільш у Плєшєєві за його громадськість та глибокий ліризм. Перші вірші написав на пропозицію згаданого вчителя — переклад одної української пісні для класного хорового виконання. Характерний дуже факт. Перші друковані вірші припадають на 1882 р. Того ж року Білоусів відвідав Київ. Дуже полюбив українську мову й природу, до якої тяжив завжди. Не міг, як сам признається, бачити без сліз ниви, по якій хвилями пробігає вітер. Став читати українських письменників, особливо зупиняючись на творах Шевченка. До перекладів до нього дійшов, захоплюючись перед тим поезією Берне. Року 1887 знову був у Києві, уже маючи переклади з Шевченка. Поетична діяльність давала йому „велике задоволення й духовий підйом“.

Вірші його видавано кілька разів — у році 1907, 1909, 1915, 1926 р. Білоусів видав дуже цікаві спогади свої „Литературная Москва“ (Воспоминания 1880 — 1925). Тут знаходимо цінне свідчення про вміння Білоусова наблизитись до літературних сфер, підійти критично до низки літературних явищ, подати живу характеристику діяча, як літератора і як людини. Дуже багато подробиць з життя російських письменників згадано в „Воспоминаниях“ пори без рядків Білоусова загинуло б. Особливо цікавий інтерес Білоусова до представників літературної російської богеми, що стільки мала адептів з низки фатальних причин пори царського режиму. Для нас, що зацікавлені поданнями біографічних даних про Білоусова, важливі перші сторінки „Воспоминаний“, з характеристикою црєтового батька, що нічого не читав, крім „Полицейских ведомостей“, вчителя Івана Федоровича Светікова, що захотів учнів до читання художніх творів; і цінна вказівка на ранне бажання наблизитись до літературних сфер, безпосередньо по закінченні міської школи. Спогади про літературну Москву поет мав продовжити, видаючи другу частину. Невідомо нам зараз, чи закінчив він їх в рукопису. Вага виданих спогадів безсумнівна. Закінчує їх Білоусов так: „В заключение можна сказать, — если большая интеллигентская литература делала свое дело в смысле поднятия в угнетенном народе сознания своего достоинства и расшевеливала „верхи“, — то писатели из народа являются не менее значительными двигателями народных масс в процессе революции, потому что их писания непосредственно проникали в гущу народную, — их путь был на фабрики, заводы, в мастерские, — к рабочему трудящемуся люду. Не даром царское правительство зорко следило за этими писателями, и почти все издатели, редакторы и многие сотрудники народных журналов, газет и листовок подвергались правительственным карам: все они в свое время познакомились и с Таганской и с Бутырской тюрьмами“. Рядки ці ясно висвітлюють нам, хто такий був сам Білоусів з політичного боку, й чому він перекладав з українських поетів переважно Шевченка. Додаймо сюди ще й соціальне походження його.

Интерес має й його „Умершая Москва“. (М. 1928). Покажчики праць Білоусова чомусь обминають його „Дорогие места“. Ця книжка, видана за редакцією небіжчика тричі (останнє видання, виправлене й доповнене належить т-ву „Книгоиздательство писателей в Москве“). (М. 1918, стор. 174), ще раз свідчить про палку любов поета до творчого слова й містить низку статтів різних авторів про місця й місцевості, зв'язані з іменами Пушкіна, Лєрмонтова, Гоголя, Кольцова, Нікітіна, Лажєчнікова, Аксакова, Бєлінського, Некрасова, Тургєнєва, Толстого, Чехова та інших. Білоусову належать статті „Пушкін в Гурзуфе“ и „Поездка на могилу Шевченка“. (До Шевченка торкається в цій збірникові й стаття М. Степаненка „На родине Шевченка“). На могилі великого Тараса Білоусів був у 1907 р. Опис поїздки до могили й самої могили виходить своєю докладністю, почуттям й ширістю за межі банальних описів. Характерно, що Білоусів, не абиякий перекладач Шевченка, ні разу не наводить в своїй просторій статті віршів Шевченка у своїм перекладі, — а навпаки цитує „Кобзаря“ раз-у-раз у оригіналі, українською мовою. Невеличка риса, отже вона гарно доповнює характеристику глибоко - поважного ставлення небіжчика до близького йому по дну великого українського поета. Недаром найбільше враження від перебування на Тарасовій могилі в Білоусова залишило співання, як він сам каже, рядків з заповіту „Похороните та вставайте, кайдани порвіте“. „Такой панихиды, тогдає Білоусів, мне никогда не приходило слышать“. Талановитий перекладач „Кобзаря“ не тільки чув спів заповіту на могилі Шевченка, але й дждався самого часу розірвання кайданів.

Ів. Єрофів

Хроніка

ПАМ'ЯТІ ШЕВЧЕНКА

★ Відкритий міжнародний конкурс на складання проекту пам'ятника Шевченкові у Харкові. — Харківський виконавчий комітет, харківська міська рада та комітет сприяння будівництву пам'ятника Шевченкові оголошують відкритий міжнародний конкурс на складання проекту (скульптура) пам'ятника Шевченкові у м. Харкові.

За найкращі проекти видадуть 8 премій: I-ша — 5000 карб., II-га — 3000 карб., III-я — 2000 карб., IV-а — 1000 карбованців та чотири заохочуючих премії по 500 карб. кожна.

Термін подачі проекту — I-ше вересня 1930 р. Конкурсні програми можна мати в Харкові — Управа окружного інженера, вул. К.-Лібкнехта № 7; Києві — Художній інститут, м. Одесі — Будівельний інститут, Дніпропетровському — Управа окружного інженера, Москва — ВХТІ Рождественська № 11, Ленінграді — ВХТІ, Тифлісі, Баку, Менському, Ерівані, Новосибірському — Управа Будівельного Контролю.

За кордоном — у місцях і організаціях за спеціальним реєстром Українського товариства культур'язку з акордоном.

З усіма питаннями щодо цього міжнародного конкурсу треба звертатися до харківської управи окружного інженера.

★ Нові придбання інституту Т. Шевченка. Харківський інститут Т. Шевченка придбав у Нижньому - Новгороді від М.М. та В.М. Лазєрєвських багату колекцію паперів, що залишилась після смерті Шевченка. Серед цих паперів є сімнадцять листів та вісім записок Шевченкових до М. М. Лазєрєвського, що досі публіковано із великими пропусками та неточностями, низка чернеток Шевченкових творів, низка записок - листів Шевченка до різних осіб та різних осіб до нього; нарешті дуже багата й цінна колекція документів різних, що освітлюють матеріальний побут Шевченка за останні роки його життя — різні рахунки, описи речей та книжок, що залишились після смерті Шевченка. Разом ця ново-придбана колекція становить сто документів надзвичайної наукової ваги. З цією колекцією придбано великий автопортрет Шевченків, писаний олійними фарбами — одна з останніх малярських праць його.

Оскільки Інститут Т. Шевченка студієє поруч із Шевченком і літературу XIX—XX ст. то зростають і фонди з архівів інших письменників. Недавно придбано архів Панаса Мирного, що становить понад 200 документів. Придбано великі, олійними фарбами писані, портрети Квітки - Основ'яненка та його матері.

★ Шевченківська виставка. До шевченківських днів науково дослідний інститут ім. Шевченка відкрив в Харкові спеціальну виставку. На виставці було багато експонатів про життя й творчість Шевченка.

★ В Інституті Т. Шевченка. Концентруючи навколо себе літературознавчі сили, Інститут мусить стати і потроху вже стає центром української літературознавчої науки (а не лише самого Шевченкознавства, як доводиться ще й досі від декого чути). Уже сьогодні в своєму складі він має чималу кількість наукових робітників, що працюють над цілою низкою історично - літературних і теоретичних проблем. Разом з тим він готує цілий загін аспірантів — нових кадрів майбутніх наукових робітників - літературознавців. Коли минулого року Інститут мав лише двох аспірантів у Харкові та 4 - х у Києві, то цього року — 21 у Харкові і 7 у Києві. Цілком природньо, що цей молодняк треба було насамперед знайти з усіма ділянками роботи Інституту. З цією метою в січні ц. р. й відбулася екскурсія харківських аспірантів до Києва.

Подорожця мала подвійне завдання: 1) якнайшільніше зв'язатися з київською філією Інституту і 2) зазначитися з науковими закладами м. Києва.

В філії проведено кілька нарад. Найбільше уваги присвячено питанню про цілеве настановлення Інституту та про пляни підготовчої роботи аспірантів. Перше питання виникло в середині самого інституту ще минулого року й стало на всю широчінь цього року. Якщо торік стояло питання про кваліфікацію аспірантів в галузі нової української літератури (від Котляревського до наших днів) і на Раді Інституту вирішено готувати насамперед дослідників - літературознавців, а разом з тим і викладачів літератури у ВИШ'ах, то цього року питання ускладнилося ще одним моментом. До Інституту приєднано катедру літературознавства (була при ХІНО), що в своїх секціях — української, російської, зах. - європейської

літератури і методології — готувала дослідників з цих галузів і викладачів ВИШ'ів. Тому що Інститут Шевченка, за своїм статутом, досліджує українську літературу, постола питання — як же бути з науковими робітниками й аспірантами, що по кілька років спеціалізувалися на літературі російській або зах.-європейській? Хто готуватиме дослідників із цих літератур? Звідси й питання: чи віднині Інститут Шевченка має бути науково-дослідним інститутом української літератури, чи навчально-дослідним інститутом літературознавства (отже й російської, зах.-європ., та літератур нацменшостей)?

Нарада ця дала чимало матеріалу для дискусії й вирішення цього питання на Раді Інституту, що її намічено скликати на весні ц. р. Це одне з найактуальніших питань, що стоїть перед Інститутом і що його треба якнайшвидше розв'язати, бо від того чи того розв'язання його залежатимуть й організаційні форми, і зміст роботи, а найголовніше — плян підготовної роботи нових кадрів аспірантів.

В обговоренні цього питання наша радянська суспільність має взяти найширшу участь.

Щодо пляну підготовної роботи аспірантів, то тут Інститут навіть за короткий час своєї роботи має певні досягнення: робота продовжується за твердим пляном, чого досі ще бракує багатьом наук.-досл. катедрам. Але зміст самого пляну безпосередньо

впирається в питання про обсяг роботи Інституту, отже й це питання можна розв'язати тільки в зв'язку з попереднім.

Крім цих питань обговорено й організаційні питання аспірантів та форми й способи зв'язку харківської аспірантури Інституту з київською. Найбільше уваги віддано обговоренню угоди на соцзмагання (харківські аспіранти викликали своїх київських товаришів). В угоді видатне місце посідають, крім питань виробничих, пункти про громадську роботу аспірантури.

Своє перебування в Києві екскурсія використала й для ознайомлення з науковими закладами: одвідали І відділ ВУАН, Історичну Секцію, рукописний відділ ВБУ, Шевченківський музей та музеї в лаврі. Одвідання цих установ дало багато цікавого матеріалу.

Відбулася й зустріч аспірантів з київськими літературознавцями та письменниками, що пройшла під гаслами — за пролетарську літературу, за марксистську критику!

Загалом подорож дала позитивні наслідки, об'єднавши харківських і київських робітників для спільної боротьби проти методологічних збочень і ворожих течій в літературознавстві.

В Харкові після подорожі відбулося кілька нарад, де зроблено підсумки подорожі та накреслено низку конкретних заходів до поліпшення й поглиблення роботи в самому Інституті.

Р. Ш.

ЛІТЕРАТУРНА ХРОНІКА

★ Новий ілюстрований літературний місячник. З 1-го лютого ц. р. в Харкові почав виходити новий ілюстрований місячник „Західня Україна“ (орган спілки революційних письменників „Західня Україна“). Журнал виходить за редакцією: М. Ірчана, Ів. Ткачука, Дм. Загула, Й. Зазуляка і Вол. Гжицького.

Журнал, окрім художніх творів, даватиме широке освітлення всіх подій на Західній Україні, життя української трудової еміграції в

Америці, Канаді, Аргентині, Кубі, Франції й Німеччині, зокрема соціалістичного будівництва на радянській Україні й в цілому Союзі.

Ціна окремого № - ра 50 коп.

★ Літературний гурток на копальні ім. Комінтерну. При клубі ім. Артема копальні Комінтерн організовано літературний гурток. Засідання гуртка відбуваються в театрі і притягають силу слухачів, але в гуртку бракує відповідного провуду.

СЕРЕД ПОЕТІВ І ПИСЬМЕННИКІВ

— Антоненко-Давидович Б. закінчив перший том роману „Січ-мати“. Уривки з цього роману надруковані в першому та другому числі журналу „Життя й Революція“.

— Скляренко Семен здав до ДВУ нову повість „Матрос Ісай“, а до „Книгоспілки“ збірку оповідань „Вітер з гір“.

— Тась Дмитро — здав до видавництва „Маса“ другу книжку своїх оповідань „Сад“; виготовив до друку книжку поезій „Чорний парус“, що охоплює його творчість з 1917 до 1930 року.

— Ле Іван — написав „Розділ другий“ — повість про соціалістичне змагання та наші сучасні темпи будівництва; друкується в журналі „Забой“.

Закінчує і здає до друку історичну повість „Наливайко“. Здав до друку збірку „Килими“.

— Шеремет М. — готує до друку другу збірку віршів „Бадьорість“. Видає ДВУ.

— Дубков Ю. — працює над новелями з сучасного побуту.

Ці новелі разом із двома новелями, вже надрукованими („Між боями“ і „Піонер“), складуть окрему збірку.

— Жигалко С. — написав і здав до друку (ДВУ) роман „Липовий цвіт“. Тема роману — боротьба на селі за соціалістичні форми господарювання.

— Майський М. — переважно працює над сценаріями; тепер закінчує сценарій — „Сталь“, що змальовує виробництво за часів громадянської війни.

— Шербина Никіфор накладом ДВУ видав збірку поезій — „Ранок“. В цій збірці подано поезії 1922 — 1929 р.р.; склав

умову з ДВУ на другу збірку своїх творів (поезії в прозі) під назвою — „Світання“.

Тепер працює над циклом поезій із книги „Кубань“.

★ Копиленко О. — в альманахові „Літературний ярмарок“ з ч. 10 надрукував новий свій роман „Визволення“, в якому пише про нашу молодь, винахідництво і родинну проблему в радянському суспільстві. Роман обіймає 15 друк. аркушів; окремою книжкою роман видає ДВУ.

★ Петро Панч написав нове оповідання „Макар Муха“, що надруковане в № 1 журн. „Пролітфронт“.

★ Петніков Гр. виготовив до друку нову книгу поезій „Молодість мира“. Разом з Майком Йогансеном уклав „Антологию нової німецької поезії“ (15 друк. арк.).

Працює над бібліографічним покажчиком німецької поезії ХХ століття.

Для лінгвістичного альманаху української літератури укладає біо-бібліографічний покажчик сучасної української літератури.

Для цього ж альманаху переклав вірші М. Бажана, М. Рильського, О. Близька.

★ Про творчість Миколи Бажана. Нещодавно накладом „Книгоспілки“ вийшла розвідка Я. Савченка про творчість поета Миколи Бажана.

★ Невідомі П. Кулішеві рядки. В бібліотечі лінгвістичного бібліографа Павла Наумовича Беркова є примірник Кулішевих „Записок о Южной Руси“ (т. II, Спб., 1857). Берков випадково придбав його на ринку.

На сторінці перед наголовним аркушем є такий напис зроблений Кулішевою рукою: „Не осудите меня, почтеннейший Василий Антонович, за недостаток учтивости. Я обременен занятіями и не сдѣлалъ ни одного визита. Но, подобно домохозяину отцу, за старостью не выходящему из дому, посылаю къ Вамъ, вмѣсто себя, сіе мое дѣтище.“

РОБОТА НАШИХ ВИДАВНИЦТВ

★ „Український робітник“. До весняної засівкампанії в во випустило три книжки про участь профспілок у засівкампанії:

1. Робітничі бригади та засівкампанія.
2. Козу й ок. — Профспілки й засівкампанія.
3. Семенів — Шефські товариства в засівкампанії.

Про перевибори ФЗМК готуються такі книжки: Збірник офіційних матеріалів, Ленау — Досвід переведення перевиборів ФЗМК за новими методами та брошура Златопольського.

Готуються до друку: Сухоплюєв — Покажчик літератури з антирелігійної пропаганди.

З серії „Для малописьменних“ готується 7 книжок з красного письменства ціною в 3 — 5 копійок. Крім того, в цю серію входить також три назви про колективізацію.

З художньої літератури готується Панів —

Преданный Вамъ съ истиннымъ почтеніемъ П. Кулиш“.

Проф. Ю. Г. Оксман ласкаво повідомив мене, що адресат цього напису, є видно, відставний генерал-майор, кол. вихователь Полтавського Кадетського корпусу, Василь Антонович Скалон (1855 — 1882). Він одружився з Софією Василівною Капніст, поетовою дочкою, і з цього мабуть походить його зв'язок з українцями.

Докладні відомості про В. А. Скалона подає Ю. Г. Оксман у спогадах В. А. Капніста, що незабаром виходять у виданні Ленгизу. До цих спогадів ми й радимо читачеві вдатися.

Тут досить буде сказати, що в нього в дома у Полтаві бували Кирило-Методіївці, 1848 р. в нього зулянявся Гоголь. Приблизно від початку або від середини 50-х р.р. В. А. Скалон жив у Петербурзі й тут служив, здається, у військовому відомстві.

Майже ціла книжка розрізана і, видно, її хтось уважно читав — принаймні, першу її половину. На сторінках 26, 35, 36, 37, 48, 49, 51, 56, 58, 59, 60, 61, 70, 71, 74, 81, 102, 103, 107 є низка підкреслених місць, де щось позначено чи виправлено. Найцікавіший є напис на берегах сторінки 51-ої. Підкресливши в рядку 18 — 19 слова „Москальи робить“ читач (видно, В. А. Скалон) приписав на берегах: „Русский царевичъ имѣлъ случай узнать — „якъ москальи роблять“, т. е. какъ москалей (русскихъ) дѣлають... Значить москаль — не русский; хохоль только Русский. Такихъ сказокъ нѣтъ. Это собственное сочинение пана Кулиша“.

Все, що позначено, писано олівцем старовинною рукою людини 30 — 40 р.р. (типове є „л“ у вигляді грецької „лямбди“); написи добре збереглися.

Примірник не має оправи; є цензурний пропуск — 83 — 95 стор. Після 82 - і стор. іде покажчик додрукована і вліплена 96 - а стор., що продовжує текст (стор. 82 — „весе“ — ст. 96 — „лье“).

С. Рейсер

Про комуни і Хуторський — Нові оповідання „У колективі“.

Видавництво починає видавати копійчану бібліотеку, найголовніші назви її такі: „Чистою зміцнюмо радапарат“, „Чому не можна пускати куркуля до колгоспів“, „Що ми вивозимо за кордон і що ввозимо звідти“, „11 — 25“ „Що повинен знати робітник про ФЗМК“ та ін. Разом з тим в во приступило до видання технічної бібліотеки українською мовою.

★ В во „Книгоспілка“. — Ред-видав „Книгоспілки“ випустив до засівної кампанії антирелігійну бібліотеку розміром $\frac{3}{4}$ — $\frac{1}{4}$ аркуша, тиражем по 25 тисяч на такі теми:

П'ятирічка та релігія, Кооперація та релігія, Колективізація та церковники, Колективізація та безбожники, Сівба та безбожники, Агрмінімум та релігія, Церковники-шкідники сільського господарства, Релігійні

забони зв'язані з сільським господарством, Календар церковний і агрономічний.

В - во „Книгоспілка“ приступило до видання серії „Бібліотека копійка“ на теми:

Колгоспівський рух, Перебудова сільського господарства, Основні питання політики партії на селі.

Видавництво „Книгоспілка“ оголошує конкурс на масову популярну книжку з таких основних питань політики партії на селі та реконструкції сільського господарства:

1. Середняк подався в колгоспівський рух (зв'язання цього процесу, його причин, агітація за масову колективізацію).

2. Неподільний фонд — (зміцнення елементів усупільнення с.-г. й матеріальної бази його).

3. Виробнича нарада в колгоспі (організація праці в колгоспах, соцзмагання, притягнення мас до керування колгоспами).

4. Куркуль та соціалізм — (клясова боротьба куркуля проти генеральної лінії партії на колективізацію).

5. Ударна бригада в колгоспі — (соц. змагання, досвід роботи ударних робітничих бригад в колгоспах).

6. Виконуємо Ленінів кооперативний плян — (курс партії на колективізацію — реалізація Ленінового кооперативного пляну, наскоки опортунізму на Ленінів кооперативний плян, популяризація Ленінового кооперативного пляну).

7. Робітничка кляса в боротьбі за колективізацію та піднесення сільського господарства, ролі робітничої кляси в реконструкції с. г., змицка, її форми, шефство, 25 т. робітників на колективізацію.

8. Догнати й випередити — (індустріалізація с. г., раціоналізація у нас і на Заході, курс на визволення від залежностей Заходу, соц. змагання).

9. Трактор — (роля великої машини в реконструкції с. г., індустріалізація с. г.).

10. П'ятирічка в сільському господарстві (зернова проблема, скотарство).

11. Правий ухил у кооперативній практиці.

12. Як Ленін розумів єднання робітництва з селянством.

Розмір книжок: від 1/2 — 2 аркушів залежно від обсягу теми.

Вимоги: приступна мова, короткий стислий вислів, матеріал має бути побудований на практиці з селянського життя — клясовий борець на селі, кооперативній роботі, колективізації тощо; кожна думка повинна бути обумовлена основними засадами генеральної лінії партії.

Умови конкурсу, конкретні теми і журі будуть оголошені додатково в спеціальному проспекті про конкурс.

★ У В - ві „Пролетарій“.— Щоб

ТЕАТР, МУЗИКА, КІНО

★ „Театр білого дня“. На харківському заводі „Державний електричний завод“ комсомольці організували театральний

ознайомити мешканців околиць столиці з новинками літератури, видавництво „Пролетарій“ встановило по місту постійні освітлені виставки, де подається література до всіляких політкмпаній, що провадить їх партія.

З метою культурного обслуговування робітників Донбасу видавництво прийняло шефство над Краматорським заводом.

За пляном культшефства над підприємствами Іванівського району, вид - во організувало по заводах цього району гуртки „Друзі книги“ і „Техніка масам“. В ці гуртки — притягнено робітників.

Видавництво разом з секцією наукових робітників та окружним товариством „Геть неписьменність“ видає бібліотеку — „В похід за грамоту“. В цій бібліотечці буде 240 назов по 8 коп. кожна. Розмір брошур від 1 - го до 2 - х друкованих аркушів виключно українською мовою. В бібліотеку ввійдуть книжки з циклу: суспільствознавства, українознавства, санітарно - медичні, військові тощо. Всіх циклів — 13.

Видавництво приступило також до видання копійчаної серії книжок. Книжки написано популярною мовою з найголовніших політичних питань. Тираж кожної книжки 250 тисяч.

За пляном видавництво „Пролетарій“ мало видати 1929 — 30 року 40 міль відбитків, за перший квартал видано 12 1/2 міль відбитків.

★ Видавнича секція при будинку літератури ім. Блакитного (Харків).— Щоб поживити роботу видавничого активу й створити постійний зв'язок видавничих робітників з Радою з'їздів видавничих, Рада ухвалила організувати при будинку ім. Блакитного видавничу секцію. Разом з тим Рада переносить до будинку ім. Блакитного частину її роботи, запроваджуючи засідання президії, а також утворюючи там же, приблизно раз на декаду, збори членів секції. На цих зборах мають ставитись доповіді з загальних питань видавничої й книготорговельної роботи.

Перші широкі збори книгарів і бібліотекарів разом з письменниками відбулися 20 січня.

★ Школа книгоучеництва.— За ухвалою Ради з'їздів видавничих приступлено до набору учнів до нової школи книжко - газетного учеництва.

На технічно - видавничу групу (випускові й коректори) прийнято буде 25 чол. Стільки ж буде складати й книготорговельна група.

Щоб забезпечити досить підготовлений склад учнів, організовується вступні іспити. Потрібний обсяг знань встановлено в межах програму семирічки. Учнів комлектуватиметься переважно з комсомольців.

На початку школи провадитиме навчання в помешканні будинку ім. Блакитного, а згодом перейде до окремого помешкання.

колектив— „Театр білого дня“, що обслуговує робітників під час перерв на виробництві. Робота переводиться переважно в малих формах.

Виступи театру користуються у робітників великим успіхом.

★ Український робітничий театр Київ. ОРПС. Театр вступив у третій рік свого існування. За цей час він поставив такі п'єси: „Розлом“, „Іржа“, „Фея гіркого міддалю“, „Шторм“, „Республіка на колесах“, „Яблуневий полон“, „Рейки гудуть“, „Квадратура кола“, „Ненависть“, „Мина Мазайло“, „Сигнал“ в поставі режисерів — Рожківського, Шклярського, Кожича, Смірнова та Іскандер.

1929 року театр виїжджав у гастрольну подорож на Донбас, де працював у Луганському та Сталіні, давши 87 вистав по робітничих клубах і палацах культури, крім того, влаштувавши п'ять лекцій з української культури, чотири робітничі конференції й диспути та низку концертів і уривків з п'єс на підприємствах під час перерви на обід.

Театр узяв шефство над Алчевським заводом ім. Ворошилова і встановив стипендію для робітника цього заводу. Робітника театр прийняв до свого складу, щоб дати йому можливість виявити свої акторські та вокальні здібності.

Перед київським окрвиконкомом та окроплітосвітою піднесено клопотання про удержання театру. Репертуар цього року намічено такий: „Бур'ян“ — за Головком, „Гора“ — З. Чалої; „Чапаєв“ — Фурманова, „Постріл“ Безименського, „Вибух“ Столяра.

Художні керівники театру т.т. О. Смірнов та Іскандер, відповідальний керівник — тов. Б. Гелер.

★ Оригінальна українська музкомедія.— Письменник М. Бірюков (член Всеукраїнської спілки пролетарських письменників) і журналіст А. Хмельницький недавно закінчили оригінальну українську музкомедію під назвою „Робфаківень“, що має піти наприкінці сезону в 1 - й українській музичній комедії в Харкові.

★ Нова постановка укрмузкомедії.— В лютому вперше в Українській музичній комедії (Харків) йшла оперета „Гейша“. Над текстом для оперети працювали троє літераторів — Ю. Смоліч, Леонід Чернов - Малойшченко і Юрій Яновський. Запроваджено зміни і в музику. Сюїту для оперети написав молодий композитор С. Тартаковський. Є й нові балетні додатки.

★ „Диктатура“ в Москві.— Худполітосвіта театру Замради ухвалила до постанови п'єсу Ів. Микитенка „Диктатура“ в перекладі І. Крутя. Ставить п'єсу режисер Донатов.

★ В харківській державній академічній опері.— Харківська академія почала розглядати репертуар на наступний рік. Передбачається в сезоні 1930 — 31 року поставити опери „Роксоліна“ Січянського, „Чорна орхідея“ Д. Альберта, „Саломея“ Штрауса, „Вибух“ Яновського й балет „Дніпрельстан“ Ан. Рудницького.

★ В київській державній академічній опері.— Нова постава київського оперового театру опери „Джоні

грає“ муз. Кшенека — користується значним успіхом. Постава опери належить режисерові М. Дистковському. Оформлення - художника О. Хвостова.

Одною з найближчих прем'єр театру піде опера „Золотий обруч“ муз. Лятошинського у поставі головного режисера В. Манзія, оформлення художника О. Хвостова, диригент — Радзівський.

В близькому часі має піти дитяча опера „Зима й Весна“ М. Лисенка. Після переробки лібрета, що не відповідало сьгоднішнім вимогам і мало в собі багато етнографічного елементу, оперу поставити режисер Бойченко. Оформлення художників ляборантів Кривенка та Гольцева, диригент Сmealін.

Незабаром режисер Бойченко поновлює оперу „Майська ніч“ Римського - Корсакова, оформлення художника Федорова.

У цілком новій трактоці, цілком відмінній від попередніх, буде поставлена опера „Казка про царя Салтана“. Ставить оперу головний режисер Манзія; оформлення художника Хвостова.

Перероблюється відповідно до лібрета балет „Весняна казка“, що ставитиме режисер М. Дистковський в оформленні художника Курочки - Армашевського.

★ Третя пересувна опера.— Восени 1929 року зорганізувалася третя пересувна опера за проводом директора Папи - Афанасопуло, головного режисера Райського, диригента Єрофеева та балетмейстера Піно.

Опера розпочала працю в Вінниці. За короткий час дала вісім вистав: сім опер і один балет.

Репертуар старий покищо. З художнього боку опера на належній височині. Вистави користуються успіхом.

В складі артистичних сил опери маємо — Старостинецьку, Скибицьку, Ахматову та інш.; з артистів — Строганова, Мамин - Никольського, Манько і ін. Балет Піно, Власова, Рижова і ін.

★ Концерти капелі „Євоканс“ в Харкові.— В лютому на кілька концертів до Харкова була запрошена з Києва єврейська робітничка капеля „Євоканс“.

Художню капелю утворено в Києві недавно — всього півроку тому, а працює вона ще менше. Художнім керівником — композитор Шейнін. В складі капелі оперові співаки, учні консерваторії і ін. Капеля має значні художні досягнення.

Всі її виступи в Києві і кілька проведених гастролів, виступи в Харкові мали великий успіх.

Головну свою роботу „Євоканс“ провадить у робітничих клубах. Вона послідовно знайомить широкі маси єврейських робітників з єврейською піснею.

Джерела капелі — не тільки сучасні композитори — єврейські й українські, а й клясики.

На концертах в Харкові капеля виконувала речі композиторів Мільнера, Шейніна, Козницького, дещо з Мусоргського.

Капеля в Харкові перший концерт дала в приміщенні Державного єврейського театру, потім зробила низку виступів по робітничих клубах.

★ Концерт трьох народних хорів Грузії і квінтету Вірменщини ім. Спендіарова.— В лютому в державній книгозбірні ім. Короленка (Харків) відбувся влаштований Укрфілом концерт трьох народних хорів Грузії:— грузинського, мігрельсько-імеретинського, кахетинського а також східного квінтету Вірменщини ім. Спендіарова.

Названі хори премійовані на тифліській хоровій олімпіаді 1929 року.

Концерт мав значний успіх.

★ Синхронізація Фільмів.— Поставник фільмів ВУФКУ „Одинадцятий“ та „Людина з кіно-апаратом“— Дзига Вертов знімає на Донбасі з оператором Б. Цейтліним виробничі кадри до першого неігрового звукового фільму на Україні— „Симфонія Донбасу“. Знімання переводять по окремих цехах сталеливарних заводів.

★ Новий граєвий фільм ВУФКУ „Хліб“.— На екранах України почнуть висвітлювати новий граєвий фільм ВУФКУ— „Хліб“ роботи режисера М. Шпиковського. Ця картина подає нарис клясової боротьби на селі й ролю міського пролетаріату в раціональній перебудові сільського устрою.

★ Нові художні постанови ВУФКУ.— Автор-оператор М. Кавфман незабаром почне ставити фільм „Село майбутнього“, що трактуватиме питання реконструкції сільського господарства та нового побуту.

— Режисер Фавст Лопатинський розробляє до постанови історичний сценарій С. Уейтінга „Кармель“ про розбійника Кармелюка.

— Режисер П. Долина приступає до постанови художнього фільму „Секрет Раїда“

НАУКОВА ХРОНІКА

★ Увічнення пам'яті акад. Д. К. Заболотного. Український уряд на пошану небіжчика ухвалив цілу низку постанов:— про виконання його заповіту щодо утворення в його садібі громадських закладів, підтримки його численних вихованців, організації 10 стипендій його пам'яті по ВИШ'ах і т.д.

Вінницька міська рада назвала одну з вулиць міста та робітничий університет ім'ям акад. Заболотного й установила в університеті стипендію для робітника від варстату. Вінницьке студентство створило фонд на тракторну базу імені небіжчика.

Одеса створила дві стипендії у ВИШ'ах.

Ім'ям акад. Заболотного назвали Київський мікробіологічний інститут.

Село Чоботарка на Тульчинщині, де був колись кріпаком батько небіжчика, де народився він сам і звідки на славний шлях науки вийшов, перейменували на Заболотне.

★ Виставка наукових праць акад. Заболотного. У приміщенні

за сценарієм Майського. Тема фільму: боротьба з прогулами на виробництві та роля червоного директора - висування.

— Сценарист М. Зац готує для колективу режисера Винокурова сценарій „Лабрадор“ за матеріалом відомого українського драматурга Мамонтова „Його власність“. Сюжет фільму: шкідництво інженера кол. власника маєтку, що в ньому тепер провадять розробку лабрадору.

★ Робота сценарної майстерні одеської кіно-фабрики.— Сценарист К. Полоник закінчує сценарій „Князь Ігор“ про шкідництво агронома, колишнього білого емігранта.

— В. та Н. Біязі готують сценарій для наступної постанови режисера Д. Ермана під назвою „Ордер де Феміна“. Тема — секретництво на виробництві.

— Асистент сценарної майстерні С. Гончаров готує лібрето до антирелігійного сценарія „Розбитий дзвін“.

★ Присудження диплому харківському фотографічному ательє „Червоний світопис“. Харківське фотографічне ательє „Червоний Світопис“ одержало повідомлення, що на міжнародному черговому салоні в Сарагосі (Іспанія) „Червоному Світописові“ присуджено диплом за експонати, що були виставлені в цьому салоні.

★ Участь України на фотодивиставках за кордоном. Всеукраїнське Т-во культурного зв'язку з закордоном, збирає експонати для першої виставки радянської фотографії в Парижі. Виставка відкриється ближчими днями. Експонати добираються з таким розрахунком, щоб разом з високою художністю і високою технікою виконання, виставка відбивала моменти нашого будівництва, нового побуту та етнографії.

Всенародної Бібліотеки України відкрили виставку праць акад. Д. К. Заболотного. На виставці є також спеціальні таблиці, що ілюструють інтенсивність наукової продукції небіжчика за різних років його життя. Цікаво відзначити, що під час світової війни (1914—1917 р.), Заболотний написав лише одну наукову роботу, а з 1918 до 1929 р. написав 41 роботу. Отож роки після Жовтневої революції є роки найбільшої наукової продукції небіжчика.

★ Соціалістичне змагання між академіями наук. В лютому до Києва приїздила делегація Всесоюзної Академії наук в складі акад. Самойловича, голови ленинградської секції наукових робітників Зелена та аспірантки Ружанської. Мета приїзду делегації — обміркувати угоду про соціалістичне змагання між Всесоюзною та Всеукраїнською Академіями Наук.

Проект цієї угоди ВУАН нещодавно надіслала до Білоруської та Всесоюзної Академії.

Перед приїздом до Києва делегація відвідала Менськ, де обговорила угоду про змагання з Білоруською Академією. Укладення угоди на соціалістичне змагання між трьома братніми академіями відбудеться на черговій сесії Всесоюзної Академії Наук.

★ Експорт наукової літератури. Укнаука розіслала обіжного листа до всіх науково-дослідних інститутів, кафедр, музеїв, наукових бібліотек, ботанічних садів та обсерваторій, в якому пропонується, щоб кожна з цих організацій з усіх своїх видань за останні 2 роки надіслала по п'ять примірників кожного видання до закордонного ДВУ для продажу за кордоном.

★ Порядок одержання дозволу на закордонні командировки. За роз'ясненням Наркомосу цього року закордонні командировки власним коштом не припускаються. За дійсної потреби в командировках треба повідомляти господарські організації, що можуть бути зацікавлені в розв'язанні тих чи інших наукових проблем, що їх вивчають командировані за кордон.

Постанову про кандидатуру й плян роботи командированого за кордон слід надсилати на розгляд Укнауки.

Як правило, кожна командировка повинна бути обгрунтована й дозволена лише за згодою тих установ, інститутів, або закордонних вчених, куди їде командирований.

Слід відзначити, що командировані зобов'язані подавати до комісії закордонних командировок посвідку про вільне володіння мовою відповідної країни й знання термінології відповідної галузі науки.

★ Театр санітарної культури.— При секції охорони здоров'я харківської міської ради організовано самодіяльний театр „Санітарної культури“— завдання якого художньо-театральними засобами провадити санітарно-освітню пропаганду серед широких мас.

Театр має обслуговувати своїми виставами клуби та виробництва. Виготовлена вже до вистави п'єса „П'яне коло“.

★ Фільм про Всеукраїнську Академію наук.— Народній комісаріат Освіти дозволив київській кіно-фабриці ВУФКУ зняти документальний фільм про наукову працю Всеукраїнської Академії наук. Здіймання цього фільму недавно закінчено і незабаром почнуть його демонструвати на екранах України.

★ Бібліотечний похід на Харківщині.— Бібліотечний похід, що має на меті перебудувати мережу бібліотек та й саму роботу їх, пристосувавши її до вимог доби соціалістичного будівництва, на Харківщині розпочався. Для переведення всієї роботи й провди нею утворено в Харкові два штаби — Окружний при Окрвиконкомі й міський — Окрпрофрад. В штаби входять представники від бібліотек, профспілок, агітпропу, комсомолу, комдитгору, паросніти, культвідділу ХОРПС, Робос, КНС, Культ-еднання, ви-

давництв (ДВУ, „Пролетарій“, „Книгоспілка“, „Укр. роб.“ й „Рад. селянин“), Т-ва „Геть неписьменність“, спілки письменників „Плуг“ тощо. Бібпохід, маючи перед собою великі й серйозні завдання, носиме характер не ударної короткотермінової кампанії, а систематичної роботи щодо перебудови бібліотек в культурні центри і триватиме до 1 жовтня 1930 року.

Обидва штаби склали пляни, за якими мають бути переведені такі заходи: треба розгорнути сітку стаціонарних бібліотек по всіх великих колгоспах та радгоспах, відкрити нові стаціонарні бібліотеки в 135 селах округи і при районових та стаціонарних бібліотеках відкрити дитячі відділи, організувати до 30 стаціонарних нацмен бібліотек (рос., нім., євр.), розгорнути книгоносіїство по лікпунктах, хуторах, виселках, хатах, охопити грамотне населення бібліотеками на 100%, повідомити їх літературою на 250.000 кн., причому за рахунок сіл та районів 100.000 кн., перевірити склад бібліотечних робітників, висунути селян, комсомольців, організувати при окр. бібліотеці 6-міс. курси на 60 чол., організувати семінар для райкнигарів та провести курси для бібліотекарів, поширити книготоргівлю в селах (відкрити окремі полиці дит. літератури), а в місті й окремі дитячі читальні, провести зустрічі письменників з читачами й т. ін.

При штабах бібпоходу утворено дитячу підсекцію, яка накреслила собі низку конкретних заходів щодо роботи в бібліотеках з дитячою книгою, загостривши увагу на виданні ідеологічно витриманої дитячої книжки, на перетворенні дитячих бібліотек в дійсні вогнища соціалістичного виховання нової людини.

У місті передбачається організувати збільшення видання масової літератури, зокрема для малописьменних, пропагувати книгу й бібпохід через радіо, кіно, організувати доповіді по підприємствах, червоних кутках тощо, а також організувати вечори читачів і письменників та конференції бібліографічних гуртків. Організувати робітничі бригади для перевірки всіх книжкових фондів профспілкових та наркомосівських бібліотек, висунути на біброботу робітників, переважно ЛКСМ; закріпити на цій роботі 13 душ, що закінчують бібкурси ВУРПС; організувати збирання літератури по місту для комплектування сільських бібліотек, взяти шефство над сільськими бібліотеками, поширити книготоргівлю по всіх великих підприємствах та на околицях міста тощо.

★ Культурний похід АХЧУ на Донбас. В грудні м. р. в студії АХЧУ відбувся громадський огляд художньої виставки Асоціації художників Червоної України. Після огляду виставка вирушила в гірничі райони Донбасу і по донецьких залізничних за таким маршрутом: Готня, Основа, Балаклея, Озюм, Лиман, Слов'янське, Понасна, Слатова, Дебальцеве, Луганське, Родакове, Іловайське і Таганрог.

Крім того, виставку переведено в гірничих районах культури: в Горлівці, Щербинівці,

Енакєві, Лисичанському, Брянці, Довжанці, Раківці, Петрівці, Рутченкові, Гришині, Смолянці, Будонівці, Парк - Комуни та Ізварині.

★ Проект організації довозу масової графічної продукції українських художників до Японії. Одеська філія Т - ва культв'язку з закордоном порушила питання про організацію довозу масової графічної продукції українських художників до Японії.

В Наркомторзі це питання розв'язано позитивно; в такий же спосіб має бути розв'язане це питання і у Всеукраїнським комітеті Т - ва культв'язку з закордоном.

Дане питання має велике значення для українських художників так з боку поширення обігу української художньої продукції за кордоном, як і з боку постачання художнім організаціям спеціального японського паперу, відсутність якого стає на перешкоді нормальній роботі художників в галузі графіки.

★ 50 - тилітній ювілей Б. Срезневського. Січня 9 дня ц. р. минуло 50 років наукової діяльності директора київської метеорологічної обсерваторії Б. І. Срезневського.

Всеукраїнська Академія Наук виділила комісію, щоб підготувати шанування ювілянта, яке відбудеться в травні, одночасно з днем святкування 75 - річчя з дня заснування київської обсерваторії.

★ Новий місячник. З цього року почав виходити новий багатоілюстрований місячник „Авто та Шляхи“. Журнал висвітлює питання: автобудівництва, підготовки кадрів, життя автодорозовських організацій, підприємств; шляхового будівництва; тракторо - будівництва на Україні й по всьому Союзу.

В кожному номері — статті, нариси, дописи з місць, хроніка, закордонні новини, технічний порадики, ілюстрації.

Ціна окремого № — 20 коп.

★ Історичне місто Дінець під Харковом. Археологічна експедиція Упр-

науки під проводом професора Федоровського розкопала біля с. Карачівки (недалеко від Харкова) старовинне слов'янське Донецьке городище. Побіч городища містилося слов'янське селище XI — XII століття. Є певні вказівки, що в районі Донецького городища було слов'янське місто Дінець, про яке згадують літописи і „Слово о полку Ігореві“. Це те саме місто, куди повернувся князь Ігор, втікши з половецького полону, до якого він потрапив після невдалого походу 1185 року.

Розмір старовинного селища для XII століття — значний. Рештки культури виявлено вже вздовж річки на 1,5 км., уперек, приблизно, на 1 клм.

Виявлено величезну кількість ям у ґрунті різноманітного призначення, повних культурних залишків. Зареєстровано вже над 70 культурних ям, що з них розкопано 25. Розкопано 2 прекрасні ганчарські горни. Виявлено 15 поховань. Виявлено й частково розкопано невеличку майстерню виробів з оленячого рогу.

В ямах для збіжжя знайдено багато обугленого зерна: проса, ячменю, жита, маку, висівку. Знайдені кістки свійських тварин: овець, свиней, корів, собак, свійських птахів, риб.

Знайдені також роги та кістки диких тварин, що водились у той час у цих місцевостях: лося, оленя, дикого кабана, бобра, ведмедя та ін. Знайдена колосальна кількість кераміки з різноманітною орнаментовкою, різні костяні, кам'яні та бронзові вироби.

Більшість культурних решток типові слов'янські XI - XII століття, але є й багато кочовницьких речей, що наводить на думку про половців.

Речі, знайдені при розкопах Донецького городища, передані харківському археологічному музеєві.

Донецьке городище буде об'явлене державним заповідником. Розкопи будуть провадитися і цього року.

ЗА МЕЖАМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: БІЛОРУСЬ

★ Збірник критичних нарисів. Нещодавно вийшов збірник критичних нарисів А. Гародні „На літературному фронті“.

★ Конкурс на найкраще оповідання. Бобруйська філія Біл АПП-у разом з редакцією газети „Комуніст“ оголосила конкурс на найкраще оповідання з життя сучасного села і міста.

★ Альманах „Удар“ — Могилівська філія Біл АПП-у виготувала і здала до друку третій альманах своєї творчості під назвою Удар“.

★ Ювілей Алєся Гурло. Наприкінці м. р. вийшло двадцять років літературної діяльності білоруського письменника Алєся Гурло. Ювілей відзначено спеціальним вечором в Будинку письменників.

★ П'ятирічка кінофікації Білорусі. Колегія народнього комісаріату освіти ухвалила плян п'ятирічки кінофікації Білорусі. За цим пляном передбачається Білоруським державним кіно випустити 52 художніх фільма.

Випуск кіно - хроніки збільшено з 10 номерів на рік до 24.

На кінець п'ятирічки запроєктовано збудувати кіно - фабрику.

Сітка кіно - установ буде поширена так, щоб всі найбільш населені пункти і райони мали кіно - театри.

У Вітебському і Гомелі будуть відкриті курси на 440 кіно - механіків.

Нові кіно - театри будуть збудовані в Менському, Бобруйському і в Орші.

ВІРМЕНЩИНА

★ Нові видання держвидаву Вірменщини. Держвидав Вірменщини видав роман Алазана „В дорозі“.

Виготовував до друку збірки поезій — А. Вштупі, Н. Заряна, а також збірку оповідань Аранс.

★ Федерація письменників АПП і Союз трудових письменників (попутників) Вірменщини затвердили статут федерації

письменників. До федерації входять члени АПП, Союзу трудових письменників і окремі письменники, що стоять на радянській плятформі.

★ Відрядження письменників на село. Правління АПП мобілізувало і відрядило низку письменників на село для безпосереднього ознайомлення з колгоспівським рухом і новим побутом.

ГРУЗІЯ

★ Союз письменників і робітників мистецтва Закавказзя. Організується Союз письменників і робітників мистецтва Закавказзя. Розроблено вже проект положення і подано на затвердження пленуму організаційного комітету.

Незабаром буде скликаний закавказький з'їзд письменників і робітників мистецтва. До з'їзду готують збірник, в якому будуть подані дорожні нотатки письменників делегатів, доповіді і промови письменників.

★ „Пути современной грузинской литературы“. Під такою назвою вийшла книга критика Б. Буачидзе російською мовою у видавництві „Закнига“.

★ Письменники і стінгазети. Президія радянських письменників Грузії ухвалила прикріпити радянських письменників до редколегій стінних газет великих підприємств і установ для стилістичної, орфографічної і літературної консультації.

Цим заходом мають також підвищити літературну кваліфікацію робкорів.

★ Т - во „Друг книги“. В Тифлісі організовано Т - во „Друг книги“. Т - во має на меті сприяти загальноосвітній роботі і підвищити рівень культурного розвитку робітничих і селянських мас шляхом великого поширення літератури та організації масового читача.

Т - во відкриває цілу низку своїх філій по всіх значних центрах республіки.

Передбачається скликати конференцію читачів, відкрити постійне бюро рецензій і т. п.

★ Книга поезій Вакелі. Недавно накладом Держвидаву Грузії вийшла книга віршів Іони Вакелі.

★ Роман Кастадзе. — Нещодавно вийшов новий роман Д. Кастадзе — „Кетрі“.

★ Нова книга поезій Каладзе У видавництві „Шрам“ вийшла нова книга поезій К. Каладзе.

РСФСР

★ З'їзд музик. У Москві нещодавно відбувся з'їзд музик, на якому обмірковувало питання ладового ритму. Ладовий ритм це нова музична теорія, що її винайшов відомий український теоретик музики проф. Б. Л. Яворський, який протягом кількох років був за професора київської консерваторії. На Україні тепер працює низка учнів проф. Яворського.

На з'їзді від України взяли участь музичні робітники т.т. Козицький, Верьовка, Бабій і інші.

★ „Проблеми газетоведення“. В лютому вийшов збірник науково - дослідного кабінету „Гиж“ — „Проблеми газетоведення“.

Перший збірник містить статті про партійне керування газетами за реконструктивної доби, про завдання сучасного газетярства, про боротьбу за марксістську науку, про газету, про газетну мову і інш.

Видання періодичне.

★ Смерть Г. В. Якубовського. 3 - го лютого ц.р. помер відомий критик і поет, член ВКП(б), Георгій Васильович Якубовський.

Г. В. Якубовський був значним і цінним критиком, сміливим бойцем на фронті пролетарських письменників, чулим навчителем лі-

тературного молодняка. Він перший виступив проти Воронського і Троцького, що стояли на чолі тодішньої критики і негативно ставилися до зростання пролетарської літератури.

Свою літературну діяльність Г. В. Якубовський почав 1917 року, одночасно як критик і поет. Його книга віршів „Песни крови“ вийшла 1925 року, потім з'явилися книги критичних робіт „Писатели „Кузницы““. Сотні статтів і рецензій розкидані по журналах і газетах.

В особі Г. В. Якубовського РСФРР втратила скромного, але значного силою, багато - обдарованого, пролетарського критика, критика - марксиста.

Кремація тіла Г. В. Якубовського відбулася 6 - го лютого.

★ Конференція МАПП. В лютому (5 - 9) ц.р. в Москві відбулася областна конференція Московської асоціації пролетарських письменників.

На конференції зачитали доповіді т. Фадеєв — „Завдання РАПП за реконструктивної доби“, т. Сєлівановський — „Пролетарська поезія“, т. Сурков — „Завдання організаційної і виховної роботи МАПП“ і ін.

Підчас роботи конференції складено договір на соціалістичне змагання між МАПП і ЛАПП. Конференція ухвалила утворити спеціальну

бригаду, щоб послати її як редакцію газети до одного з районів суцільної колективізації.

Конференція прийняла текст листа — відповіді на заяву Л. Ц. конструктивістів про прийняття їх до РАПП і використання їх сил для праці в раповській організації.

В окремії резолюції конференція засудила поведінку товаришів т. зв. „лівої“ меншости ГАПП (Безименський, Горбачов, Родов і ін.).

★Перший клуб радянських письменників. В колишнім сологубівським

будинкові відкрито перший клуб радянських письменників.

★Установчі збори перекладачів. — Нещодавно відбулися установчі збори секції перекладачів при ФОСБ. До бюро секції обрані т.т. Ганзен, Вигодський, Друзін, Фішіні.

★Поповнення художньо-політичних рад театрів силами письменників. В Ленінграді вилучено 22 письменники для художньо-політичних рад найбільших ленінградських театрів.

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЛЕНІНГРАДА

(допис)

В галузі мистецтва та літератури в Ленінграді новий рік продовжує почате ще минулого року.

Треба сказати, що на терені театру перше півріччя виявилось дуже скупим на нові вистави, а те, що з'явилося на сцені державних (колишніх академічних) театрів, майже не затримувється в репертуарі. Так не затрималась „Причальная мачта“ Ольги Форш, не досить сценічна, щоб дуже зацікавити глядача, й не досить злободенна, щоб дотепом теми затушувати ці хиби. Те, про що йдеться в „Причальной мачте“ Арктична наукова експедиція й т. ін., не дивлячись на серйозність вибраної теми — для масового глядача не здається досить актуальним — саме через розпливчастість сюжетного малюнку та несклапованість драматичної конструкції. Ні гарна гра, ні старанність постановлення не врятували.

Старе питання про кризу театрального репертуару лишається таким самим пекучим. Відсутність нових оригінальних революційних п'єс державна драма надумала надолжити чимсь із класичного репертуару, але досить незвичайним способом. Як агітаційну новину вона використала „Тартюф“ Мольєра. Виставлений у різкім переломлюванні сучасності, з причіпними декораціями, параванами та іншими первісними елементами конструктивної вистави, у сучасних костюмах, стилізованих під кабаре або вар'єте, цей „Тартюф“ звичайно дуже мало має спільного з „Тартюфом“ того часу, коли він уперше з'явився на французькій сцені. Принцип цей, звичайно, варт визнати і за правдивий й за вдалий, як цілком законний й правильний і ті антирелігійні вставки з машкарами жандармів та духівництва, і з символістичними ілюстраціями Європи, що фокстротує та кує в кайдани страйкарів — робітників... Але режисерів не стало такту втриматися в межах тієї норми, далі якої і вставні естрадні номери і користування театральною умовністю, й гротескне змальовування персонажів переходить на безсмак і безглуздя. Саме таке відчуття безглуздя лишається від деяких моментів вистави, при тому, що все ж тільки таке тлумачення з погляду сучасного сприймання робить цікавим застарілий, віджилый текст мольєрівської п'єси.

Значно суперечніше перекладення на нові рейки опери, як нової вистави „Евгенія Оне-

гина“. Але це не наближення до реальної драми оперної студії Станіславського чи Немировича-Данченка, що допускає навіть музичну перемонтовку. Це просто введення в оперну бутафорію домішки театралізованого гротеска, слабо пов'язаного з музичною композицією, і це шкодить художній суцільності вистави...

Також блідо проходить і сезон у Великім Драматичнім Театрі, який за цілий рік не дав однієї яскравої прем'єри, не вважаючи на свою звичну здібність щодо включення нового до свого репертуару. Ні „Инга“, ані „Клоп“ не змогли притягти до себе уваги публіки, і хоч продовжують стояти в репертуарі, але невдовзі по прем'єрі утратили свою вагу...

Та мабуть чи не найсумніше виглядає тепер „Зал Филармонії“, одвідування якого дуже підупало. Склад запрошених чужоземних дирижерів та солістів у цьому році поступається своєю силою й рідко коли пишна зала буває наповнена більш, як на половину.

Зате не можна добути квитків до „Мюзик Холль“, і завжди буває повний Театр Сатири, не дивлячись на значний відсоток вульгарности, повкпроплюваної в сатиричний текст і т. ін. Втім, треба признатися, що саме на цім фронті, порівнюючи з минулим роком, є крок наперед, бо текст програм обох театрів не такий халтурний і різкіший ніж за попередніх сезонів, а деякі окремі моменти дуже влучно й без жалю висміюють численні негативні сторони обивательського побуту.

Безперечно позитивним явищем театрального життя треба визнати виставу театру „Комедии“ „Болото“ Паньоля. Щодо театрального експериментаторства вистава залишається на одній мірі з звичайним шаблоном: трохи спокійної конструктивності й ніякої театралізованої метушні. Сама п'єса, що сатирично змальовує моральний занепад повоєнної французької інтелігенції, надто сценічна й захоплююча, а прониклива, уміла гра виконавців підкреслює, що вистава удалася, й показує, що „Болото“ єдина п'єса, яка вже понад місяць незмінно йде при переповнених зборах...

Варто відзначити зріст і зміцнення цього сезону театрів другого рангу — та деяких перерізнних колективів, що заслужили правдивої популярності й доброї репутації.

О. Немеровська

З'їзд ВИВЧЕННЯ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Поміж 27 січня та 1 лютого 1930 року в Ленінграді відбувся Всесоюзний З'їзд вивчення поведінки людини.

З'їздові передували місцеві конференції з основних питань з'їзду, а також довга й велика запекла дискусія в пресі. На книжковий ринок до з'їзду було кинуте велике число робіт, що належали різним школам і окремим авторам; журнальні статті на основні теми поведінки з'являлись уже протягом останнього ряду літ. „Рефлексологія чи психологія?“ — ось як було сформульоване питання більшістю тих, що висловились із цього приводу. Хто повинен вивчати людину й встановлювати закони її поведінки? Як треба вивчати цю поведінку: методом самостереження, чи спостереженням зокола? Що повинне врешті з'явитись предметом дослідження: стан свідомости, чи зовнішні дії людини?

Вся різноманітність думок, що існують із цих питань, виявилась уже в перших пленарних засіданнях з'їзду. Однак, у цих же перших засіданнях була поставлена й нова проблема: яке відношення сучасної науки про поведінку — все одно, чи буде це психологія чи рефлексологія — до завдань соціалістичного будівництва; яку участь бере вона в реконструкції нашого господарства, в індустріалізації країни, в здійсненні п'ятилітнього плану? Чи допомагає вона чимнебудь піонерським і комсомольським організаціям, чи бере участь у соціалістичному змаганні, чи досліджує вона якнебудь рух, що не знає собі в історії прикладу, — рух ударних бригад? Яке її відношення нарешті до загострення класової боротьби, що розгортається на наших очах, яка не сьогодні — завтра, як видно, перейде в „останній і рішучий бій“ за соціалістичну перебудову світу?

В доповіді А. Б. Залкінда, у відозві Ц. Б. Юних Піонерів, у промовах представників ленінградського пролетаріату, що відвідали останнє засідання з'їзду, був констатований відрив науки про поведінку від нашої революційної практики. „Вчені замкнулись у своїх кабінетах і лабораторіях і за своїми марудними, вузькими дослідженнями не бачили щоденних завдань пролетаріату, що бореться, не чули закликів до них: „Злити науку про поведінку з практикою, поставити її на службу революції!“ — ось до чого закликали з'їзд представники громадськості.

Як же виявили себе на з'їзді основні напрямки науки про поведінку? До з'їзду таких основних напрямків нараховувалось три: 1) так звана „марксистська психологія“ з К. Н. Корнілова і м. м. Чолі, 2) фізіологія вищої нервової системи — школа І. П. Павлова і 3) рефлексологія, заснована небіжчиком В. М. Бехтерева. На з'їзді ж виявилось, що перше, в середині самих уже напрямків є незгода й боротьба по основних проблемах і подруге — представники кожного напрямку визнають деякі загальні положення, які дають

можливість знайти певну платформу для спільної роботи.

Доз'їздівський стан характеризувався головним чином тим, що кожен із напрямків претендував на гегемонію, на виключну відповідність принципам марксизму й різко негативно ставився до інших напрямків, оголошуючи їх механістичними або ідеалістичними. Корнілівська школа, наприклад, привласнивши собі назву „марксистської“, тим заперечувала наявність елементів марксизму в інших течіях і загалом обвинувачувала й павлівців і бехтерівців у гріхові механістичности. Павлівці навпаки стверджували, що „марксистська психологія“ і „рефлексологія“ являють собою лише відміну суб'єктивної психології, що відмирає і яку знаходиться в невідповідності з принципами марксизму. Рефлексологи, знов же, заперечували й тим і іншим, обвинувачуючи павлівців в механістичности, а корнілівську школу — в ідеалізмі та екслектизмі.

Всі ці обвинувачення цілком впливли й на з'їзді в промовах Корнілова, Сокира, Іванова-Смоленського, Нікітіна, Шнеєрмана, Куразова та інших представників різних шкіл. В промові ж Карева, що являв собою марксистську теорію взагалі, зазначено, що ні один із сучасних напрямків у науці про поведінку не може претендувати на звання „марксистського“, бо кожен із них поруч з правильними положеннями має в собі й невірні, які суперечать марксизмові. Довга й гаряча дискусія, що спалахнула на пленумі, була потім перенесена й на засідання секцій — особливо — в так звану „секцію психології, рефлексології та фізіології центральної нервової системи“ (вона ж методологічна секція). Обговорювання доповідей Корнілова та його школи дало привід до викриття елементів механістичности, ізольованого вивчення окремих реакцій у цієї школи. Особливо бурхливі дебати розгорнулись по доповідях Павлівської фізіологічної школи нас пільнім засіданні методологічної і педологічної секції. Визнаючи величезні її досягнення й точність експериментальних прийомів, вживаних у Павлівських лабораторіях, опоненти все ж зазначали неможливість перенесення цілком на людину даних, одержаних з роботи над тваринами, й показували загрозу механістичного трактування поведінки, що спирається виключно на дослідження за методом умовних рефлексів. Трохи комічний характер мав виступ А. Іванова-Смоленського, що зробив не зовсім вдалу спробу утворення методики умовних рефлексів, пристосованої до людини й зовсім невдалу — трактування всієї поведінки людини, як виключно рефлекторної; разом із цим доповідач щиро не розумів: що ж тут механістичного?

Інші представники павлівської школи (Фадорев, Нікітін), відмежовувались од позиції Іванова-Смоленського, показуючи на її несполучність із діалектичним матеріалізмом.

Позиція рефлексологічної школи (Бехтерева) опинилась у найважчому стані, бо зазнавала ударів з правого і з лівого боку, але й у найбільш вигрешному, бо займаючи серединний стан, вона синтезувала в собі і те позитивне, що було в крайніх напрямках — фізіологів і психологів. Відмічаючи механістичні гріхи рефлексології старого часу й стаючи на ґрунт діалектичної методи, ця „нео-рефлексологія“ декларувала необхідність і можливість об'єктивного вивчення поведінки, яке включає і стан свідомості. Як одна з основних метод була запропонована (т. Ананьєвим) соціо-генетична метода, яка вивчає факти людської поведінки в їх розвитку. Критики зазначили, що ці безперечно правильні погляди мало відповідають історично відомим поглядам В. М. Бехтерева й зовсім не відповідають назві „рефлексологія“. Наука про відповідність у діяльності людини з оточенням також мало може називатись рефлексологією, як і психологією.

На основі цього низка виступаючих у дискусії промовців (Залужний, Черановський та інші) зазначали, що треба відмовитись од претензій будь-якого напрямку на гегемонію, потрібне розмежування поміж окремими галузями науки й звукування ними поставлених собі завдань. І фізіологія нервової системи, й рефлексологія, як наука про умовні та безумовні рефлекси й психологія, що вивчає вищі форми свідомої поведінки людини, можуть і повинні собі знайти місце, як відділи якоїсь загальної науки, що для неї найбільш прийнятна назва „наука про поведінку“.

Стоячи на позиції діалектичного матеріалізму і користуючись об'єктивно діалектичною мето-

дою, наука про поведінку може розвиватись тільки на основі тісного співробітництва всіх робітників цієї науки, що експериментально розроблюють кожен у своїй галузі щоденні її проблеми, які тісно зв'язують із потребами практики та з потребами соціалістичного будівництва.

Цей погляд знайшов свій вираз і в резолюції, що її винесла методологічна секція та ухвалив з'їзд.

Секційні засідання з'їзду дали рясний фактичний матеріал із різноманітних галузей науки про поведінку. Серед інших інтерес викликали доповіді Виготського та його співробітників про роботи, переведені за методою „подвійної стимуляції“ і які торкаються проблеми „культурного розвитку“ дитини. Метода дає можливість експериментально дослідити найвищі процеси поведінки людини в їх розвитку та ускладненні. Вельми цікаві були доповіді фізіологів, в тому числі доповідь А. Ухтомського про доміную та парабіозу й деякі повідомлення про останні досягнення школи Павлова. Школа рефлексологів була репрезентована доповідями М'ясищева (про співвідношення вегетативних і анимальних реакцій), Осипової, Щелованова та інші, на теми фізіологічного та педологічного характеру.

З великою продуктивністю працювали психотехнічна й особливо патолого-клінічна секції, які висунули низку інтересних проблем і подали великий експериментальний матеріал.

В цілому з'їзд зробив безперечно великий вплив на розроблення проблем науки про поведінку, й дав емоціональну зарядку делегатам, що роз'їхались на місця. Р. Ч.

ЗА МЕЖАМИ СРСР

АНГЛІЯ

★ Перший комуністичний щоденний часопис Лондону.—З січня ц. р. в Лондоні почав виходити щоденний комуністичний часопис „Daily Worker“. Це перший комуністичний денник в Англії і другий на англійській мові в світі. (Перший є Нью-Йорський „Daily Worker“)

Лондонський „Daily Worker“, як зазначено в слові від редакції, буде „клясовою газетою боротьби проти теперішнього уряду партії праці, та буде демаскувати його політику“.

★ Жінки-письменниці. Одною з великих змін, що зміна війна в літературне життя Англії, є зміна в творчості жінок-письменниць і в ставленні до них читача. Ціла низка письменниць не поступиться перед письменниками тонкістю майстерності, глибиною сюжету, широтою поглядів. Як зразок можна назвати Розу Маколей з її смілими оповіданнями з життя середньої класи Англії, або Штерн, роман якої „Tents in Israel“ називають єврейською „Forsyte-Sage“, або Маргарет Кеннеді, успіх роману якої „Constant pump“ мав відгуки по всіх країнах Європи та Америки. В останній час

висунулись ще дві зовсім молоді письменниці: Розамонда Леман і Лорна Рі. „Dusty Answer“ Розамонди Леман є відображення дитинства і молодости дівчини, написане від особи цієї дівчини. Теж оригінально збудований роман Лорни Рі: „Mrs Greenes“, — портрети 6 жінок однієї родини трьох різних генерацій.

Всі названі романи мають переважно життя буржуазних кіл. Проте дійсно пролетарським романом є твір „Jipping Street“ Катліна Вудворт, картини дитячих і молодих років пролетарської дівчини в Лондоні, подані без зайвої сентиментальности, без патосу, але зворушливі самою своєю реальністю.

Але з усіх письменниць Англії вважають за найобдарованішу і найвидатнішу Віргінію Вульф, хоч останній її роман „Orlando“, менш видаганий, ніж попередні її твори „Mrs Dalloway“ і „To the lighthouse“.

★ Тенденція до „великих“ романів.—Щодо красного письменства взагалі, то преса відзначає як симптоматичне явище, тенденцію вийти з рямок середнього розміру роману, що було в формі неписаного закону

встановлене книговидавництвами, і перейти до великих на обсяг творів.

Один з перших таких великих романів останнього часу належить Альдоусу Гекслію „Point Counter Point“ (600 стор.) Це низка трагічно загострених картин життя сучасного англійського суспільства. Але не зважаючи на майстерність стилю, роман визначається тягучістю.

Другий великий роман, що з'явився останніми часами „The good Companions“ Пристляя. Пристляя прекрасний знавець народного життя Англії. Роман дає широку панораму сучасної Англії.

★ Англійська воєнна белетристика.—Під впливом німецької воєної

літератури в Англії так само спостерігається сила „воєнних“ романів. Однак, більшість з них не йдуть далі середнього рівня. Такі: „The secret Battle“ Герберта, „The Spanish Farm Trilogy“ Мотрама тощо.

З книг, що вийшли зовсім недавно, тільки дві заслуговують на увагу: „Undertones of War“ Едмунда Блундена і „The path of Glory“ Георга Бляйка. Перша—це нотатки з щоденника офіцера, подані частково в формі ліричних поезій, частково в формі прозаїчних уривків—відбитки настроїв, перечуваних.

Друга—зовсім протилежна. Це оповідання про селянина, шотландця, що став салдамом зовсім випадково. Сила роману в його навіть жорсткій об'єктивності і реалізмі.

ІРЛЯНДІЯ

★ Ірландська література.—З ірландських письменників найвидатнішим залишається Джемс Стефенс, майстер коротких новел, типічний ірландець своїм переплітанням містики з грубим реалізмом. Поруч з ним називають Джемса Джойса, що виступив з своїм новим романом „The Work in Progress“. Критика відзначає, що „The

Work in Progress“ ставить читачеві ще більші вимоги, ніж „Уліс“.

Призначено книгу тільки для голосного читання, бо вона збудована виключно на слуховім враженні.

З молодих письменників найобдарованішим залишається О'флагерті, письменник пролетаріату і революції.

ЛАТВІЯ

★ У письменників:

—Лінардс Лайценс після подорожування по СРСР в своєму журналі „Kreisa Fronte“ (№ 5) примістив начерк, присвячений будівництву радгоспів („Гігант“). Статтю чудово і рясно ілюстровано фотознімками автора.

Тепер письменник працює над романом „Нові господарі“.

—Андрій Уніт нещодавно видав антирелігійну книгу „Оповідання про пасторів“.

НІМЕЧЧИНА

★ „Hier schreibt Berlin“ У видавництві „Інтернаціональна бібліотека“ вийшла цікава збірка за редакцією Герберта Грюнтера. Вона містить в собі п'ятдесят коротеньких нарисів, фейлетонів, вражень, портретів, які відбивають життя сучасного Берліну. Між ними уривок з берлінського роману Дюбліна, берлінські поезії Керра, Тухольського, Кестнера, Павла Цеха, два фейлетони Мартіна Кесселя, та ін.

★ 24 нових німецьких оповідача. В видавництві Густав Кіпенгейер вийшла антологія молодих німецьких письменників післявоєнної генерації. В антології беруть участь Глезер, Ренн, Толлер, Рот, Флейссер, Брейтбах, Зегерс, Кестнер, Гінстер, Вайскопф і інші.

★ Нове видання „Філіп Рекляма“.—Відоме видавництво Філіп Рекляма готує величезну історію літератури, мистецтва і культури в Німеччині, що складатиметься не менш, як з 250 томів.

Кожен рік виходитимуть від десяти до двадцяти томів.

★ „Біографія століття“. Таку назву дає німецька критика новій оригінальній книзі з історії Німеччини, що вийшла в видавництві Otto Elsner, Берлін: Ернст Гайльборн „Між двома революціями“. Перший том має підзаголовок: „Der Geist der Schinkelzeit.“ (1789 — 1848). Другий — „Der Geist der Bismarckzeit“. Як зазначає критика, особливість цієї книги полягає в тім, що вона не є історія політичних подій, воєн, соціальних повстань, а також не є історія розвитку доктрин, або мистецьких форм, а справжня біографія століття, життя батьків, дідів і пращадів. Незвичайну жвавість надає книжці сила матеріалу анекдотичного характеру, назбираного з безліччі біографій, мемуарів, листування. Увесь цей матеріал подано в „Імпресіоністським“ дусі.

★ Романи з післявоєнної доби. Після того, як в романах Ренна й Ремарка відображення самої світової війни досягло

свого найвищого ступеню, почалося захоплення романами, що відбивають післявоєнні часи в Німеччині. З останніх романів такого змісту найбільш варті уваги „Люди після війни“ Ганса Зохацевера, (Hans Sochaczewer „Menschen nach der Kriege“), „Праворуч і ліворуч“ Йозефа Рота (Joseph Roth „Rechts und links“) і „Грім над морем“ Гаїнріха Гавзера (Heinrich Hauser „Donner überm Meer“). Всі ці книги зовсім по різному трактують одну тему.

★ Новий роман Гергарта Гавптмана. Одна з сенсацій останніх місяців новий роман Гергарта Гавптмана „Buch der Leidenschaft“. Критика вважає, що „Buch der Leidenschaft“ найбільш за всі твори Гавптмана відбиває особисте життя письмен-

ника, є найбільш автобіографічна з усіх його книг. Драма, що розгортається в романі, відбиває досить близько особисту драму Гавптмана.

★ Нова збірка карикатур Гергарта Гросса. Георг Гросс, відомий карикатурист Німеччини, видав нову збірку карикатур під назвою „Нове обличчя владущої класи“ (Das neue Gesicht der Herrschenden Klasse). Гросс був спочатку відомий своїм незрівняним змальовуванням обличчя Вільгельмовських офіцерів. Після війни Гросс змінив об'єкт своїх карикатур. Воєнні і шляхта відійшли на задній план, а на передній вийшли представники буржуазії: банкири, промисловці, комерсанти. Ця книга як раз і подає картини з їх приватного і громадського життя.

УГОРЩИНА

★ Літературне життя. З літературних фактів останніх місяців в Угорщині, одне з перших місць належить появі нової книги Бели Ревеш, „Один з цілим світом“ (Bela Revesz „Egyedül mindenkivel“)

Бела Ревеш був першим свідомим виявником трагедії угорських мас, і вся його творчість з першого і до останнього роману має своїм об'єктом життя пролетаріату. Його персонажі, його спосіб бачити речі, все це свідчить про самотність, про особистий шлях в літературі. Останній роман Бели Ревеш ще раз стверджує правильність цих поглядів на його творчість.

Болючим питанням сучасності присвячений останній роман Бели Поганц „Fela parlé“ (Поза болотом). Тема його — страждання моло-

ді, що повернулася з війни, позбавлена всяких ідеалів. Місце дії — дрібно-буржуазне оточення Будапешту. Романові бракує виразності, чіткості в постанові соціальних проблем. Проте психологічна аналіза свідчить про видатний талант.

Бідність літературного таланту виявив Алар Мунк в „A nagy Kader“ хроніка життя полонених в Сибіру, особисті враження від полону і двох революцій. Інтерес книзі надає тільки багата документівка.

„Поєми“ Ляшо Геремблеєс починають собою цікаву серію поетичних творів сучасних поетів.

Мета цієї серії популяризувати молодих угорських поетів, що поділяють принципи колективізму.

ФРАНЦІЯ

★ Серед нових книжок. В критичній пресі продовжується обговорення розподілу премій, і замітки о прові книжки здебільшого зв'язані з цим обговоренням. Сприятливу оцінку дають останньому романові Марселя Еме „La Table aux creves“, що дістав премію Ренодо. Це роман з життя селянства з досить оригінальною композицією. Характерні риси його — поєднання реалізму й гумору, схематичність в змальовуванні персонажів. Характери, переважно суцільні, прості, окреслені однією рисою, але твердою і чіткою. Характерний у Еме і спосіб подавати своїх персонажів. Вони ніколи не живуть відокремлено, але завжди колективним життям, від якого їх навіть не можна й відірвати.

★ Присудження премій. Одна з найпочесніших премій, премія Гонкурів, дісталася співробітникові „Monde'a“ Марселю Арляну за його роман в 3-х частинах під назвою „L'ordre“. Марсель Арлян, один з найобдарованіших письменників нової генерації в сучасній Франції. Дебютував він 1923 року романом „Чужоземні країни“, потім 1924 з'явилася „Etienne“, 1925 — „Monique“, 1927 — „Ames en peine“. Новий роман його

„L'ordre“ позначився більшим реалізмом, ніж попередні і свідчить про завзяту роботу автора над собою.

Тонкий знавець психології селянства та робітництва Андре Шамсон дістав премію „Prix des Muses“.

★ „Натуралізм“ Леона Дефера. З історії літератури можна зазначити цікаві монографії. Віддаючи дань загальному інтересу до доби Гонкурів, Фльобера і Золя, Леон Дефер написав книгу, присвячену „натуралізму“. За словами критика це „не звичайний курс з історії літератури, а жваве реконструювання доби великого літературного руху, що зародився наприкінці другої імперії, посилювався до 1877 і потім помалу зник“.

★ Мемуари Тіллі. Як важливе явище відмічає преса передрукування мемуарів графа Тіллі, що був пажем при Марії Антуанеті і добре знав придворне життя Людовика XIV. Мемуари Тіллі належать до великих раритетів серед історичних документів доби перед Великою французькою революцією, але не передруковувалися з 1828 року, року свого першого видання, хоч значення їх для дослідження французької революції і велике.

★ Популізм. — Відомий французький критик Огюстен Габарю присвятив в 81 числі „Monde'a“ статтю новому напрямкові в французькій літературі, представники якого нещодавно оголосили свій — „маніфест“ і назвали себе „популістами“. Порівнюючи „популізм“ з сюрреалізмом, що теж оголосив недавно свій маніфест, Габарю вважає, що популізм безумовно заслуговує більш на увагу, бо літературний напрямок, виразником якого він є, явище серйознішого значення. В одній своїй частині популізм має позитивне значення. Він з'явився, як реакція на ексцеси психологізму в літературі, шукання оригінального будь-якими засобами, що характеризує буржуазну післявоєнну літературу. Даючи опір цій „анар-

хії“, популізм становить собі ідеалом простоту, відображення дійсності, „відображення народу“ (така формула популізму). Цей напрямок здавалось би можна тільки вітати. Але одночасно в популізмові є й велика небезпека. Популісти одверто заплющують очі на соціальну боротьбу і за своєю власною заявою хочуть триматись осторонь всілякої боротьби. Цим самим популізм зводить ні нащо і своє прагнення до дійсності, бо не може бути правдиве відображення дійсності, коли письменник заплющує очі на клясову боротьбу. Визначаючи популізм за дуже поширений рух в післявоєнній літературі, Габарю бачить в ньому більшу небезпеку, ніж анархія, з якою популізм бореться, бо популізм несе смерть живій думці.

ЯПАНІЯ

★ Основні угруповання пролетарської літератури. На протязі останніх двох років остаточно оформились два основних крила пролетарської літератури. Ці групи гуртуються навколо двох — найбільш

тривалих, найбільш яскравих — журналів: „Бунгей сенсен“ (Літературний фронт) і „Сенки“ (Бойовий прапор).

„Бунгей сенсен“ і „Сенки“ — тип щомісячних літературно-публіцистичних журналів.

Бібліографія

Влизько Олекса. Ж и в у , п р а ц ю ю (Вірші) ДВУ, Х.-К., 1930, 197 стор. 2 крб. 50 коп. *)
Сто дев'яносто сім сторінок — для книжки поезій молодого поета, що три роки тому вперше виступив („За всіх скажу“ 1927), — це, безперечно, не мало. Що правда, оцінюючи кількісно О. Влизька продукцію, треба зробити поправку на графічну розбивку рядка, що через неї кількість сторінок збільшується мало не втриє; але й із цією поправкою, мусимо визнати, що О. Влизько написав чимало.

Щодо змісту тематичних і жанрових кіл, то книжка теж вражає широтою охоплення; маємо: 1) поетичне кредо (передмова й цикл „Памфлети“, „Романтичний словник“ і деякі поезії з інших циклів), 2) революційно-історичну тематику („Матеріяли до епопеї“) 3) публіцистично-агітаційний жанр („Плякати“, почасти „Матеріяли до епопеї“; почасти „Памфлети“ й „Атака фактів“) 4) ліричну тематику („Саркастичне Романцєро“) 5) романтично-описовий цикл з морською тематикою („Трамонтана“), і нарешті; 6) сюжетну поезію („Атака фактів“). Книгу закінчують „Пояснення деяких слів, що є в книзі“ — прозові гумористичні історично-культурні екскурси, що разом із передмовою допомагають читачеві — не зрозуміти, ні! — бо ці популяризаторські заходи автор рішуче відкидає¹⁾ — але усвідомити собі деструктивний наголос поезій, в книзі вміщених.

Отже, перш ніж до розгляду оцінки поезій переходити, доводиться на програмі авторовій спинитись. Так в передмові, як і в згаданих проклятивних поезіях (зокрема в „Тет - а - теті з Венерою Мілоською“) і в „примітках“ — автор виступає 1) яко запеклий ворог традиційних (класичних і романтичних) естетичних цінностей 2) прихильник індустріально-технічного поступу і навіть „Б і з н е с у“ що його оспівано нещодавно від російських конструктивістів. Отже, з О. Влизька — перш за все і н ж е н е р, що вживає слово лише як „гайку“ (передмова). Він не високої думки про цінність поезії:

„Знаєте, товариші, що статистичні дані
Є найепохальніша з поем?“

або:

„Так до чого ж тут я, віршомаз? — запитує він; відповідь, очевидно (якби автор її зформулював) була б така: „віршомазі“ потрібні для того, щоб внутрішньою діалектикою форми й змісту перемогти поезію, як таку, і привчити читача відчувати красу ф а к т і в. Тут, звичайно, не місце розпочинати дискусію з панфутуристами й „фактографістами“²⁾; доводиться обмежитись тим, щоб перевірити, наскільки деструктивні й „інженерські“ прокляття О. Влизькові в його ж таки поезіях здійснені, і чи з нього є справді завзятий „фактограф“.

Не порушуємо тут і другого принципового питання — про зневажливе ставлення О. Влизькове до т. зв. „культурної спадщини“: про це говорено вже досить на сторінках преси (напр. див. статтю Я. Хоменка „Без стрижня“, Критика, 1929, № 7/8). Читач вже звик до „перекидання богів“, читаючи Семенка, Шкурулія, Маяковського, і його не лякає ані запрошення Венери до пивнушки ані веселі прогулянки по сторінках світової культури, що їх робить автор в примітках. Але річ в тім, що веселощі О. Влизька виявляють якусь надмірну „легкість думки“ і занадто немудрий запас сатиричних і гумористичних заходів. Обравши якийсь пародично-гумористичний вираз для характеристики „перекинутих богів“, автор із захопленням повторює його безліч разів, добиваючись таки кінець-кінцем того, що читач перестає вбачати тут будь-який комізм. (Напр.: „Молодий, талановитий, середньовічний...“, або „альянс із Лаурою“ „альянс з Іною“ і т. д.). Серед цієї розв'язної балаканини трапляються й дотепні, свіжі парадокси або визначення (Напр. — „догмат“). Як і в тексті поезій, в цих прозових уривках трудно

¹⁾ „Закиди з села (на підставі листування редакцій), що автор „дуже гарно пише“, але „незрозуміло“, дають йому право категорично сказати, що він для села нічого не продукує, так само, як і для підмиських дач!“ (передмова).

²⁾ Див. про це статті В. Державіна, „Факт и беллетристика“ Красное Слово, 1929 № 6 та та Л. Старинкевич „Фактура и идеология украинского футуризма“, там же, 1929 № 8.

*) Рецензія — дискусійна. Редакція.

відокремити авторову „словотворчість“, „неологізми“ і „каламбури“ від звичайнісінької неписьменності, а подеколи — від друкарських помилок. Чому, напр., на стор. 191 читаємо замість „м а р и н і с т и“ — „м о р е н і с т и“? Що це — дотеп чи помилка? Так само й у тексті поезій: що означає „картатий“ на стор. 54? Чому цей епітет повинен характеризувати розгубленість закоханого? Чому замість к н а п с т е р автор каже к н а п с т е р? (стор. 157), або замість ф о л і к у л и — ф у л і к у л и? (стор. 102). Що означає

„і під тещами
серце погасло“ (стор. 187)

А в тім не варт зупинятись на цих дрібницях, які, можливо з'ясовуються просто через друкарську недбалість. Повернімось до програмових авторових тверджень.

Автор дає певні вказівки, яка саме тематика повинна заступити відкинену умовну класичну й романтичну „синь Бретані“ (що її скомпрометовано ще сонетами Ередія та „українського Ередія“ — Зєрова)

І повірте — сто раз легше
Оспівати синь Бретані,
Ніж схопити кольорити
Одеситок і розмов,—
Що трактують про кохання
І до речі — про затоку,
Що над нею трамонтана,
А під нею — скумбрія. (ст. 10)

Поруч із цим заклик до побутово-льокальної тематики автор проклямує:

„Нова тематика
чорних труб
стає
неоспіваною горою“ (стор. 185)

Сказати, щоб на дванадцятому році революції тематика чорних труб була така вже „нова“, наряд чи можна. На жаль О. Влизько, стоячи на правильному шляху до „індустріалізації поезії“, такби мовити, майже ніде не виходить з поза меж деклярацій і не береться до опрацювання індустріальної тематики. Щоправда, аеропляни, вело, мотори, дизелі, манометри, трести і картелі так і ясніють на сторінках поезій. Але для нашого часу вже, здається, не досить проголошувати право машини на оспівування — треба п о к а з а т и цю машину, треба подати її крізь художньо-образне сприймання. Та до цього „ліва“ поезія ще й не бралась. Не можна ж уважати за новий показ індустріальної тематики такі романтично-юнацькі вигуки, як от:

„О тихий порте мій, вечірня заводь трансу,
Що серце і думки за рейдами запер
де віє з поза плеч м'язистим ренесансом
та з люльок — за димком — пахучий канупер.
Люблю твоє лице, і ці пошулі стяги
І скромний орнамент бетонових оркад,
А десь такі ж як ти цвітуть архіпелаги,
романтика моя залізних естакад¹⁾.”

Ця романтика „залізних естакад“, матросів, що плюють в обличчя сатані, летючих Голяндців і контрабандистів заступає місце словесної інженерії, якої ми мали б право сподіватись від О. Влизька, за його ж таки програмою йдучи.

Отже, індустріальна тема в нього — або зодягнута романтикою, або лишається публіцистично-голою і промовляє лише як гасло техніцизму.

Наведений вище уривок про „кольорити одеситок“ примушує нас шукати в поезіях О. Влизька побутово-льокального забарвлення. Це був би для футуризму свіжий струмок, який позбавив би його абстрактності. Але даремно сподівались би ми, що саме в цьому пункті О. Влизько перейшов від програмових деклярацій до конкретної роботи: беручись за фактографію та описи побутові, поет лишається теж в межах або романтичного світосприймання з анти-конструктивною будовою образу, або просто задовольняється схематичними типізаціями. Так от, списуючи такий життєвий сюжет, яко розтрата грошей касиром, він не обходиться без улюблених „штормів“, „баркасів“, „бугшпритів“, „вітрил“, ба навіть — „Шехерезад“ і „Багдадів“. Це

¹⁾ В тексті — помилково: естокад. Естокада — це особливий випадок торедора у боротьбі з биком.

романтичне вбрання теми відволікає авторovu увагу від сюжетно-тематичної сторони, і він дозволяє собі вживати таких невмотивованих епізодів, як напр.:

ти¹⁾ пливеш на осінній дощ
од розбитих сталевих кас...“ (ст. 151).

Для чого касир, який тільки но тримав у руках банкноти й векселі (ст. 199), розбиває сталеві каси, замість забрати просто ці гроші?

В іншому пляні розгортає поет побутово - соціальну тему — в поезіях про „інтелігента“...

„Сумний і поміркований
як був іще студентом —
бентежив груди, сковані
стремлінням в ідеал — (ст. 116).

або:

35, що й казати, літа для ледащ поступові
Та потрібно ж для всяких оточень привчати інтелект... (ст. 112).

Ця почесна публіцистика, гідна Некрасова, вражає несподіваною від інженера - футуриста пісенною ритмо - мелодикою і типовою для того ж таки Некрасова лексикою.

О. Влизько, що почав свій поетичний шлях з доволі шаблонних щодо форми та емоційно - романтичних поезій, в цій книзі, на зважаючи на очевидний і рішучий поворот „ліворуч“, перебуває ще під владою канонічних форм, зокрема в ритмічній і метричній стороні віршу. Даремно розбиває він графічно рядки поезій: читач відчуває в них перш за все настирливий і одноманітний рух анапестів, дактилів, ямбів і хореїв з часто - густо шаблонною римою (вікно — давно, давно — одно, вікно — руно, кохана — рана, голова — слова і т. д.) На цьому тлі вирізняються римові кунштюки на взірць таких

Гойдались китиці:
— Кого ще бити це!?
Летіли юнкери.
— Комуні струнки рви!
Ішли кадетики:
— На тет - а - тет їх кинь!
— Гей, кулеметами,
Розстрілюй мети ім!
— Кавалеристами
ім шлях повистели!..

Будь - якої послідовної деструкції або ж конструкції віршових форм у О. Влизька не можна помітити. Він подеколи нагадує Маяковського:

Глузд охопила шкідом зарази
преторіанська тога
і сяють над ними малоросійські ковбаси
у німбі святого. (178).

або Асеева:

А папери скриплять, мов крук
в лихоманці блідих рук.
кожен вексель і кожен банкнот
закріплює останній шкот... (149).

і навіть Верхарна:

Вогні вечірні впали на портали,
З'єднали золотом ущелини - квартали,
в підвали глянули, заплутались в дротах,
Гарячим медом з чаш закрпали на бруки
і в сотнях ліхтарів став кожен вогник - штах
і з сотен ліхтарів зірвались тіні - круки...

Останній уривок свідчить, що з О. Влизька прекрасний наслідувач того напів - символічного, напів - клясичного стилю, що його за наших часів відтворює в українській поезії М. Бажан.

А тім, і кількісно і якісно для О. Влизька всі ці впливи не характерні. Якщо серед розмаїтих спроб, які подає поет в книзі „Живу, працюю“, можна відшукати певну доміную, то це — безперечно — агіт - плякат, інвектива, памфлет; найкращий плякат — „Гарматний марш“,

¹⁾ цебто касир.

з його витриманим ритмічним рухом та ідеологічно - емоційною насиченістю. Але, на жаль, до цієї поезії закрився невлучний образ:

На залізних нервах носим, як зуби, дні. (? Л. С.)

Образність взагалі — слабе місце в поета. Для чого, напр., порівнює він таке:

Та ми без вагання, немов кораблі, (? Л. С.)
порепані ноги несем по землі.

Що саме характеризує це порівняння? Ясно, що кораблі не мають ніг і не носять ніг і не подібні до ніг, отже, напевне, образ стосується до нас, що без вагання йдемо вперед. Але навряд чи „кораблі“ найкращий символ для цієї думки.

Ми педантично зупиняємося на структурі образу в О. Влизька саме через те, що для нього, як „інженера“ ляпсуси змістові неприпустимі, а таке через очевидну художню вагу агітаційних поезій його, що в них нев'язка образу брешить дисонансом.

Переходячи до висновків, треба побажати поетові підвищити якість продукції коштом кількісної експансії і зосередити увагу на індустріальній тематиці, поглиблюючи її в бік побутово - соціальний, щоб позбутися голого — і доволі механістичного — техніцизму, а в політичних агіт - поезіях уникати зайвої образності, прагнучи конструктивного ляконізму. Лірична тематика (кохання й мариністський пейзаж) брешить в поета подеколи переконливо („Одлетіла конваліяна Леда“, „Туман“), але мало в ній своєрідного.

Л. Старинкевич

Агата Турчинська. „І з о р и“. Поезії. В - во „Західня Україна“. 1929 р. ст. 57. тир. 1100, ціна 1 крб. 20 коп.

Поезії Турчинської доводилося часто подибувати за останні роки на сторінках наших журналів: „Життя й революція“, „Зошити „ЗУ“, „Червоний шлях“.

Збірка ж, що оце її розглядаємо, є перша її книжка й являється до деякої міри підсумком тому, що встигла авторка набути за весь час своєї праці. Всього в книжці 27 поезій. Авторка, видимо, досить обережна в своєму виступі перед „широкий світ“, адже книжка зобов'язує в багато більшій мірі, ніж виступи в періодиці.

Поетичний жанр А. Турчинської — лірика, тонка, ніжна й сказав би ж і н о ч а. В усій збірці ця особливість зокрема дається відчувати. Лірикою в неї просякнуті навіть ті поезії в збірці, що мають зміст епічний — коротенькі поеми чи вірші — балади.

Тематично збірка поділяється на дві частини: лірика особиста й лірика громадська, здебільшого присвячена, як це й можна чекати від авторки походженням із Галичини, її поневоленій багьківщині — Західній Україні.

Але не можна сказати, щоб поезії ці були задовільні своїм настроєм із погляду нашого сьгодні.

Наша доба, доба боротьби й клясових змагань, вимагає й від поезії такого настрою, що надихав би читача на цю боротьбу, що давав би бадьорість, радість. У поезіях Турчинської цього настрою читач не набереється. Поезії її віють різким дисонансом нашій бадьорій долі.

Ось вірш перший у збірці, досконалий своєю клясичною формою — сонет „Кордон“.

Авторка сумує за своїм рідним краєм. Її кортить „Йти“.

„Все далі йти б. Кордон, гострий, як дріт“.

Кордон спинає авторку й вона вибухає таким рядком:

Кордон... Коли його спорохнявить тлінь?

Цілком зрозуміла ненависть до кордону, що штучно роз'єднує український нарід, але погану методу авторка радить позбутися його. Довелося б довго ждати на те, поки спорохняв би він.

Правда, в іншому віршеві „Ой піду я туди“ вона вже радикальніше ставиться до „кордонів“:

Загорися вогнем, моя мріє,
Покажи нам той зоряний льот.
Хай росте в серці бунт і надія,
Що до бою повстане народ.

Хоча вираз „що до бою повстане народ“ робить враження несвіжого образу, але й за цим більш менш бадьорим образом ми чуємо трохи далі таке:

Це ти, моя роз'єднана Вкраїно.
О, скільки раз тебе так розділяли.
Верхами простір змірюєш орліно,
Низами сповнена журби й печалі.
Де міць твоя, що величає гори?
Де рух річок і радість водограїв?
Немов Гамлет ти від вагання хвора,
Усе роздумуєш, усе чекаєш.

Знов, минаючи такі, я б не сказав нові засоби поетичної інструментовки, як „радість водограїв“, від яких віє уже не лише стариною, а ще й абстрактністю, нежиттєвістю, спинює на останньому — образ історичної України, розділюваної завжди, авторка порівнює до Гамлета, з його ваганнями — бути, чи не бути. Авторка стоїть на неправильному шляху розуміння роз'єднаної України. І трудящі України (по той і по цей бік кордону), що прагнуть її об'єднати, певні своїх завдань і переконані в них; так само й західньо-українська буржуазія знає, що робить, віддаючи батьківщину в національне поневолення, щоб урятуватися від соціальної революції. Отже, гамлетизм тут ні до чого.

Але авторка сумує не лише тоді, коли говорить про свою поневолену батьківщину. Сум її не кидає навіть тоді, коли йдеться про Україну поцейбічну, радянську.

... ти йдеш одна, одна,
сама на цілий світ, незламна, строга.
А навкруги вовки й гавкання собак
Часи кривавляться в огні на Сході
І ти самотня, мов морський маяк, (підкреслення наше Ю. З.).
Незламний вітер в бурі і негоді.
В очах спромінених сліди журби й жалю (?! ЮЗ).
І знаю, я що в серці туга.
О, не один ще вік обвуглиться в огні,
Поки знайдеш ти брата - друга.

Найвищої міри песимізм і, головню, безпідставний. Республіка рад єдина, правда, в колі держав капіталістичних, але, що не має вона „брата - друга“, то вже занадто — поневолені нації, поневолені кляси цілого світу — ось друзі й брати її, її число їхне, як відомо, не мале, знову ж, — не доведеться зовсім чекати віків, як це пророкує авторка. Отже, песимізм, виправданий хіба тим, що джерела його в авторки не від життя, а від книжності, від старих літературних ремінісценцій, але все ж він небезпечний для авторки. Чим швидче вона його позбудеться, тим краще буде для дальшого розвитку її творчості.

Авторка не минає й сучасних актуальних тем нашого сьогодні. Електрифікація („Електро на Поліссі“, поезія сільської праці — „Селяни“, „За плугом“. „Кондукторка“, „Зима“ трактує теми місько-індустріальні. Але стара консервативна книжна поетика накладає й тут своє тавро на поетку й її художній творчий світогляд.

Справді ж бо — художні засоби зображення міста, індустріального осередку, в авторки — „лілеї“, або абстрактні, хоч і сповнені таких дзвінко-патетичних слів, як „Луна від марсельєз“ („Зима“ 52 стр.), димарі в авторки — „то пензлі чорні взяли малярі“ „За мрії на землі“. А далі авторка порівнює їх із „Жар - птицею, яку вона шукає“.

В яких краях,
Лісах, степах,
Які ведуть туди дороги?

Час у авторки — „олень золоторогий“. Отакими біблейсько-символічними образами авторка хоче дати данину нашій „епосі ясоноліції“ і звичайно це їй аж ніяк не вдається. Так і образи, як „Жар - птиця“, як „олень золоторогий“ не можуть вплинути співзвучно за нашої доби на читача й хоч авторка свій символістичний вірш закінчує бадьорим:

І сила рве мене вперед —
Непереможна,

то все ж у читача зостається враження, що художні засоби авторки, її художній світогляд рве не вперед авторку, а швидше штовхає її далеко назад.

У цілому, враження від книжки таке, що авторка — з безперечним поетичним хистом, але себе, свого „я“ поетичного ще не знайшла, не багата на органічні життєві спостереження. А що авторка має хист, це показують кілька речей чисто ліро-інтимного характеру, яким приділено менш місяця проти речей на громадські мотиви. Це такі речі, як „У лісі“, „Він прийшов“, „Коли прийду в твоїй дім“, „Весна“. Ці поезії сповнені безпосереднього чуття лірики, голосу душі людини - жінки.

Ці поезії безперечно краще вдалися авторці, ніж аналізовані раніш і дають підстави робити висновки, що А. Турчинська — поетка суб'єктивна (не в від'ємному значенні цього слова), лірична. Лірика суб'єктивна — її жанр. Правда, поетичної консервативності, літературщини й тут не позбавлена, хоча в багато меншій мірі, ніж у попередній половині книжки. В інтимній поезії ця зайвина — мелодраматичні вигуки, як О, а х скрадаються, хоч і тут їхня наявність впливає на поезію в гірший бік. — „О, милий, глянь (ст. 31). О, спи (там же) чи, „Ах, що це ніч? (ст. 15) „Осінь над Сяном“.

Отаким межислів'єць, що ніби повинні були підсилювати емоційність поезії, а справді

знижують її через свою трафаретність, у авторки можна подібати більше, ніж у достатній мірі. Наслідки від них я вже згадував. Оцього наносного льосу позбутися — це одна з умов поживати, відсвіжати свою творчість, зробити її актуальною, живішою.

Щождо форми поезій А. Турчинської, то тут у неї становище багато сприятливіше, Поетка сумлінно працює над своїми поезіями, це позначається й на звуковій стороні її поетичного набутку й на ритміці й на строфічній будові.

Книжка багата на різноманітні звукові засоби впливу, як скажімо асонація та алітерація. На цих двох звукових засобах побудовано цілий вірш „У лісі“.

День — ручай.
— Ручаю... ручаю...
Я
Щастя шукаю —
— Щастя?
Ручай звучить немов струна,
І срібним струменем між соснами луна.
Це хтось підслухує
— А — а
Сос - на.

Так само широко вживає й далі авторка алітерації, зокрема на с, наприкл., „Ідуть віки“ ст. 48.

Ах, скільки спить старих світів
І недописаних історій.

Чи:

Несе дикун свій сміх і спів...

До рими авторка так само сувора, тому рима в неї здебільшого, добірна, свіжа; часто можна подібати риму наближену, врізану — мой — пасмо (ст. 16), просто наближену — вчером — дечого (ст. 9), рима побудована на зоровім ефекті, не зважаючи на однаковість ув обох римованих словах двох останніх звуків о н - о н: закон, сосон. Наближеність тут з'явилася від різниці в наголосі: перша — чоловіча, друга — жіноча. Вживає авторка також і внутрішньої рими, наприклад, „то в лісі, на узлісі“, або „Пташки блакитні, перелітні“.

Розмір „Ізворів“ теж різноманітний; поруч канонічних клясичних розмірів, подибуємо верлібр: „Зима“, „У лісі“, подибуємо й розмір народньої пісні, а саме „Коломийки“ — „І сказали нам“, „Пісня“.

Те ж саме й щодо строфіки. Поруч клясичної, чотирирядкової з перехресною й рідше, оперезаною римою, можна подібати строфу п'яти, шости, семи та восьмирядкову. Напр. форма п'ятирядкової строфи „В горах“.

Як правила певного, А. Турчинська не завжди дотримується певної строфи. Здебільшого вона переходить від 4 - х до 3 — 5 — 6 і т. д. рядків. Хоча є випадки, коли взятої строфи дотримано цілком. З таких маємо два сонети: „Кордон“ і „Гамлет“ та одну поезію „Німці“, написану терцинами, цією найрідшою строфою в українській поезії.

Останнє, що треба відзначити, це те, що авторка вносить в свої поезії часто галицизми лексичного характеру й синтаксичного — що в чималій мірі відсвіжує збірку.

Видано книжку на доброму папері. Але, можливо, це й робить книжку такою дорогою (1 крб. 20 коп. за 57 стр.). Гарне враження справляє й обкладинка - кордон художника Михайлова.

Юліан Зет

І. Луценко. „Кубанський провесінь“. Поезії. ДВУ, Стор. 26. Тир. 2.000.
Ціна 45 коп.

Революція зрушила українські трудящі маси Кубані й, замість поодиноких представників українського слова: Мнушка, Лиманського, Кухаренка — Шевченкового приятеля та ін. трудящі дали низку молодих імен, що невпинно зростають і од коротеньких оповідань переходять до повістей, од віршів — до поем та збірок поезій і оповідань. „Кубанський провесінь“ — це одна з збірок цього нового загону українських кубанських письменників.

Коли читаємо цю збірку, то зразу впадає в око замилювання природою та виспівування рідного краю. Та це характерні риси не тільки І. Луценка, а й багатьох кубанських поетів, бож вони йдуть із станиць, із степу, і в їх так багато вражень із побуту станиць, так багато юности, непережитої любові до свого кутка, де кожен з їх „пас корів“ і „ганяв зайчат найних, полохливих“...

Кожен поет на початку своєї письменницької роботи настроєний лірично. Такий закон поетичного хисту. Ліричність свою він скеровує на все найближче його серцю, найближче до нього, цебто, на оточення, в якому він ріс і виховувався. І от у Луценка — степ, ожинники, корови, перепелиний крик...

Добрідень, обрі! Добрідень, поле!
Привіт тобі, моя зеленосінь! (Стор. 7).

Та на фоні цієї зеленосині й квітіння з'являються „батьори міста молоді“. Правда, ще романтичне сприймання: „там ніжно дитя — індустрію плекає Гіпаніс“ (8). Але згодом поет ніби переборює місто:

Сяйвом сонця пашисть місто.
Захлинувся сяйвом брук.
Піонери — мов намисто,
Мов разочок: стук, стук, стук...

і приносить до нього „сяйво сонця“, всю романтику степу, гаїв, синьоокої далі, приносить любов до свого краю. Тут, у місті, любов ця не гасне, бо вона зв'язана з любов'ю до нової доби. Національні мотиви:

Пишаюся тобою, нене,
я, твій син,— (6)

цілком природньо переплітаються з соціальними:

Це наші Дніпрельстани!
Волго - Дони,—
В останнім поверсі
Комуна заспіва. (11).

Жовтнева Революція, визволивши подвійно - поневолену — соціально й національно — українську людину Кубані, дала право говорити за себе подвійно. Письменник, певна річ, може говорити про свій край, цебто край, який знає найдужче, звичайно, не перегинаючи палиці, а в Луценка це інколи є. Ось, наприклад, про Кубанщину, ні чим невиправдане:

В радянськiм квітнику;
найкраща квітка. (6).

Щоправда, Кубань у І. Луценка не стара, не захрясла в тернях та полуницях, а оновлена, червона. Поет зафіксує це:

Дзвенить з - поміж трави і тиші,
Новітня, радісна дзвенить струна:
— Не ті, не ті ми вже лани колишні,
У безвість котиться стара старовина.

(7)

І зрештою, любов до свого краю на своїм місці:

Ти наймичкою міряла
Життя невірне —
Тому люблю, тебе, країно, так
Безмірно.

Та на жаль Луценко тільки зафіксує цю нову Кубань, — що, звичайно, характерно взагалі для ліричних поезій всякого поета та для поетів - початківців, — а не змальовує, не подає живої Кубані з її новими формами господарювання, побутом, тощо, що саме характеризує цей край. Автор трохи ніби спинився на цьому й дав описову поему „В пісках“, та й вона теж дає мало побутових рис.

З формального боку збірка має хибі.

Дуже впадає в око шаблонність стилістична, літературщина, викликана тенденційністю збірки, що полягає в підпаданні естетизмові. Подибуємо традиційні: „радісна дзвенить струна“, „на золотій струні“, „незміряна даль синьоока“, „закошичена... весна“, „килими“ та суто - символістське: „бенкет комун“, „випив виру келих“, „прядеш комуни срібну нить“, „квіти... конали“..., „в останнім поверсі комуна заспіва“. Ця літературщина межує з бідністю лексики. Раз - у - раз подибуємо повторення: „зеленосинь“ — двічі підряд, „То ж я — колись отавами твоїми — я...“, Д в е н и т ь з - поміж трави і тиші новітня, радісна дзвенить струна..., „як і раніше“ — чотири рази підряд. Автор підпав традиційним „струнам“ од літературщини саме через оцю лексичну бідність. Він тільки на словах сприйняв сучасну Кубань, а не пройняв її сьогоднішнім побутом, духом, сьогоднішньою мовною стихією, що аж ніяк не гармонує з його „килимами“.

Покищо — обмеженість думки, бідна тематика. Є штучне розбивання строф. Чим, наприклад, виправдане таке розбивання рядків:

... Хто знає Гіпаніс мою,
Як я?
Гіпаніс — батьори міста молодії.
Піду,—
де на обр'ю комини мріють...
Побачу,—
там ніжно дитя - індустрію
Плекає Гіпаніс,
Гіпаніс моя.

коли їх правильніше можна б написати так:

... Хто знає Гіпаніс мою, як я?
Гіпаніс — батьори міста молодії.
Піду,— де на обр'ю комини мріють... (? Н. Щ.)
Побачу,— там ніжно дитя - індустрію
Плекає Гіпаніс, Гіпаніс моя.

Була б тільки лейма в першій рядку (мою, як я), а вся строфа не вражала б таким штучним розбиванням рядків, частки яких ні римою, ані логічно не зв'язані між собою. Те ж саме з віршем „Були часи“.

Неоригінальний розмір — „Сурми“, „Сиві роси“... Застаріле римування: „прозора — зорі“, „муки — луки“, „бійся — подивися“... Логічна розбивка строф у І. Луценка здебільшого Сосюринна — двопарна:

Добрідень, обр'ї! Добрідень, поле!
Привіт тобі, моя зеленосинь!
Лише одні ви знаєте: ніколи
Про вас я в серці мрії не гасив.

Над творчістю вітає тінь не то Сосюра, не то Тичини („Хвилини“), а то й Асеева („В пісках“). Але автор творець - шукач. Він не дурається асонансів, вишукує нових свіжих римувань не застигає на однім ритмі. Пробоє удатися до складніших тем, як поема „В пісках“. Цілком новому пише у найхарактернішій для нього поезії „Наші поверхи“:

Удосвіта рукава засукали...
У грудях юність наша
Зоряно тремтить...
Будуємо,—
Земного дня нам мало...
Ми зупиняємось лише,
Щоб втерти піт..!

Збірка наскрізь батьора, юна й надійна. І тому, як перша збірка поезій („Севкавкнига“ вперед видала „Енемський бій“ — поему надто слабу, яку можна кваліфікувати, як спробу літературного твору), призначення своє виконала.

Авторові треба звернути увагу на свої хибі, позбутися впливу літературної традиції, одійти від споглядально - селянської маніри писати, знайти себе і ширше розгорнути діяпазон творчості.

Н. Щербина

Александр Гатов. „Из украинских поэтов“. Библиотека „Огонек“, № 502. Акц. Изд - во о - во „Огонек“. Москва 1929 г. Тир. 14500 стор. 40. Ціна 15 коп.

Перш ніж висловитися про вибір українських поетів, треба зауважити, що „Из украинских поэтов“ — це зовсім маленька, мініатюрна книжечка, яка познайомити російського читача з усією українською поезією, хоч би в найголовніших її представниках, не може вже в силу своєї місткості. Очевидно, перекладачеві довелося обрати якунебудь одну ділянку української поезії; як і слід було чекати, обрана найновіша, сучасна українська поезія. Тому, нам здається, краще було б, коли б Гатов назвав свою книжку „Из современных украинских поэтов“ або „Из новейших украинских поэтов“. Власне, книжка знайомить російського читача навіть не з представниками радянської української лірики в її цілому, а лише з поетами, що живуть і працюють нині. В книжці знаходимо лиш сім імен: П. Тичина (4 поезії), Д. Загул (2 п.), М. Рильський (3 п.), І. Кулик (4 п.), В. Сосюра (4 п.), В. Полішук (2 п.), М. Бажан (1 поезія). Якщо перекладачеві були завдані від видавництва вузькі рямки, й він мусів обмежитися сімома йменами, то треба

„Шумне місто скажено вирує“ — однієї з формально - найудаліших поезій В. Сосюри, яка відзначається дуже влучним поєднанням мотивів перемоги творчості колективу й особистої загибелі поета. Перший мотив дано в цих рядках: Знаю, прийдуть нові менестрелі. Тисячі невідомих Сосюр. Залунають на співи їх... і т. д., другий в кількох місцях поезії 1) Був Еллан... А тепер не має 2) Як і він, я не все проспівав Про Кому не знану мою“ (тут нова ввідна тема, дуже характерна для Сосюри: „Про Кому не знану мою“ — відсутність точних уявлень про кому не знану мою); 3) Перед мене могила чи мур 4) І впаду я самотня сніжинка, на холодний, найжджений брук“; 5) „Упаду... і не жалко, що мла. Ця тема особистої загибелі розвивається ступнево, набираючи все більшої категоричності — від випадкової згадки про єдиноборця до „приняття“ власної загибелі: нема Еллана; він не все проспівав — я не все проспівавою — бо мені належить загинути — я загину (самотня сніжинка) — і не жалко. Останні два рядки зливають обидва мотиви: „Хотів би, щоб тая сніжинка П'ятикутня сніжинка була“ (себто, я хотів би й у час загибелі залишитися вірним комуні); Згадані рядки й треба переказати як найближче до оригіналу, всі ж інші утворюють тільки облямівку — переважно локального характеру й їх можна при перекладанні змінювати. А перекладач робить як раз навпаки; рядок другорядного значення „Сніг ляга на вечірні панелі“ він передає досить точно „синий снег на вечірніх панелях“, а сенсово - акцентовані рядки „змазує“. Так: „як і він, я не все проспівавою Про Кому не знану мою“ = „Его песен Коммуны недопетых слышу медь и хочу их допеть“ („змазано“, поперше, не все проспівавою“, с.т. важливий момент мотива власної загибелі, подруге ввідний мотив „незваної комуни“); „Перед мене могила чи мур“. Цілоком замінено „Ветер — зимней тоски трубадур“ („змазано“ ще один момент розвитку мотива загибелі“). Рядки „І впаду я, самотня сніжинка, на холодний, найжджений брук“ перекладено досить близько до оригіналу: „Я расту тогда, как снежинка, на промерзшей седой мостовой“, але тут мотив загибелі позбавлений ступневого розвитку, виникає якось раптово, а останню строфу оригіналу, де дається „приняття“ загибелі й бажання загинути „п'ятикутною сніжинкою“ підмінено таким сурогатом: „И сгоревший до тла, без кровинки, Когда всюду бело и метет, Тихой пятиконечной, снежинкой, Я паду на серебряный лед“ (с.т. пропущено зовсім „приняття“, а замість бажання власти п'ятикутною сніжинкою дано констатування цього факту — дійсний спосіб замість умовного). Ми бачимо, що в результаті постійного „змазування“ сенсово - акцентованих місць, складний контрапункт двох мотивів — соціально - радісного й особисто - сумного — підмінюється прозаїчним міркуванням на такий штиб: „був Еллан і не доспівав. А я хочу доспівати. Коли ж на моє місце з'являється тисячі Сосюр, я зробивши своє діло, візьму та й розтану“, від чого вся емоційна переконаність Сосюриної поезії зникає геть.

Такі органічні хиби А. Гатова, як перекладача (мимохідь відмітимо той парадоксальний факт, що вони найменш почувуються в перекладах формально - складних речей, як „Нікого так я не люблю“ Тичини, „Каунавага“ І. Кулика, а найбільш — в перекладах формально - простих речей, як „На майдані“ Тичини та „Шумне місто скажено вирує“ Сосюри). Крім них, є в Гатова випадкові огріхи, як у всякого перекладача, на яких ми не зупиняємося. Щодо тих хиб, які викликані помилковим розумінням українського тексту оригіналу, то ми помітили тільки одну (в перекладі „Відповіді землякам“ Тичини): „Болото власне — ви казали — От двері до раю (російською мовою: „Болото собственное — вы говорили Вот двери в рай“) перекладено: „Болото — так ведь вы сказали — От дверей до рая“. Очевидно, Гатов зрозумів укр. „от“ (рос. „вот“), як рос. „от“ (укр. „від“, „од“), відкіля й виникла ця досить курйозна помилка.

Крім того, в книжці сила друкарських помилок, особливо в транскрипції гуцульських слів і в іменах власних: „семрека“ (зам. „смерека“ — тричі) „дублетівка“ (зам. „дубельтівка“) „сикус“ (зам. „сиукс“ — двічі); в „Содержании“ надруковано: „Ночь железняка“ — „железняк“ із малою літери, так що російський читач може уявити собі, що мова йде тут не про ватажка гайдамаків, а про відомий мінерал...

Отже, ми бачимо, що книжечка перекладів, видана А. Гатовим, має, поруч чималих вартостів, і значні хиби. Але беручи на увагу, що в галузі українсько - російського літературного зближення взагалі зроблено мало, ми повинні визнати й цю книжечку, в якій є кілька гарних перекладів, за певне досягнення.

М. Степняк

С. Пилипенко. Тисячі в одиниця х. Збірка оповідань. Друге, доповнене видання. ДВУ, 1929, ст. 235, ціна 1 крб. 20 коп.

Збірка містить 27 творів різного розміру — від невеличкої гуморески до звичайного оповідання.

Тематично оповідання розпадаються на 2 великі циклі: перший присвячено мирному будівництву, другий — воєнній „передісторії“ цього будівництва, починаючи з імперіалістичної війни. Крім цього, є ще вужча циклізація, що гуртується навколо легенди про „Острів Драйкройцера“; в сусідньому творі („Огнева паніка“) згадано назване оповідання; в дальшому („Льодолом“) — фігурує сам острів, яко тло драми (салдати лишилися на ньому, відрізані від суходолу, в наслідок льодолому, що почався несподівано зарано), та дід Клаус — оповідач легенди. До таких же, проміжних зв'язків стосується й, сказати б, лейт - мотив Шевченка:

Правда, якби він тепер жив — у більшовики пошився б? Панів би лупцював — аж гуло.

І що вже він їх ненавидів.

Цю думку героїні „Товариської послуги“ дали доповнено:

Та то ж про Тараса: він такий рідний. Рідний і в гніві своїм і в забобонах...

Останній матеріал, що його постачає „Банда“:

... Отаман Чорний зайшов був тоді до комендатури, — аж там портрети Маркса, Леніна та Шевченка висять. Позирнув люто, плюнув, зняв Тараса й поставив у кутку, лицем до стінки.

... Чорний за кілька місяців іще раз завітав на Підгаєцьку цукроварню. Знов батько - отаман у комендатуру зайшов і знов на стінці портрети Маркса, Леніна, а посередині Шевченка побачив. Пхекнув батько отаман, хитонув докірливо головою й сумно промовив:

— І ти, Тарасе, в комунію втаскався*).

Згаданий тематичний розподіл зумовлює й матеріал збірки — в першому циклі різноманітніший, аніж у другім (де оточення змальовано під кутом зору військового бойового життя); проте не помилимося, констатувавши побутове тло матеріалу, з великою галереєю персонажів, серед яких маємо і студентів, і службовців, і письменників, і неманів, і відповідальних робітників, і нарешті військових — починаючи з „регулярної“ царської армії, і кінчаючи червоноармійцями, що воюють з Денікіним.

Для ідеологічного обличчя збірки дуже характерний чіткий клясовий розподіл персонажів на два табори — ворожий і свій, радянський. Проте закинути авторові сухість і схематичність (сказати б, ригоризм) розподілу персонажів на „овещ“ і „козлиш“ аж ніяк не можна: показова в цьому відношенні „Примара“, де колишній ворог радянської влади (ворог — почасти з невідомості, почасти ж — із примусу) потім віддано працює їй на користь; коли його минуле викрито, він, страгавши рівновагу, стріляє на свого ворога і потрапляє в наслідок до суду; але це не лише його кохана дівчина, це сам автор звертається до слідчого з запитанням:

Ну неже десять довгих років чесної праці багато не значать? Він же робив так самовіддано, як робив би, мабуть, і той справжній Сисой Антипов, що в нього, в мертвого вже, викрав він партійні документи. Ну неже суворо засудять?

Однак таке, глибоко людяне ставлення не визначає м'якотлості, нерозважної поблажливості: в разі потреби, автор такий же неблаганний, як і батько, що забиває власного сина - бандита, який пограбував рідного дядка - бідака („Кара“), або такий, як і герой оповідання „У борку“, що влучно порівнює денкінського офіцера до кліща (підготувавши це порівняння відповідною картиною лісової struggle for life), констатує:

Кров за кров. Убивство — закон війни.

Але є ще одна підстава, вже суто мистецького порядку, що через неї безапеляційно приймає авторове витрактування своїх героїв та матеріалу: це стиль, то іронічний, то м'яко - гумористичний, чи ліричний, то сумно - трагічний. Ствердимо цю клясифікацію відповідним матеріалом.

Ось заввідздорів'я Нападок, що за його вимогами, лікарі впорскують породільниці, жінці предчека, непотрібну стрелтококову сироватку, роблячи це „страха ради комісарського“ (назва твору): „було це року не теперішнього“, кінчає автор своє оповідання. Ось самозадоволений міщанин - письменник, що побувавши на Кавказі і забувши там купити своїй дружині обіцяні чув'яки (назва оповідання), виправляє помилку, вже приїхавши додому, в магазині кавказького взуття, дістаючи таку оцінку з боку автора:

Я не люблю самовдоволених людей, і мені здається, що їм нічого робити на землі, а до того я... я ніколи не був на Кавказі. Може, так невміло зложуся.

Значно частіше натрапляємо на теплий гумор, овіяний вже згадуваною людяністю.

Ось жінка, бажаючи мати дитину, звертається за відповідною „товариською послугою“ до юнака, який робить доповідь на фабриці: стара ще Винниченкова тема („Темна пригода“) набуває нових тонів у витрактуванні, позбавлена будь - якого еротичного присмаку (тло події у Винниченка — брудний готель, у Пилипенка ж маємо „умову“ й ретроспективну згадку про ню, без будь - яких натяків на відповідну „реалізацію“). Аналогічні темою „Друзі дітей“, де помилково стрічаються в садку чоловік із дружиною, — помилково, бо чоловік поспішав до коханки, дружина ж хотіла розпочати роман з доповідачем на тому засіданні, звідки обоє (чоловік і дружина) втікли. І знову ж, немає в цій темі гіпер - натуралізму, що притаманний аналогічній новелі Боккачіо (до речі, використаній потім і в Шекспіра), і трактування її скорше наближається до відповідного епізода в Пушкінському „Анджело“. До цієї ж „кохальної“ (за висловом Л. Чернова) тематики стосується оригінальне оповідання в листах „Любовні пригоди“ — з його героями, співробітниками провінціальної газети, та вчасним втручанням дружини (що, до речі, стає мо-

*) Поряд інтересно зіставити дуже влучну характеристику Гоголя („Льодоломі“):

Був Гоголь, хоч і дрібний, а поміщик. Не приймав він близько до серця горя народного, кріпацького. Були для нього кріпаки, як мертві душі — купуй їх, продавай, батогами бий, як худобу. І от бачимо ми, як хутори диканські у нього танцюють, співають, пиячать, регочуться, вечерницями бавляться, а тяжкої праці селянської не бачить Гоголь. Он і в „Мертвих душах“ — поміщики є, а мужиків нема. Тільки спину кучера Селіфана бачить читач та дурного льокая Петрушку.

жливим через забутливість чоловіку). До того ж „професійного“ джерела можна застосувати й „Спеца - репортера“, де герой „переборщив“ у своєму американізмi, наперед надрукувавши в черговому номері газети промову, яка справді за браком часу, не була сказана. Або „Джон - Вільям Петерсон“ — дружній шарж на редактора, закоханого в закордонних способах писання, який не пізнає підробки — найтрафаретнішої новелі, запропонованої, як переклад.

До цієї, повторюю, найбагатішої ділянки збірки стосується й „Банда“ — оповідання, про те, як ретельний сільський адміністратор помилково взяв сеанс натурного кіно - знімання — за банду. Аналогічний темою „Гріх“ — оповідання про те, як старий чекіст не пізнав репетиції Винниченкового „Гріха“, що відбулася в сусідньому номері готелю і виламав двері, шукаючи білих (героїв „Гріх“ влучно перегукується тут із назвою п'єси, становлячи й назву твору). Або „Жовтий ридиколь“ — оповідання про те, як голодний студент даремно вихопив у непманки ридиколь, сподіваючись на гроші, які вона допіру переховала. Подібна ситуація лежить і в основі „Годинника“ — оповідання про грабунок, який кінчився тим, що пограбовані наздоганяють злодія і відбирають у нього пограбоване; прийшовши ж додому, бачать на стіні годинника, що вони його відбирали, як пограбований.

Як видно, в гумористичному трактуванні виступає переважно побутовий матеріал сучасності. Але є й у другій, „військовій“ ділянці, відповідні приклади.

Така „Вогнева паніка“, що зчинилася з провини страхополоха - салдата і що в наслідок її „верхи“ отримали нагороди, хоч ніякого наступу німців не було; поступове збільшення брехні у фронтних репортажах та відповідних рапортах „по інстанції“ (своєрідний *boule de neige*) подано дуже добре. Такий же „Броневик“, що на нього полюють червоні під час відступу; в кінці ж з'ясується помилка — броневик не денікінський, а свій, зіпсований і покинутий на дорозі. Або „Тамбовці“ — селяни, незвиклі до війни, що викликають цим кепкуванням над собою, стаючи однак з часом у великій пригоді червоним.

Значно частіший у цій військовій ділянці інший, суворий плян трактування, розпочатий у безсюжетному „У поході“ і стверджений в „Острові Драйкройцені“ — латвійській легенді, трохи навіть перенасиченій жахами, які кінець кінцем перестають діяти на сприймання; цьому ж слугують і деякі порівняння, що здаються невідповідними:

Попливли безголові мертвяки, похитуючись, униз по ріці, лякати рибалок. А голови їхні упали на дно. Там обгризли їх раки.

Кинувся на нього (меч) грудьми з балкону і проштрикнувся, як жук на шпильку, як сніп на довгі вила.

Матеріал цих порівнянь, справді, чи не здібен викликати комічний ефект.

До цього ж пляну стосується вже згадуваний „Льодолом“, „За віщо“? (потворність антисемітизму), „Коли батько плакав“ (про матір, забиту під час піклування за пораненими червоноармійцями).

Проте й перша „мирна“ ділянка темарія постачає матеріал для згаданого „суворого“ пляну трактування; це — вже згадувані „Кара“ та „Примара“, „На хіднику“ (змалювання міської проституції, що захоплює селянок), „Поворот“ — змальовує повернення на село злодія, що хоче жити чесно і що його забивають куркулі, використавши для цього лицемірну гостинність; жахом віє від їх частування (пновленого проти відповідних „духовних“ обґрунтовань у „Люборацьких“ А. Свідницького):

Ану, ще до пари, бо з'їдять татари... Та й четверту, бо віз на чотирьох котиться. А шосту, бо шість день роботи. Сьому, щоб на сьомий день спочити та на призбї покурити.

Трохи осторонь стоять від цього два оповідання „Сором“ та „Афарбіт“: перше через велику акцентуацію психологічного моменту (осуд інтелігентської прихильності до словесної розпусти), поданого на тлі лірично - відтвореного пейзажу; друге — через неадекватність свого фону (згадки про якогось короля і водночас про непманку); щоправда, цю неадекватність можна з'ясувати алкоголізмом героя (його й обкрадають, вплинувши безглуздою фантастикою та морфієм), але хибність твору, розпочатого до речі *ex abrupto* (так, ніби читачеві все відомо), від цього не зникає.

Нарешті, до стилю стосується й бездоганна мова збірки (центрально - української говірки), разом із лаконізмом зображення:

Забилось в радісному тремтінні жіноче тіло, закинулось пристрасно назад голова, пожадливіми вустами шукаючи вуст милого — і злилися дві постаті... ну на що говорити — в чому? В нашій сантиментальній історії досить нагадати про традиційний бузок, що вміє переховувати і не такі ще тайни...

Відзначивши стилістичні спрямування книги, спинімося безпосередньо на формі, що її завжди дбайливо опрацює письменник.

В цьому пункті всі твори збірки доведеться кваліфікувати, як новелі. Вже з прелімінарного переказу, у зв'язку з оцінкою стилю, ясна їх сюжетність (крім однієї „У поході“¹⁾, що й зобо-

¹⁾ Цією безсюжетністю й можна з'ясувати нерозв'язаного натяка:

Не в сочевиці справа... Батальйонний не за те молоданів любить. Казав мені доброволець дещо перед смертю...

в'язує до дбайливої мотивації, чіткої композиції, нарешті клімаксу, наявного з того ж переказу: пригода, помилка, непорозуміння — у випадку гумору, вчинок, убивство, кара — у випадку іншого стилістичного зафарблення, — така його форма. Навіть психологізований „Сором“ має клімакса: наприкінці „сповіді“ виявляється, що вся розпушта оповідача — уявна, що він її видавав і набрав на себе, щоб не бути „нижчим“ від товаришів, які все „це“, заливши очі, ухваляють. Та з другого боку, клімакс ніколи не стає самоціллю, як про це свідчить таке його оголошення в „Чув'яках“:

Не думайте, що секрет їх складний і в ньому сіль цього оповідання. Я не хотів би, щоб у ньому взагалі була будь - яка сіль.

Важливе також речове підтвердження клімаксу (чув'яки, годинник тощо).

Не менш дбайливо ставиться письменник до мотивації. Ось, приміром, „Товариська послуга“; автор заздалегідь підготовлює бажання дитини в героїні, примушуючи її так завершити характеристику Шевченка:

А дітей любив...

Дівчина на хвильку наче спотикнулася, по обличчю перебігла легка хмарка.

Вона ж, дивлячись на гравюру з гуртом якихось дітей, кидає далі:

— Діти — це ж таке щастя... Як можна без дітей.

Або „Поворот“: герой колис літав на аероплянi і, коли він, повернувши додому, засинає, почастований куркульською горілкою, уві сні відживають спогади по колишнє літання, химерно поєднуючись із мріями про чесне життя і з жагою від п'ятики; жажна смерть героя, утопленого куркулями, немов збігається з цими мріями:

Аероплан гуде, воркоче. Вітер хитає його, як човна на буремних хвилях. Раптом дужий подув б'є згори, і апарат летить стрімголов униз, на чорну, вогку ріллю.

Хома відкриває рота крикнути, але холодний струмок заливає горло, холодний струмок оповиває все тіло.

Така ж дбайлива мотивація „Примари“, де клімакс заздалегідь підготовано кількарізковими раптовими появами одноокого дядька, що спочатку викликає спогади (у формі сну) героя, а потім уможливає і чітко - цілеспрямований клімакс. — Такий же „Острів Драйкройцен“, що всім своїм матеріалом готує шлях до кінцевого з'ясування назви, або „Коли батько плакав“, де синава неспроможність бути на поході мотивує батькове (обрямоване) оповідання. Нарешті, помилку з кіно - зніманням у „Банді“ підготовлено передісторією — оповіданням про те, що

Підгаєцька цукроварня не раз зазнавала бандитських наскоків.

До мотивації можна застосувати й характеристику, що психологічно підготовлює відповідні вчинки чи дає внутрішній портрет героя. В цьому пункті відбулася стилістична майстерність автора.

Зовнішній портрет (як у випадку героїні „Товариської послуги“) подибуємо рідко, майже завжди його замінено висловлюваннями: то це улюблені і через це лейтмотивні приказки, як у героя „Кари“ („Телеграфним стовпом через поперек“), або „Друзів дітей“ („Било б його громовицею“), то це спосіб оповідання від першої особи („Друзі дітей“, „У бору“, „Гріх“, „Тамбовці“ та ін.), то це ламана мова (як у героя „Годинника“), то спосіб висловлюватись, як у нераз згадуваної героїні „Товариської послуги“:

— Тепер цієї стежкою до головного корпусу. Та не туди, там калюжка. Поволі, товаришу, тут сходи. Лічіть десять ступенів. От іще хазяї в нас, хоч би яку скипку засвітили. І на свято не дивляться. Сюди, ручправо. Не роздягайтесь, у нас холодно. Хотіли було парове відремонтувати, та ж вугілля — самі знаєте — і для залізниці бракує. Ой врем'ячко.

Та найчастіше це прислів'я, що ними майстерно орудує автор, як приміром, „У поході“: Поможе бабі каділо, як бабу сказило. Ти подивись, який він красень. На голубах зріс, не на гливкому хлібі.

Здібність до прислів'їв не залишає людину навіть у біді, як приміром, Созна у „Карі“, де він у першу чергу так реагує на пограбування:

— Оце наярмаркував. Нову господиню в нову господу завів. Оженився рогач із коцюбою, привели черепків із черепенятами... На череп'я життя пішло...

Ця здібність зрештою підноситься до характеристики персонажів книги, яко у к р а і н ц і в, бо ось який фейерверк діалогу дають персонажі „Льодолому“ під загрозою смерті:

— Рушить знову криголом — зітре всіх на порох.

— Загинемо, як сліпі мишенята в відрі.

Перекличка на деревах переходила в палкі суперечки, лайку, загрози.

— Топись сам, як хочеш, мені й тут добре.

— Дурню, пропадеш тут ні за цапову душу.

— Сам цапом будеш, як на вірну смерть підеши, на лід отой.

Стан цих розмовників легко уявити собі з таких „протилежних“ звертань до рятівника:

- Сюди, діду, по нас тепер, дідуно!
- Та сюди, чорт старий, латвійська мордо!

Або зустріч політкома з ідеологічно - непевним полком червоних (дві тези):

- Перша: якої бісової матері ти до нас приїхав?
- Друга: поїжджай назад ік бісовій матері!

У відповідь політком „підкрутив“:

- Коли хочете — каже — своїх дівчат за ноги для паничів держати, — ідіть, на чайок получите.

Відзначивши засоби портрету, спинімося на пейзажі, що, як і прямиї портрет, трапляється зрідка; так маємо у „Примарі“, де осіння прозорість „байдужої“ природи контрастує із драматизмом клімаксу:

Ранок другого дня видався прозорий, дзвінкий. Маленькі павучки вирядились у свої далекі мандрівки на бабиному літі. Його липучі нитки розносили легенький вітерець скрізь по дорогах, чіпляв на дерева, кущі. Іноді повітряна нитина відважного мандрівника попадала в ясне сонячне проміння і вилискувала тоді серед ніжно - блакитної прозорості міні-ятурною веселкою. Ще подув — і веселка зникає, стає невидною і летить десь далі в невідомі простори. Чи знайде притулок, чи загине беззвісно?

Синтетикою пейзажу й об'ямовано трагедію:

Над юрбою високо вгорі летіло бабине літо, і день був такий осінньо - прозорий, дзвінкий.

Цей повтор стосується вже до композиції, що її головні ознаки (мотивація, клімакс, чіткість сюжетного розгортання) вище схарактеризовано.

Відзначмо зараз використання об'ямування в новелях: „Годинник“ („Карель зарідко брав його з собою“) та „Жовтий ридикюль“ („Стратон не був злодієм“); що рази повторна частина, після „прослуханого“ твору, набуває нового матеріального потвердження.

Та щоб істотніш схарактеризувати формальний бік збірки, спинімося на двох новелях, що мають окреміше, індивідуальне обличчя.

Перше оповідання — „На хіднику“ — відзначається оригінальним кутом зору: за героя в ньому править швець Михайло, що, живучи в підвалі, бачить людей тільки до півлітки; цим утворюється немов своєрідне художнє застосування старовинної приповідки „Суди, друже, не свйше сапога“, що, поперше, мотивоване професією героя, подруге ж призводить до парціального (часткового) показу персонажів. Ясна небезпека, що постає звідси, — небезпека вузькості, неповноти картини, але автор, безперечно її усвідомивши, блискуче подолав усі труднощі, і не тільки не програв, але виграв, перетворивши силою хисту — позначену вузькістю на лаконізм мистецького зображення, лаконізм, що йому притаманна величезна проєктивна сила. Справді, тільки черевички бачить Михайло із свого віконця, але його (не випадковий!) фак дозволяє читати по тих черевичках, як по книзі; пізнає він по них робітників, школярів, урядовців — узуття останніх

мало не все на один фасон, куповане по одних крамницях набір та на рати. На низьких покривлених підборах, з розтопаним плискуватим передом, тонкою витертою підшовою. Поміж ними дешеве різноманітне жіноче взуття урядовок. Зрідка витнутья кокетливі високі півчобітки, пантофельки - лякерки, сіра замшева шкірка.

На тлі цієї „скопії“ природньо постає й сюжет новелі, що в ній герой зацікавлюється селянською дівчиною, незабаром зведеною. Про все він довідується із тих же „чоботарських“ вражін, і на тлі згаданої мистецької „економіки“ цілком природньо бринить проєкція психології засобом дії, жесту, руху:

За якийсь час коло них з'являються чорні черевички—і фонтан насіння подвоюється.

Все вершить героєва репліка, яко заключна пляма:

— Боротьба жертв не абияких просить.

Як можна бачити, прийом використано так само помірковано (а не поспіль, нерозважно), як і решту мистецьких засобів — стиль, характеристику, композицію, пейзаж та портрет.

Друге (кінцеве) оповідання — „Тисячі в одиницях“ — навіть не оповідання, а об'ямовані потенціально теми, нерозроблені сюжети (сказати б, за теорією музичної форми, прелюди, тільки не музичні, а літературні). Наприклад:

Незнайомий парубок, мабуть, червоний партизан, у хату раптом забіг.— „Рятуй, дівчино, офіцерня женеться“.— „Лізай під піл, гарбузами заставлю“. Наскочили —

„Брешеш, суча дочка, більш нікуди було сховатися“. Били, волос драли, на піл кинули, згвалтували. Прийшов батько — батька побили, коня за кару звели. А за гарбузами не додивилися.

В цій картині—вже згадуваний лаконізм, а герої—з глибоко пролетарською свідомістю. Ще приклад:

Шевчиху погромники вбили. Сидить швець з немовлятами, плаче: „Це за те, що ми свреями народилися“. Прийшла покоївка з шляхетського дому, каже: „Чим я панам служитиму, бери мене за жінку, твоїм немовлятам матіркою буду“.

Попри зазначені властивості, є в цих шматках життя щось від думи, від народньої усної творчості — так у загальному стилістичному аспекті (що його навіть важко визначити), як і в деталях — спорадичній дієслівній римі („драли“: „згвалтували“), в рефрено - епіфоричній позиції психологічних присудів - дієслів („вбили“, „плаче“, „народилися“, „каже“, „служитиму“, „буду“).

Резюме: Специфікаційне втілення ідеології у стилістичному розгалуженні (а не в оголені - агітаційному плані), помірковано - вмотивоване запровадження засобів зовнішньої форми дають у сумі добрий „літературний факт“, забезпечуючи збірці читача (про що недаремно свідчить друге її видання) і водночас доводячи міцний творчий поступ її автора.

Гр. Майфет

Гжицький Володимир „Чорне озеро“ ДВУ 1929. Ціна 1 крб. 80 коп.

З ім'ям Гжицького в літературі вперше зустрічаємось, як з поетом. 1924 року його вірші виходять окремою малесенькою книжечкою „Трембітині тони“ (з творів селянських письменників — „Плуг“).

Але спад лірики, що про нього в свій час так багато говорили й писали, відбився, очевидно, й на ньому. Після дитячої п'єси „Вибух“, що вийшла 1927 року, Гжицький виступає, як письменник - прозаїк.

1928 року виходить повість „Муца“, а в 1929 поважний розміром (405 стор.) роман „Чорне озеро“ (Кара - кол).

Своїм романом відбиває Гжицький той інтерес до радянської, сказати б, екзотики, що ще недавно його репрезентував „Романом Межгір'я“ Іван Ле.

„Чорне Озеро“ взагалі багато дечим нагадує згаданий роман Івана Ле. В обох перед нами заходи (правда, на різних ступнях) коло індустріалізації відсталі країни, що входить до складу радянських республік; в обох індивідуальний сюжет збудовано на „трикутників“, що до складу його входять тубільці та представники „вищої“ руської нації. Лише в „Чорному озері“ трикутник цей складено в обернений спосіб — два чоловіки та жінка замість двох жінок та чоловіка „Роману Межгір'я“.

Дія роману Гжицького розгортається в глухому закутку Алтайських гір, в околицях озера Кара - кол. Художник Ломов приїхав сюди шукати нових об'єктів для картин; він закохує в собі алтайку (чи ойротку) — інтелігентку, учительку Таню. Дівчина цілком віддається своєму першому почуттю, не вимагаючи жодних обіцянок. Але Ломову вона швидко набридла, й він покидає Таню, що має стати матір'ю. Лист Ломова, в якому той сповіщає, що остаточно себе перевірів і Тані не кохає, а також радить їй запобігти народженню дитини, розпач її доводить до стану якогось сомнамбулізму. В ньому вона гине в час повені. Доктор Темір, що безнадійно кохав дівчину, їде до Москви, нищить на виставці картину Ломова, на якій Таню змальовано, і прилюдно б'є художника. Його заарештовують.

Картину відносин Тані, Ломова та Теміра розгортає автор на тлі соціальної боротьби в Ойротській автономній області. Кам (жрець) Натрус та куркуль Мабаш провадять боротьбу проти заходів радянської влади. Своїх головних ворогів вони бачать в Ломові та в інженерів Манченкові що працює з доручення центру: робить досліди в горах, проєктує міст через річку Катунь. Манченков ідейний комуніст, працюючий, енергійний, властиво й репрезентує те нове, що несе з собою радянська влада в країну ойротів.

Коли основна фабула розвивається досить струнко, мотивовано (хоч без достатньої психологічної аналізи), то треба констатувати, що події та вчинки людей, що дають соціальне тло, не завжди мають мотивацію достатню. Останню хибу ми спостерігаємо в обох прозових творах Гжицького. В „Муці“ зовсім неясне, які причини викликали потребу висадити в повітря той міст, що, зриваючи його, гине герой Натан.

Так само в „Чорному Озері“ не показано яскраво й виразно клясової основ соціальної боротьби тих шарів населення, що серед них діють, на тлі цієї боротьби, „герої“ роману.

Автор, очевидно, хоче показати в акції Натруса „чужоюземну інтригу“ — дієві особи ввесь час догадуються, що тут „чиясь рука“, сам Натрус говорить: „За нами горою стоїть республіка Монгольська, а там і... Японія“ (73 стор.). Нарешті авто показує нам якогось таємничого агітатора, але це все не веде нас далі натяків. Не досить органічно також зв'язані події чисто соціального порядку з фабулою. Інженер врешті виглядає на особу побічну — його могло б не бути.

Образ самого головного героя в деякій мірі схематичний, однобокий. „Типовий дрібний буржуа, розбещений пестун природи, талановитий, але пустий, великодержавний шовініст з червоним зафарбленням“, як характеризує його Манченко (стор. 404), він не має досить закінченої обрисовки живого образу.

Повніше зарисовано образ Тані з її ваганнями, з її „посередині“ в соціальному розумінню, з її силою та гордістю, з безсиллям перед власним почуттям.

Тепло й людяно стає образ скромного діяча Івана Макаровича батька Тані.

Закінчено роман доволі невдало, так і здається, що мусить бути „дивись далі“. Якось не вистарчило у автора сили розв'язати всі зав'язані ситуації — звідси й потреба вбити Таню, а також Натруса. Нахил Гжицького до мелодраматизму, що яскраво виявився в попередніх творах (особливо в „Муці“) визначив форми смерті Таніної та Натрусової.

Але всеж, попри показані хиби, роман в цілому безсумнівний показчик зростання автора: актуальність теми, стрункіша, порівнюючи з „Муцою“ композиція, зменшення елементу мелодраматизму — роблять його таким.

Хороша мова. „Чорне озеро“ знак, що у нас кристалізується „хороша проза“ — без телеграфності, без зайвої розтягнутості, струнка синтаксично. Варто б тільки уникати й тих нечисленних галицизмів, що тут є (напр. коби).

Видано книжку не досить добре: папір недобрый, є, хоч і не численні, друкарські помилки (стор. 249, 255). Зшити книжку (принаймні частину примірників) неправильно — не на місці сторінки 393 — 400.

Л. Рублевська

Одесь Донченко — „Дим над Яругами“. Повість. ДВУ. Видання друге 1929 р. Тираж 5000. Стор. 187. Ціна 80 коп.

Остання повість Донченкова „Дим над Яругами“ належить до циклу творів, що відображають дрібнобуржуазну інтелігенцію. Цей цикл має в українській літературі чималу низку творів письменників різних соціальних груп, різних літературних напрямів. Тому й відображення цієї інтелігенції досить строкате.

Критерієм, із якого виходять усі письменники, описуючи інтелігенцію, є її проміжне становище між двох, ворожих одна одній клас. Характерною рисою цієї інтелігенції є приставання до тієї чи іншої класи, тому й ляйт - мотив таких творів, — це підкреслення саме цього процесу приставання, який їй (інтелігенції) дається досить не легко, часто - густо з офірами.

Ів. Момот у своїй статті „В обіймах халтури“ (див. „Молодняк“ ч. II за 1929 р.) говорить, що Оесь Донченко „написав“ дві справді художні комсомольські повісті „Дим над Яругами“ і „Золотий павучок“ (підкреслення моє — Ю. К.) Чи вони „справді комсомольські“ ми зараз розглянемо, головним чином останню („Дим над Яругами“), бо про попередню („Золотий Павучок“) вже висловлена певна думка нашої критики.

Борис Шляховий безкоштовно мешкає в куркуля Голуба села Яруг. Сам комсомолец — політос Яруганського осередку. Він же вчитель позашкільник, надісланий сюди повітовою нар-освітою. З походження інтелігент. Дія відбувається під час громадянської війни. Подається робота комсомольського сільосередку. Робота під час військового комунізму, коли комсомольці „качали“ хліб, ловили дезертирів, відшукували самогонні апарати, або на перше бажання про-агента, з одрізом у руках приводили до сільвиконкому заарештованого, переляканого дуку.

Може й гадав Донченко подати картину роботи комсомольського сільосередку. Та на жаль він цього не досяг. Ціла увага авторова скупчується навколо головного героя — Бориса Шляхового. Всі інші постаті виконують допоміжну ролю. Так партійця Гречуху, наприклад, як втілення витриманого, кремневого більшовика, автор протиставить Шляховому, підкреслюючи цим інтелігентську м'якотілість останнього. Та й усі події села Яруг, — це тло, на якому намальовано портрета інтелігента, комсомольський осередок, — це рямці, в які цього портрета втиснуто.

Отже задумом чогось нового, оригінального повість не становить. Не відрізняючись од багатьох подібних творів, у повісті ставиться наголос на інтелігентському хитанні, на романтичному сприйманні дійсності. Загалом на тих рисах, що не раз уже підкреслювали численні попередники автора.

Слідом за Шляховим, поважне місце в повісті посідає постать комсомолки Хими. Добре подано її злиденне сирітське життя, батракування в куркуля Скирди. Не зле показано шлях до вступу в комсомол, праця в ньому, в просвіті та трагічна смерть (її згвалтували та забили дезертири села Яруг — Ю. К.). Хоч і тут не обійшлося у Донченка все гаразд. Химі надано неприродних для неї сентиментальних рис хуторянської панночки. Пригадаймо хоча б її мрії про Шляхового, що в нім вона закохалась.

Застосовуючи в побудованні повісті засобу тасмниці, автор надає творові злегка пригодницького кольориту, й поступово напружуючи дію, не послаблює зацікавленості читача. Тасмниці полягає в тому, що куркулева донька Катря, в якого мешкав Шляховий, має зв'язки з якимись непевними людьми (з дезертирами, бандитами, як це виявляється в кінці повісті — Ю. К.) й водночас любить освічену інтелігентну людину — Шляхового. Сама Катря склала егастерном іспита до Н - ської семінарії. Низка незначних, дрібних випадків викликають підозру в Шляхового про темні справи Катрі. Але чимсь істотним довести причетність Катрі до контрреволюції

він не спроможний. Бувши куркульською донькою, вона ніби й не зраджує рідної їй соціальної групи. Але кохаючи Шляхового й знаючи його хистку інтелігентську натуру, Катря не намагається перетягти його на свій бік. Вона хоче лише урятувати Шляхового для себе. Тому вона прохає його тікати до міста, тікати самому, а там, мовляв, знову зустрінемося, в той час провадить зрадницьку контрреволюційну роботу проти червоноармійського загону. Саме тут і треба закинути авторові відсутність чіткої класової свідомості. Тільки через кохання Катря намагається врятувати Шляхового, по суті класового ворога, бож він руками й ногами за радянську владу, до того ще й живе даремно на кошти її батька (своєрідна перманентна експропріація куркульських достатків часів військового комунізму — Ю. К.).

Комсомольці схематичні й навіть у купі з своїм осередком вони займають дуже мало місця. Прочитавши повість, на другий день не пам'ятаєш жодного з них.

„Філософію“ про „Дим над Яругами“, автор вклав у уста дивака Ониська, що самотньо жив за селом із приймачкою Химою.

О н и с ь к о: „А про татар то я для приміру. У диму село... Густий чорний дим — світа білого не відно, очі виідає...“

Ш л я х о в и й: — Проясниться, дядьку, розвіється. Дим — це добре, значить, гаряче палає вогнище.

Онисько похитав головою.

— Ой, ні. Ой ні, кажу вам. Коли ясно горить — і диму немає. А то солома гнила тліє, плитки кізяку...

— І зотліє, до останку згниє.

— Не нам цього ждати, не нам. Ми не діждемо, задавить нас димом“.

З наведеного уривку символічної розмови Ониська та Шляхового нас цікавлять найбільше погляди першого. Для нього революція в селі — це татари, це дим од „гною та соломи“, що тліють. В Ониськовій втілюється реакційна частина селянства, що за політичною короткозорістю нічого не бачить, за „димом“ не бачить, що в Яругах палає вогнище. Без диму й вогню не буває. Й саме цього не розуміє Онисько, що „вогнище“ тільки розгоряється, тому й „диму“ так багато. Але це ми самі так гадаємо. В повісті автор цього не довів, ані художніми, ні будь якими іншими засобами.

Л. Смілянський у своїй дискусійній статті „Біологія над усе“ (Див. „Ком. Укр“. ч. 293 за 1929 р.), зупиняючись на всій творчості Олеса Донченка в кінці зазначає:

Остання повість — „Дим над Яругами“ — це відмовлення Донченка й від своїх колишніх поглядів на комсомол, і від попередньої маніри писати. Що правда, є й тут трохи фізіології, але автор, нарешті, зрозумів її справжню питому вагу в житті комсомолу. У цій повісті Донченко показує справжню соціальну функцію комсомолу на селі“.

Якраз справжнього комсомолу на селі, справжньої соціальної функції його в повісті й не показано. Правильно зазначив К. Маслівець (Див. „Ку“ „Сучасне пейзаєство“ ч. 276 за 1929 р.), що „у Донченка місцева влада (А також і комсомольці — Ю. К.) нагадує банду, що визискує незаможне селянство“. Справді, куркуля Карпенюка змальовано такими жалісливими фарбами що в читача мимоволі складається враження, ніби й справді грабують тихого, лояльного, блакитноокого дядька, а не розкуркулюють дуку, що поховав свій хліб. Л. Смілянський у тій же статті говорить, що „Сурми“ та „Золотий Павучок“ для Донченка на сьогодні, це перейдений етап. За це свідчить „Дим над Яругами“.

Дійсно, „Дим над Яругами“ є в і д ч и т ь, але за те, що етап двох попередніх творів саме цілком ще не п е р е й д е н и й. Хоча в останній повісті автор і відмовився від гри на еротичі та порнографії, все ж він не уникнув класової невиразності персонажів. Не уникнув панування над героями загальнолюдських почуттів, які в повістях Ол. Донченка обумовлюють ті чи інші інші вчинки. Від цього, замість „Диму на Яругами“, вийшов „туман в очі“. Замість революції в селі, невиразне „філософування“ випадкової постаті, вигаданість, штучність багатьох вчинків персонажів.

Чогось нового, оригінального ані задумом, ані виконанням, повість не становить. Трагічний шлях переходу до нас інтелігенції тема досить пристаркувата. „Дим над Яругами“ є тільки певна, не зовсім вдала, її варіація. Справжній комсомол часів військового комунізму в повісті відсутній. Правда й будь чого одверто ворожого в повісті нема. Тому її можна б рекомендувати для так званого „легкого читання“.

Юр. Костюк

Віктор Петров. „Аліна й Костомаров“ вид. „Рух“. Бібліотека історичних повістей і романів. Стор. 192. Тираж 5.000. р. 1929. Ціна 1 карб.

Друковану в „Житті і Революції“ повість чи роман (сам автор не визначив свого твору) В. Петрова видавничтво „Рух“ видало окремою відбиткою під іншою назвою в своїй бібліотечі історичних романів і повістей. Перші книжки цієї бібліотеки „Козак і воевода“, „Шеломи в сонці“ за сюжет мали значні історичні події з давнього минулого України, ця ж повість, так будемо знати цей твір, оповідає за недавні, порівнюючи, часи, чи, точніше сказати, особу, що менш як історична ліття тому пішла з життєвої арени. Вже сама назва твору говорить читачеві за зміст книжки.

Назва повісті й справді цілковито відповідає змістові її. На 192 сторінках, в двадцяти двох, з усіх двадцяти трьох розділів, розповідає автор за „незвичайний роман“ Костомарова й Аліни, який від 1846 р. тривав аж до року 1875, коли, нарешті, Костомаров побрався з нею.

Своїм змістом нагадує вона нам роботу Губера „Кружение сердца“, в якій на підставі документальних даних і власної аналізи, розповідає автор щось на 300 сторінках про „сімейну драму“ Герцена, саме роман його дружини Natalie з німецьким поетом Гервегом. Не можна заперечувати тому, щоб про життя якоїсь історичної особи історик чи романіст оповідав у формі белетристичній. Можна погодитись і з тим, що автор розповідає за особисте життя якоїсь історичної особи, бо це, кінцево - кінцем, додасть дещо для зрозуміння її громадської поведінки, — це теж „історія“. Але недоцільно, здається нам, в умовах нашого сьогодення сотні сторінок присвячувати „сімейній драмі“ Герцена, Костомарова тощо, при тому всю увагу зосереджуючи на психологічній аналізі особистих взаємин, майже зовсім не приділяючи уваги оточенню, в якому відбувається „драма“ або „роман“, чи згадуючи про нього аргументи (до речі).

Це спільного в Губера й Петрова, як спільне і те, що автор „Кружения сердца“ мав „Былое и думы“ Герцена, а автор „Аліни й Костомарова“ „Автобіографію“ Костомарова, написану Аліною за слів його. Різниця в оформленні матеріялу, кількості сторінок, місці й часі дії. І ще — повість Петрова читається охотніше: жвавіша й коротша вона.

Ми не думасмо, що Петров мав на думці лише художньо відбити роман Костомарова й Аліни, це, певно, мало бути за спосіб показати Костомарова, коли, як не громадянина своєї доби, то, принаймні, „як людину“.

Але фактично й це вузьке завдання автор звузив: він розповів за вдячу Костомарова, показуючи його як нареченого, дружину й годі.

Лише там, де ніяк не можна було уникнути „сучасності й Костомарова“, автор наспіх кількома мазками змальовує їх і поспішає далі, розмотуючи клубок інтимних взаємин Костомарова з Аліною й принагідно згадуючи про його смак, більше гастрономічний аніж літературний, його звички й чудернацтва.

Обминути Кирило - Методієвське братство ніяк не можна було — адже перебування в ньому Костомарова так різко позначилось на романі його з Аліною, й Петров приділяє йому, власне, Костомарову в братстві, щось з 15 сторінок, висловлюючи думки, на яких ми спинимось далі. Костомаров за роки 1845 — 1885 (хронологічні межі повісті) багато з ким з цікавих людей зустрічався, але про це лише побіжно й дуже рідко згадує автор. Отже, ще раз повторюємо, Костомарова „як людину“ ми бачимо лише в світлі його взаємин з Аліною, її родиною та його матір'ю й майже нічого не знаємо за його „як людину“ в світлі взаємин його з приятелями, студентством тощо. Докладно дізнаємося ми з повісті, що був Костомаров великий і вибагливий гастроном, дізнаємося, що саме їв він і як вередував, як випивав щоденно за обідом чарку горілки й після того починав сваритись з матір'ю, де купляли продукти й зокрема масло, хто й як саме готував страви. А ось як Костомаров „зробився професором, впливовим проповідником української й великоруської інтелігенції, видатним письменником, з повісті довідатись не можна. І хоч художній це твір, але вимогу дати відповідь на це питання ми вправі поставити.

Автор знайомить читача з Костомаровим на 28 році його життя, з Костомаровим — адьонкт — професором київського університету на кафедрі історії. Петров ніде не згадує за умови його попереднього життя й виховання, й певно тому, не вважаючи на всі заходи авторів, читачеві, який пристав на методологічні позиції автора щодо оцінки Костомарова, багато чого лишається неясним, сумнівим. Та й сам автор частенько собі заперечує.

Він характеризує Костомарова як людину хвору („з внутрішньою глибокою надірваністю“), що „міг зарізати й підпалити“ (стор. 62), як невротика, що „свої бажання зарізати й підпалити, свої інстинкти жорстокості... сублімує, одягає в художні образи, перетворює в літературні факти“ (ст. 63), що „в нападах скаженості доходить до криків, до несамовитості, до бешкетів“ (ст. 56), як людину „раптових хвилювань, наглого крику, хатніх сцен, запальності, щоденних баталій, істеричних вигуків, галасу“ (ст. 56). А в той же час „Микола Іванович був людина вчена, розсудлива, з великою дисциплінованістю у праці і звичкою до тверезої логічності й послідовності в мисленні“ (стор. 60).

Нас у даному разі цікавлять ці характеристики не по суті, а щодо певної суперечності їх одна другій. З'ясовує що суперечність автор тим, що „до своїх примх Костомаров звик ставитись також сумлінно й доктринерно, як і до своїх наукових справ та університетських курсів... Методу суворо - критичного дослідження фактів Костомаров застосовував до примх так само, як і до всього іншого“ (стор. 60).

Але читача такі пояснення не задовольняють і, почувачи це, Петров пояснює далі, що це „німецькі романтики навчили його божеволіти й галюцинувати, бачити привиди, мати споглядання, загубити межі, що відокремлюють хвору уявлену ілюзорність від живого реального життя... сприймати життя, як магічну ірреальну казку, і казкові образи геніяльного фантаста (Гофмана М. К.) як життя“ (ст. 63).

Але це теж мало переконує й аж на стор. 66 - ій читач зі слів матері Костомарова довідується про причини його хоробливості й сам поза автором робить правдиві висновки щодо вдачі його. „К. ще за молодих років од напруженої наукової праці захворів на таку нервову недугу, що довела його до затьмарення розумових здібностей“ й лише довге лікування „ледве могло повернути йому

здоров'я, залишивши, проте, назавжди н а х и л (розр. моя. М. К.) до нервової хоробливості“. Отже автор перебільшує впливи німецьких романтиків!

Але гляньмо ширше, гляньмо, як, хоч би й принагідно й дуже коротко, схарактеризував автор повісті Костомарова як діяча й громадянина, члена й одного з організаторів Кирило - Методієвського братства. Бож нас цікавить не так, що їв Костомаров і як вдягався він, як що робив він, ким був він для своєї доби.

Не можна сказати, що постать Костомарова, як ученого й громадського діяча, вивчена в усіх деталях, проте, маємо на сьогодні досить друкованого матеріялу, що дає те чи інше ідеологічне освітлення, подає той чи інший фактичний матеріял до вивчення життя й діяльності К. Масмо насамперед твори його, зокрема автобіографію, спогади, листування, інші матеріяли й, нарешті, розвідки по різних дореволюційних і післяреволюційних журналах і окремих книжках. Серед них на різній методологічній основі роботи таких визначних сучасних істориків України як Грушевського, Багалія, Яворського, що говорячи за „Кирило - методієвське братство“ докладно спиняються на Костомарові.

Грушевський же спеціальну присвятив Костомарову статтю. Над „Молодою Україною“ працювали й інші, молодші історики, зокрема й сам Петров, що видрукував статтю в „Україні“ за 25 рік. Отже маємо різні погляди на братства й Костомарова.

В своїй повісті Петров висвітлює Костомарова - братчика, треба визнати це, оригінально, що правда й тут припускаючись помилок, навіть на думку його методологічного однодумця.

Спробуємо словами самого Петрова переказати його думки щодо Братства взагалі, К. зокрема. „К. стоїть на чолі Молодої України. Він — лідер“. „Він ідеолог республіканізму, самостійної незалежної України, соціальної й національної революції“ (ст. 68). Збираючись конспіративно... „вони обмірковували проект повстань і революцій, таємничих товариств і погрозових змов. Вони знищували царів, королів, імператорів“ (с. 70). „Майбутню революцію вони уявляли не то, як повернення 25 - го грудня, не то як сцену з Шевченкових „Гайдамак“ абож з Вальтер - Скотого „Айвенго“ (с. 71).

Вони — це Костомаров, Шевченко, Гулак, Білозерський. За Петровим виходить, що всі братчики за винятком хіби Савича мали однакові погляди — „вони й т. і.“.

„Отже, здавалося б, усе ясно! К. прихильник демократичних ідеалів, революціонер і бунтівник, автор злочинних творів, диктатор, ідеолог українофільства“ (ст. 73). Але це лише „нібито так! Нібито. І разом з тим нібито нічого подібного, нібито зовсім інша людина. Не він, а хтось інший, на нього зовсім не подібний“ (с. 74). Бо, поперше, „те, що він казав сьогодні, не завжди відповідало тому, що він мав сказати завтра“ (с. 74), а, подруге, він як самозванець „живе двоїстим зміненним життям, говорить не свої слова й запозичає свої думки“ (с. 74). К., виявляється далі, діяв лише під впливом, під навіянням: „читавши польську історію, він захоплювався нею й засвоював польський погляд на події“ (с. 75) й навіть виправдував польських магнатів, що гнобили українське селянство, а „читавши історію України Кониського, він прокинав поляків за їхнє знущання з українського люду посполитого“ й питав — чому Хмельницький, взявши Варшаву (?М. К.), не вирізав усіх поляків (с. 75).

Здивовано пригадує читач попередні твердження авторів, що К. „людина вчена, розсудлива, з великою дисциплінованістю у праці і звичкою до тверезої логічності й послідовності в мисленні“ (розр. моя. М. К.) здивовано читає подальші думки його, що К. „держав об'єктивності. В свої погляди він ніколи не вносив елементів особистої симпатії або ж антипатії (?М. К.), як це приміром робив Шевченко“ (ст. 76) й до висновків своїх доходив на підставі самостійної аналізи історичних фактів, поступаючись своїми попередніми думками, коли ця аналіза спростовувала їх.

Певно, в кожного читача повстане питання, чому ж це К. так легко не приставав на Шевченкову оцінку Хмельницького й Мазепи, чому це, так легко підпадаючи впливам, „своє гуманітарне співчуття до пригноблених, соціально - скривджених кляс він од м е ж о в у є (розр. моя. М. К.) од національної свідомості Куліша й інших (ст. 77).

Читач поставив більше запитань якби знав, що перебуваючи 1857 р. закордоном, К. бачив лише національне пригноблення, а революційних процесів і самих „соціально - скривджених“ кляс не помітив, якби знав його постійне негативне, а далі й вороже ставлення до поляків, євреїв, якби знав його неухильний консерватизм у питаннях моралі, релігії, церкви. Отже слід було зв'язати „психологічні“ кінці, щоби перекопати читача в правдивості своїх думок.

Ну добре, хай буде такий неясний, подвоєний, суперечливий К., але звідки в нього такі революційні, хоч і запозичені чи навіяні, думки його? Теж од Гофмана, містиків і романтиків, чи від оточення, ґрунту, на якому зріс і виховувався він, від приналежності його до певної соціальної групи, що діяла в певних економічно - соціальних умовах?

Ні те, ні друге! За Петровим революційна ідеологія К. обумовлена іншим. В повісті не видно якихось кляс, клясової боротьби, клясової належності К., не видно взагалі, щоб якісь „соціо“ причини визначили поведінку К. Навіть більше — „він інтелігент, одірваний од мас, соціально ізольована й замкнена в собі особа (розр. моя. М. К.). Він особа без батьківщини. Народ (який саме? М. К.) для нього щось чуже й стороннє“ (ст. 80), а всі „його національні (очевидно, й соціальні М. К.) симпатії підказала с а н т и м е н т а л ь н і с т ь т а ч у л е с е р ц е“ (розр. теж моя. М. К.) (с.с. 77 - 78).

А Ваші, товаришу Петров, політичні (соціальні й національні) погляди й симпатії теж обумовлені саентиментальністю й чулим серцем, чи, може, „реалізмом“ і черствістю серця?

І все ж таки слід було пояснити, хоч би й з своєї точки погляду, чому К. пристав до укр. слов'янофілів і то не типа Квітки, Гулака - Артемовського тощо, а багато радикальніших, чому приклав рук він коло організації „Українославянського общества“, а не пішов у лави офіційного панславизму, чому це свою й своєрідну схему українського історичного процесу склав він і зберіг основні ідеї її аж до останніх днів своїх, чому це писав він децю з творів своїх і листів українською мовою, чому це він „ексцесивний і крикливий“ жажався „нігілістів“ 60 р.р., чому, але годі цих чому. Теж через „біо“ - причини, зокрема саентиментальність і шире випадок? Але ж за Вами „випадок є ніщо, коли ним нехтувати. Він набуває ваги тільки тоді, коли його не уникати, коли його цінити, коли надати йому особливого значення й зробити спробу культивувати його. Людина творить випадки. Од людини залежить одкинути випадок чи прийняти його, уникнути його чи піти назустріч випадкові“ (с. 16). (Нове розуміння проблеми випадковості. М. К.). Але щодо випадковості Ви теж стоїте на „біо“ точці погляду — отже „саентиментальності“ не уникнеш?

Але щоб, принаймні, зовнішньо логічна була Ваша ідеалістична пісенітниця, треба було не оригіналізати, а повчитись хоч би в Грушевського, який більш - менш точно фотографує Костомарова, хоч, зрозуміло, і не пояснює його так, як робить марксистська історія¹⁾: Бо за вашу „оригінальність“ не подякує й Ваш одиодумець.

Не для автора „Аліни й Костомарова (suum cuique!)“ висловлювали ми ці, як і далші, зауваження. Вони розраховані на „неискушеного“ читача. І для нього ми спеціально зазначаємо: так, справді, у Костомарова було багато неврівноваженості, гарячкості й суперечності, але путь його то „довга складна еволюція“, обумовлена певними соціально - економічними причинами з досить обмеженою амплітудою хитань з причин його власної владі. Він не пішов з Шевченком, не пішов за Кулішем, а пішов своїм власним шляхом. І що путь його зрозуміти й пояснити можна лише на основі діалектично - матеріалістичної методології.

В умовах економічних зрушень 40 р.р., в умовах боротьби великого капіталу з дрібним, українського з руським, в умовах політичного опортунізму великої буржуазії й квалітети пролетаріату, лише дрібна буржуазія руками тогочасної української інтелігенції, яка комплектувалася переважно з цієї ж дрібної буржуазії, могла поставити свої соціально - політичні домагання. Це зробила вона під прапором утопічного україн - слов'янофільського радикалізму, в формі „Кирило - Методіївського братства“. Об'єктивно його програма це — програма українського національного капіталу, хоч наче б проти капіталу виступала частина братчиків.

Як представник української інтелігенції Костомаров не міг мати чітко окресленого політичного світогляду. А тому, що ідеологічно ріс і оформлювався він в умовах харківського університету й лише вистигав в революційніших київських умовах, тут у Києві він став на чолі правого поміркованішого крила братчиків з своїми більш-менш радикальними, в сенсімонізм забарвленими, теоретичними поглядами й опортунізмом в питаннях тактичних.

Це стисла, гола схема, але й вона дає змогу зрозуміти певну подвоєність і суперечність К. Лише з цих засад виходячи, можна пояснити ідеологічні позиції К. 40 — 80 р.р. Спроби Петрових інакше умотивувати поведінку Костомарова шкідливі й безсилі разом з тим.

Свою повість Петров прикрасив силою незрозумілих і незнаних широкому читачеві слів і імень (амфібеністичні, фобія, серафічна, сублимація, ілюзорний алогізм, тощо; Яків Беме, Ангеліус Силезіус, Парацельс тощо), забарвив силою цитат, польською, німецькою, латинською мовами, й низкою власних, сумнівних часто щодо якості, афоризмів на кшталт афоризмів про банальність (ст. 5), способу дійти істини (ст. 75) тощо. Проте, що може додати це до нашого висновку, що ця книжка ідеологічно чужа й шкідлива нам? Можна лише дивуватись, чому саме в - во „Рух“ надрукувало її окремою книжкою з 5.000 тиражем.

Ми надто часто цитували Петрова — хай пробачить читач за ці цитати, вони бо потрібні були, щоби виявити справжню вартість повісти „Аліна й Костомаров“.

М. Кодацький

Гр. Майфет. Природа новелі. Збірка друга. Державне Видавництво України 1929. Стор 344. Ціна 2 крб.

Читача, вже обізнаного з першим випуском цієї серії статей Гр. Майфета („Пригода новелі“, ДВУ 1928, див. рецензію І. Ямпольського, „Червоний Шлях“ 1928, № 9 — 10, стор. 273 — 274), цей другий випуск може дечим розчарувати, не вважаючи на значно більшу кількість сторінок. Насамперед, залишається неясним, на якого саме читача розраховані невеличкий перший і досить просторий другий цикл статей („З історії й теорії грецької новелі“, стор. 9 — 15; „З історії й теорії італійської новелі“, стор. 16 — 84). На самостійну науково - дослідну вартість вони не претендують; щождо інформаційно - популяризаційного завдання свого, вони обмежуються, здебільшого, суто тематичною аналізою певних досить далеких від нас художніх творів, використовуючи для цього, насамперед, не відповідні літературні тексти, а певні історично -

¹⁾ „Україна“ № 3—1925 р. „Костомаров і новітня Україна“.

літературні досліді французьких та німецьких літературознавців XIX — XX сторіччя, почасти надто вже застарілі (наприклад, розвідки Еміля Жебара з італійських новелістів раннього Ренесансу). Це відбувається навіть на стилі авторовому, що він часто - густо набирає тут незвичної здається, для Гр. Майфета претенсійної мапірности; наприклад, стаття „Декамерон Джіованні Боккачіо“ (стор. 27 — 62), закінчується такою тирадою:

„У своїй широкій галузі Боккачіо лишається єдиним учителем. Його спадкоємці, кожен на власний кшталт, обмежаться — часом з більшим місцевством та винахідністю — культивуванням лише окремих клумб того чудового саду, що його посадив старий тосканський майстер між морем та горами, під м'яким небом Фіренці“.

Навіщо, за наших часів, такі квітки сльоквенції в декоративному стилі Французької Академії? Але це, звичайно, дрібниці; справа не в стилі викладу, а в тому, що суто тематична (тобто дуже фрагментарна) аналіза певного літературного твору набирає, на наш погляд, певного інтересу тільки в тих випадках, якщо цей твір є дуже актуальний для сучасного письменства, абож якщо дослідникові вдалось розгорнути в межах тематичної аналізи той чи інший спеціальний пункт теоретично - літературної проблеми. Проте, перша з цих двох умов, розуміється, не пасує до новелі античної чи італійської ренесансової; а другу умову, гадаємо, саме Гр. Майфет зміг би виконати задовільно, коли б він керувався в цих статтях власними спостереженнями та власною науковою срудіцією, а не застарілими популярними ескізами другорядних літературознавців попередньої генерації. Отже, хоч і зачинає автор у своїх етюдах з історії ранньої італійської новелі літературну творчість досить цікавих і, почасти, майже невідомих у нас письменників (не тільки Боккачіо, а й Франческо да - Барберіно, Франко Саккетті), але загальна доцільність таких етюдів залишається надто сумнівною.

Це негативне враження, що автор, мовляв, не розгорнув наукових та науково - популяризаційних можливостей власного завдання, не зробив того, що він є здатний зробити (залишаючи осторонь питання про особисті властивості літературознавчої роботи авторової взагалі, що до них ми ще звернемося далі) — залишається й від інших розділів книжки. Насамперед, автор дуже скоротив тут критичну інформацію про чужоземні праці з теорії й історії західно - європейської новелі, досить розгорнену в першому випуску „Пригода новелі“ і, у всякому разі, цінну для наших літературознавців через відносну неіснуючість оригіналів. Якщо стаття, присвячена „Грецькій новелі“ О. Шіссель - фон - Флешенберга складає сумлінний реферат цього — до речі, передвоєнного — досліді (вона й становить цілий розділ „З історії й теорії грецької новелі“), то нотатки про „Італійську повесть“ Містелі (1915), про „Писання новелі“ Перрі (1926) про „Поступи американської новелі“ О'Брайна (1923) — мають характер коротеньких, ледве не бібліографічних анотацій. Автор зауважує, що він має намір докладніше обговорити й використати ці праці в дальшому (третьому) випуску „Пригоди новелі“; але це, звичайно, об'єктивної цінності розглядуваної збірки статей зовсім не торкається.

Отже весь інтерес другого випуску „Пригоди новелі“ полягає в монографічних статтях про белетристичне місцевість двох англійських письменників (Джозефа Конрада й Стесі Омоньє)¹⁾ і в низці критичних етюдів із сучасної української белетристики (що складають цілу другу частину книги, стор. 133 — 342). Тому й доводиться мати на увазі в оцінюванні цілої книги не стільки літературознавчу, скільки літературно - критичну сторону продукції Майфета.

Як відомо, ці дві галузі майже не розрізняються — зокрема, щодо сучасної літератури — за наших часів, після остаточного занепаду критики імпресіоністичної. Проте, в певних пунктах залишаються деякі специфічні відміни, що набирають часом чималої методологічної значности. Фрагментарний характер літературних інтересів Гр. Майфета, що цікавиться покищо майже виключно сюжетовою композицією та почасти певними окремими стилістичними ознаками художньо - літературного твору, часто - густо позбавляє розвідки його загальної й глибокої наукової ваги, саме якщо брати їх з погляду історії й теорії літератури; проте в літературно - критичному відношенні справа є складніша. Літературна критика, здебільшого, обмежується висвітленням певних окремих сторін художнього твору — тих, що, на думку критика, відзначаються найбільшою актуальністю. Тому літературна критика майже завжди носить характер дещо фрагментарний і лише винятково набирає універсальної систематичности; ця риса її становить безперечно, певний дефект, але дефект, органічно зв'язаний з технічними умовами існування критики як такої; бо висвітлювати найактуальніші ознаки твору й вичитати твір як систему певного естетично - соціального стилю — ці два завдання хоч і не суперечать одне одному, але суттю вони всеж такі є різні. Щоправда, технічні (композиційні та стилістичні) сторони твору, які переважно становлять об'єкт Майфетової критики, не належать до найактуальніших ознак його; але на тлі загальної фрагментарности цілої літературної критики технічні етюди Майфетові набирають більшої позитивної ваги, аніж, наприклад, в галузі історії літератури, бо вони подають сумлінно розроблений матеріал для соціологічної аналізи сучасних літературних творів, тобто таких, що соціальний еквівалент їхнього стилю здебільшого ще не висвітлено остаточно. З другого боку, літературна критика має пояснити не лише читачеві — як треба сприймати художній твір — а й письменникові — як його треба складати; а з цього останнього погляду композиційно -

¹⁾ Саме ці статті й складають — разом із вищезазначеними бібліографічними нотатками — розділ „З історії й теорії англійської та американської новелі“ (стор. 83 — 132).

стилістична критика Майфетова не позбавлена чималого актуального значення. Гр. Майфет справедливо підкреслює саме цю сторону своїх етюдів у „Вступних увагах“ до розглядуваної книжки:

„Науці віршування на терені українського літературознавства пощастило більше, а ніж теорії прози. Одному з пунктів останньої саме присвячено „Природу новелі“, що й II її випуск ставить собі безпосередню мету — лябораторно - критичним шляхом сприяти підвищенню якості літературної продукції, прислужитися вище позначеному „лікнепівському“ завданню“ (стор. 4).

Зазначимо тепер певні позитивні наслідки окремих критичних статей авторських, маючи на увазі саме ці дві лінії композиційно - стилістичної аналізи — прелімінарну (підготовчу), корисну для дальшого висвітлення твору з боку соціологічного літературознавства, і технічно - нормативну, корисну безпосередньо для кожного белетриста - початківця (бо, як слушно нагадує автор, „техніка новелі — основа белетристичної техніки“, стор. 232).

В статті про Джозефа Конрада (стор. 88 — 116) Гр. Майфет детально аналізує стилістику Конрадову — тобто ті елементи художньої творчості відомого англійського белетриста, що залишаються майже цілком непомітними для того, хто знає Конрада лише з перекладів. Виявляючи витончено - естетський характер викладу Конрадового, автор фактично багато чого з'ясовує в питанні про дещо парадоксальний літературний успіх цього письменника.

В статті про Стесі Омоньє (стор. 117 — 130) автор влучно використовує збірку трафаретних здебільшого, новель цього англійського письменника для виявлення характерних рис англо - американської „стабілізованої“ новелі для „легкого читання“ та аналогічної буржуазної „комерційної белетристики“ взагалі, справедливо підкреслюючи „інструктивність так позитивних, як і негативних прикладів“ (стор. 117).

В переважній більшості етюдів з сучасної української новелі автор тонко викриває специфічні технічні дефекти окремих письменників — наприклад, незадовільну мотивацію епізодів в Я. Качури (стор. 134 і далі), композиційну неув'язаність основної фабули, вставних повелів і кінцівки твору в А. Клочья (стор. 138 — 142), потяг до безсюжетності в В. Минка (стор. 159 і далі), тощо. Звичайно вичерпати в межах цієї рецензії численні більш - менш актуальні технічні спостереження й зауваження авторів — не можна; тому обминаємо статті, присвячені Г. Қоцюбі (стор. 163 — 178), окремим творам Ю. Яновського (стор. 179 — 220), О. Кундзіча (стор. 233 — 248), І. Микитенка (стор. 249 — 266), а також огляд сучасних українських белетристичних творів — О. Досвітнього, Арк. Любченка, В. Кузьміча — на теми китайської революції („Китайський документ“, стор. 281 — 301) і простору рецензії на перекладну белетристичну збірку „Сучасна чужоземна новеля“ (альманах журналу „Життя й Революція“, Київ 1928), присвячену стилістичним і влучним літературним характеристикам дванадцятьох чужоземних новелістів (стор. 302 — 342). Проте, краще треба окремо відзначити особливу актуальну вагу двох статей: „Аналіза детективної новелі“ (стор. 220 — 232) і „До поетики вставної новелі“ (стор. 267 — 280). В першій з них Гр. Майфет подає справді взірцеву композиційну аналізу детективного оповідання Гео Шкуруїя „Провокатор“, безпощадно викриваючи численні технічні помилки письменника й показуючи фактичну композиційну безпорадність предстваника саме тієї літературної течії, що претендує на інтенсивне розроблення загострено - сюжетної художньої прози. Методична виразність і загальноприступність цієї розвідки надає їй особливої актуальності за наших часів, коли інтерес до детективної белетристики явно росте (порівн. „Зламаний гвинт“ О. Слісаренка, „Господарство доктора Гальванеску“ Ю. Смолича).

В другій з зазначених вище статей Гр. Майфет розглядає композиційну структуру й функціональну роль вставних новел в повістях „Недуга“ Є. Плужника та „Гробовище“ В. Ярошенка, а також рудимент вставної новелі (знищене оповідання Степана Радченка) в „Місті“ В. Підмогильного. Аналізуючи те, що вже зроблено в сучасній українській белетристиці щодо опанування техніки вставної новелі, цей короткий, але змістовний етюд безперечно стане в пригоді дальшому розвитку цієї дуже актуальної, на наш погляд, літературної форми.

Не зупинятимось тут на окремих твердженнях авторських, що викликають сумнів або заперечення (наприклад, на стор. 108 автор категорично протиставить стиль Конрадів стилеві Оскара Вайлда, проте деякі порівняння Конрадові, що він їх сам наводить на стор. 111 — 112 — „Зелені островки, рассыпанные в полуденной тиши, покоятся на блестящей поверхности моря, как горсть изумрудов на стальном щите“¹⁾ і „Над морем тягся пурпуровый след, немов струя крови на синьому щиті“ — виразно нагадують відоме Вайлдове „Місяць був, як щит золотий, а земля — як щит срібний“. Такі дрібниці не можуть відбитись на загальній оцінці цієї збірки статей — хоч і переважаної, здається, зайвим реферативним матеріалом і звуженої щодо діапазону теми, але корисної так для літературознавця, як для белетриста - дебютанта.

В. Державін

Савченко Ю. Дещо з історії могили Шевченка. Інститут Т. Шевченка. ДВУ. 31 стор.

Історія могили Т. Шевченка більш менш добре відома моментами обрання місця для неї, копання самої могили, легенд про неї, ремонтування, влаштування пам'ятника на ній. Отже відомості ці — розкидані, не з'єднані до купи, а часом мають надто непевні дані. Брошура

¹⁾ Автор цитує за російським перекладом Кривцової.

Ю. Савченка має на меті об'єднати потрібне, додати цікаві подробиці й відкинути зайве. На початку знаходимо рядки про участь у виборі могили з боку Честаківського. Корисно, що автор зумів вставити в загальновідоме влучну характеристику Честаківського, як народника й настрої українського малоосвіченого люду того часу. Пригнічена маса несла Честаківському свої скарги, питалася порад проти панів, прохала пояснити „положення“ про волю 1861 р., пояснити їхні стародавні права, і Честаківський, як міг, задовольняв ці прохання. Не зважаючи на свою надто велику обережність, Честаківський мимоволі робивсь пропагатором визвольних ідей, мимоволі розмови й самих селян з ним набували „небезпечною“ змісту. Недалеко було до утворення легенд, й якое мимохіть повстають перед нами, під час читання про нічні зібрання селян на свіжій могилі Шевченка, картини з „Вільгельма Теля“, — сцени в долині Рютлі. Просто й докладно, як для брошури, розказано в Савченка про зріст побоювань влади, картини доносів на Честаківського, арештів деяких канівчан... Згодом, коли виявилось, що побоювання передчасні й селянство заснуло до „слушного часу“, забута була й могила Тарасова. Звичайно це припало на пам'ятні 80 - ті роки. Наведений в статті опис могили з подорожу до неї Нечуя - Левицького ясно показує, в якому стані перебувала пам'ять про великого поета. За короткий час вона зовсім прийшла до цілковитої руїни — осипалася, круг неї, нічим неогороженої, ходила скотина й нищила й ту невелику рослинність, яка на ній була. Хрест зовсім упав у сторону Дніпра й розбився на куски. Його потроху спалили пастухи, що грілися від холоду біля могили. Тоді встала, звичайно, не серед народу, який опанували тоді інші настрої, а серед вшанувателів, думка привести могилу до пристойного вигляду. Савченко відмічає роботу й клопотання в цім напрямі брата Шевченка Бартоломея, Куліша, Тарновського, Гнилосирова, Полтавського земства. Переказано й інциденти, викликані новим проявом вшанування „музичського поета“, інцидент з будуванням хати, спорудженням хреста. Далі оповідається про придбання шматка землі круг могили, укріплення гори, й нарешті останні заходи біля могили вже за наших часів. Трохи не зв'язана з загальним змістом статті характеристика присписів в книжці, що знаходиться в хаті при могилі. Отже загальне враження від брошури приємне й не носить характеру побіжності й конспектованості. На жаль, гірша справа з малюнками. Вони подані невдало, а на сторінці 24 - й виконання й неохайне — винало з креслення погруддя поета на сучаснім пам'ятникові. Автор певного смаку легко домалює на пустім місці хреста. Дякувати, що постамент вже справлено на малюнку. Гадаємо, що слід було б обов'язково умістити портрета Честаківського. Це само собою напрошується, — адже Савченко чимало найкращих сторінок статті присвятив саме цьому художникові, що відіграв певну ролу в історії могили Шевченка, а з самим поетом був у близьких стосунках. Можна було б умістити й невідану ще фотографію старого пам'ятника з даху хати під могилою. Фотографія передає широкий обрій, що відкривається з могили. Її справив худ. Фавр й переховується вона в Музеї Слобідської України. Гарний дуже краєвид могили на малюнку худ. Розвадовського. Не кажу вже про кращі фотографії сучасного стану могили.

Ів. Єрофіїв

В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. III (Сборник по русскому языку и словесности, т. I, в. 3 — Акад. Наук СССР). Ленинград 1929. Стр. 122 + 1 нелум. Ц. 2 крб. 50 коп. Тираж 650.

У третьому випускові „Исследования и материалов по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.“ академіка В. Н. Перетца маємо чотири окремі статті, що складають чергові XII, XIII, XIV і XV - й розділи зазначеної серії. Центр ваги й найбільший інтерес книжки, на нашу думку, в першій таки статті — „К истории литературного движения на Украине в XV в. Опыт перевода „Измарагда“ (сс. 1 — 19). Справді бо, якщо особливості живої української мови досить яскраво відбилися уже навіть у пам'ятках XII стол., літературна обробка творів давньої слов'янської спадщини, з свідомим застосуванням не тільки фонетичних, а разом і лексичних та синтаксичних особливостей живої мови припадає на добу значно пізнішу, а саме — кінець чи, в кожному разі, другу половину XV ст. Оскільки ж досі кількість відомих з XV ст. українських літературних обробок згаданого характеру ще невелика, тим більшого значення й ваги набуває кожна нова подібна пам'ятка, що її дослідник уводить у коло найдавнішої української літературної продукції після татарської доби. Вже в другому випускові своєї праці (розд. IX) акад. Перетц подав був простору розвідку — з великим ілюстративним матеріалом — про так звану „Четью“ 1489 р., довівши її приналежність українській культурі¹⁾. Тепер він знайомить нас зі спробою українського перекладу другого „четьяго“ (тобто для читання письменних людей призначеного твору) збірника повчальних та до різних свят пристосованих „слов“ під назвою „Измарагда“, що рано набув великої популярності на слов'янському сході. Аналізуючи два списки „Измарагда“ XV ст. кол. Києво - Михайлівського монастиря, акад. Перетц убачас в одному з них лише випадкові заміни слів, форм, літер, лише незначне українське офарблення, що залежало від вимови переписувача, тимчасом як відміни другого, якщо порівняти їх з значимим слов'янським текстом, „стосуються не тільки фонетики

¹⁾ Див. нашу рецензію в „Черн. Шляху“ за 1929 р., № 2.

й морфології, а так само й синтакси, перебудовуючи мову пам'ятки за новими принципами будови речень" (с. 18). А це все, в умовах літературного життя XV ст., коли переписувачі лише з великими побоюваннями дозволяли собі вносити відміни в текст, коли їм доводилося поволі прокладати шлях народній мові в давніх пам'ятках, це все дозволяє бачити тут може не дуже сміливу, але свідому спробу українського перекладу однієї з найпопулярніших пам'яток минулого часу. Як правильно підкреслює дослідник наприкінці своєї статті, заналізований від нього „Ізмарагд“ насамперед поповнює „наші мізерні відомості про літературний рух на Україні к. XV ст.“, а водночас показує, які ж пам'ятки давнього походження мусіли, на думку перекладача - популяризатора, в першу чергу зроби́тись приступними для світського читача, що його й мав на оці „Ізмарагд“: це — „дидактичні пам'ятки, що стосувалися не стільки питань абстрактної, теоретичної моралі, скільки явищ живого побуту“ (19).

Ці спроби часткового чи повного перекладу пам'яток слов'янського письменства на українську мову, що мали місце ще в XV ст., обмежувалися переважно „чужими“ творами: життєвими, легендами, почальними словами тощо. Але XVI вік — разом із гуманістичними й реформаційними впливами — дає вже рішучі спроби перекладати на „просту мову“, „вырозумения ради простых людей“, і так зване „святе письмо“ (яскраві приклади — розкішний рукопис Пересопницької євангелії 1556—1561 рр. та новий заповіт у перекладі Негалевського р. 1581). Згодом виникає ідея „українізувати“ так само й богослужбні книги, тобто спростити, демократизувати їхню мову, наблизивши її до живої мови широких народніх мас. Ось саме цю демократизацію мови богослужбних книг у XVII ст. й показує друга стаття „Исследований и материалы“ — під заголовком: „Из истории простой мовы“ на Україні. Переводи триодних синаксарей в XVII в.“ (20 — 55). Тут ідеться про певну „українізацію“, наближення до живої народньої традиції мови так званої Тріоди (давнього богослужбного збірника) — переважно в київських і львівських друкованих виданнях XVII ст. Аналіза доводить, що й тут маємо не тільки запровадження нових, народніх слів замість застарілих слов'янських, але й перебудову конструкції цілих речень — з додержанням інших, ніж у традиційній слов'янській мові, синтаксичних принципів (39).

Невеличка третя стаття „Брань, как прием у польских и украинских полемистов XVI—XVII вв.“ дає спробу розглянути численні лайки в творах українських і польських полемістів бурхливої доби XVI—XVII ст. з боку суто літературного, як певну літературну маніру чи спосіб. Численні приклади, що їх наводить автор, дають йому підставу вбачати в різноманітних лайках українських полемістів живі відгомони й вплив західно-європейської літературної традиції доби гуманізму, звичайно, не безпосередні, а через польських письменників полемістів тієї-таки доби. Цю полеміку розглядається як „лиш один із епізодів величезної релігійної і разом із тим соціальної боротьби“ (60; підкреслення моє — О. Н.).

Остання, розміром найбільша (с. 73—122) стаття під назвою „Украинская антология 1670—1680-х годов“ дає докладний опис одного з збірників Києво-Софійського собору з просторими витягами віршових творів давніх українських письменників (с. 74) і дає уявлення щодо їхніх літературних способів і вподобань. Між іншим тут є вірші таких видатних українських письменників к. XVII ст., як Дмитро Туптало, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, брати Величковські. Строкати склад збірника, де вміщено і „Устав“, і „Преданіє“ Нила Сорського, і апокрифічну легенду про 12 п'ятиць, і декілька перекладні повісті, і „Ворожку“, і декілька листів видатних українських діячів 70 р.р. XVII - го стол., і багато віршів релігійного й світського змісту, — надає йому характеру „записної книги“, куди власник записував і своє, і чуже. В різноманітності літературного складу збірника й полягає його цінність, яку ще збільшує наявність у ньому багатьох віршів світського, частенько навіть гумористичного характеру. Щодо питання, хто склав цього цікавого збірника, то ми вважаємо за цілком припустиму думку акад. Перетца як складачем і водночас автором частини віршів (світських) був Іван Величковський, пізніше полтавський протопоп і автор двох віршових збірників („Млеко“ і „Зегар з Полузегарком“), а в 1670 р.р. ще людина молода й мабуть світська.

На закінчення треба сказати, що третій випуск „Исследований и материалы“ ак. Перетца, як і попередні два, на підставі цілком нового фактичного матеріалу та критичного перегляду матеріалів попередніх поширює самий обсяг і склад давнього українського письменства, збагачує наші знання в різних його галузях.

О. Назаревський

До уваги читачів

У статті Г. Н-іна „СТОРИНКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ“ („Ч. Шл.“ № 2, 1930 р., на стор. 186) автором припущена помилка. Сказано, що виступив із промовою Скоропадський — „майбутній гетьман всея України“. Фактично ж промову виголосив інший Скоропадський — Георгій Васильович — член партії октябристів.

Ред.

1) Підкреслення моє.

Державне Видавництво України

ВИМАГАЙТЕ

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ, КНИГАРНЯХ ДВУ
ТА КООПЕРАТИВНИХ ЗАКЛАДАХ

НОВИНКИ КРИТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛАКИЗА, ПЕТРО

НА МЕЖІ

(ЛІТЕРАТУРНІ
СИЛУЄТИ)

100 стор. Ціна 60 коп.

САВЧЕНКО, ЯКІВ

ДОБА І ПИСЬМЕННИК

КРИТИКА

206 стор. Ціна 1 крб. 80 коп.

СУХИНО-ХОМЕНКО, В.

ПРОЛЕТАРІЯТ
І ЛІТЕРАТУРА

225 стор.

Ціна 1 крб. 10 коп.

ШЛІТЬ ЗАМОВЛЕННЯ НА ТАКІ АДРЕСИ:

ХАРКІВ, вул. Першого Травня № 17, поштовий відділ ДВУ.

КИЇВ, вулиця Маркса, № 2, поштовий відділ ДВУ.

ОДЕСА, вул. Ляссалья, № 33 (пасаж), поштовий Відділ ДВУ.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, проспект К. Маркса, № 49, поштовий відділ ДВУ

Видас. Періодсептор ДВУ Інституту

НБ ПНУС

282898

Т. Г.
ШЕВЧЕНКА